

ANNALES

Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterranei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies
Series Historia et Sociologia, 13, 2003, 1

ANNALE

Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterranee
Annals for Istrian and Mediterranean Studies
Series Historia et Sociologia, 13, 2003, 1

ES

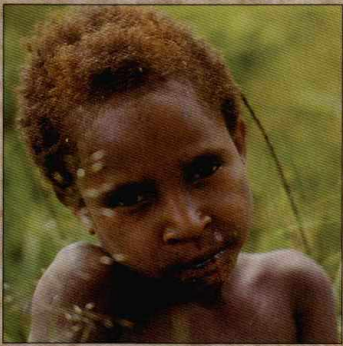
1

2

3

4

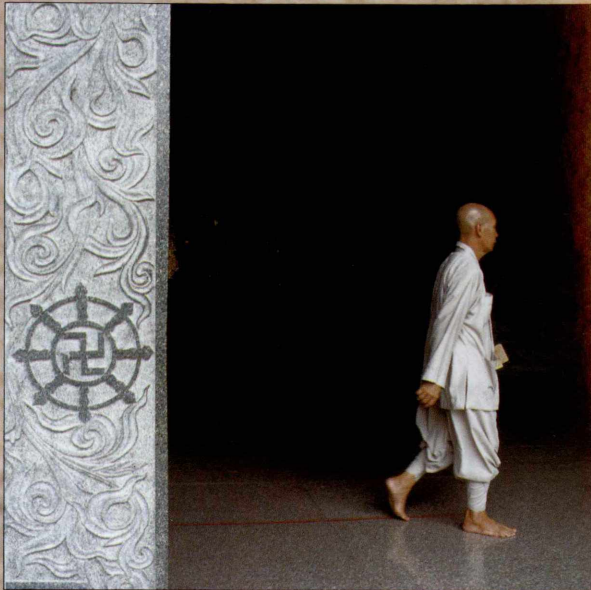

5

6

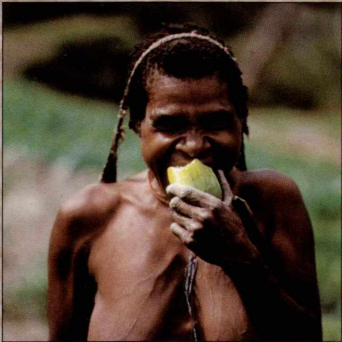
7

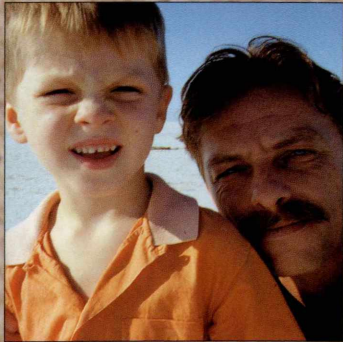
8

9

10

11

12

ISSN 1408-5348

9 771408 534060

ANNALES

**Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterraneei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies**

Series Historia et Sociologia, 13, 2003, 1

KOPER 2003

UREDNIŠKI ODBOR/ prof. Furio Bianco (IT), Tomaž Bizajl, dr. Milan Bufon, dr.
COMITATO DI REDAZIONE/ Lucija Čok, dr. Lovorka Čoralić (CRO), dr. Darko Darovec, dr.
BOARD OF EDITORS: Goran Filipi (CRO), dr. Boris M. Gombač, mag. Vesna G.
 Mikolič, Aleksej Kalc, dr. Avgust Lešnik, prof. John Martin
 (USA), dr. Robert Matijašič (CRO), dr. Darja Mihelič,
 prof. Claudio Povoło (IT), dr. Drago Rotar, Vida Rožac-
 Darovec, dr. Mateja Sedmak, dr. Alenka Šauperi-Zorko,
 Salvator Žitko, Matej Župančič

Glavni urednik/Direttore responsabile/Chief Editor: dr. Darko Darovec

Odgovorni urednik/Redattore responsabile/

Responsible Editor: Salvator Žitko

Uredniki/Redattori/Editors: Dean Krmac, dr. Mateja Sedmak, Alenka Obid

Lektorji/Supervisione/Language Editors: Jože Hočevar (sl.), Lea Kalc Furlanič (sl.), Richard Harsch
 (angl.)

Prevajalci/Traduttori/Translators: Henrik Ciglič (angl./sl.), Violeta Jurkovič (sl./angl.), Sergio
 Settomini (sl./it.), Tullio Vianello (sl./it.), Ester Časar (sl./it.; it./sl.)

Oblikovalec/Progetto grafico/Graphic design: Dušan Podgornik

Prelom/Composizione/Typesetting: Franc Čuden - Medit d.o.o.

Tisk/Stampa/Print: Grafis trade d.o.o.

Izdajatelj/Editori/Published by: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko / *Società storica del
 Litorale*© - Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno
 središče Koper / *Università della Primorska, Centro di Ricerche
 Scientifiche di Capodistria / University of Primorska, Science
 and Research Centre of Koper*©

Za izdajatelja/Per gli Editori/Publishers represented by: Salvator Žitko, dr. Darko Darovec

Sedež uredništva/Sede della redazione/ Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče

Address of Editorial Board: Koper, SI-6000 Koper/*Capodistria, Garibaldi*/Via *Garibaldi*
 18, p.p. /P.O.Box 612, tel.: ++386 5 66 37 700, fax 66 37 710;

e-mail: annales@zrs-kp.si, **internet:** <http://www.zrs-kp.si/>

Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija te številke je bila zaključena 31. 5. 2003

Sofinancirajo/Supporto finanziario/ Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport Republike Slovenije,

Financially supported by: Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije, Mestna občina
 Koper, Občina Izola, Občina Piran, Banka Koper ter drugi
 sponzorji

Annales - series historia et sociologia izhaja dvakrat letno.

Annales - series historia naturalis izhaja dvakrat letno.

Letna naročnina za obe seriji je 7000 SIT, maloprodajna cena tega zvezka je 2500 SIT.

Nenaročenih rokopisov in drugega gradiva ne vračamo. Rokopise in naročnino sprejemamo na sedežu uredništva.

Rokopise lahko pošiljate tudi članom uredništva.

Naklada/Tiratura/Circulation: 700 izvodov/copie/copies

Revija Annales je vključena v naslednje podatkovne baze: Riferimenti Storici Giuliani (IT); International Medieval
 Bibliography, University of Leeds (UK), Sociological Abstracts (USA).

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

Milan Bufon: Minorities, regional transformation and integration in borderlands: a case study ..... 1 <i>Manjšine, regionalna transformacija in integracija v obmejnih območjih: študija primera</i> <i>Minoranze, trasformazione e integrazione regionale nelle aree di confine: uno studio analitico</i>	Lenart Škof: Primerjave v medkulturnosti: začetki indijske in grške filozofije ..... 103 <i>Comparisons in interculturality: the origins of greek and indian philosophy</i> <i>Confrontazioni interculturali: origini della filosofia indiana e greca</i>
Marija Jurič Pahor: Nacionalna identiteta v času globalizacije ..... 9 <i>National identity in the time of globalization</i> <i>Identità nazionale nel periodo della globalizzazione</i>	Jan Bednarik: Zgodovina v besedah. Pojem filologije v Vicovi filozofiji ..... 117 <i>History in words. The concept of philology in Viconian philosophy</i> <i>La storia narrata in parole. Il concetto di filologia nella filosofia del Vico</i>
Metka Mencin Čepлак: Političnost diskurzov o identiteti ..... 29 <i>Politicalism of discourses on identity</i> <i>Il carattere politico dei discorsi sull'identità</i>	Stefano Santoro: La diplomazia culturale italiana in Jugoslavija durante il fascismo ..... 125 <i>Italijanska kulturna diplomacija v Jugoslaviji med fašizmom</i> <i>Italian cultural diplomacy in Yugoslavia during the fascist period</i>
Srečo Dragoš: Katoliška identiteta Slovencev? ..... 39 <i>Catholic identity of the Slovenes?</i> <i>L'identità cattolica degli Sloveni?</i>	Borut Klabjan: Fašistična Italija na Slovaškem: odnosi med Italijo in Slovaško od Mussolinijevega vzpona na oblast do njegove kapitulacije ..... 149 <i>Fascist Italy in Slovakia: relations between Italy and Slovakia from Mussolini's rise to power to his capitulation</i> <i>L'Italia fascista in Slovacchia: i rapporti tra l'Italia e la Slovacchia dalla salita al potere di Mussolini fino alla sua capitolazione</i>
Irena Weber: Začasne in pregibne identitete popotnic ..... 55 <i>Temporary and flexible identities of women travelers</i> <i>Identità temporanee ed adattabili delle viaggiatrici</i>	Manca Plazar Mlakar: Določitev sinergetskih učinkov razvojnih potencialov mesta – primer mesta Koper ..... 163 <i>The definition of synergetic effects of development potentials of a city – example of the city of Koper</i> <i>Definire gli effetti sinergetici di sviluppo delle potenzialità di una città – l'esempio della città di Capodistria</i>
Mateja Sedmak: Dinamika kulturnih in identitetnih medgeneracijskih transmisij pri otrocih etnično mešanih družin ..... 71 <i>Dynamics of cultural and identity intergenerational transmissions in children of ethnically mixed families</i> <i>Dinamiche di trasmissioni culturali e di identità transgenerazionali nei bambini di famiglie etnicamente miste</i>	
Blanka Tivadar: Prihraniš čas, zapraviš ljubezen: ambivalentni odnos do kupljene (pol)pripravljene hrane ..... 87 <i>Save money, waste love: ambivalence toward purchased convenience food</i> <i>Risparmi tempo, perdi l'amore: rapporto ambivalente con il cibo precotto</i>	

POROČILA IN OCENE
RELAZIONI E RECENSIONI
REPORTS AND REVIEWS

Verena Perko: O razstavi "Blago šibeniškog podmorja" in njenem katalogu 183	<i>Roberto Starec:</i> Coprire per mostrare. L'abbigliamento nella tradizione istriana (XVII-XIX secolo) (Denis Visintin) 202
<i>Luisa Accati:</i> Pošast in lepota. Oče in mati v katoliški vzgoji čustev (Maja Gombač) 188	<i>Giulio Vignoli:</i> La vicenda italo-montenegrina. L'inesistente indipendenza del Montenegro nel 1941 (Denis Visintin) 203
<i>Alessio Fornasin - Andrea Zannini (eds.):</i> Uomini e comunità delle montagne. Paradigmi e specificità del popolamento dello spazio montano (secoli XVI-XX) (Aleksej Kalc) 190	<i>Diego De Castro:</i> Memorie di un novantenne. Trieste e l'Istria (Ivica Pletikosić) 204
<i>Carlo Marco Belfanti:</i> Mestieri e forestieri. Immigrazione ed economia urbana a Mantova fra Sei e Settecento (Aleksej Kalc) 192	Talijanska uprava i egzodus Hrvata 1918.-1943. Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa (Ivica Pletikosić) 206
<i>Raul Merzario:</i> Adamocrazia. Famiglie di emigranti in una regione alpina (Svizzera italiana, XVIII secolo) (Aleksej Kalc) 195	Rijeka, god. 5, sv. 1/2 (Ivica Pletikosić) 207
<i>Anton Bozanić - Petar Strčić:</i> Mahnić i njegova staroslavenska akademija (Darko Dukovski) 198	Buzetski zbornik 29 (Božo Jakovljević) 208
<i>Aleksej Kalc:</i> Poti in usode. Selitvene izkušnje Slovencev z zahodne meje (Jure Gombač) 201	Šolska kronika 11 (Nadja Terčon) 210
	Kazalo k slikam na ovitku 214
	<i>Indice delle foto di copertina</i> <i>Index to pictures on the cover</i>
	Navodila avtorjem 215
	<i>Istruzioni per gli autori</i> 217
	<i>Instructions to authors</i> 219

original scientific paper
received: 2002-06-24

UDK 323.15(450=136.6):913

MINORITIES, REGIONAL TRANSFORMATION AND INTEGRATION IN BORDERLANDS: A CASE STUDY

Milan BUFON

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 18
e-mail: milan.bufon@zrs-kp.si

ABSTRACT

The article examines a series of problems concerning the relationship between modernization processes and the situation of regional communities within borderlands, taking the Slovene minority in Italy as a case study. The article deals in particular with the dynamic aspects of ethno-regional development and the associated problem of ethnic identification in a situation of "ethnic continuum", focusing on the increasingly important role that regional communities and national minorities seem to have acquired in cross-border integration.

Key words: Slovene, Italy, national minorities, political geography

MINORANZE, TRASFORMAZIONE E INTEGRAZIONE REGIONALE NELLE AREE DI CONFINE: UNO STUDIO ANALITICO

SINTESI

L'articolo esamina il processo di modernizzazione sociale e la posizione delle comunità regionali nelle aree di confine prendendo spunto dal caso della minoranza etnica slovena in Italia. Particolare attenzione è dedicata ai dinamici aspetti dello sviluppo etnoregionale ed ai connessi problemi dell'identificazione etnica in un ambiente sociale di "continuum etnico", ma anche al maggiore ruolo delle comunità regionali, e soprattutto delle minoranze nazionali, nel mantenimento e rafforzamento dei processi di integrazione transfrontalieri.

Parole chiave: sloveni, Italia, minoranze nazionali, geografia politica

INTRODUCTION

The question of regional identity and the influence of regional factors on the development of cross-border relations increasingly appears to be one of the central problems of the process of European integration. Unlike the early post-war period, when the paradigm of modernization strongly emphasized integration or rather the standardization processes within states, entirely neglecting regional ethnic and cultural specificity, modern European societies have now had to face up to the durability of ethnic phenomena, and have begun to take greater notice of and deal with ethnic and regional issues. The "new" paradigm, stemming from both social urbanization and tertiarization, is connected, therefore, to a process of decentralization, expanding throughout the territory and forming a more regionally based social system within and between states. In such conditions, minority regional, ethnic and national groups also acquire greater opportunities for their own assertion and development.

Assuming that it is possible to apply the term regional communities to social groups with a local or regional dimension which have strong ties to the settlement area they have shaped into a specific cultural landscape (Bufon, 1990a; 1990b), then, while this term contains various dimensional levels of ethnic communities, it nevertheless reveals a common relationship towards space. Indeed, the strong attachment that minority regional groups have to their geographical and historical environment conveys a particular territorial behaviour, as a result of which the concepts of ethnicity and territoriality are becoming increasingly intertwined.

Territoriality not only determines local communities, but also binds them in their ongoing activities and their social transformation, which is expressed through the spatial and social mobility of group members. Territoriality can also be defined as the static component of a local community and social-spatial mobility as its dynamic component, while interactions between the two components influence the changing of both social structure and the form of relations with the social and spatial environment of a given regional group (Bufon, 1988; 1991). The results of these changes are ultimately reflected in the forms of regional, i.e. spatial and social development of the ethnically mixed border landscapes.

Clearly, this situation involves not only the economic contraposition between the centre and the periphery, but also the crisis of the modernist development model, thereby yielding more space and opportunities to a renewed social and ethnic pluralism which may reflect both the cultural characteristics and human expectations of the peripheral areas (Petrosino, 1986). In the opinion of a number of social scientists, modernization processes, including the centralization of productive and residential functions and locations, on the one

hand, and the standardization of culture and society into a single state model via administration and education, on the other, have destroyed the original socio-economic equilibrium and cultural regional diversity. As a result, not only has there been an uneven socio-economic development as regards central and peripheral areas, but there has also been an imposition of foreign cultural elements, which has been felt by peripheral regional communities as a threat to the preservation of their own ethnic, linguistic and other traditional features (Williams, 1984; Bufon, 1999).

At the same time, the central administration of increasingly complex socio-economic situations has with time become increasingly difficult and expensive for the state apparatus and, as a result, less necessary, too. Thus, the question has arisen of more viable direct forms of regional government, based on the assumption that regional development plans must be adapted to the particular historical, social and cultural features of the area concerned. At the same time, a number of border areas sharing similar characteristics and common interests have begun to unite to form border and cross-border regional associations. These spatial units, which previously represented only the periphery of centralized state organizations, are now becoming new "centres" of international unions (Rokkan, Urwin, 1983).

REGIONAL DEVELOPMENT WITHIN BORDER AND ETHNICALLY MIXED REGIONS

International integration on the continent of Europe has been the single most important factor contributing to the growth of interest in border and ethnically mixed regions. It has become evident that border regions, with all their specificity and "unity in diversity" experiences, can acquire a central role in the integration of neighbouring areas which are politically and administratively divided. Since they are connected to the mother state, but also have many features in common with the neighbouring areas, they represent a truly transitional zone, a region of flow and connection between two socio-economic systems.

This situation has been shown quite clearly by Johansson (1982), who justifiably concludes that borderlands introduce a new aspect into the standard theory of the centre-periphery relationship. As a result of its diffused ethnic mixing and historical memory, the borderland population is no longer attached solely to the centres of the state in which it resides; it also maintains stable relations with nearby centres across the border. In this case, the actual spatial and social borders related to the range of actions of the regional communities do not coincide with the state border, but extend beyond it, thereby uniting the entire region into a new, complex system. Border regions seem, therefore, to be a special case of peripheral territories, the main characteristic of

which is that their economic and social life is directly influenced by the existing border position and cross-border communications (Hansen, 1977).

An important contribution to the study of border regions has undoubtedly been made by Central European geographers (Bufon, 1997), who have carried out a number of detailed case studies.¹ The position of Slovenia within the cross-border regional community Alpe-Adria has been analysed in great detail by Klemenčič (1987), who stresses the new function of borderlands and border communities within the context of greater cross-border economic cooperation and an increasing flow of people, goods and information. Formerly underdeveloped frontier zones are, thus, turning into urbanized and integrated border regions, particularly in relation to certain basic cross-border functional activities, such as housing, work, supplies, leisure and education.

In addition to the generally acknowledged factors contributing to the increased permeability of borders, i.e. the comparability of social systems, the harmonization of the social and economic structures in border regions, a sufficiently high degree of spatial and social mobility of the borderland population, inclusion in international traffic and economic flows, the presence of a modern transportation network and other similar factors, it has also been possible, more recently, to add certain cultural factors, including a positive attitude towards one's neighbours and bilingualism on both sides of the border (Klemenčič, Bufon, 1994).

These cultural elements of connection and transformation of border regions have probably been more prominent in Slovenia than elsewhere in Central Europe, considering its specific location and the presence of sizable Slovene ethnic minorities in most of its border areas. Perhaps the most intensively studied region, here, has been the Italian-Slovene border region (formerly the Italian-Yugoslav border region), where both the degree of urbanization of the population and cross-border relations have reached higher levels than in all the other Slovene border areas.

THE ETHNIC AND REGIONAL DEVELOPMENT OF BORDERLANDS: THE CASE OF THE SLOVENE MINORITY IN ITALY

Several studies conducted on the present Italo-Slovene border region (to which the Slovene Research Institute in Trieste has made a considerable contribution since its foundation in 1974) have revealed that the intensiveness of cultural contacts across the border is a fundamental factor in the dense network of cross-border social and economic exchanges and even represents a

springboard for the development of higher forms of international cooperation. Local cross-border cultural contacts are maintained by the urbanized areas in particular on both sides of the border and bilingualism is widespread.

This is most clearly evident in the southern part of the border region between Italy and Slovenia, where the myriad cross-border contacts reflect the needs of the local population for the maintenance of the regional structure, which was destroyed by the new international border drawn after 1945, particularly in its gravitational, ethnic and economic aspects (Klemenčič, Bufon, 1991).

An analysis of daily cross-border transactions as recorded by newspapers (Sussi, 1973; Delli Zotti, 1982) revealed not only the quantitative growth of these transactions, but also the role of the national minorities in maintaining cross-border ties. Typically, local political contacts only appeared after local economic and cultural exchanges had significantly increased, and both these types of exchanges were primarily supported by the Slovene ethnic minority in Italy as a result of their bilingualism and their long-lasting ties to the mother nation (Bufon, 1993; 1994a).

In the determination of the ethnic regional development of the border area inhabited by Slovenes in Italy (Bufon, 1992), attention must be drawn to the fact that this process is still going on, especially as regards social urbanization within the ethnically mixed border area and the related growth of interest people have in their ethnic roots, and the regional role which the Slovene minority group tends to have in this border landscape. The first attempt to explain the dynamic aspects involved in the transformation of the ethnic and regional structures in the Italo-Slovene border area was provided by Klemenčič (1979) at the International Conference on Minorities in Trieste in 1974, when the effects of a rapid industrialization were predominant.

Simplifying the matter, it is possible to divide the process of ethno-regional development into three different phases (Bufon, 1994b). The first phase is characterized by the stability of the ethnic and social structures, and lasts from the rise of modern territorial states to the beginning of industrialization. No particular interactions between centres and periphery are apparent and so this phase can be defined as a period of static coexistence between an immobile, ethnically clearly distinct agrarian countryside and nearby self-sufficient, ethnically mixed urban centres with a pre-industrial economy.

The next phase is characterized by the rapid development of the industrialization process in the regional centres and growing trade between these centres and their hinterlands. The urban centres only have an indi-

1 For a review of the work conducted, see, among others, contributions in the edited books (ESG, 1972-1975; Biucchi, Godard, 1981; Strassoldo, Delli Zotti, 1982; Maier, 1990; Gallusser, 1994).

rect or fairly uneven impact on the rural space, triggering a wave of emigration among the agrarian population, but having little effect on the ethnic structure of the countryside, despite the fact that the standardization of state institutions, such as schools and public administration, also penetrates from the centres into the rural areas. The emigration of nationally quite aware ethnic Slovenes from their native territory to the nearby industrial areas and centres of employment, on the other hand, objectively increased the spatial extent of the Slovene ethnic range of action.

The third and last phase is characterized above all by the strong growth in tertiary activities, a process which also spread centrifugally from the centres outwards. The difference is that ties between the urban centres and their hinterlands are now growing stronger and acquiring a reciprocal character. The effects of social innovations related to tertiarization and the increasing spatial and social mobility of the population are particularly evident in the phenomenon of daily migration. As a result, the difference in the degree of socio-economic development between urban centres and their now essentially peri-urban environments is rapidly diminishing and a common urban way of life predominates. There is a growing tendency for the urban population to settle in the countryside and so ethnically mixed areas are also forming within the formerly "pure" Slovene ethnic territory. Nevertheless, the local minority population still maintains or even strengthens its regional function, particularly in those cases in which the growth of its economic base takes place at the same time as the growth of its social and political role.

THE SLOVENES IN ITALY: IDENTIFICATION PROBLEMS OF A COMMUNITY IN TRANSFORMATION

A major problem concerning the study of the current situation of the Slovene minority group in Italy regards the very identification of this group. At first sight this problem may seem easy to resolve: a Slovene is someone who belongs to the Slovene ethnic community and can, therefore, be identified by his/her mother-tongue, ethnic origin and cultural horizons. The case of the Slovenes in the northern part of the province of Udine clearly indicates, however, how the original language of the members of a given minority group may regress to the point that it is only considered a local dialect. These Slovenes were unable to take part in the Slovene national movement after the political partition of 1866 had separated them from the core of the Slovene ethnic community and the local Slovene population was never

able to use its own language in public contacts or learn it at school. As a result, the use of the original minority tongue is becoming less and less frequent even within families and the Slovene language is, thereby, losing much of its value.

It is necessary, therefore, to consider, on the one hand, the ethnic Slovene population in the province of Udine, where the state assimilation policy has been particularly long-lasting and incisive, and, on the other hand, the Slovene minority in the provinces of Gorizia and Trieste, where there are several Slovene schools, but where the public use of the minority Slovene language is quite limited. The Slovene minority organizations have tried to counter this situation of linguistic inequality by establishing a large number of exclusively Slovene associations within the Slovene ethnic territory. Yet, the urban centres still represent a great problem as they continue to function as an assimilative "melting pot", especially as regards the socially or economically more disadvantaged classes (Rebula Tuta, 1980; Cataruzza, 1989).

All these processes have developed within a "continuum" of ethnic change, ranging from acculturation to deassimilation (Sedmak, Sussi, 1984; Fonda, 1990), although it is only recently that cases of the latter have begun to occur with a certain frequency, particularly among the younger generation. This has led to a serious complication of the ethnic identification issue, with minority members having in many cases lost two essential identification attributes: mother-tongue and cultural horizons. At this point, only the third identification attribute, i.e. ethnic origin, remains, but only in the case of a complete isolation of the minority group itself – something which has never happened since the advent of industrialization.

It is evident, therefore, that the answer to the question "what ethnic group do you feel you belong to?" is turning out to be anything but unchangeable and univocal, especially bearing in mind the changing political and social climate, which can be more or less favourable towards the granting of the demands made by the minority group. Ethnic identification in ethnically mixed areas thus exceeds the "objective" social sphere and becomes part of the "subjective" one.

This is quite well illustrated by the results of a survey involving a representative sample of the population resident within the ethnically mixed border area of the Italian region of Friuli-Venezia Giulia carried out in 1985.² It can clearly be stated from this survey that the percentage of those people who declare themselves to be Slovene is everywhere much lower than the percentage of the "potential" Slovene population, particularly in

2 The investigation was carried out by a leading Italian social-investigation group (SWG) and analysed in greater detail by Bufon (1992).

the already discussed case of the Slovene population in the province of Udine where, as a result of the long-lasting assimilation policy, "linguistic membership" no longer coincides or does not as yet coincide with "ethnic membership". The situation is completely different in the province of Trieste, where the percentage of those who declare themselves to be Slovene is substantially higher than the percentage of those who actually speak Slovene at home. This means that, as a result of a stronger national identity, Slovene ethnic feelings are more persistent here even in a large number of cases of inter-marriages.

It does not seem, however, that linguistic practice alone can be considered a satisfactory way of determining the percentage of the "potential" Slovene population in the area studied. Indeed, while Slovene is spoken or understood by 14.7 per cent of the inhabitants of the borderland, it is only used at home by 9.7 per cent of the same population. Consequently, nearly one third of those who are able to speak or understand Slovene do not use this language at home, and the percentage of the "potential" Slovene population is even higher if the linguistic practice and knowledge of the interviewees' parents, i.e. their ethnic "origin", is selected as a criterion for identification. In this case 23.3 per cent of the population in the border area studied is descended from a completely Slovene family and a further 11 per cent from a family with just one Slovene parent. Exactly one third of the population considered, therefore, is descended from a Slovene or partially Slovene family. If one then considers the interviewees' partners' linguistic knowledge and practice (31.7 per cent of them speak or understand Slovene), it can be argued that the "potential" Slovene population can still be estimated at nearly a third of the sample. The survival of this "potentiality" among the next generation is indicated by the fact that 21.5 per cent of the interviewees' children understand or speak Slovene.

In an attempt to translate the above percentages into whole numbers, the Slovene presence today in the borderland studied can be set between two rather different limits (see Table 1). The numerical minimum is represented by those who declare themselves to be Slovene, while the numerical maximum is represented by the criterion of the partner's linguistic affiliation. The former refers to the Slovene "core group" and the latter to the Slovene "potential area". As always, the actual "everyday" Slovene presence within the border area considered is to be found somewhere in the middle, i.e. in the percentage of families in which both the senior and junior generations are able to speak or understand Slovene. The data regarding the ethnic "persistence" over

three generations lead to an estimation of the "everyday" Slovene presence in the area at 22.5 per cent of the total population.

It will not come as a surprise for students of minority phenomena to learn that only 43 per cent of the Slovenes in Italy, on the basis of the above-mentioned criterion of ethnic persistence, are currently willing to identify themselves as such. It is essential to stress the "momentariness" of ethnic self-identification as ethnic changes within a context of inter-ethnic continuum are continuous at a micro level, although they do not seem able to significantly alter the ethnic structure of the area studied over a longer period. Assimilation processes are not, therefore, an irreversible, "one-way" process, but are accompanied by de-assimilation events of greater or lesser importance. Ethnically mixed areas are consequently changing from a two-dimensional social space into a "fractal" one in which several forms of ethnic interaction are possible and may coexist. Ethnic identification cannot, therefore, follow a merely "yes or no" statistical logic and is unlikely to be revealed by a census alone. From an ethnic point of view, one of the most important results of present-day social urbanization is the erasing of the once clearly drawn linear ethnic border and the creation of an ethnic "continuum" in which a more conscious ethnic integration, preserving ethnic pluralism and the strengthening of bilingual practice, is taking shape (Bufon, 1992).

CONCLUSION: A "NEW" ROLE FOR NATIONAL MINORITIES WITHIN BORDERLANDS?

It is possible to conclude by stating that the transition and inclusion of the Slovene ethnic community in Italy into an ethnic "continuum" is also connected with its active integration into a wider social environment, as somehow guaranteed by the process of urbanization in post-industrial societies which by definition already represents an alternative to the centripetally arranged and spatially restricted industrial society. In this framework formerly neglected "border" communities and national minorities can perform their "natural" role as cultural and economic integrators of neighbouring countries and thereby become an important factor in regional development.³

This very close and "natural" relationship between minority groups and their own historical and cultural environment makes it possible to conclude that spatial affiliation or territoriality imposes itself as one of the most significant elements in identification processes in relation to local or regional communities, including autochthonous ethnic or national minorities.⁴ It can also

3 See, for instance, the articles by Bufon, Klemenčič and Štrukelj in Štrukelj (1994a).

4 Different aspects of territoriality have already been discussed by Soja (1971) and more recently by Gottmann (1982) and Knight (1982).

be stated that territoriality determines not only the spatial "roots" of a local community, but also conditions its activity and socio-economic development, creating a specific social and spatial mobility among the members of a given community.

The creation of a new situation in which local communities tend to strengthen their regional role is undoubtedly influenced by certain contingent needs concerning the internal transformations of the structure of ethnic communities, but it is also related to the changed relationship between minorities and the dominant group. At present, rather than a conflict between two socially and culturally different formations, this relationship involves a contraposition of interests between the minority or regional group and the dominant state institutional framework (Jogan, 1991). This new regional and inter-regional role that local communities tend to perform is generally ignored or even rejected by the still powerful political and institutional centres.

Cross-border cooperation between Italy and former Yugoslavia started quite early, even earlier than that between the socially more developed countries of northern Europe, above all as a result of the fact that national minorities, which are present on both sides of the border, stimulated and took part in this cooperation (Valussi, Klemenčič, 1978). Although relations between Italy and Yugoslavia, or rather Italy and Slovenia, have eased in the first years of Slovenian independence, notwithstanding a general growth in local cross-border relations within the border region, the fact that these very local relations are still more intensive than those be-

tween Italy and the other countries beyond the Alps is both interesting and significant (Bufon, Minghi, 2000), particularly in the light of recent political transformations.⁵ Here, too, the presence of national minorities along the border seems to be determinant. It can, thus, be argued that border minorities still have large resources in the field of cross-border cooperation, especially where they are able to develop their "natural" intermediation role (Bufon, 2000; 2002). The evolution of these minorities from passive into active regional communities, which is supported primarily by the improvement in their cultural and educational level, makes it possible to be a bit more optimistic about their present and future situation.

Table 1: The Slovene population in Italy according to different identification levels (SWG, 1985).

Tabela 1: Slovensko prebivalstvo v Italiji na osnovi različnih identifikacijskih livelov (SWG, 1985).

Identification level	Percentage	Number
Self-declaration	9.4	40,400
Speak Slovene at home	9.7	41,700
Understand Slovene	14.7	63,200
Parents understand Slovene	23.3	100,200
Partner understands Slovene	31.7	136,300
Children understand Slovene	21.5	92,500
Children in Slovene schools	13.5	58,100
Mostly Slovene acquaintances	25.0	107,500

5 Further aspects of this problem can be found in the proceedings of several meetings, e.g. the Gorizia conference (1972) on Problems and Perspectives of Border Regions (Trieste, Lint, 1973) and the conference in Val d'Aosta (1988) on L'effet frontiere dans les Alpes (Aosta, 1992).

MANJŠINE, REGIONALNA TRANSFORMACIJA IN INTEGRACIJA V OBMEJNIH OBMOČJIH: ŠTUDIJA PRIMERA

Milan BUFON

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper Capodistria, Garibaldijeva 18

e-mail: milan.bufon@zrs-kp.si

POVZETEK

Članek obravnava na primeru Slovencev v Italiji eno najbolj žgočih in aktualnih tem v Evropi danes: vprašanje vpliva regionalnih dejavnikov, čezmejnega povezovanja in družbene integracije na identiteto lokalnih skupnosti. Uvodoma poudarja, kako so sodobni razvojni procesi lokalnim skupnostim po eni strani omogočili, da izboljšajo svoj družbeni položaj, po drugi pa so jih postavili v vse tesnejšo komunikacijo z drugimi družbenimi skupinami, kar lahko sproža tudi negativne učinke samoizolacije in odklanjanja vseh "tujerodnih" elementov. Te kompleksne in mnogokrat nasprotujoče si težnje in situacije so morda še najbolj razvidne v obmejnih in etnično mešanih območjih, v katerih se pravzaprav uspeh nove evropske paradigme "združenosti v različnosti" najbolj konkretno preverja. V nadaljevanju je proces integracije in transformacije nekega evropskega kontaktnega prostora podrobneje analiziran na primeru slovensko-italijanskega obmejnega območja ter slovenske manjšine v Italiji. Avtor opredeljuje faze etno-regionalnega razvoja obravnavanega etnično mešanega območja, ki jih opredeljuje rastoča soodvisnost in oblikovanje posebnega interetničnega kontinuuma, ter iz tega izhajajoče probleme (avto)identifikacije slovenske manjšine v Italiji. Po razpoložljivih podatkih se za slovensko narodnost opredeljuje 9,4% prebivalcev v etnično mešanem obmejnem pasu, in približno isti delež prebivalcev (9,7%) uporablja slovenski jezik doma. Po tem kriteriju bi lahko izračunali, da je Slovencev v Italiji le okrog 40 tisoč, dejansko pa znaša delež tistih, ki razumejo slovensko 14,7%, prenos jezikovnega znanja od starih staršev na otroke pa zajema celo 21,5% prebivalstva. To pomeni, da znaša obseg jezikovno aktivnega prebivalstva, ki pa se ne identificira nujno s slovensko narodnostjo, med 65 in 95 tisoč prebivalcev, kar predstavlja notranji in zunanji krog tistih, ki se na slovensko narodnostno skupnost povezujejo na bolj posreden način, in bi jih lahko, bolj kot nacionalno manjšino, po kriteriju avtoidentitete raje opredelili kot jezikovno manjšino. Sodobna funkcija manjšinskih skupnosti se torej po eni strani kaže v družbeno-kulturnem povezovanju dveh etničnih oziroma jezikovnih enot, po drugi pa v družbeno-ekonomskem povezovanju dveh državnih prostorov. Tudi v tem pogledu so opravljene analize pokazale, da je čezmejna povezanost toliko večja v tistih obmejnih območjih, v katerih so prisotne in dejavne etnične manjšine. Tu pa se odpirajo seveda še problemi ustreznih državnih in mednarodnih politik, ki bi morale lokalnim skupnostim in manjšinam dovoliti, da polno opravljajo svojo "naravno" funkcijo družbenih integratorjev v kontaktnih prostorih.

Ključne besede: Slovenci, Italija, narodne manjšine, politična geografija

REFERENCES

Biucchi, B., Godard, G. (eds.) (1981): Regions frontalières – Grenzregion – Regioni di frontiera. Saint-Saphorin.

Bufon, M. (1988): Sviluppo regionale e sviluppo etnico: il caso degli Sloveni in Italia. In: L'effet frontiere dans les Alpes. St. Vincent, Réseau Alpin, 54-61.

Bufon, M. (1990a): Temeljni problemi geografskega preučevanja etničnih manjšin na primeru Slovencev v Italiji. Geografski vestnik, 62. Ljubljana, 99-111.

Bufon, M. (1990b): Nove "meje" slovenske etnične skupnosti v Italiji. Teorija in praksa, 27. Ljubljana, 1580-1589.

Bufon, M. (1991): Un caso di identità etnica e territoriale: gli Sloveni in Italia. Rivista Geografica Italiana, 98 (3). Firenze, 437-454.

Bufon, M. (1992): Prostorska opredeljenost in narodna pripadnost: obmejna in etnično mešana območja v evropskih razvojnih silnicah ob primeru Slovencev v Furlaniji-Julijski krajini. Trst-Trieste, ZTT-EST.

Bufon, M. (1993): Cultural and social dimensions of borderlands: the case of the Italo-Slovene trans-border area. Geo-Journal 30 (3). Dordrecht, 235-240.

Bufon, M. (1994a): Nacionalne manjšine in njihova funkcija v mednarodnih integracijskih procesih: iluzija ali realnost? In: Štrukelj, L., Sussi, E. (eds.): Narodne manjšine danes in jutri. Trst-Trieste, SLORI, 87-95.

Bufon, M. (1994b): Manjšine v sodobnih razvojnih procesih: primer Slovencev v Italiji. In: Vencelj, P., Klemenčič, V. & S. Novak-Lukanovič (eds.): Manjšine v prostoru Alpe-Jadran. Ljubljana, Vlada Republike Slovenije, 52-69.

- Bufon, M. (1997):** Prostorski aspekti manjšinske prolematike v luči slovenskega socialnogeografskega in političnogeografskega preučevanja. Dela, 12. Ljubljana, 143-161.
- Bufon, M. (1999):** Evropski manjšinski jeziki med standardizacijo in novimi razvojnimi perspektivami. *Annales*, 9 (1). Koper, 133-142.
- Bufon, M. (2000):** Slovenska manjšina v Italiji med lokalnimi in globalnimi razvojnimi procesi. In: Pahor, S., Martelanc, S. & M. Maver (eds.): *Med zgodovino in sedanjostjo*. Trst-Trieste, Mladika, 17-41.
- Bufon, M. (2002):** Confini, identità ed integrazione: nuove prospettive per l'Alto Adriatico. Trieste, SLORI.
- Bufon, M., Minghi, J. (2000):** The Upper Adriatic borderland: from conflict to harmony. *Geo-Journal* 52 (2). Dordrecht, 119-127.
- Cattaruzza, M. (1989):** Sloveni ed italiani a Trieste: la formazione dell'identità nazionale. *Clio*, 25 (1). Milano.
- Delli Zotti, G. (1982):** Transnational relations in a border region: the case of Friuli-Venetia Julia. In: Strassoldo, R., Delli Zotti, G. (eds.): *Cooperation and Conflict in Border Areas*. Milano, Angeli, 25-60.
- ESG (1972-1975):** Europaischen Symposium der Grenzregion. Basisbericht, Vol. I-II. Strasbourg;
- Fonda, P. (1990):** Antropologia psicoanalitica e problematiche etniche. *Ethnos e identità*, Quaderni SLORI, 115. Trieste, SLORI.
- Gallusser, W. (ed.) (1994):** Political Boundaries and Coexistence. Berne. Peter Lang.
- Gottmann, J. (1982):** The basic problem of political geography: the organization of space and the search for stability. *TESG*, 73 (6). Utrecht, 340-349.
- Hansen, N. (1977):** International cooperation in border regions: an overview and research agenda. *International Regional Science Review*, 3. Philadelphia, 255-270.
- Jogan, I. (1991):** Territorio e etnia: la questione degli Sloveni nella politica urbanistica del Friuli-Venezia Giulia. Milano, Angeli.
- Johansson, R. (1982):** Boundary conflict in a comparative perspective: a theoretical framework. In: Strassoldo, R., Delli Zotti, G. (eds.): *Cooperation and Conflict in Border Areas*. Milano, Angeli, 179-214.
- Klemenčič, V. (1979):** Urbanizzazione spaziale e minoranze etniche nel Centro Europa. *Atti della Conferenza internazionale sulle minoranze (Trieste, 1974)*, 1. Trieste, 59-70.
- Klemenčič, V. (1987):** Državna meja na območju Slovenije in obmejna območja kot nov geografski fenomen (The state border on the territory of Slovenia and border regions as a new geographical phenomenon). *Razprave in gradivo*, 20. Ljubljana, 57-79.
- Klemenčič, V. (1994):** Funkcija narodnih manjšin v prekomejnem povezovanju in evropski integraciji (The function of national minorities in cross-border cooperation and European integration). In: Štrukelj, I., Sussi, E. (eds.): *Narodne manjšine danes in jutri (National Minorities Today and Tomorrow)*. Trst-Trieste, SLORI, 97-107.
- Klemenčič, V., Bufon, M. (1991):** Geographical problems of frontier regions: the case of the Italo-Yugoslav border landscape. In: Rumley, D., Minghi, J. V. (eds.): *The Geography of Border Landscapes*. London, Routledge, 86-103.
- Klemenčič, V., Bufon, M. (1994):** Cultural elements of integration and transformation of border regions. *Political Geography*, 1. Oxford, 73-83.
- Knight, D. (1982):** Identity and territory: geographical perspectives on nationalism and regionalism. *Annals of the Association of American Geographers*, 72. Washington, 514-531.
- Maier, J. (ed.) (1990):** Staatsgrenzen und ihr Einfluss auf Raumstrukturen und Verkaltensmuster. *Arbeitsmaterialien zur Raumordnung und Raumplanung*. Bayreuth.
- Petrosino, D. (1986):** Etnicità e territorialità: definizioni e teorie dell'attivazione etnica. *Rassegna Italiana di Sociologia*, 2. Bologna, 213-251.
- Rebula Tuta, A. (1980):** La questione nazionale a Trieste in un'inchiesta tra gli operai sloveni. Trieste, ZTT-EST.
- Rokkan, S., Urwin, D. W. (1983):** Economy, Territory, Identity: Politics of West European Peripheries. London, SAGE.
- Sedmak, D., Sussi, E. (1984):** L'assimilazione silenziosa: dinamica psicosociale dell'assimilazione etnica. Trieste, ZTT-EST.
- Soja, E. W. (1971):** The political organization of space. *Association of American Geographers Resource Paper*, 8. Washington.
- Strassoldo, R., Delli Zotti, G. (eds.) (1982):** Cooperation and Conflict in Border Areas. Milano, Angeli.
- Štrukelj, I. (1994):** Vloga vitalnosti manjšine v procesih integracije (The role of minority's vitality in the integration processes). In: Štrukelj, I., Sussi, E. (eds.): *Narodne manjšine danes in jutri (National Minorities Today and Tomorrow)*. Trst-Trieste, SLORI, 41-51.
- Štrukelj, I., Sussi, E. (eds.) (1994a):** Narodne manjšine danes in jutri (National Minorities Today and Tomorrow). Trst-Trieste, SLORI.
- Sussi, E. (1973):** L'emergenza della regione transfrontaliera Alpe-Adria. In: Strassoldo, R. (ed.): *Confini e regioni*. Trieste, Lint, 135-146.
- SWG (1985):** Survey data from a representative sample of the border population in Friuli-Venezia Giulia. Trieste.
- Valussi, G., Klemenčič, V. (1978):** Il confine aperto tra Italia e Jugoslavia e il ruolo delle minoranze. In: Valessi, G. (ed.): *Minoranze a confronto*. Pubblicazione dell'Istituto di geografia della Facoltà di lingue e letterature straniere dell'Università di Udine, 3. Udine, 19-31.
- Williams, C. H. (1984):** Ideology and the interpretation of minority cultures. *Political Geography Quarterly*, 3. Oxford, 105-126.

original scientific paper
prejeto: 2002-05-12

UDK 323.1:316.32

NACIONALNA IDENTITETA V ČASU GLOBALIZACIJE

Marija JURIČ PAHOR

Inštitut za narodnostna vprašanja, SI-1000 Ljubljana, Erjavčeva 26
e-mail: juric.pahor@libero.it

IZVLEČEK

Namen pričujočega prispevka je izpostaviti tri točke. Prvič: Nacionalna identeta, ki je ni moč videti zunaj nacionalizma, ni nekaj preteklega, bolj ali manj preseženega, temveč dokaj prilagodljiva konstrukcija, ki kljub drugačnim napovedim tudi v času globalizacije ni odmrta. Obratno, ostaja in postaja zelo pomemben akter v evropski in mednarodni skupnosti; njen vpliv se širi od nacionalne na nadnacionalno raven. Drugič: Teorije, ki z odobravanjem predvidevajo in/ali ki terjajo, da naj bi nacionalna identiteta izginila, pogosto manifestno ali latentno koreninijo v falocentrično naravnani ideji o "univerzalističnih" vrednotah, ki so načelno slepe za specifični položaj majhnih nacij/narodnosti ter za razlike vseh vrst. Tretjič: Nacionalne identitete si ni mogoče več zamišljati skupaj z zastarelimi vzorci, ki jo prikazujejo kot homogeno in obeleženo s trdnim središčem, ki "gosposuje" nad duševnim svetom ljudi. Nacionalna identiteta postaja vse bolj hibridna in "razpršena", kar pomeni, da terja nove in delno še nepoznane vzorce refleksije.

Ključne besede: nacionalna identiteta, nacionalizem, evropeizacija, globalizacija, hegemonialna moškost

IDENTITÀ NAZIONALE NEL PERIODO DELLA GLOBALIZZAZIONE

SINTESI

Lo scopo del presente contributo è quello di mettere in risalto i seguenti tre punti: primo, l'identità nazionale, non potendo essere considerata al di fuori del nazionalismo, non risulta una questione passata, più o meno superata, ma una costruzione assai adattabile. Non è svanita nemmeno nel periodo della globalizzazione, sebbene ci fossero previsioni differenti. Al contrario, resta e diventa un fattore importante nella comunità europea ed internazionale. La sua influenza si va allargando dal livello nazionale fino a quello sovranazionale; secondo, le teorie che approvano e/o esigono l'estinzione dell'identità nazionale, di solito hanno origine, in maniera latente o manifesta, nell'idea fallocentrica che si basa su valori "universalistici". Questi valori normalmente non si riferiscono alla posizione e alle differenze specifiche delle piccole nazioni/nazionalità; terzo, non è più possibile pensare all'identità nazionale in modo antiquato, ovvero in qualità di nucleo forte ed omogeneo, il quale "governa" sulla conoscenza degli uomini. L'identità nazionale diventa sempre più ibrida e "dispersa", il che esige la ricerca di esempi di riflessioni nuove e in parte ancora sconosciute.

Parole chiave: identità nazionale, nazionalismo, evropeizzazione, globalizzazione, maschilità egemoniale

UVOD

V času, ki ga imenujemo pozna moderna ali tudi obdobje globalizacije, se vse bolj uveljavlja diskurz, ki naznanja, da živimo v prehodni družbi kot "družbi tveganja" (Beck, 1986), ki poraja na eni strani vse večji pluralizem identitet, na drugi strani pa stanje nepredvidljivosti v smislu "odprte preobrazbe" (Albrow, 1998) ali izgube občutka "ontološke varnosti" (Giddens, 1991). Od tod tudi pojmi, kot so to multipla identiteta, hibridna identiteta, razsrediščena identiteta, zbrkljana identiteta. Gre za razvoj, ki spodkopava predstavo o poenoteni, integrirani identiteti oziroma identiteti "s trdnim središčem, ki 'gospoduje' nad duševnim svetom ljudi" (Nastan Ule, 2000, 302), osrednji koncept krščansko-zahodne civilizacije, ki je ob enem ključen za moderne sintetizirajoče nacionalizme kot tudi za identitete, osmišljene po modelu nacije ali nacionalne države. Vse bolj se uveljavljajo napovedi o krizi naroda (nacije),¹ o odmiranju naroda in celo o iztrebljanju naroda – kot da bi šlo za neke vrste evtanazijo (Beck, 1998; Habermas, 1998; Albrow, 1998; Mastnak, 1998). Eni jih razglašajo z deloma kar alarmističnim zvoncem, v zelo veliki meri zato, ker težijo k ohranitvi deloma komaj dosežene nacionalne suverenosti in državnosti, drugi spet z odobravanjem, ker vidijo v tem domnevno "zadnjem dejanju ukinjanja narodov" (Braidotti, 1998, 43) trenutek potencialno velike in obetavne spremembe: zlasti slovo od prisile k nacionalnemu poenoteneju, ki se običajno vzpostavlja z vojaško močjo in lahko prerase v "etnično čiščenje", poraja pa tudi številne nove kolektivne potrebe po "priznavanju" in s tem po izločanju drugega, drugačnega. Tako prva kot druga pozicija implicirata sklop vprašanj, med njimi zlasti tale:

1. Ali je nacionalna identiteta res nekaj preteklega, bolj ali manj preseženega? Mar ni tako, da se lahko izkaže kot dokaj vztrajna in prilagodljiva konstrukcija, ki se ujema tudi s sodobnim tipom integracije narodov in nacionalnih držav, se pravi tipom, ki se ne odvija več toliko po logiki sicer že od nekdaj "poroznih" nacionalnih ločnic in nasprotij kot zlasti po logiki vključevanja v globalizacijske procese in nadnacionalne povezave, kot jih med drugimi predstavlja Evropska unija ter "evroatlantski prostor"? Kompatibilna pa je tudi z "novimi političnimi stroji" tipa *cyborg*, ki rušijo kategorične in

zgodovinsko konstruirane sisteme – stare, udobne strukture hierarhične dominacije – in jih v presenetljivo močni meri razglašajo tudi ženske, ali še določneje ženske, ki se opredeljujejo za feministke (Haraway, 1999).

2. Četudi drži, da si nacionalne identitete ni moč misliti brez tradicionalne povezave z nacionalizmom, ki implicira vizijo poenotene državne skupnosti in močno poudarjen moment ne le nasilja nasploh, temveč prav vojaškega nasilja (Krippendorff, 1985) – navezujoč na Ivana Urbančiča (1987, 85), bi lahko govorili tudi o falogocentrično naravnemu nacionalizmu kot "nevarni energiji", brez katere bi bila uspešna vzpostavitev moderne "narodno-državlanske epohe" nemogoča, se nemudoma stavlja vprašanje: Ali teorije, ki danes odobravoče predvidevajo zaton naroda, ne koreninijo v implicitnem prepričanju o izjemnosti zahodne civilizacije, ki je tesno povezana prav z nacionalizmi, ali še določneje z dominantnimi nacionalizmi, kakor so se oblikovali zlasti od časa francoske revolucije? Mar niso pogosto načelno slepe za specifični položaj majhnih nacij kot tudi za položaj etno-nacionalnih, verskih, kulturnih in drugih manjšin, denimo s tem da jim odrekajo posebno pravico, da lahko ohranjajo in razvijajo svojo kolektivno identiteto? Ali s tem, da vidijo v le-tej potencialno nevarnost, ki razkrajja "univerzalne" vrednote. (Kot da pri nacionalizmu ne bi šlo za "univerzalni" projekt?)

3. Kako danes misliti nacionalno identiteto? Tako, da jo razumemo zgodovinsko, tudi če jo moramo definirati na novo. V to nas sili očitvidna in občutena zev med njenim dejanskim stanjem in zastarelo jezikovno rabo, ki nanjo meri. Problema, ki se tu postavlja, torej ni moč iskati v njenem propadu, temveč v neustreznosti teorije, ki jo slej ko prej predstavlja večinoma kot enoznačno, homogeno (poenoteno) in obeleženo s trdnim središčem. A vendar, nacionalna identiteta postaja vse bolj večpomenska, hibridna in "razpršena", kar pomeni, da terja nove in delno še nepoznane vzorce ramišljanj.

KONEC NACIONALNE IDENTITETE?

Naj začnem pri prvem tematskem sklopu. Ali je nacionalna identiteta res nekaj preteklega, bolj ali manj preseženega? Sama sem to predpostavko zanikala in opozorila na to, da se trdovratno ohranja naprej in da je

¹ Besedo *nacija* uporabljam sinonimno z besedo *narod*, ki je tesno povezana z besedo (nacionalna) država, lahko pa je z njo tudi neločljivo spojena. Enako velja za besedo *nacionalna identiteta*, ki je istoznačna s pojmom *narodna identiteta*. Pri tem seveda ne gre za nereflektirano poenostavljanje pojmov. Obratno. V slovenščini imamo namreč "navado", da povsem neobremenjeno govorimo o narodu ali narodni identiteti, v primeru narodnih manjšin tudi o narodnostni identiteti, vendar te pojme komajda povezujemo z nacijo, kaj šele z nacionalizacijo in nacionalizmom. Še več, *nacija* je v slovenščini večinoma preprosto izenačena z državo, za besedo *nacionalizacija* in *nacionalizem* pa niti nimamo ustreznih slovenskih izrazov. To potrjuje tudi Slovar slovenskega knjižnega jezika ali pa Toporišičev "Slovenski pravopis" (Ljubljana 2001), ki vključuje obsežen slovar. Kot da bi se hotela ločiti od ustreznih, ki jih je še pred dobrim stoletjem široko uporabljal in za vodilo postavljali omikani slovenski svet. Pojem *nacionalizacija* je istovetel z besedo *narodovanje*, v smislu, da je treba ljudstvo prepričati o potrebi pripadnosti k narodu v smislu države (Zedinjena Slovenija). Za besedo *nacionalizem* je imel sinonim v besedi *narodnjaštvo* (poredkeje tudi *narodništvo*), *nacionalist* je bil *narodnjak* (v slabšalnem pomenu: *narodnjakar*), *nacionalistka* pa *narodnjakinja* (v slabšalnem pomenu: *narodnjakarica*).

danes morda celo bolj živa in prožna kot kadarkoli poprej. Tesno je povezana z nacionalizmom, ki sovпада z nastankom in razvojem nacionalnih držav kot specifične zgodovinske oblike politične organizacije. V močni meri ga je pogojeval proces globalnega prestrukturiranja družbe z unifikacijo ekonomskih procesov, s teritorialno in upravno centralizacijo, z enotanjem različnih jezikovnih praks, z vzpostavljanjem pravnega sistema, ki je omogočal sprejemanje pravil kot občnih norm za vedenje, in predvsem z uvedbo obveznega javnega množičnega izobraževalnega sistema. Prav slednji naj bi zagotavljal nacionalno subjektivacijo/podprejanje v smislu učinka "enosti": vse (bodoče) državljanke ali pripadnike nacije mora opredeljevati *en* "duh", namreč nacionalni, razlike so delitvene in zato izdajalske. Kot ugotavlja Stuart Hall (1994, 188), je bila to predstava o "nedeljivem subjektu, v samem sebi poenoteni in nedeljivi identiteti". Neločljivo je povezana z rojstvom "suverenege individua", ki ga opredeljuje različni značaj ideala jaza oziroma to, kar je Robert W. Conell (1987) strnil v pojem "hegemonialna moškost". Na to opozarja tudi Benedict Anderson (1998, 16-17) v svoji pogosto citirani opredelitvi nacije kot "imaginarne skupnosti",² ki je osmišljena s ključnimi atributi, kot so omejitve, suverenost in končno skupnost (*community*), katero so tvorci nacije-države predpostavljali kot "tovariško zvezo enakih" oziroma kot "bratstvo". In to v smislu dikcije državljanjskega samožrtvovanja, ki so jo oživljali pod navdihom klasičnih antičnih avtorjev (na primer Horacija, ki slovi po reku: "Dulce et decorum est pro patria mori"); dikcije ne gre misliti onkraj vojaškosti in vojaškega nasilja (Krippendorf, 1985).

Kljub poudarjanju suverenosti je imel posameznik s to patriarhalno ali falogocentrično³ zaznamovano značajsko strukturo, ki izstopa po tem, da skuša zatreti libidinalno razsežnost, povezano s prvobitno dvojico mati-otrok, in razvrednotiti ženske (Jurič Pahor, 2000), le malo možnosti za kritiko ideala jaza in le malo možnosti za kako avtonomijo jaza nasproti nadjazu. Foucaultove zgodovinsko-genealoške študije o nadzorovanju in kaznovanju ter Eliasove študije o razvoju civiliziranega, "vase zaprtega" subjekta nam nazorno kažejo, skozi kakšno prisilo in kakšne travmatske izkušnje je potekal ta proces. Sklepamo lahko, da ni vzbujal toliko "mehka" občutja kot zlasti nepotešljiva oralna (fuzionarna) hrepenenja, ki so našla svojo ustrezno "potešitev" v brezmejnem srdu, jezi, razočaranju in samo-uničevalni moči. Precejšen del tega agresivnega potenciala, še zlasti, če ga človek silovito potlači, se izpričuje v inhibitorni, nadzorovalni in vodniški funkciji nadjaza, ki

se v glavnem spaja z jazom. Vsaj v dobi vzpona moderne je ta značajski tip predstavljal "subjektivni kapital", iz katerega se je napajal tedanji gospodarski, družbeni in končno imperialni zagon. Od tod, se zdi, tudi definicija nacionalizma kot tiste energije, "ki združuje v sebi strast, navdušenje svobode, ljubezen, sovraštvo, požrtvovalnost, slepo pristranost in svetovno širino, dionizično opojnost in apolinično strogost". Gre, tako Ivan Urbančič (1987, 58), za "nevarno", a po njegovem neobhodno potrebno in celo "blagotvorno in odrešujočo" energijo, "brez katere se v narodno-državljanjski epohi svetovne zgodovine ni zgodilo in ni vzpostavilo nič družbeno-zgodovinsko velikega".

V pozni moderni "odčaranosti sveta" (Max Weber), ob izgubi tradicionalne življenjske gotovosti, smislov in verjetij – življenje posameznikov postaja projekt ali, še bolje, zaporedje projektov brez identitetnega središča – je ta potreba še toliko bolj aktualna. Nacije in nacionalizmi so, tako dokazuje sodobna proliferacija deloma agresivnih separatističnih in iredentističnih gibanj, dosti močnejše, prilagodljivejše in obdobja presegajoče entitete, kot si to pogosto zamišljamo. Vznik nacionalizmov v devetdesetih letih pravzaprav ni obrambna reakcijska sila proti globalizaciji, ampak je učinek in rezultat globalizacije, ne gre za ozek ekskluzivizem in v bistvu anahronizem, temveč za pojav, ki je dobil novo funkcijo in osmislitev (Smith, 1995; Kovačič, 2000, 200).

Takole je že leta 1983 zapisal Benedict Anderson (1998, 12): "Realnost je povsem preprosta: 'Konec nacionalnih držav', ki so ga tako dolgo proglašali, še zdaleč ni na vidiku. Nasprotno. Nacionalnost (*nation-ess*) je najbolj univerzalna priznana vrednota v političnem življenju naše dobe." Nacionalizmu je uspelo ustvariti trdoživ politični in kulturni imaginarij, ki zmore, bolj kot katerakoli druga kolektivna identiteta, vplivati na zavest, še zlasti pa na afektivno in impulzivno sfero ljudi, ne da bi se tega nujno zavedali; prva sproža in mobilizira čustva, druga sili k delovanju-akciji. Prav v tem smislu Robert Coles (cit. v Billig, 1999, 172) poudarja, da nacionalizma ne bi smeli jemati kot minljivo čustvo oziroma presežni fenomen: "Nacionalizem najde pot v skoraj vsak kot razumskega življenja. Nacionalnost je konstanta v življenju večine izmed nas in mora, za časa našega življenja, brez dvoma prodreti v mišljenje na različne načine, z vse večjo raznolikostjo in kompleksnostjo izraza." Podobno mnenje zastopa Rudi Rizman (1994, 25), ki – navezujoč na raziskavo Michaela Manna – vztraja: "Govorjenje nasploh o tem, kako je nacionalna država že odigrala svojo zgodovinsko vlogo [...], je preuranjeno. Globalni kapitalizem in postmoderna kultura

2 S pojmom "imagined communities" Anderson nikakor ni menil, da so nacije nekaj fiktivnega, neresničnega. Nacije je imel za kolektivne proizvode in v tem smislu tudi kot kolektivne imaginarije.

3 Falogocentrizem (Jacques Derrida) je spoj falocentrizma z logocentrizmom. Falocentrizem opredeljuje sistem, ki privilegira falos kot simbol ali izvor vsega (oče je roditelj, on na-rodí narod, mati/ca ali maternica v tem sistemu ne obstaja). Logocentrizem opredeljuje po Derridaju glavni tok zahodne misli, ki nenehno daje prednost Logosu, Besedi kot metafizični prisotnosti.

sta od nacionalne države resda zahtevala, da se jima podredi, vendar ni zaradi tega nacionalna država izgubila nič bistvenega. Celo nasprotno: nacionalna država se je okrepila in danes posega tudi v sfere, o katerih ni še včeraj nihče sanjal."

Drži pa seveda, da se je moč nacionalnih držav v času globalizacije transformirala: manj se nanašajo na lastne sile, pa zato toliko bolj na regionalne in mednarodne koalicije, transnacionalne institucije ter povezave z gospodarskimi in drugimi nedržavnimi akterji. Vendar jih ta proces ne šibi, obratno, saj ostajajo tudi v nadnacionalni integraciji središčna politična istanca in poglaviti akter na globalni ravni, ki določa regulacijo trga in ne nazadnje omogoča ali onemogoča svoboden trg (Weiss, 1997; Maull, 1999), kar potrjujejo tudi raziskave, ki relativizirajo predstavo o superiornosti multinacionalnih podjetij (Svetličič, 1997, 602). Multinacionalna podjetja, ki imajo svoj glavni sedež na določenem ozemlju, so podvržena nacionalnodržavnim regulacijskim mehanizmom. To velja tudi za transnacionalna podjetja, se pravi za podjetja, ki predstavljajo "nevezani kapital v čisti obliki" (Hirst, Thompson, 1998, 178), kolikor nimajo možnosti, da bi svoj sedež (zlasti zaradi davčnih špekulacij, ki bi okrnile dohodke vsakokratne države) povsem prestavila v inozemstvo, torej uveljavila tako imenovano "exit-option". Končno jamči nacionalna država s svojim pravnim in policijskim aparatom ter s svojo vojaško močjo za varnost in nedotakljivost lastnine transnacionalnih podjetij ter svobodnega trga. Še zlasti pa ima kapitalizem velik interes za to, da država z represivnimi ali pomirjevalnimi ukrepi brzda tako imenovane "dangerous classes" (na primer "antiglobaliste"), kar naj bi ji omogočalo čim bolj neovirano akumulacijo kapitala (Wallerstein, 2000, 262).

Ugledni sociolog Anthony Giddens, ki je hkrati najožji svetovalec britanskega premierja Tonyja Blaira, je v intervjuju za švicarsko revijo Brückenbauer z dne 29. 6. 1999 – intervju je bil objavljen pod naslovom "Sozis im Anzug" (preneseno: "Socialisti s kravato") – na simpotomatično in skorajda že prototipično vprašanje, če igra nacionalna država v procesu globalizacije "sploh še kakšno vlogo", kratkomalo odgovoril: "Centralno vlogo. Mi nočemo družbe, pri kateri se vse zvede ali na globalno ali na lokalno", nacionalna država je "neobhodno potrebna kot vezni člen med lokalno politiko in globalnimi nalogami". S tem je hkrati opozoril na to, da so nacionalne države tudi same hitro spoznale, da se lahko s pomočjo globalizacije ne le podaljšajo, temveč tudi okrepijo. Dal pa je tudi vedeti, da je globalizacija tudi sad zavestne politike držav, ki vse bolj liberalizirajo mednarodne ekonomske, a tudi politične (med- in nadnacionalno povezovanje) ter kulturne pretoke, še zlasti "pretok možganov" in kozmopolitskih ali evropskih vrednot. (Številne feministične kritike opozarjajo, da gre za vrednote, v katere je običajno vpisana tra-

dicija belopoltega, premožnega, krščansko opredeljenega, bolj ali manj militantnega in družbeno uspešnega moškega kot idola rešitve/Rešitelja.) Sicer pa je na ta pojav v svoji "Preobrazbi intimnosti" *implicitno* opozoril sam Anthony Giddens (2000). In zdi se, da tudi realno obstoječa "global governance", ki jo na primer izvajajo Svetovna banka, Mednarodna trgovinska organizacija ali Mednarodni denarni sklad, tega trenda ne bo mogla in morda niti ne bo hotela zaustaviti.

Po zlomu komunističnih režimov po letu 1989 je postalo očitno, da je kapitalizem prevzel vlogo hegemon v svetovnih ekonomskih razmerjih (Rizman, 2000, 184). To se kaže tudi v tem, da je število nacionalnih držav v tem času znatno naraslo. Še več, nastanek nacionalnih držav je bil neobhodni pogoj za vstop v sodobne družbeno-ekonomske, znanstveno-tehnične in kulturne "tokove". Tvorci "slovenske osamosvojitve" denimo so se kaj dobro zavedali, da se kot subnarod, torej kot narod brez dejansko samostojne države, ne bodo mogli vključiti v proces integracije v Evropsko unijo, ki ga v prvi vrsti opredeljujejo vrednote globalizacije, znane tudi kot "štiri svoboščine": "prost pretok blaga, oseb, storitev in kapitala" ("Strategija Republike Slovenije za vključevanje v Evropsko unijo", cit. v Mastnak 1998, 131). Od tod tudi dikcija: "Osamosvojena Slovenija? DA! Zdaj in brez odloga, da bomo lahko uveljavili neovirano moderno produkcijo in njeno produktivnost in tako čim preje 'prišli' v Evropo" (Urbančič, 1990, 277; Omerza, 1990). Pogosto je sovpadala – in sovpada – s prepričanjem, da se s pridružitvijo Evropski uniji odpira kar samo po sebi novo obdobje slovenske nacionalne (samo)zavedi in uveljavitve v Evropi.

Spričo povedanega ne preseneča, da se tudi v razvitih – in ne le v "manj razvitih", kot to kaj rado posplošeno in deloma kar neutemeljeno sugerirajo – slej ko prej zdi povsem "naravno" imeti nacionalno identiteto. In to kljub dejstvu, da "človeške skupnosti ... postajajo vsaj delno ločljive od geografije" (McNelly cit. v Mlinar, 1997, 592), kar pomeni, da je potencialna mednarodna mobilnost kapitala v zadnjih dveh desetletjih znatno zrasla (Streeck, 1998, 178) in da živi vse več ljudi – bodisi stalno, bodisi začasno – zunaj teritorialnih meja svojega naroda ali kraja "stalnega" prebivališča. Sklepamo lahko, da nacionalna identiteta v takih razmerah ne more biti več jasno določljiva, da je nujno pahnjena v dvom. Kljub temu ostaja bistven vidik tako posameznikov kot vsakokratne doktrine nacionalne države.

Empirične raziskave potrjujejo, da ljudi še vedno močno pogojuje načelo zavezanosti naciji, ki ji pripadajo. Ameriški socialni psiholog Michael Billig (1999, 157-158) jih takole povzema: "V razvitih državah ljudje na splošno ne pozabljajo svoje identitete. Če jih vprašajo, kakšna je njihova nacionalnost, bodo le redko odgovorili, 'pozabil sem,' čeprav za njihove odgovore ni nujno, da so tako odkriti." Da predstavlja nacija kljub

globalizaciji in evropeizaciji še naprej primarno pozitivno identifikacijsko možnost, ponazarjata nadalje rek proučevalca nacionalizma Ernesta Gellnerja, da v današnjem svetu "moški (sic) mora imeti nacionalnost, kot mora imeti nos in par ušes" (cit. v Billig, 1999, 158), ter predpostavka Tonyja Blaira (2000): "Jasno je, da se večina naših državljanov v prvi vrsti identificira s svojo nacionalno vlado in svojim nacionalnim parlamentom." Prav tej dikciji so zavezani tudi Francozi, Italijani in Nemci, pa čeprav del slednjih (zlasti liberalno in levičarsko usmerjeni intelektualci) zaradi obremenjujoče nacionalsocialistične preteklosti naglašajo privrženost "ustavnemu patriotizmu" (Habermas), torej (*nacionalni*) državi, ki jo določa ustavna ureditev; pridevnik v oklepaju lahko beremo kot znak za(s)tiranja nacionalnosti oziroma nacionalne identitete. Kljub temu ne moremo mimo tega, da nacionalno latentno učinkuje naprej – kot neke vrste utečena praksa, ki – če si jo ogledamo поблиže – lahko razkrije, da se zdi "biti nacionalen" ali "imeti nacionalnost" tudi v Nemčiji prej "naravno" kot ne. Na to opozarjata že sam pojem "patriotizem", ki ga nikakor ne gre videti ločeno od nacionalizma (Billig, 1999, 176-180), in končno dejstvo, da ostaja zavest o naciji – podobno kot v drugih evropskih državah članicah EU – tudi v Nemčiji dosti močnejša kakor "občutek za Evropo". Michael Dauderstädt (1999, 10-12) ugotavlja, da se v zavesti pripadnikov držav EU uvršča samodefinicija kot Evropejec (1995: 16%) jasno za nacionalno (61%) ali regionalno (22%) identiteto. Pri povpraševanjih označuje vsakič le pet do šest odstotkov svojo identiteto kot "zgolj evropsko" ali "evropsko in nacionalno", medtem ko jo nad štirideset odstotkov označi kot "nacionalno in evropsko". Še zlasti od leta 1990 je distanca do "evropskosti" znatno narasla. Sledi sklep: Evropa je v vsakdanji zavesti večine prebivalcev EU občutena le v minimalnem obsegu.

Ni naključje, da je nacionalna identiteta v relativno močni meri vtisnjena tudi v samo idejo o novi združeni Evropi. Zamišljamo si jo kot "celoto", pa čeprav Evropa ni "ne Ena in ne Eno, prav tako pa tudi ni Edina/o", sestavlja jo več obrazov Evrop (Kuzmanič, 2001). Ali kot mozaik nacionalnih držav ali regij, ki si jih predstavljamo kot omejene, torej z mejo, ki jih razlikuje od drugih nacionalnih držav ali regij. Analogno velja za "evro-atlantski prostor", pojem, v katerem prihaja do izraza geostrateška interesna politika ZDA in NATO. Dieter Keiner (2001, 120) je zapisal, da se z njim definira Prvi svet s svojimi "vrednotami in interesi" navznoter kot navzven proti ostalemu svetu na novo. Ta "evro-atlantski prostor" se zaklinja močnemu in dinamičnemu partnerstvu med Evropo in Severno Ameriko. Varnost Evrope in tista Severne Amerike sta nedeljivi.

Meja je, kot zagotavlja Rastko Močnik (1999, 89), bistvo ali jedro nacije in nacionalne identitete, nekaj, kar poenoti družbeno polje in človekovo sebstvo v navznoter inkluzivno in navzven ekskluzivno "celoto".

Vendar je treba dodati, da je ta poenotujoča ali omejevalna funkcija nacije bila od vsega začetka hkrati pogoj za "transgresijo", za masovno mobilizacijo ali ekspanzivni nacionalizem, ki ga označuje pomanjkljivo spoštovanje prav do meja, ovir, prepovedi in ki analogno izhaja iz tega, da se lastne meje, če so razmere dane za to, *lahko* tudi razširijo. To pa nujno implicira nasilje in vojne, kajti, kot je poudaril Ernest Renan (1882, 2), na nacionalno enotnost "vedno vplivajo brutalna sredstva", pa čeprav na to kaj radi pozabljajo. Še več, Renan je trdil, da je pozabljanje "ključni element pri nastanku nacije" (Renan, 1882, 2) in da se ta amnezija nato v nacionalni državi nenehno re-producira. Analogno mnenje zastopa Michael Billig (1999), ko pravi, da se je nacionalizem iz prvotnega večinoma nasilnega stanja prelevil v "vsakdanjo rutino", ki omogoča, da lastnega nacionalizma sploh ne zaznamo več (pa čeprav skorajda vsepovsod plapolajo nacionalne zastave; iz televizijskih zaslonov pa pobliskavajo tudi siceršnji nacionalni simboli, med katerimi imajo nekateri jasno prepoznavne signalne funkcije) ali ga projiciramo v domnevno drugo od "nas" – po razpadu Jugoslavije konec osemdesetih let in v začetku devetdesetih kaj radi na "etnični" Balkan, ki je tako ponovno postal sinonim za nižjo civilizacijsko stopnjo, to je za "etno-nacionalizem", "barbarstvo" oziroma za nekaj, kar naj bi bilo značilno le za ne-Evropo oziroma ne-Zahod (Muršič, 1994; Jezernik, 1998; Todorova, 2001).

Zanimivo je, da so si tovrstno omalovažujoče pojmovanje v izrazito močni meri "prisvojile" tudi postkomunistične ali postsocialistične politične elite – kot prikladen argument v prizadevanju za vstop v evropski institucionalni okvir. In to z zagotavljanjem, da niso "zbalkanzirane", niti niso "Vzhod" ali "Balkan", saj "ljubijo" evropsko civilizacijo, kar pomeni, da zagovarjajo njene – na krščanstvu temelječe – vrednote in črpajo iz njenih izročil (Močnik, 1999, 141-156; Busch, 2001, 152). Nacija, kot denimo Hrvaška, je bila predstavljena kot "katoliška in zato h krščanskemu zapadu pripadajoča nacija", kot "prednja straža zapadne civilizacije" in podobno. Temu u-toposu je bila zavezana tudi Slovenija. In tudi v Srbiji so razglašali, da so narod, ki je odigral važno "misijonarsko vlogo v stoletja trajajoči obrambi Evrope pred osvajalci iz vzhoda".

Rečemo lahko, da izražajo tovrstne izjave imagi-nacijo, ki izhaja iz identifikacijskih modelov, temelječih na starih mitih, kateri so vezani na nacionalne in civilizacijsko-religiozne *differentiae specificae* ter na tradicionalne konfrontacije, ki so hkrati bistveni sestavni del (zahodne) "evropskosti" oziroma (zahodne) evropske identitete. Evropa je, tako Tomaž Mastnak (1998), civilizacijska skupnost, ki je nastala na podlagi zamisli o čiščenju ozemlja in "čistosti krvi". Ključnega pomena za konstitucijo Evrope in še posebej za artikuliranje evropskega diskurza pa sta bili, tako avtor, krščanska konfrontacija z islamom in z njo povezana predstava o

Evropi kot "krščanski trdnjavi", ki se brani pred muslimansko nevarnostjo. Spomnimo se pogroma nad muslimani mavrskega, berberskega, kabilskega in saracenskega izvora (in seveda tudi nad Judi sefardskega izvora ter nasploh nad vsemi "malikovalstvi in herezijami"), ki je sovpadal z "odkritjem Amerike", to je začetkom nebrzdane imperialistične espanzije.

Treba pa je poudariti, da je bila za zgodovino oblikovanja Evrope in Zahoda ključna tudi masovna iztrebljevalska gonja proti "modrim ženskam", ki je – še posebej na svojem višku ob začetku moderne – prizadela zlasti babice; osumljene so bile preprečevanja "razploda" in s tem onemogočenja državne "proizvodnje ljudi" (Heinsohn, Steiger, 1993). Brez masovnih sežigov čarovnic ter brez zatrtja ne-krščanskih, pogosto še matično usmerjenih ljudstev in kultur, bi zahodnoevropski velmožje le težko uveljavili "moško rojstvo časa" (Francis Bacon) ali tako imenovani nacionalni "pre-porod", ki je dosegel svoj prvi višek z dvema ključnima dogodkoma: ustanovitvijo ZDA (1776 deklaracija o neodvisnosti in 1789 ustanovitev zvezne države) ter francosko revolucijo (1789). Poglavitni teoretik obeh revolucij, ameriške in francoske, Anglež Thomas Paine v knjigi "The Rights of Man" (1792)⁴ izpostavlja, da je francoska revolucija prva razglasila načelo, da suverenost izhaja iz naroda. To pa ne pomeni le, da je narod subjekt države, ampak da je narod subjekt sam po sebi, je 'moški' subjekt (v dobesednem in prenesenem pomenu besede) – "one et indivisible". Izvirnost tega načela je bila v tem, da je uspešno uveljavljala idejo nacije kot politično sredstvo modernizacije in moderne "evropske ideje" (v smislu postavljanja zahtev v imenu naroda, ki hoče pospešiti moderni družbeni razvoj s kolektivno dejavnostjo ter z med- in nadnacionalno "solidarnostjo") in v tem smislu tudi kot sredstvo, ki bo omogočilo Evropi in evropskemu političnemu redu vladati v vseh delih sveta.

Vodilna vloga Francije pri uveljavitvi individualizacije narodov ter globalnega prestrukturiranja modernih družb se kaže tudi v ideji francoskih elit, da predstavljajo najkasneje od časa francoske revolucije "prednjo stražo" pri bodočem razvoju Evrope in celo sveta. To se da jasno razbrati iz pogovora Label France, časnika francoskega zunanjega ministrstva, ki izhaja v več svetovnih jezikih, z Bertrandom Badiejem o "post-suverenem svetu" (Badie, 2000). Ali iz pomembnega urad-

nega dokumenta omenjenega ministrstva (Državni sekretariat za medkulturne odnose), ki opredeljuje "evropsko kulturno zgradbo" (Derrida, 1992, 39-43). Kot moto ga uvaja stavek s Kongresa o evropskem kulturnem prostoru junija 1988 v Stuttgartu, ki povezuje tematske motive osvajanja, uveljavljanja in duha, "Duha" oziroma "Esprit", ki je med drugim, poleg "Brite" in "Race" (angleška beseda, ki pomeni tudi tekmovanje in konkurenco), ime enega izmed programov tehnološkega razvoja Evropske skupnosti: "Ni politične ambicije brez predhodnega osvajanja duhov: naloga kulture je, da uveljavi občutek evropske enotnosti in solidarnosti." Besedilo poudarja "odločilno vlogo" Francije v "kolektivnem ozavedanju" in navaja, da gre za ustvarjalno deželo, ki pomaga pri izgrajevanju sodobnosti. Odgovorna je za evropski danes, s tem pa kot zmeraj tudi za transevropskega, zunajevropskega. Isto besedilo opozarja tudi, da mora Francija, kot že nekdanj, "ohraniti svoj avantgardni položaj". Jacques Derrida pripominja: "Avantgardna, prednja straža, konica: vedno spet 'veličastna beseda', vseeno če z ali brez vojaško-strateškega pomenskega sklopa (*promos*) streliva in raket; kapitalizira podobo premca, falične konice, ki moli naprej kot kljun, kot pero – kapitalizira⁵ podobo rta in *garde* ali spomina; dodaja zbiru smisel napredne iniciative: odgovornost gardista [...] – še posebej če gre za ohranitev, 'konservacijo', kot pravi to uradno besedilo, 'avantgardnega položaja'."

Opravka imamo seveda z državnim diskurzom, vendar po Derridaju čuječnosti ne gre omejevati samo nanj. Celotni evropski projekti z najboljšimi namerami, izrecno pluralistični, demokratični in tolerantni, lahko v tej lepi tekmi za "osvojitev duhov" podležejo skušnjavi vsiljevanja homogenosti enega medija, norm razprave in diskurzivnih modelov.

Zdi se, da je tovrstna homogenost oziroma *nation-ess* zaznavna celo tam, kjer bi jo najmanj pričakovali: v "kiborgu", ki je zvest "duhu feminizma, materializma in socializma" (Haraway, 1999, 241-292). Kaj ali kdo je kiborg po Donni J. Haraway? Kiborg je kibernetični organizem (*cybernetic organism*, od tod okrajšava *cyborg*), bitje resničnosti in hkrati domišljjsko bitje. Je stvor postspolnega sveta, himera, križanec stroja in organizma, "strašni apokaliptični *telos* naraščajoče prevlade abstraktne individuacije Zahoda, najvišji jaz,

4 Naj pripomnim, da je prav v letu izida "The Rights of Man" izšla tudi knjiga Paynove sonarodnjakinje Mary Wollstonecraft "A Vindication of the Rights of Woman", ki slovi kot klasika zgodnjega feminizma. Razglasila je "vojno posebnim pravicam, s katerimi se širokoustijo moški – posebnim pravicam, ki jim je z nekaj pretiravanja mogoče reči jekleno žezlo tiranije [...]" (Wollstonecraft, 1993, 110). Zavzemala se je za politično enakost, ki predpostavlja tudi enakost pred zakonom. In ta po njenem mnenju ne bi smel postaviti "moškega za edinega razsodnika" in tako "polovico človeštva" izriniti iz sfere odločanja. Poleg dela Mary Wollstonecraft sta v istem času izšli tudi v Franciji dve sloviti deli o ženskih pravicah. Spisali sta jih, vsaka iz svojega zornega kota, Olympe de Gouges in Madame Roland; obe je leta 1793 zadela smrt pod giljotino.

5 Pri Derridaju se ta beseda navezuje na *cap*, ki v francoščini ohranja etimološko povezavo z latinskim *caput*, *capitis*, ki pomeni glavo, na čelo in hkrati signalizira idejo naprej štrleče konice ali "rt". Beseda, ki je sorodna tudi s kapitalom, *le capital*, in prestolnico, *la capitale*, najprej spomni na navigacijsko govorico. Na morju ali v zraku se plovilo usmeri (*fait cap*): na primer proti drugi celini, proti začrtanemu cilju. Implicira pa tudi idejo začetka in poveljevanja, odkritja, kolonizacijo in vse bolj drzne "preporodne projekte".

končno prost vsake odvisnosti" (Haraway, 1999, 243). Ta izjava vsebuje vsaj dve hipotezi: prvič, da kiborg nima nobenega opravka z zgodbo o nastanku, poreklu, "materinskim" ali predojdipskim *self-with-other*, obratno, saj teži za tem, da destruira vse, kar spominja na te realnosti kot tudi na "neštete organske celote (na primer biološki organizem, pesem, primitivno kulturo)" (Haraway, 1999, 246). In prav v tem smislu je kiborg tudi "mit o prekoračenih mejah, nevarnih fuzijah in tveganih možnostih" (Haraway, 1999, 249). Čeprav gre za mit z najboljšimi namerami, saj mu gre za "politiko upanja za prihodnost", se presenetljivo prilega tekmi za "osvojitev duhov". Kaže, da ima "naraven občutek za enotno delovanje" (Haraway, 1999, 244-245). Če kiborgu odzajememo njegovo visoko tehnizirano patino, ima v osnovi idejo, da se posamezniki med seboj "prepoznajo" kot pripadniki iste, imaginirane "virtualne skupnosti". Beseda etimološko izhaja iz francoske *virtualité*, ki opredeljuje učinkovalno moč ali učinkovalno sposobnost in se navezuje na latinska izraza *virtus*, možatost, sposobnost, pogum, krepost, ter *vir*, moški.

Takole je zapisal Ivan Urbančič (1987, 74) o narodu kot "dovršenem sistemu moči": "[Ta sistem] postmoderne dobe ima bitni značaj odprtega, 'desubjektiviranega', informatično kibernetičnega sistema, ki ni več niti absolutni subjekt in suveren, niti samozadosten in zaprt avtomat ipd. Tako dovršeni narodni sistem moči je bistveno-bitno odprt in povezan v širši planetarni kibernetično informatični sistem, ne da bi mu to 'jemalo' ali nasilno ogrožalo njegovo nacionalno identiteto." Kot tak pa kajpada ni daleč od tega, kar naj bi bil kiborg. "Nasprotno: informatično kibernetični sistemi zahtevajo mnogoterost, členjenje, čim večjo 'pisanost' in horizontalno sistemsko povezanost vseh tako nastopajočih sistemov sistema vse do 'družbenih individuov'. Nacionalne posebnosti zato tu ne le da niso nikomur in ničemu na poti, ampak so celo iskane v svojem postmodernem [...] smislu."

UNIVERZALNA/NACIONALNA HIERARHIČNA MISEL

Naj preidem k drugemu tematskemu sklopu. V ospredje sem postavila vprašanje, ali teorije, ki danes odobravajoče predvidevajo in/ali terjajo izginjanje naroda oziroma nacionalne identitete, ne koreninijo v implicitnem prepričanju o izjemnosti zahodne civilizacije, ki je tesno povezana prav z nacionalizmi, ali točneje z *dominantnimi* nacionalizmi tako imenovanih razvitih evropskih držav ali *first nations*. A tudi z Zakonom, ki podeljuje "identiteto" moškim ter podrejeno in relacijsko zanikanje ali "manko" ženskam, kar prihaja kaj zgovorno do izraza v sintagmi "bratstvo in edinstvo". Toda vzpostavljena "razlika" med moškimi in ženskami se umika horizontu vidnosti, kar pomeni, da ni nikoli manifestna, ampak je vedno predpostavljena in hkrati utajena. V svoji osnovi je proizvod tistega, kar Luce

Irigaray (1980) z besedno igro imenuje *hom(m)osexualité*. V francoščini gre za besedno igro s *homo* ("isto") in *homme* ("moški"): moška želja po istem. Poudariti je treba, da temelji ta želja na potlačenih in zato omalovaževanih "matičnih" ter "prvinskih" občutjih, ki se pričnejo že v maternici, vključno s seksualnostjo, na odnosu med moškimi, ki so navezadnje vezi med moškimi, vendar potekajo s heteroseksualno menjavo in z distribucijo žensk.

Sama sem ta pojav izčrpno predstavila v svoji knjigi "Narod, identiteta, spol" (2000), predvsem v poglavju Moško rojstvo časa ali "narodni preporod". Izpostavila sem, da je tesno spojen z disciplinskimi tehnikami oblasti, za katere je značilna intenzivna seksuacija ali seksualizacija, ki se kaže kot proti-naravna (instrumentalizirana) in spojena z idejo o neki "zločinskosti narave", če uporabimo nenavadno in provokantno de Sadovo formulo. Paul Parin (1998) govori v navezavi na Belo Grunbergerja o nadomestitvi seksualnega falosa z "analnim falosom", ki igra ključno vlogo v strateški igri nadvlade-podrejenosti in prihaja manifestno na površje zlasti v času vojnih spopadov (kot je to še posebej vidno na primeru terorističnih posilstev; pa tudi pomen orožja, od noža tja do pištole in rakete, kot simbolnega falosa medtem lahko zasledimo skorajda v vsaki kulturi), ki jih ne gre videti zunaj terminov *Bruderkrieg*, brat/omorna vojna ali *Bürgerkrieg*, državljan/ska vojna.

Oba termina sta tesno povezana s patriarhalnim ali patrilinearnim etnocentrizmom in končno z nacionalizmom, ki ima svoj historični vznik v zgodovini zahodne subjektivnosti in s subjektom, ki v njej dominira – z moškim subjektom. "Dominantni subjekt, mišljen kot nevtralen (iz ne-uter, op. M.J.P.), poskuša hkrati reprezentirati sebe in drugega, to je sočasno univerzalni pol (samega sebe) in posebni pol (d drugega)" (Ivekovič, 1996, 7). Svoj model ima s tem za univerzalen, drugega pa stigmatizira v izjemo, v nekaj neprisojenega, manj vrednega in implicitno ženskega – kar pomeni, da je izhodiščna paradigma te stigmatizacije skrita v falogocentričnem dojetanju hierarhične opozicije med moškimi in ženskami ter med "moškim" in "ženskim"; drugega poniža ali negira s tem, da mu zada *status ženske*.

Ta model priča o svojskosti, ki se pokaže, brž ko s sklicevanjem na "človeštvo" ali "človeka" izključujemo druge ljudi. Ti namreč izpadejo iz univerzalne identifikacijske skupine, ki ji pripadajo kot ljudje – ne da bi lahko prenehali biti "ljudje". "Tudi ženska je človek", so v imenu *egaliberté* zatrjevali poredki francoski revolucionarji – še zlasti pa seveda revolucionarke – svojim sodobnikom, zlasti republikancem, ki so vodili burne razprave o tem "če so tudi ženske polnopravni ljudje ali ne" (Badinter, 1991, 57). To velja tudi za tedanjo revolucionarno Ameriko, kjer bele ženske niso bile legalno ali simbolno *popolnoma* človeške, črnske ženske ali "domorodne" ženske pa sploh niso bile pravno ali

simbolno človeške. Mary Wollstonecraft (1993) celo zagotavlja, da so žensko vedno obravnavali kot žensko, (skorajda) nikoli kot človeško bitje. Ugotovitev spominja na biblijsko izročilo, kjer je, jezikovno gledano, ženski podeljen poseben izraz, zajeta je v posebnem pomenu – ženska, medtem ko se moški enači s svojo univerzalno opredelitvijo – človek.⁶ In res gre tudi pri "revolucionarnem" pojmu "človeštvo" za pretvorbo krščanskega zahtevka po občosti.

Dejansko je ta pretvorba pogosto vsiljevala analogijo s pavlinskimi paradoksi, ki negirajo celotno polje ljudi v korist tistih, ki so odrešeni v Kristusu, ali odslej: v vseobsegajoči Državi-Naciji ali Naciji-Državi.⁷ Celó Herder, ki velja za utemeljitelja partikularističnega ali tudi kulturnega oziroma etničnega nacionalizma, torej nacionalizma, ki tendira k potencialni Naciji-Državi, leta 1769 zapiše: "Kako velika tema, pokazati, da nikomur ni treba biti niti Jud, niti Arabec, niti Grk, niti divjak, niti mučenik, niti romar, da bi bil, kar naj bi bil" – namreč človek (cit. v Koselleck 1999, 242). Kljub tovrstnim izjavam je Herder vztrajno ugovarjal sodobnikom, ki so v imenu egalitarizma ali univerzalnega pojma človeštva brisali razlike med narodi in med ljudmi. Pogosto je v egalitarizmu videl intelektualni izvor za vzpostavitev brezčasne "višje kulture" (evropske), ki legitimira imperialno osvajanje in kolonializem. Takole je med drugim zapisal:

"[Nemogoče je, da bi bila evropska kultura] merilo občega človekoljubja in človeškega [...] Kje obstaja povsem? Pri katerem narodu? V katerem času? Poleg tega je z njim povezanih (kdo to lahko taji?) toliko pomanjkljivosti in šibkosti, toliko trenj in nagnusnosti, da bi lahko le nedobro bitje te vzgode višje kulture pretvorilo v splošno stanje naše celotnega spola (človeštva, op. M.J.P.)" (Herder, 1991, 700, VII).

Čeprav se je Herder rodil na vzhodu nemške dežele (na današnjem Poljskem), kjer so nemški kolonizatorji gledali na svoje slovanske podložnike kot na nižja bitja, sam ni delil takih predsodkov. Po njegovem so Slovani mnogo bolj kot Nemci dosegli bistvene razmere dobrega in civiliziranega naroda. Menil je, da Slovani nikdar niso bili ekspanziven narod vojščakov in pustolovcev, temveč miroljubna in delovna ljudstva s svojimi lastnimi običaji.⁸ Herder jim je napovedal sijajen razvoj, ko se bosta Evropa in Nemčija odrekli svojemu vojaškemu duhu. Kljub nasprotnim trditvam je Herder ta

razvoj pojmoval dinamično, ne pa statično, osredotočeno na ohranjanje (kar naj bi bila osrednja značilnost "partikularizma"). Z drugimi besedami, bil je prepričan, da zgodovina ni zgolj tradicija, ki jo je v vsej njeni heterogenosti (pokrajinske navade, posebnosti) imel za važno, ampak tudi stvarjenje, inovacija, izpopolnjevanje. Ni nekaj, kar Slovani prejmejo od zunaj, od zatiralcev, ampak nekaj, kar sami zgradijo, ni zanikanje svobode v imenu neke neotipljive preteklosti, ampak prav njena posledica, zapisana v dinamiko prihodnosti (gl. Kohn, 1970, 5-8). S podobno miselnostjo se je obračal k narodom ali skupnostim, ki so živele bolj na obrobju evropske civilizacije, pa tudi k Indijancem in črncem ter izrazil "svojo grozo nad hudimi zločini, ki jim je botrovala nepotešena sla po blagu in zlatu" (Rizman, 1980, 86).

Herder je izrecno obsodil razraščanje enega naroda na račun drugih ter razvrščanje narodov v smislu hierarhičnih binarnih opozicij z neogibnim pozitivnim/negativnim vrednotenjem. Zanj je bil vsak narod, velik ali majhen, del božjega načrta, nekaj posebnega, nezamenljivega, nekaj, kar se ne bi smelo homogenizirati ali nasilno inkorporirati, kajti vsak narod, majhen ali velik, prispeva h kulturni bogatitvi vsega človeštva (Llobera, 1996, 165-169). Prav v tem smislu se je močno spoprijel z razsvetljenjskim racionalizmom – še posebej z njegovo eksplicitno ali implicitno težnjo, ki je pod okriljem ideje enakosti legitimirala osvajanje in delitev ljudi v visokovrednostne in manjvrednostne "rase". Znan je njegov disput s Kantom in njegovo rasno teorijo, v kateri ni le uzrl nevarnost odpovedi humanistični ideji, ampak tudi držo, ki lahko opraviči suženjstvo (Riedel, 1981).

In le težko bi Herderja postavili ob bok Gustavu Klemmu, ki je leta 1802 govoril o "novi dobi" kot dobi, ki je ustvarila "aktivno moške" in "pasivno ženske narode". K prvim je prišteval narode ekspedicij, odkrivanj in pravnih sistemov, k drugim tiste, "ki so živeli od nekdanj samozadostno in samozadovoljno, [...] brez političnih zahtev (cit. v Ogontoye et al., 1991, 24). Hegel je prav v tem smislu skonstruiral predstavo o "zgodovinskih" in "nezgodovinskih" narodih (med katere je prišval tudi Slovane), ki sta se je naposled oprijela tudi Marx in Engels. Stalin jo je v "duhu časa" leta 1934 takole izrazil: "Tretji mislijo, da mora 'višja rasa', recimo germanska 'rasa' organizirati vojno proti 'nižji rasi', predvsem proti Slovanom, [...] zakaj 'višja' rasa je

6 To distinkcijo človek – ženska še zmeraj ohranjajo mnogi živi jeziki, npr. francosko: l'homme – la femme; angl. man – woman; nemško: der Mann – die Frau; srbsko ali hrvaško: čovjek – žena. Ne nazadnje tudi slovenski prevod Svetega pisma ohranja enačenje človeka z moškim nasproti ženski.

7 Pojem država-nacija opredeljuje model zgodovinskega razvoja "od države k naciji" ("francoski model"), termin nacija-država pa model zgodovinskega razvoja "od etnije k naciji in k državi" ("nemški model").

8 Herderjeva predpostavka se ujema s spoznanji Paula Gleirscherja, arheologa v Koroškem deželnem muzeju, ki zavrača vladajočo predpostavko zgodovinarjev o nasilnem vdoru v Norik oziroma v prostor, ki bo znan kot Karantanija: "Če trdijo, da so Slovani prišli in vse požgali, se to ne ujema z arheološkimi izsledki." Slovani so se, tako avtor naprej, ob staroselskih Romanih (Vlahih), ki so bili formalno že bolj ali manj pokristjanjeni, "miroljubno naselili" (Kleine Zeitung, 4. 5. 1999, 46; gl. tudi Gleirscher, 2000).

poklicana da 'nižjo' oplodi in nad njo vlada" (cit. v Zihlerl, 1981, 19, l.). "Ne očitam Rusom, da so, kar so, očitam pa jim, da se pretvarjajo, da so, kar smo mi" (cit. v Vodopivec, 2001, 392), je – sicer v povsem drugem kontekstu – zapisal francoski markiz Astolphe de Custine, avtor enega najbolj znanih in odmevnih opisov Rusije v prvi polovici 19. stoletja, ki je pod navidezno civilizacijsko lupino Rusov odkrival "pravo barbarstvo". Medtem ko so se nad Custinovim doživljanjem in popisovanjem Rusije zgražali visoki ruski državni uradniki od carja Nikolaja I. do Stalina in njegovih naslednikov, pa so bili nad njimi navdušeni zahodnjaško usmerjeni "narodnjaki" (Vodopivec, 2001, 392).

Pripomniti velja, da se je s Custinovimi nazori ujemal sam Herder, prepričan o tem, da je treba Evropo obraniti pred ruskim depotizmom in "vzhodnimi barbari", ki jih je uzrl onstran prusko-poljske meje, to je v Rusiji, ki so jo šele pod vplivom razsvetljenjskega odkrivanja vzhodne Evrope "premestili na vzhod" (kot da ne bi več spadala k "zahodni civilizaciji" in s tem k Evropi). Prav v tem dejstvu pa se nakazuje tudi Herderjev evrocentrism, ki ga je sam tako rad kritiziral, a mu je bil vendarle zavezan. Simptomatična je denimo Herderjeva misel o Grčiji kot porajevalki Evrope, ki implicitno predpostavlja superiornost evropske kulture.

O tem, kako je zahodna "civilizacijska misija" privilegirana kot merilo, po katerem se slabšalno določajo vsi drugi, se najde končno v binarni poziciji delitve na zahodni (britanski, francoski, ameriški) ter vzhodni (nemški, srednje- in vzhodnoevropski) nacionalizem, ki jo je leta 1945 v ameriškem eksilu vzpostavil vplivni zgodovinar avstrijsko-češkega izvora Hans Kohn. "Kohnov zaključek je bil, da je zahodni nacionalizem izvorno povezan z individualno svobodo in racionalnim kozmopolitizmom (univerzalizem), medtem ko je vzhodni nacionalizem zagovarjal skupnost v bolj organskem in potencialno avtoritarnem smislu (partikularizem)" (Bešter, 2001, 175).

Kohnov dualizem je še danes prisoten v številnih analizah, ki primerjajo državljski (*civic*) nacionalizem, v katerem *načelno* lahko vsi postanejo člani nacije (nacionalne države), jo tako rekoč "izberejo", in kulturni ali etnični nacionalizem, v katerem naj bi človek naciji oziroma nacionalni državi pripadal genealoško, se tako rekoč "vanjo rodil". Kot prototipični "model" za prvega znanstveniki navajajo Francijo, za drugega pa Nemčijo (Bešter, 2001; gl. tudi op. 7). In to kljub dejstvu, da so se ljudje različnega izvora podobno kot v *grande patrie* tudi v Nemčiji, še posebej v imperialni Nemčiji, kaj lahko imaginirali za "nacionalne", to je za "Nemce" ali vsaj za "Nemcem prijazne", kar pomeni, da so pripadnost "nemški naciji", kot je rado pisalo tedanje časopisje, "svobodno izbrali". Znano je, da so to lahko storili tudi slovensko govoreči, dvojezični ali "nacionalno mešani" ljudje rajneke habsburške monarhije (pogosto so obveljali za "nemškutarje", čeprav

takšna oznaka ne odraža toliko "nevtralnno", temveč zlasti namensko posplošujoče nacionalno-obrambno stališče, ki sovпада s težnjo po vzbujanju zavesti o skupni nacionalni pripadnosti).

Po drugi strani pa tudi francoski nacionalizem ni bil zavezan "zgolj načelom universalitete", saj se tudi v njem najde dosti elementov, ki jih sicer pripisujejo "nemškemu modelu". Naj omenim le najznačilnejšo, ki izhaja iz predpostavke o endogenem formiranju narodov iz lastne narodove "substance". To kaj prepričljivo ponazorila Suzanne Citron (1991), ko opisuje, kako so se predstavniki tretjega stanu leta 1789 poslovili od "frankovske dediščine" (povezovali so jo s sovraštvom do Nemcev), da bi konstituirali idejo o *enem* narodu, ki je postala temelj francoske nacionalne identitete, s pomočjo Galcev, prednikov "ljudstva", porokov za skujen mitski izvor in za etnično in kulturno homogenost. Revolucionarje, katerih kulturo je prežemal kult grške, še zlasti pa rimske antike, so se v sporu o "dveh rasah", to je frankovske in galske, v celoti opredelili za Galce. Zgodovinski mit se je prilegal tudi francoski imperialni politiki kolonialnega prilaščanja tujih ozemelj. Amédée Thierry svojo "Zgodovino Galcev", ki je prvič izšla leta 1828 in je nato doživela še vrsto izdaj, začne s tole trditvijo: "Kolikor daleč nazaj sežemo v zgodovino Zahoda, rasa [arijskih] Galov je zmeraj zasedala celinsko ozemlje med Renom in Pireneji" (Citron, 1991, 203). Za imperializem še bolj neposredno instrumentalne pa so bile tiste teorije, ki so razglašale Berbere (Kabilce) – v smislu omejitve od "tiranskih" in "versko fanatičnih" Arabcev – bodisi za Pragalce bodisi za Galce same. Te teorije so vznikale vzporedno s kolonizacijo Alžirije, pravo "potrditev" pa so dobile šele s karseda uspešno kolonizacijo Maroka (Baskar, 2002, 166-170).

Dovolj snovi za odprtje imperialnih in končno tudi totalitarnih horizontov pa je omogočala tudi konstrukcija, ki je sugerirala prelom z razpravami o "pokreklju" ter nastajanje nečesa povsem novega, tako rekoč iz nič. Revolucionari opat Sieyés, odpadnik svojega reda, je bil glasnik in veliki izvajalec te alkimije. Februarja 1789 je v delu *Qu'est-ce-que le Tiers État?* (Kaj je tretji stan?) uveljavil tole sosledje: "Nacija obstaja pred vsem drugim, je izvor vsega. Njena volja je vselej legalna, je zakon sam" (Citron, 1991, 213; Todorov, 1991, 159). Tretji stan, ki se je doslej opredeljeval tudi z oznako Galci, se je 17. junija 1789 preimenoval v "nacionalno skupščino", predpostavljajoč, da tvori "eno in nedeljivo" suvereno telo; ta predpostavka je postala tri leta kasneje *credo* celotne francoske nacije. S to zavestjo o splošnem novem začetku, ki se kaže kot revolucija, katera je prenesla svetost (krščanski koncept boga, ki ga je utelešal kralj) v samo sebe in končno v nacijo, pa se začne tudi nacionalizem kot vseobsegajoč družbeni pojav, ki se vzpostavlja in ohranja predvsem v navezavi na obstoječo ali potencialno državo-nacijo.

Če ostanemo pri državljskem ali francoskem

nacionalizmu, velja opozoriti, da je podobno kot nemški skrival v sebi težnjo po ekspanzionistični dominaciji nad drugimi ter močno rasistično in mizogino komponento. Pot pa so mu utrli zlasti vplivni misleci evropskega razsvetljenstva, med njimi na "francoski strani" Voltaire, Rousseau, Diderot in enciklopedisti ter na "nemški strani" Kant in Hegel, ki so se – nikakor ne neodvisno eden od drugega – na abstraktni ravni zavzemali za univerzalni postulat enakosti, na konkretni ravni pa so se izkazovali kot apologeti neenakosti in neenakovrednosti med ljudmi različnih religij, polti, etničnih, kulturnih in jezikovnih tradicij zunaj in znotraj Evrope (Hentges, 1999). Naj omenim le odnos, ki ga je francoska revolucija imela do narečij. In to navezujoč na enciklopediste, ki so v imenu uveljavljanja "la langue de la liberté" kot skupnega jezika (istega za vse) razglasili narečja za nekaj drugotnega, ne-človeškega. Narečja so za časa francoske revolucije in še kasneje "primerjali z zlimi ženskimi bitji: čarovnicami, zapeljivkami, z živalskimi lastnostmi, vsiljene pa so bile tudi analogije z 'ritualom umora', 'usmrtiljivo žrtve' in podobno [...]; v vsej literaturi 19. stoletja je bil bretonski jezik sinonim za divjo in neukročeno žival" (Rizman, 1980, 73). Treba pa je dodati, da so *Aufklärerji* precej zadevnih potez dodelili tudi Judom ter "divjim" družbam, o katerih so skorajda vsepoprek menili, da niso vstopile v svet zgodovine, torej v specifično človeški svet "izpopolnjenosti" in iztrganja iz sfere narave, znotraj katere so sicer najraje videvali ženske, še zlasti nebelopolte, ki so bile konstituirane raso in spolno – kot samice (živali, ki jih vodi "instinkt") brez možnosti, da bi lahko postale potencialne žene (dobrina ali sredstvo za "ime očeta") (Hentges, 1999).

Motimo se, ko si zamišljamo, da je državljanski nacionalizem tuj osnovni intenciji kulturnega ali etničnega nacionalizma, kot da bi šlo za asimetrična pojma, ki se med seboj izključujeta. Za asimetrično nasprotno pojme je značilno, da z njimi lastno pozicijo kaj radi opredelimo tako, da je iz nje izhajajoča nasprotna pozicija lahko samo še negacija "naše". To zgovorno izhaja iz dejstva, da nemškega nacionalizma običajno ne povezujemo z razsvetljenjskim univerzalizmom, temveč z nemško romantiko, ki naj bi ji botrovala Herder in njegova "ljubezen do tradicije" in "ukoreninjenja" – kot da bi le-ta napotovala naravnost v razisem in končno v nacizem. Tako uvaja Benno von Wiese v svoji knjigi "Herder. Osnovne poteze njegovega svetovnega nazora", ki je izšla leta 1939 v Leipzigu, projekcijo nacističnega *Volksgeista* navezuje na Herderja, češ: izhajajoč iz biološkičnega pojmovanja naroda se je izrekal proti "mešanju" z ljudmi tujih narodov in s tem proti *Entartung* lastnega. Tej projekciji ustreza

tudi uvrščanje Herderja v niz prednikov nacističnih prerokov. Čeprav to v nazajšnjjo, retroaktivno logiko slej ko prej kaj radi reproduciramo, stopajo v zadnjih nekaj letih v ospredje tudi spoznanja, da nam ponuja Herder koristne miselne nastavke za bodočnost – in to onkraj posplošujoče logike "univerzalno – partikularno" (Sturm, 1997). Naj omenim le najbistvenejše.

Dejstvo je, da Herder ni zagovarjal ekskluzivističnega in ksenofobičnega nacionalizma, pa tudi delitev ljudi na "rase" mu je bila tuja. Kantovi "rasni teoriji" je postavil nasproti predstave o monogenizmu, ki se nanašajo tako na *celotni človeški univerzum kot tudi na narod, družino, kulturo in jezik*.⁹ Pri tem se je zgledoval po "nrvnih" zakonitostih, biopolitična prizadevanja v smislu konstrukta o *animalističnih* "nižjih" ljudeh ali (ljudskih) silah, ki jih je treba zatreti, je odklanjal. Prav tako stališče, da bi lahko bil kakšen narod model za vse človeštvo ali "od boga izbrano edino izvoljeno ljudstvo sveta" (Herder, 1983, 212). Še zlasti pa ni bil – z razliko od skorajda vseh teoretikov 19. stoletja – spodbujevalec filozofije tega, kar imenujemo "nasilje utemeljitve" (*violence de fondation*), se pravi filozofije, ki državni oblasti podeli značilnost absolutna (ali idealnega monopola) ali nekoga, ki legitimira asimilacijsko politiko ter nadvlado enega naroda nad drugim/i; obratno, takšno filozofijo je odločno zavračal in se vztrajno prizadeval za medsebojno sožitje različnih jezikov in kultur.

Vsekakor ni naključje, da je Herder žel in žanje največ simpatij v svetu majhnih, zlasti srednje- in vzhodnoevropskih narodov, se pravi narodov, ki jih dominantni ali tako imenovani "zgodovinski" narodi skoraj vedno obravnavajo kot "periferijo" zatiralskih ali omalovažujočih "središč". Na Mednarodni konferenci od 1. do 4. septembra 2002 na univerzi v Potsdamu so nadalje odkrili, da je bil Herderjev vpliv tudi na "judovstvo srednje in vzhodne Evrope" izredno močan, pa čeprav zaradi "antisemitskega prisvajanja" njegovih misli do pred nedavnim skrajno tabuiziran. Ena izmed središčnih misli konference je bila, da se pri Herderju "združujeta tako razsvetljenjski humanizem kot mišljenje kulturne diference".

Herderjevo aktualnost so odkrili tudi teoretiki multikulturalizma ali kulturnega relativizma. Vsekakor jim ni ušlo, da je Herder nasproti hierarhičnim in binarnim miselnim shemam postavljaj mnogotero, heterogeno razliko, ki jo je zaznaval v naciji sami. "Kaj je nacija? Veliki, neopleti vrt, poln zrnja in plevela [Kraut und Unkraut] [...] Narava je svoje sadeže porazdelila različno [...] Kdo bi jih med seboj primerjal, ali dodelil lesniki višjo ceno od grozdne jagode? Nasprotno, veselimo se kot sultan Sulejman, da na pisanem travniku zemeljskih tal obstajajo raznolike rože in ljudstva,

9 "Celo človeštvo, [...] vsak narod in vsaka družina se razvijajo po enem samem zakonu spreminjanja: od slabega k dobremu, od dobrega k odličnemu, od odličnega k slabšemu in k slabemu; to je tok vseh stvari. Tako je z umetnostjo in znanostjo: vzkljuje, vzbrsti, se razcveti in ocveti. Tako je tudi z jezikom" (cit. v Domej, 1995, 50).

tostran in onstran Alp toliko različnega cvetja." (Herder, 1983, 211-213)

Prisluhnimo še Felixu Guattariju, ki analogno misel takole podaja: "Raznolike navade ne le da ne smejo biti homogenizirane, spojene druga z drugo pod nekim transcendentnim vodstvom, ampak jih je treba vključiti v procese heterogeneze. Feministke ne bodo nikoli dovolj vključene v to, kako se bo razvijal položaj žensk, in ni razloga, zakaj bi od priseljencev zahtevali, da se odpovedo kulturnim potezam, ki se prilegajo njihovemu bitju ali njihovi narodnostni pripadnosti." Luce Ferry (1998, 127) je tem besedam z dikcijo, značilno za nacionalizem z univerzalistično pretenzijo, pripisal: "Če je vsakršno omenjanje skupnih vrednot ena sama tiranija in nasilje občega, potem ni nobene izbire več: priča bomo, kot v nekaterih vzhodnih državah [sic], razkroju same ideje republike v korist povratka romantične vizije skupnosti, globoko zaprte samo vase in nesposobne preseči svoje atavistične posebnosti in komunicirati z drugimi."

Treba je seveda dodati, da se Luce Ferry nima za nacionalista, vse prej kot to. Kot sem s pomočjo Ernesta Renana (1882, 2) nakazala v prejšnjem poglavju, pojav sovpada z dejstvom, da države kaj rade pozabljajo na nasilje, ki jih je ustvarilo. Ali bolje, nadaljnji obstoj države je odvisen od kolektivne pozabe. Ta pozaba ustreza ideološkemu vzorcu, pri katerem postane "naš" nacionalizem (tisti v razvitih zahodnih državah, vključno z ZDA) neviden: ne pojavlja se več kot nacionalizem – kljub izobešenim nacionalnim zastavam. Intelektualci, ki so vpleteni v to pozabo, se ustvarjalno spominjajo le še prikladnih dejstev iz preteklosti, še zlasti ideologije "človekovih pravic" (ki jo predpostavljajo kot univerzalno, pa čeprav je nastala na določenem kraju in je mimo tega zaobsegala le določen del človeštva). Istočasno je nacionalizem definiran kot nekaj nevarno čustvenega in iracionalnega: vidimo ga kot problem ali stanje, ki je za svet vodilnih ali razvitih držav preseženo. Iracionalnost nacionalizma je projicirana na "druge": na posamezne družbene skupine (desne populiste, skinhede), na "fundamentalistična" gibanja in seveda na naciotvorne ali ne-naciotvorne *ethnie*. Zanimivo je, da so te entitete, pa čeprav z različnimi poudarki, postavljene v kar največjo bližino *nagonske* dimenzije, ki se zdi ekscesivna ali "disfunkcionalno" nasilna, vsekakor pa nekompatibilna z dediščino modernega zahodnega ali državljanskega projekta.

Slavoj Žižek (2001) konotira to dimenzijo v freu-

dovskem besednjaku z *Es-Böses*, *Onim-Zlim*, kar ga *per analogiam* privede do zelo razvrednotujočega dojemanja multikulturalizma (hibridne koeksistence različnih kulturnih življenjskih svetov), kot da bi le-ta posebej "zlodeja" *per se* – zaščitnika "partikularnih korenin" in celo rasizma.¹⁰ V spoštovanju partikularne posebnosti oziroma v zavedanju o obstoju različnih in med seboj enakovrednih kultur in civilizacij na tem planetu, vidi Žižek končno potrjeno še močno naklonjenost do globalnega kapitalizma, z njo vred pa "potlačeno" ključno vlogo "boja", to je boja, ki bi dovoljeval "predstavo možne odpovedi kapitalizmu". "Pravšnji politični boj se tako spremeni v kulturni boj za priznanje marginalnih identitet in v strpnost do razlik" (Žižek, 2001, 75).

Od tod tudi predstava, da se globalno-kapitalistična konstelacija ne ujema z vrednotami, ki so/naj bi bile "nam vsem skupne", torej univerzalne. Nema lokrat je slikana kot neke vrste "zombi", ki napeljuje v (g)lokalnost,¹¹ kjer – običajno bolj na obrobju – domujejo navidezno krotke in/ali nepredvidljive sile, ki se lahko *mutatis mutandis* preobrazijo v skupek nasilja, katero tako rekoč iz nevidnega plane na dan. Tako ustvarjena klima skepse do vsega izvornega, *kreaturenega*, konec koncev kaj lahko afirmira bistvo tistega univerzalizma, ki seveda ni zgolj pojem za nekakšno abstraktno "nadrejeno" človeštvo, ampak tudi *tehnološki* pojem razvitih (super)sistemov nad manj razvitimi, ki globoko korenini v prepričanju o izjemnosti zahodne zgodovinske izkušnje in jo vse do danes privilegira.

Potrjuje in re-producira se torej pogled, tudi dobronameren, da bi "obrobna" ljudstva iztrgali "partikularizmu" in jim "pomagali na raven univerzalizma". In to v nenavadnem sozvočju z apologijami gospostva, ki nujno izzovejo očiščevalno vedenje ali pa izmejevanje. To velja tudi in morda še zlasti za multikulturalizem. Ob Žižkovi obstaja seveda še vrsta drugih visokoreferenčnih študij (na primer Radtke, 1991; Meyer, 1997; Bade, 1996; Tibi, 2000; Sartori, 2002), ki dokazujejo, kako je multikulturalizem proti svobodi in demokraciji. Trn v očeh pa je vsem skupaj prav dejstvo, da multikulturalizem pozitivno vrednoti prisotnost starih ter novih etničnih, verskih in drugih manjšin. Zanimivo je, da si ti učenjaki te manjšine zamišljajo skorajda vsepoprek kot "ujetnike svoje izvirne kulture", zaprte same vase in nesposobne preseči svoje "atavizme". Od tod tudi (ne)utemeljena prognoza, ki jo Alain Touraine takole podaja: "Giblremo se proti segregaciji najtrše vrste, proti getu. Mehanizem izolacije je močnejši kot mehanizem

10 "Multikulturalizem je utajena, vase obrnjena, samoreferenčna oblika rasizma, rasizma, ki vzdržuje distanco – 'spoštuje' identiteto Drugega, dojema Drugega kot vase zaprto 'avtentično' skupnost, do katere on, multikulturalist, ohranja distanco, ki dokazuje njegovo privilegirano univerzalno [sic] pozicijo" (Žižek, 2001, 70-71). "Po drugi strani tolerira multikulturalistični liberalist celo najgrozljivejše prestopke človekovih pravic ali ni voljan, da bi jih obsodil, ker se boji, da bi Drugemu vsilil svoje lastne" (Žižek, 2001, 76).

11 (G)lokalnost se navezuje na besedno tvorbo glocalizacija, iz globalizacije in lokalizacije, ki jo je v znanstveno terminologijo vpeljal Roland Robertson, da bi poudaril njuno tesno medsebojno povezanost.

integracije" (cit. v Münchhausen, 1996, 101). Priča smo/bomo, tako tenor, razkroju ideje republike in ideje Evrope/Zahoda. To pa bomo preprečili le, če bomo upoštevali, da pluralizem odprte družbe, ki temelji na načelu "enakosti ljudi", ni združljiv z etničnostjo ali etnocentrizmom. Današnjih globalnih problemov torej "ne bomo rešili z re-etnizacijo", temveč "v najboljšem primeru z de-etnizacijo" (Dittrich, Radtke, 1990, 25).

Tako se znova zarisujejo perspektive eliminacije in iztrebljanja, ki vzbujajo skrb, saj nosijo v sebi vse vzvode re-produkcije "zavrgljivega človeka" in končno totalitarizma. Prav nanje je že pred nekaj desetletji opozoril Theodor W. Adorno. V svojih *Minima Moralia* (1980), ki so večinoma nastajala v ameriškem eksilu, kamor se je zatekel pred nacizmom, je zapisal: "Utečeni argument tolerance, da so vsi ljudje, vse rase enake, je bumerang [...] Rasna razlika je povzdignjena v absolutno, da bi bila nato absolutno odpravljena, celo za ceno, da ne bi preživelo nič različnega. Emancipirana družba torej ni *enotna* država, temveč uresničitev splošnega v spravi diferenc. Politika, ki se za to resnično prizadeva, ne bi smela propagirati abstraktne enakosti ljudi niti kot idejo. Namesto tega bi morala opozarjati na slabo enakost danes [...] *boljše stanje pa misliti kot tisto, v katerem je človek lahko brez strahu različen*" (Adorno, 1980, 114; izp. M.J.P.).

KAKO MISLITI NACIONALNO IDENTITETO?

Važno pomoč pri odgovoru na to vprašanje nam omogoča (pojmovno)zgodovinska antropologija, ki opozarja na to, da obstaja napetost med določenim pojmom in dejanskim stanjem: enkrat je odpravljena, enkrat se spet pojavi, drugič pa se zdi nerešljiva. "Vedno znova se kaže zev med dejanskimi stanji in jezikovno rabo, ki nanje meri ali jih presega. Spremembe besednih pomenov in spremembe stvari, menjava situacij in nujnost novih poimenovanj se medsebojno dopolnjujejo na vedno drugačen način" (Koselleck, 1999, 116-117). Če to spoznanje apliciramo na pojem "nacionalna identiteta", to pomeni, da ga moramo razumeti zgodovinsko, tudi če moramo njegovo nekdanjo, še zlasti "klasično" rabo definirati na novo, ali bolje *redefinirati*. Že zato, ker se – kot smo in bomo še videli – nekritično prenaša v današnji čas, pa čeprav mu – kar "intuitivno" ali "po sili razmer" dobro čutimo – ne odgovarja. Feliks Bister (1999, 692) je to zagato kaj lepo izrazil: "Bolj se poglobljamo v snov in vprašanje o naciji, narodu in narodnosti, bolj postanemo negotovi glede zanesljivih prijemov. Vse postaja zelo relativno in subjektivno, tu in tam tudi nadvse čustveno vezano." Ivan Urbančič (1987, 71) pa takole: "Očitno je le, da je naroda oz. nacije kot take nekako konec in je obenem tudi ni konec, pri čemer se je izgubil tudi človek sam tako, da ne ve več, ne kdo je, ne kaj je, ne kako in zakaj pravzaprav je. Pač je kar tako!" In prav ta zagata, ki ustreza

ne le vse bolj fragmentirani in individualizirani resničnosti pozne moderne, ampak tudi z njo povezanemu temeljnemu strahu pred izgubo "ontološke varnosti" (Giddens), ki daje vedeti ali vsaj slutiti, da zgodbe o koherentni, stabilni in trdni (nacionalni) identiteti niso v skladu z realnim doživljanjem dogajanja v sebi/zunaj sebe – in da to najbrž nikdar niso bile. Odpira se možnost večrazsežnosti človekovega doživljanja in umevanja, ki ključno pripomore k redefiniciji ali prespraševanju doslej veljavnega pojma identitete ali narod/nost/ne identitete. Ugledamo lahko pomenske presežke, ki jim ne ustreza nobena dejanskost več ali pa nam skozi pojem presevajo tiste dejanskosti, katerih pomen ni bil ozaveščen. Tej perspektivi ustreza denimo vse bolj v ospredje stopajoči poudarek, da nacionalna identiteta – in identiteta sploh – nikdar ni bila homogena celota, temveč mnogoter in večplasten pojav, ki ga ne gre videti zunaj dejstva, da so kulture (regionalne, lokalne, jezikovne, etnične, verske, spolne in druge) v stalnem stiku, da se med seboj pogojujejo, prepletajo, spreminjajo, prehajajo ena v drugo.

Zanimive misli, ki pričajo o heterogenosti identitet, katere so vseskozi živele in živijo "pod pokrovom" nacionalne identitete in hkrati razkrivajo nekatere središčne misli mnogoličnosti sodobnega, poznomoderne subjekta, najdemo pri Michelu Montaignu, ki je že proti koncu 16. stoletja zapisal: "Svoji duši dajem zdaj ta, zdaj oni obraz, pač glede na to, na katero stran se obrnem. Če raznoliko govorim o sebi, potem zato, ker se vidim raznolikega. V sebi najdem vsa protislovja v taki obliki, kot izhajajo iz okoliščin [...] Nič takega, kar bi držalo kot pribito, nič enoznačnega in trdnega ne morem izreči o sebi, nič takega, kar bi lahko izrazil brez 'če in potem' ... Vsi obstajamo le iz barvitih krp, ki tako rahlo in ohlapno ležijo druga na drugi, da vsak hip katera od njih zafrfota, tako kot se ji zazdi; zato je med nami in v nas prav toliko razlik kot med nami in drugimi" (cit. v Ule, 2000, 35).

Moderna nacionalna identiteta se je konstituirala s prikrievanjem in minimaliziranjem mnogoterosti odnosov med ljudmi kot v njih samih, to je s težnjo po vzpostavitvi idealne enotnosti/enosti ter z izključitvijo ali negacijo/potlačitvijo razlik. Ta proces je predpostavljala "uničenje zgodovine", ki ga je Christian Giordano označil kot prelom z vsem, kar je do sedaj bilo; zgodovino je veljalo tako rekoč prepustiti prihodnosti, kot nekaj, kar je do sedaj bilo, in kar je sedaj "videti barbarsko, obskurno in degenerirano" (Kappus, 1997, 169). Državna pogodba kot pogodba o podjarmljenju je prvi korak, ki od tega negativno vrednotenega *statusa naturalis* vodi proti *statusu civilis*. Svoj ustreznik je imela v cepitvi ljudstev v "necivilizirane" ali še ne dovolj "civilizirane" in v "civilizirane". Naj dodam, da ta model ustreza znani časovni ločnici: "temni srednji vek" (preteklost in deloma še sedanost, ki se ju je treba otresti) versus "razsvetljenstvo" (obetavna bodočnost). "Siècle

des lumières", "stoletje luči" so označevali razsvetljenstvo Francozi, ki so razsvetljencem najbolj množično prisluhnili in na koncu izvedli revolucijo in proizvedli nacijo, ki jo danes opredeljujemo s pojmom nacionalna država. Poleg te skupne stare teološke pripodobne luči pa so uporabljali še oznake "stoletje filozofov" in "stoletje razuma", medtem ko se je v Angliji in Nemčiji – ali tudi v Italiji in na Slovenskem – uveljavilo eno samo skupno ime: "razsvetljenstvo" (*Aufklärung, enlightenment, illuminismo*) (Cassirer, 1998, 335).

Težnja te razsvetljevalne metaforike se zgovorno odraža v književnosti, ki je utrjevala gospodovalni etos "zavrgljivega drugega", kakor se je množično uveljavljala zlasti od druge polovice 19. stoletja naprej in ga lahko beremo kot notranje projekcije, ki se vežejo na trdovratne predsodke ali rasizme kot izraz aktualnih odnosov med etničnimi in nacionalnimi skupnostmi. Ta "zavrgljivi drugi" kot stereotip ni preveč odaljen od arhaičnega "črnega ali divjega moža iz srednjega veka", ki v razuzdanem Onem agrarno ali vaško strukturirane družbe pooseblja vse fascinantno in pošastno. Pogosto je protipični primerek Freudovega pojmovanja "grozljivega" (*unheimlich*) to je tistega, kar nas napeljuje v domače, dobro znano, "v staro domovanje človeškega otroka, v tisti kraj, v katerem se je najprej in za določen čas nahajal vsak od nas" (Freud, 1994, 30). Gre za čas "plodnega sožitja" z drugim, za prvobitno matrico, ki pa je bila potlačena, predstavljena v register "imena Očeta", "Očeta-Naroda" (ali še kako drugače), a se lahko spet vrne: kot père-verzija (fr. père, oče), kot nekaj, kar razkraja "samobit", ločnico med jaz/mi in ti/vi in sploh vsak čvrsto uveljavljen red.

Prvi in najbolj znan predstavnik tovrstne literature je bil na Tržaškem Scipio Slataper (1888-1915), zmerni italijanski iredentist s slovanskimi in nemškimi "koreninami".¹² V svoji avtobiografsko zaznamovani kulturni knjigi "Il mio Carso" (1988) se večkrat delno ali povsem "shizofreno" poisti s Slovanom(-Italijanom) – kot tak pooseblja kraški slovenski svet, ki ga je doživljal, kot da bi bil z njim "izvirno" povezan¹³ – in zaide celo v misel, kako bo tega "barbara", "mongola", "ščava" povzdignil v bodočega gospodarja širne morske planjave: "Ker si Slovan, sin nove rase [...] sin velikega rodu, pred ka-

terim je bodočnost. [...] Požgi gozdove in pojdi z menoj! // Slovenec me pisano gleda [...] se reži in me gleda, odseka vejo, vzame iz žepa stare vžigalice, ki gorijo s počasnim vijoličastim plamenom, in marljivo zaneti. [...] Oh, Italija, ne, ne! Ko je gozdič zagorel, sem se prestrašil in hotel steči po pomoč. Pa mi je rekel: 'Gasilci so deleč;' počasi se je nasmehnil, pobral bič. Šel je in gnal pred sabo svoje štiri krave. // Izčrpan sem legel. 'Tako se je spustil Alboin'¹⁴ (Slataper, 1988, 39-40).

Obstaja tako strukturno kot tudi funkcionalno opravičilo za to, da razlagamo etnični stereotip kot fetišizem. Fetiš – ali stereotip (kot fetiš) – dovoljuje dostop do identitete, ki temelji tako na oblasti in ugodju kot na strahu in obrambi: v hkratnem pripoznanju in zatajevanju razlike predstavlja multiplo ali protislovno verovanje (oboževanje). Ta konflikt med ugodjem/neugodjem, oblastjo/obrambo, vedenjem/utajitvijo, odsotnostjo/prisotnostjo ima za nacionalni diskurz – kot tudi za kolonialni diskurz – temeljni pomen. Scenarij fetišizma je namreč tudi scenarij reaktiviranja in ponavljanja prvinske fantazije – poželenje po "spojitvi" oziroma *jouissance* (dostop do onega prvobitnega objekta imaginarne dopolnitve, ki ga prvotno predstavlja mati). Gre v bistvu za "gon", ki teži k dvojni identifikaciji ter k razmerjem v razliki, (na kar opozarja francoska beseda *joie* ali *joi*¹⁵), kar pa falogocentrični zakon – zakon Očetnjave, Očeta-Naroda – onemogoči, prepreči.

Od tod tudi strahopodoba pred "mešanjem", pred potpurijem "ras, ver in jezikov", ki je zaradi svoje nedoločljive, dvoumne, nečiste narave vzbujal nelagodje in ga je veljavilo spraviti v *en sam* red. Tam, kjer je enačba "en narod – ena država – ena kultura" postala politični ideal, je namreč vladalo mnenje, da skupno življenje ljudstev privede do brezznačajnosti; mešanica ljudstva se je sedaj zdela kot greh zoper "duha ljudstva in zoper public spirit" (Demandt, 1996, 44). O tem govori Slataperjevo prizadevanje, če ostanemo pri njem, po presejanju svoje narodno heterogene "krvi" (slovanske, nemške, italijanske), ki jo je podedoval po prednikih z očetove in materine strani in katera naj bi se ubrano in smotrno "zlila" v eno samo "novo celoto" – italijansko.

12 Slataperjev priimek, kot razlaga sam, je bil prvotno slovanski: zlato pero ali penna-d'oro, kot ga je pojasnjevalno "prevedel" v italijanščino. Njegovi predniki z očetove strani, ki so se v 18. stoletju naselili v Trstu, so bili Slovaki; njegova mati je bila hči Nemke (Pollack, 1988, 155).

13 Slataper je večkrat "re-grediral" na Kras, da bi tam ustvarjal, delal, blažil svojo senzitivno notranjost, ki jo je tedanji "cajtgjast" dobesedno "podžgal" in "razklal". Prvič je Kras odkril, kakor pravi, v času svoje "možganske anemije", ko je šest mesecev neprenehoma živel na Krasu. V Krasu je praviloma videval "zdravje" z vsemi "mehkimi", prvinskimi implikacijami, ki pa so se prepletale z "robotimi" stereotipi rousseaujevskega kova ("dobri divjak"). Njegova knjiga se takole pričinja: "Rad bi vam rekel: Rodil sem se na Krasu."

14 Alboin – langobarski kralj, ki je leta 568 osvojil severni del Italije.

15 Julia Kristeva (1989, 270) v svoji razpravi k pesnitvam francoskih truverjev opozarja, da ima beseda *joie* ali *joi* dve obliki, moško in žensko: označuje ugodje, užitek, življenjsko moč, "praznik biti" – na primer pri Arnaudu de Mareuilu: "Tako kot ribe živijo v vodi, živim jaz v veselju in bom vedno v njem živel." – In gotovo ni naključje, da implicira beseda *fetiš* etimološko sorodstvo z besedo *fetus*.

"Ti veš, da se v meni pretaka slovanska, nemška in italijanska kri. // Slovanska kri vzbuja v meni čudno otožnost, radoznalost, hrepenenje po zapuščenih gozdovih; željo po nežnosti in ugodju; nenehno in brezmejno sanjavost. Nemška kri vzbuja v meni oslovsko trmo, diktatorsko voljo, neomajno odločnost, nestrpnost pri popuščanju; željo po oblasti, po delu. // Vsi ti elementi se stapljajo v italijanski krvi, ki jih harmonično spleta v uglaseno celoto, [da bi postal 'klasičen', izoblikovan, enajsterec, ne pa prosti verz]" (Pollack, 1988, 155; slovenski prevod v Fölkel, 1990, uvodni moto¹⁶).

Skratka, Slataper se je trudil za vzpostavitev harmonične vizije identitete onkraj vseh partikularnosti in diferenc. In to sledeč idealu "avtentičnosti", izvajanemu iz splošnih premis razsvetljenjskega racionalizma (ta ima prav gotovo najprej grške izvore), ki je poudarjal potrebo po prelomu z izročilom in preteklostjo – ustrezno ciljem, za katere je bila nacionalna država – in s tem *nacionalna identiteta* – izmišljena in ustvarjena. Le-ta se definira po abstraktni "zvestobi do samega sebe", ki terja (urej)enost v vsem svojem bitju. "In tako kot posameznik naj bi bil tudi 'narod' sam sebi, to je svoji naciji/kulturi zvest" (Taylor, 1993, 20). To obenem pomeni, da posebnost ljudi in kolektivov ni bilo več mogoče izpeljati iz prvobitne matrice oziroma iz narojenega *dialoškega* značaja človeške eksistence, poroditi se je morala "v notranjosti in iz notranjosti" (Taylor, 1993, 21).

Analogno velja za *jezik*, ki je izražal (izraža) vzročno pogojenost med posameznikom in njegovim okoljem, polivalentnost življenjskih svetov. Ustvariti je veljalo en sam, skupen jezik, jezik, ki pod imenom "nacionalni jezik" določa *kod* v vseh pomenih tega izraza. Pomislimo le na puristične jezikovne kampanje, ki so se v 19. stoletju odražale tudi v poenotenju "ljudskega jezika" ali narečja.

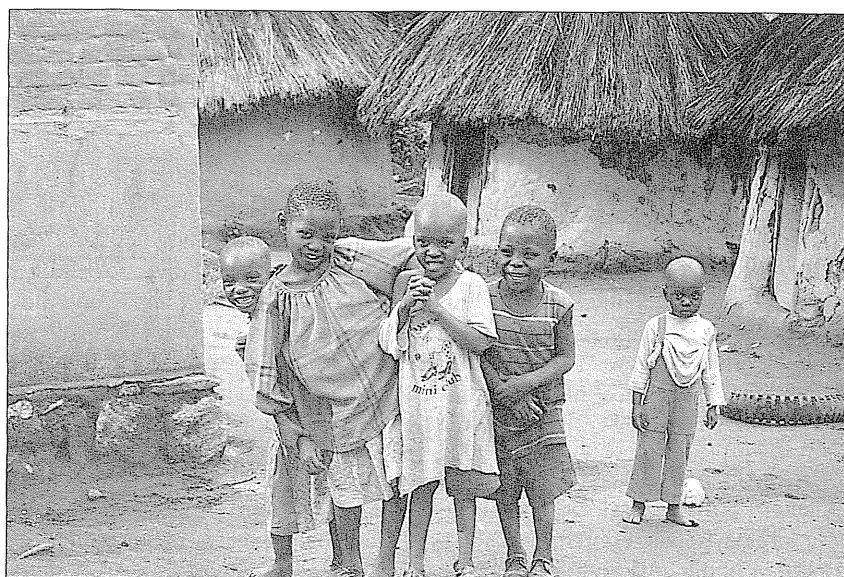
Nazoren v tem sklopu je italijansko-tržaški sonet *L'eco del klutsch* (Odmev Ključa) izpod peresa Giglia Padovana, ki je prvič izšel leta 1885 in nato doživel še celo vrsto natisov. In to zlasti zaradi priloženega glosarja, ki ga izdajatelj antologij, v katerih je sonet izšel, v kasnejših letih večinoma niso objavili. Zanimivo je, da pomeni besed, ki so v pesmi dosledno podani v italijanskem prepisu, ustrezajo vsakokrat slovenskemu nominativu oziroma vokativu plurala ali singularja – kar je nedvomno ugovarjalo prevladujoči predpostavki, da Trst ne more biti "nič drugega kot italijanski" (Guagnini, 1991, 107-108). Obširen glosar (Guagnini, 1991, 118), ki se nanaša na tedaj (domnevno) že izumirajoče pojme, zgovorno predočuje Trst kot multikulturno in multi-societarno skupnost, tesno povezano s slovensko govorčim okoliškim prebivalstvom. Naj v ilustracijo na-

vedem iz njega le delček:

"*klutsch*, slov.; ime potoka na jugvzhodu Trsta – *zaje*, je veljalo za slov., vendar prihaja iz furl. 'zaje, zae'; it. zana: podolgovata košara iz šibja na kolesih, ki so jo vlekli volovi [toda prim. slov. 'cajna', pletena ročna košara iz šibja; op. J.[ohann] S.[trutz])- *gripizze*, iz nem. 'Krippe' ali iz it. 'greppia', koleselj v obliki koša za seno [...] – *pèsterne*, slov. 'pesterna', iz 'pestovati', otroka v naročju držati ali zibati – *sufi*, nem. 'v mleku kuhana juha iz moke' – *sàiteli*, nem. Seidel, mera za pivo, pribl. 1/4 litra – *chelneri*, nem. Kellner ali kletar – *fraile*, nem. Fräulein – *juzche*, slov. 'jucka', mlada punca, mlada kmetica – *mlècherze*, slov. 'mlekarica', slov. kmetica, ki prodaja v mestu mleko [...] – *spizze*, iz nem. 'Spitze' – *scojoso*, trž. 'skalnato' – *flozche*, slov. onomatopetsko: ploskajoči šum – *de capoto*, nemudoma, *smètana*, slov. smetana – *petechiante*, iz slov. 'piti'. – *slàparo*, po Boeriju (Beneški slovar, 1829): luteranec, kalvinist, protestant; v tržaškem narečju nekako takole: (od) onkraj gora, Alp [...]."

Dejansko ni bil noben poskus homogenizacije (etničnih, nacionalnih, verskih, jezikovnih, kulturnih in drugih) heterogenosti in razlik v narod/nacijo nujno uspešen ali je to sploh lahko bil. Dosti prej so se izkazali "talilni lonci" ali za mit ali za spodleteli projekt ali za samoprevaro. Ljudje so se kljub tovrstnim poskusom, ki so se stopnjevali vse tja do etnocida in genocida, branili, da bi bili jasno ločeni med "mi" in "vi", med prijatelje in sovražnike. Mednje spada nacionalist – iredentist Slataper, ki mu ni uspelo dodobra prikriti ponosa na svoje "mešane prednike" ter naklonjenosti do "kraško-slovenskega sveta", pa se je leta 1915 "entuziastično" prijavil k prostovoljcem in se znašel na soški fronti. Prav tako se izkazuje, da mononacionalna ali "standardna" jezikovna perspektiva, pa naj se še tako prizadeva za to, ne more zaustaviti prisotnosti različnih "jezikov" oziroma "glasov" v enem samem jeziku – tako imenovani *code switching* ali *code mixing*. Dejstvo je, da se v določenem besedilu ali besedi na osnovi samodejnega (nezavednega) medjezikovnega prehajanja – tako kot že nekdaj, tudi danes – stikajo različne/nasprotno družbene danosti (socialno razslojevanje, imigracija, mešani zakoni itd.) in vrednostne ravni (vrednostni sistemi, svetovni nazori, kulturna pojmovanja, kot na primer ljudska in uradna kultura, večinska in manjšinska kultura, zaledje in središče, sveto in posvetno). To pa hkrati pomeni, da je kakršnakoli vera v prvotno enost, bodisi utemeljena "monogenealoško" ali iz abstraktnega "nič", gola iluzija, ki služi le absolutizaciji lastnega in s tem ideji o "neokuženosti" z drugim ali celo "drugotnim".

16 Besedilo v oglatih oklepajih sem prevedla sama, ker ga slovenski prevod v Fölklovi knjigi ne vsebuje.

(Foto/Photo: D. Podgornik)

Zlasti postkolonialni diskurz (gl. Bronfen, Marius, 1997; Anzaldúa, 1999; Bhabha, 2000), ki postaja v času globalizacije vse bolj nadobuden in aktualen, se tej tematiki izčrpno posveča. Gre za diskurz, ki poskuša rekonstruirati preteklost, kulture in identitete še posebej marginaliziranih ali "manjšinskih" skupnosti in jih odpreti/uzavestiti v njihovi manifestni in latentni polivalenci, to je v njihovih kompleksnih, pogosto protislovnih konstelacijah, tako da so lahko za posameznike in njihovo povezanost z ožjim in širšim prostorom, v katerem živijo, pozitivne in tvorne. Postkolonialni teoretiki stavljajo pod vprašaj zlasti nacionalizem/razizem in iz njega izhajajoče prisilno opredeljevanje o etnični in državni/nacionalni pripadnosti. Hkrati opozarjajo, da globalizacija in njeni učinki onemogočajo, da bi določali človekovo identiteto še naprej tako, kot da bi bila uskladiščena sama v sebi. Osrednjo pažnjo posvečajo zato poglavitno zbrkljanim, razsrediščnim, hibridnim ali vmesnim identitetam.

"Sem ženska meje. Doraščala sem med dvema kulturama, mehiške (z močnim indijanskim vplivom) in angloameriške (kot pripadnica ljudstva, ki je bilo kolonizirano v lastni državi). Vse svoje življenje sem stala hkrati na obeh straneh tekšaško-mehiške meje. Ta pokrajina nasprotij ne dopušča udobnega življenja. Sovraštvo, jeza in izkoriščanje so njene izstopajoče značilnosti. Kljub temu sem kot 'mestica' [pol Indijanka, pol Evropejka] našla svoje zadovoljstvo. Življenje v obmejnih in obrobni področjih ob hkratnem ohranjanju lastne menjajoče se in mnogoplastne identitete se da primerjati s plavalnimi poizkusi v novem 'tujem'" (Anzaldúa cit. v Nghi Ha, 1999, 119).

Tovrstni nastavki omogočajo koristne napotke k poglobljenemu preizprašanju o tem, kakšna bi lahko bila

podoba bodoče nacije ali (nacionalne) države? (Se pravi nacije/države, o kateri se zdi, da bo ostala še naprej zelo pomemben akter v procesih evropskega združevanja in v mednarodni skupnosti, a tudi važen "vezni člen" v procesih globalizacije.) Važen korak v to smer je pred skorajda pol stoletja storil Leopold Kohr, ko je analiziral zahodno situacijo. Poudaril je, da je decentralizacija nacionalne države v fleksibilnejše, avtonomnejše, pa vendar medsebojno odvisne enote, v katerih vsaka oblikuje societalno skupnost, ki temelji na teritoriju (regiji), kulturi in zgodovini, boljši korak od sinteze združevanja (Tiryakian, Nevitte, 1991, 295). Njegova teorija, označena tudi s pojmom *conviviality*, se ujema s težnjami po "pluralizaciji diferenc", ki naj bi omogočale sožitje med različnimi kulturami, verami, jeziki, etnijami ali narodnostmi. Feliks J. Bister (1999, 692-693) jih je, navezujoč se na "avstrijsko nacijo", strnil v vizijo v obliki petih pogledov. Naj jih v osnovnih tezah povzamem:

1. Avstrijska nacija mora upoštevati etnično mnogovrstnost svojih narodnih skupin, ki so integralen sestavni del njene zgodovinske dediščine;

2. Avstrija mora odklanjati "jezikovni nacionalizem" in biti nujno večjezična; pospeševati mora enakovrednost vseh jezikov tudi v regijah in krajih, kjer živijo dvojezični oziroma ne samo nemško govoreči državljani;

3. Avstrijska nacija naj bo večkulturna; do njenega umetniškega, literarnega in glasbenega življenja morajo imeti vsi kulturno aktivni državljani enak dostop;

4. Avstrijska nacija ne sme diskriminirati nobenega; solidarnost s šibkejšim bi morala postati nacionalna dolžnost;

5. Avstrijska nacija mora gojiti vzajemno komunika-

cijo z vsemi svojimi sosednjimi narodi, pospeševati učenje njihovih jezikov in spoznavanje njihove specifične kulturne dediščine.

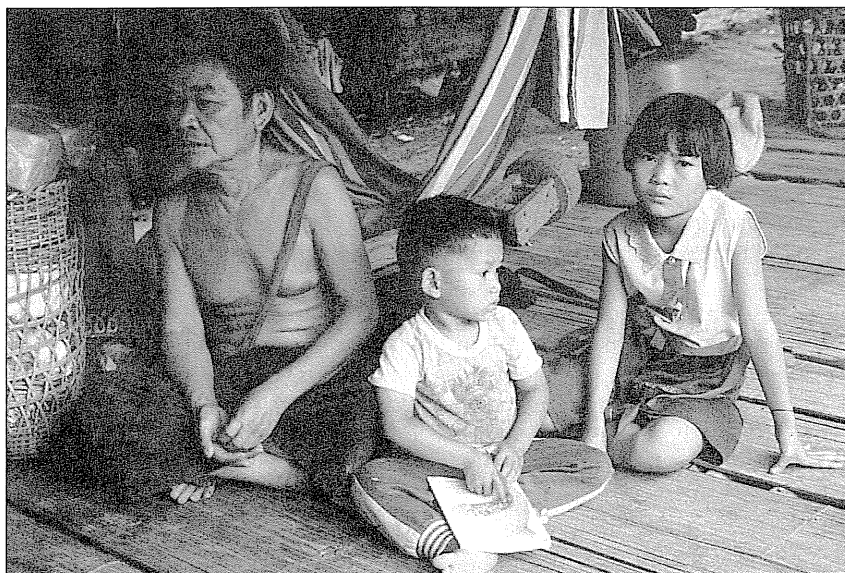
Nakazane točke predstavljajo, tako avtor, diskusijsko izhodišče za učvrščanje in bolj kompleksno dojetje avstrijske nacionalne identitete, pri čemer izrecno poudarja, da se poslavljamo od "enojezične družbe" ter nacionalnih, etničnih in kulturnih vrednot "zaprtega tipa". To pa seveda pomeni, da bi morala Avstrija poskrbeti tudi za to, da bi lahko postal tudi pojem narodnostne skupnosti ali "manjšine" bolj odprt in prožen.

Dejstvo je, da nacionalne države vse do danes bolj ali manj skrbno bedijo nad tem, da se ohranja podedovana ločnica med "večino" (kot "univerzalnim" modelom nacije) in "manjšinami", ki jih imajo za "partikularne" in potemtakem za realno ali potencialno grožnjo enotni politični državi in njenemu pravnemu redu. To velja tudi za tako imenovane "nove manjšine": priseljence, pregnance, begunce ter vse večjo množico ljudi s sinkretistično ali "hibridno" identiteto ("sem nekaj/nekje 'vmes'") itd.

Ta ločnica se odraža tudi v manjšinski zakonodaji, ki je sicer izrecno vezana na "etnično/ narodnostno mešana območja", a vendar tako, da zagotavlja le "rezervatni" tip varstva manjšin, ki vrhu tega ni kompatibilen "s sodobnimi mobilnostnimi potrebami posameznika, torej tudi pripadnika manjšinskih skupnosti" (Komac, 1999, 39). Le zelo počasi si utira pot spoznanje, da je zgodovinska dediščina narodnostno meša-

nega ali multikulturnega ozemlja "skupna lastnina vseh njegovih prebivalcev, ne glede na njihovo narodnostno pripadnost in socialni status, ki so ga imeli v različnih zgodovinskih obdobjih" (Komac, 1999, 3). Slej ko prej je veliko razpravljanja o tem, koliko si lahko ta ali ona narodnost "lasti" določene kraje ali teritorije, dosti manj pa o odgovornosti vseh ljudi za vzajemnost in medsebojno sožitje. Posamezniki ali pripadniki različnih skupnosti ali pokolenj, ki živijo na nekem teritoriju, pa bi morali imeti občutek, da so na njem tudi "doma", skratka, da imajo (tudi) tam svoje "korenine" – ali da jih lahko poženejo. Za to so potrebne primerne individualne in kolektivne (posebne) pravice, ki pa ne bi smele siliti v samoizolacijo ali celo k državno forsiranemu zaostrovanju konfliktov in pregraj med narodnostmi.

Da bi se čim bolj približali modelu enakopravnega in enakovrednega sožitja, je treba preiti, kot predlaga Luce Irigaray v svoji knjigi "La democrazia comincia a due" (1994, 115), k dvema, to je k dvema, ki "nista dvakrat isto, niti en velik in en majhen, temveč sta dva realno različna". Paradigmo teh dveh pa naj bi našli v spolni razliki. Zakaj tam? "Ker tam obstajata dva subjekta, med katerima ne bi smelo vladati ne hierarhično ne genealoško razmerje, in ker imata ta dva subjekta nalogo ohranjati človeško vrsto in razvijati kulturo v spoštovanju njunih razlik."¹⁷ To pa pomeni hkrati slovo od identitetne strategije, ki predpostavlja zakon "univerzalnega" Enega na račun "partikularnega" ali "mnoготerega" Drugega.

(Foto/Photo: D. Podgornik)

17 Poziva torej ne gre razumeti kot težnjo po afirmaciji hegemonne strukture seksualnosti, namreč heteroseksualnosti. Specifičen način seksualnosti, tako pojmovno kot praktično ni vezan na genealogijo oziroma na "ohranjanje človeške vrste".

NATIONAL IDENTITY IN THE TIME OF GLOBALIZATION

Marija JURIC PAHOR

Institute for Ethnic Studies, SI-1000 Ljubljana, Erjavčeva 26

e-mail: juric.pahor@libero.it

SUMMARY

In our time, called late modernism or the period of globalization, the discourse that sees our transitional society as a "risk society", on one hand giving birth to an increasing pluralism of identities and on the other hand an unpredictable state of "open metamorphosis," or the loss of the feeling of "ontological safety," is gaining ground and leading to the emergence of terms such as multiple identity, hybrid identity, decentred identity, and confused identity. This development undermines the central concept of Christian/Western civilization; i.e., that of a uniform, integrated identity "with a firm focus 'dominating' the spiritual world of people", which also represents the key constituent of modern syntheticizing nationalisms as well as identities born through the model of nations or national states. Anticipations of the crisis of the concept of nation, its decay and even extirpation are becoming more widely acknowledged—a kind of euthanasia, as if it were. Those aiming at the conservation of recently achieved national independence and statehood are ringing alarm bells while others are accepting the process with approval; they consider the supposed "last act in the abolition of nations" to be a moment of a potentially great and promising change: the farewell to enforced national unification that is usually achieved by military power and with an innate potential to transmogrify into "ethnic cleansing", that furthermore triggers numerous collective needs for "recognition" and a consequent need for the exclusion of others, the different. Both positions imply sets of questions, in particular the following:

Firstly, is national identity really a dated concept, more or less surpassed? Can it not prove to be a persistent and adaptable construction that also fits in with modern types of integration of nations and national states; i.e., types that do not follow the logic of historically "porous" national distinctions and contrasts but that of integration into globalization processes and supranational connections, such as the European Union and the "Euro-Atlantic Area"? National identity is also compatible with "new political machines" of the cyborg type that destroy categorical and historically constructed systems—old, comfortable structures of hierarchical domination – and are to a surprising extent also advocated by women, or, more specifically, avowed feminists.

Secondly, although national identity cannot be thought of without its traditional bond with nationalism, implying the vision of a uniform state community and the emphasized moment not only of general violence but that of military violence in particular, which is inevitably connected to phallogocentrism or "hegemonial masculinity", a question arises: can roots of theories that today favourably anticipate the downfall of the concept of nation be traced in the implicit conviction of the outstanding character of the Western civilization that is closely related with nationalisms, or more specifically dominant nationalisms, as they took shape since the French Revolution? Are these theories not in principle blind to the specific position of small nations, as well as ethno-national, religious, cultural and other minorities, e.g., by denying them the special right to preserve and develop their collective identity or by considering them a potential threat, part of the process of the dissolution of "universal" values?

And finally, how should national identity be understood today? Even though the evident and felt gap between its actual state and the obsolete language used to refer to it calls for its re-definition, it should be considered from the historical perspective. The problem posed here cannot be accounted for by its downfall but by the inappropriate theory that presents national identity as monosemantic, homogeneous (uniform), and distinguished by a firm centre. However, national identity is becoming increasingly polysemantic, hybrid and "diffuse", demanding new and as yet unknown thought patterns.

Key words: national identity, nazionalism, europeization, globalization, hegemonic masculinity

LITERATURA

- Adorno, T. W. (1980):** *Minima Moralia*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Albrow, Martin (1998):** *Abschied vom Nationalstaat*. Edition Zweite Moderne. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Anderson, B. (1998):** *Die Erfindung der Nation*. Zur Karriere eines folgenreichen Konzepts. Berlin, Ullstein.
- Anzaldúa, G. (1999):** *Borderlands/La Frontera: The New Mestiza*. San Francisco, Spinsters – Aunt Lute.
- Bade, K. J. (ed.) (1996):** *Die multikulturelle Herausforderung. Menschen über Grenzen – Grenzen über Menschen*. München, Beck.
- Badie, B. (2000):** *Der Nationalstaat, ein Akteur unter vielen?* Label France 38/00. Pariz, Ministère des Affaires Étrangères.
URL: http://www.france.diplomatie.fr/label_france/DEUTSCH/DOSSIER/2000/05etat.html
- Badinter, E. (1991):** *Die Französische Revolution und die Frauen*. V: Wangermann, E., Wagner, B. (eds.): *Die schwierige Geburt der Freiheit*. Wien, Sonderzahl.
- Baskar, B. (2002):** *Dvourni Mediteran. Študije o regionalnem prekrivanju na vzhodnojadranskem območju*. Knjižnica Annales 29. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko – Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije, Koper.
- Beck, U. (1986):** *Risikogesellschaft*. Auf dem Weg in eine andere Moderne. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Beck, U. (1998):** *Was ist Globalisierung?* Edition Zweite Moderne. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Bešter, R. (2001):** *Državlanski in etnični nacionalizem v odnosu do etničnih manjšin*. V: *Razprave in gradivo 38-39/01*. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja, 173-193.
- Bhabha, H. K. (2000):** *Die Verortung der Kultur*. Tübingen, Stauffenburg Verlag.
- Billig, M. (1999):** *Spomin na vsakdanji nacionalizem*. V: Nastran Ule, M. (ed.): *Predsodki in diskriminacije*. Izbrane socialno-psihološke študije. Zbirka Alfa 1/99. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče, 157-186.
- Bister, F. (1999):** *Avstrijska nacija in koroškoslovenska narodnost – antagonizem ali vzajemnost*. V: Rajšp, V: Bruckmüller, E. (eds.): *Vilfanov zbornik*. Pravo – zgodovina – narod. Ljubljana, Založba ZRC SAZU, 689-702.
- Blair, T. (2000):** *Rede des britischen Premierministers, Tony Blair, "Engagement für Europa, für die Reform Europas" am 23. Februar 2000 in Gent (krajšana verzija)*. URL: http://www.dgap.org/IP/ip0008/blair230400_p.html
- Braidotti, R. (1998):** *Pogovor z Rosi Braidotti*. Delta 3-4/94. Ljubljana, Društvo za kulturološke raziskave, 41-57.
- Bronfen, E. et al. (eds.) (1997):** *Hybride Kulturen*. Beiträge zur anglo-amerikanischen Multikulturalismusdebatte. Tübingen, Stauffenburg Verlag.
- Busch, B. (2001):** *Grenzvermessungen: Sprachen und Medien in Zentral-, Südost- und Osteuropa*. V: Busch, B., Hipfl, B., Robins, K. (eds.): *Bewegte Identitäten*. Medien in transkulturellen Kontexten. Klagenfurt, Drava, 145-172.
- Cassirer, E. (1998):** *Filozofija razsvetljenstva*. Knjižna zbirka Claritas. Ljubljana, Študentska založba.
- Citron, S. (1991):** *Nacionalni mit*. V: Rizman, R. (ed.): *Študije o etnonacionalizmu*. Zbirka Krt 79. Ljubljana, Knjižnica revolucionarne teorije, 191-220.
- Connel, R. W. (1987):** *Gender and Power: Society, the Person and Sexual Politics*. Cambridge, Polity Press.
- Dauderstädt, M. (1999):** *Der Kirchturm und sein Horizont*. Identität und Grenzen Europas. Eurokolleg 42/99. PDF-File, Electronic ed. Bonn, FES.
- Demandt, A. (1996):** *Patria Gentium – das Imperium Romanum als Vielvölkerstaat*. V: Bade, K. J. (ed.): *Die multikulturelle Herausforderung. Menschen über Grenzen – Grenzen über Menschen*. München, Beck, 27-45.
- Derrida, J. (1992):** *Das andere Kap. Die vertagte Demokratie*. Zwei Essays zu Europa. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Dittrich, E. J., Radtke, F. O. (1990):** *Der Beitrag der Wissenschaften zur Konstruktion ethnischer Wissenschaften*. V: Dittrich, E. J., Radtke, F. O. (eds.): *Ethnizität*. Wissenschaft und Minderheiten. Opladen, Westdeutscher Verlag, 11-42.
- Domej, T. (1995):** *O skupinski identiteti na Koroškem v prednacionalnem obdobju*. V: Moritsch, A. (ed.): *Matija Majar Ziljski*. Celovec – Ljubljana – Dunaj, Mohorjeva založba, 43-66.
- Ferry, L. (1998):** *Novi ekološki red*. Drevo, žival in človek. Zbirka Krt 112. Ljubljana, Krtina.
- Fölkel, F. (1990):** *Rižarna*. Vrata v smrt. Nacistično taborišče pri Trstu. Trst, Založništvo tržaškega tiska.
- Freud, S. (1994):** *Das Unheimliche*. Zbirka Analecta. Ljubljana, Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- Giddens, A. (1991):** *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge, Polity Press.
- Giddens, A. (1999):** *Sozis im Anzug*. Intervju za revijo Brückenbauer (29.6.1999, št. 26).
URL: <http://www.brueckenbauer.ch/INHALT/9926/26interv.htm>
- Giddens, A. (2000):** *Preobrazba intimnosti*. Ljubljana, Založba /*cf.
- Gleirscher, P. (2000):** *Karantanien*. Das slawische Kärnten. Klagenfurt, Carinthia Verlag.
- Greenfeld, L. (1991):** *Nacionalizem in razredni boj: dve sili ali ena?* V: Rizman, R. (ed.): *Študije o etnonacionalizmu*. Zbirka Krt 79. Ljubljana, Knjižnica revolucionarne teorije, 319-344.
- Guagnini, E. (1991):** *"Con ogni nostra parola toscana noi mentiamo"*. Zum Verhältnis von Dialekt und Lingua in der neueren italienischen Literatur in Triest. V: Strutz, J., Zima, P. V. (eds.): *Komparatistik als Dialog*. Frankfurt am Main – Bern – New York – Paris, Peter Lang, 183-196.

- Ha, K. N. (1999):** Ethnizität und Migration. Münster, Westfälisches Dampfboot.
- Habermas, J. (1998):** Die postnationale Konstellation. Politische Essays. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Hall, S. (1994):** Rassismus und kulturelle Identität. Ausgewählte Schriften, 2. Hamburg, Argument Verlag.
- Haraway, D. J. (1999):** Opice, kiborgi in ženske. Reinvenčija narave. Knjižna zbirka Koda. Ljubljana, Študentska založba.
- Hegel, G. W. F. (1980):** Philosophie der Geschichte. Stuttgart, Reclam.
- Heinsohn, G., Steiger, O. (1993):** Uničenje modrih žensk. Zbirka Krt 51. Ljubljana, Študentska organizacija Univerze.
- Hentges, G. (1999):** Schattenseiten der Aufklärung. Die Darstellung von Juden und "Wilden" in den philosophischen Schriften des 18. und 19. Jahrhunderts. Schwalbach im Taunus, Wochenschau Verlag.
- Herder, J. G. (1967/68):** Briefe zur Beförderung der Humanität, Briefe 27-35. V: Suphan, B. (ed.): Herder, J. G.: Sämtliche Werke XVII. Hildesheim 1967/68, Georg Olms Verlag.
- Herder, J. G. (1991):** Werke in zehn Bänden. Band 7. Frankfurt am Main, Deutscher Klassiker Verlag.
- Hirst, P., Thompson, G. (1998):** Globalisierung? Industrielle Beziehungen in einer internationalisierten Wirtschaft. V: Beck, U. (ed.): Politik der Globalisierung. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 169-202.
- Irigaray, L. (1980):** Speculum. Spiegel des anderen Geschlechts. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Irigaray, L. (1994):** La democrazia comincia a due. Torino, Bollati Boringhieri.
- Ivekovič, R. (1996):** Kako nacionalizem in vojna prizadeneta ženske. Delta 1-2/94. Ljubljana, Društvo za kulturološke raziskave, 7-12.
- Jezernik, B. (1998):** Dežela, kjer je vse narobe. Prispevki k etnologiji Balkana. Sophia 2/98. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.
- Jurič Pahor, M. (2000):** Narod, identiteta, spol. Trst, Založništvo tržaškega tiska.
- Južnič, S. (1993):** Identiteta. Knjižna zbirka Teorija in praksa. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.
- Kappus, E. N. (1997):** Prihodnost za Trst ali o rekontekstualizaciji zgodovine. V: Etnolog 7 (LVII)/97. Ljubljana, Slovenski etnografski muzej, 149-182.
- Keiner, D. (2001):** Strategieperspektiven kultureller Minderheiten im Globalisierungsprozess. V: Tschernokoshewa, E., Kramer, D. (eds.): Der alltägliche Umgang mit Differenz. Bildung – Medien – Politik. Hybride Welten 2. Münster – New York – München – Berlin, Waxmann, 113-134.
- Kohn, H. (1970) (ed):** Il mondo degli Slavi. Bologna, Capelli.
- Koselleck, R. (1999):** Pretekla prihodnost. Prispevki k semantiki zgodovinskih časov. Ljubljana, Studia humanitatis.
- Komac, M. (1999):** Varstvo narodnih skupnosti v republiki Sloveniji. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Kovačič, G. (2000):** Etničnost in nacionalnost v procesih globalizacije. 2000, 127/128. Ljubljana, Društvo 2000, 190-204.
- Krippendorf, E. (1985):** Staat und Krieg. Die historische Logik politischer Unvernunft. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Kuzmanič, T. A. (2001):** Globalizacija in evropska idolatrija. V: Mastnak, T. et al.: Obrazi naše Evrope. Zbirka EU Monitor. Ljubljana, Mirovni inštitut, 23-48.
- Llobera, J. R. (1996):** The God of Modernity. The Development of Nationalism in Western Europe. Oxford, Berg.
- Mastnak, T. (1998):** Evropa: med evolucijo in evtanazijo. Apes 8. Ljubljana, Studia humanitatis.
- Mauil, H. W. (1999):** Geopolitik im Zeitalter der Globalisierung: Welche Zukunft hat der Nationalstaat. URL: <http://www.magazin-deutschland.de/content/archiv/archiv-ger/99-06/art4.html>
- Meyer, T. (1997):** Identitäts-Wahn. Die Politisierung des kulturellen Unterschieds. Berlin, Aufbau Taschenbuch Verlag.
- Mlinar, Z. (1997):** Globalizacija kot izziv za sociološko raziskovanje. V: Teorija in praksa 4/97. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede, 575-595.
- Mosse, G. L. (1990):** Die Geschichte des Rassismus in Europa. Frankfurt am Main, Fischer.
- Močnik, R. (1995):** Extravagantia II: Koliko fašizma? Minora 3. Ljubljana, Studia humanitatis.
- Močnik, R. (1999):** 3 teorije. Ideologija, nacija, institucija. Oranžna zbirka. Ljubljana, Založba/*cf.
- Muršič, R. (1994):** Proti površni antropologiji. Antropologi in vojskujoči se "Jugoslovani". Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo, 170-171/94. Ljubljana, Študentska založba, 111-126.
- von Münchhausen, T. F. (1996):** Nordafrika in der Republik – die französische Erfahrung. V: Bade, K. J.: Die multikulturelle Herausforderung. Menschen über Grenzen – Grenzen über Menschen. München, Beck, 84-107.
- Nastran Ule, M. (2000):** Sodobne identitete v vrtincu diskurzov. Zbirka Sophia 6. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.
- Ogontoye, K. et al. (eds.) (1991):** Farbe bekennen. Afrodeutsche Frauen auf den Spuren ihrer Geschichte. Berlin, Orlanda.
- Omerza, I. (1990):** Atributi ekonomske suverenosti in slovenske republike. V: Grafenauer, N. (ed.): Samostojna Slovenija. Nova revija 95/90. Ljubljana, Cankarjeva založba, 496-503.
- Payne, T. (1792):** The Rights of Man. URL: <http://www.ushistory.org/paine/rights/>
- Parin, P. (1998):** Etnisierung der Politik – Ex-Jugoslawien: vom National-Kommunismus zum "National-Sozialismus". V: Modena, E. (ed.): Das Faschismus-

syndrom. Zur Psychoanalyse der neuen Rechten in Europa. Giesen, Psychosozial-Verlag, 100-118.

Pollack, I. (1988): Scipio Slataper und die zerrissene Seele von Triest. V: Slataper, S.: Mein Karst. Klagenfurt, Wieser Verlag, 155-196.

Radtke, F. O. (1992): Lob der Gleich-Gültigkeit. Die Konstruktion des Fremden im Diskurs des Multikulturalismus. V: Bielefeld, U. (ed.): Das eigene und das Fremde. Neuer Rassismus in der Alten Welt? Hamburg, Junius, 79-96.

Renan, E. (1882): Was ist eine Nation? Vortrag in der Sorbonne am 11. März 1882.

URL: <http://www.comlink.de/cl-hh/m.blumentritt/agr251s.htm>

Riedel, M. (1981): Historizismus und Kritizismus. Kants Streit mit Georg Forster und Johann Gottfried Herder. Kant-Studien 72/81. Berlin – New York, Walter de Gruyter, 41-58.

Rizman, R. (1980): Marksizem in nacionalno vprašanje. Ljubljana, Cankarjeva založba.

Rizman, R. (1991): Teoretske strategije v študijah etnonacionalizma. V: Rizman, R. (ed.): Študije o etnonacionalizmu. Zbirka Krt 79. Ljubljana, Knjižnica revolucionarne teorije, 15-38.

Rizman, R. (1994): Nacionalne manjšine pred vrati Evrope. V: Štrukelj, I., Sussi, E. (eds.): Narodne manjšine danes in jutri. Trst, SLORI, 19-30.

Rizman, R. (2000): Nacionalna država, suverenost in identiteta v času globalizacije. 2000, 127/128. Ljubljana, Društvo 2000, 177-189.

Slataper, S. (1988): Moj Kras. Trst, Založništvo tržaškega tiska.

Sartori, G. (2002): Pluralismo, multiculturalismo e estranei. Saggio sulla società multietnica. Milano, Rizzoli.

Smith, A. D. (1995): Nations and Nationalism in a Global Era. Oxford, Polity Press.

Streeck, W. (1998): Industrielle Beziehungen in einer internationalisierten Wirtschaft. V: Beck, U. (ed.): Politik der Globalisierung. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 169-202.

Svetličič, M. (1997): Pravi pasti globalizacije sta provincializem in neznanje. V: Teorija in praksa 4/97. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede, 596-609.

Sturm, D. (1997): Gespenster des 19. Jahrhunderts: Kulturelle Überlegenheit und Vielfalt. Parapluie. Elektronische Zeitschrift für Kulturen, Künste und Literaturen 2/97. Bonn, Parapluie e. V.

URL: <http://parapluie.de/archiv/sehnsucht/multikulti/>

Taylor, C. (1993): Multikulturalismus und die Politik der Anerkennung. Frankfurt am Main, Fischer.

Tibi, B. (2000): Europa ohne Identität? Die Krise der multikulturellen Gesellschaft. München, Siedler.

Tiryakian, E. A., Nevitte, N. (1991): Nacionalizem in modernost. V: Rizman, R. (ed.): Študije o etnonacionalizmu. Zbirka Krt 79. Ljubljana, Knjižnica revolucionarne teorije, 267-296.

Todorov, T. (1991): Narod in nacionalizem. V: Rizman, R. (ed.): Študije o etnonacionalizmu. Knjižna zbirka Krt 79. Ljubljana, Knjižnica revolucionarne teorije, 145-164.

Todorova, M. (2001): Imaginarij Balkana. Zbirka Vita Activa. Ljubljana, Inštitut za civilizacijo in kulturo.

Urbancič, I. (1987): Kaj je pravzaprav narod? V: Strgar, J. (ed.): Na pragu tretjega tisočletja. Celje, Mohorjeva družba, 43-76

Urbancič, I. (1990): O smislu državnosti naroda. V: Grafenauer, N. (ed.): Samostojna Slovenija. Nova revija 95/90. Ljubljana, Cankarjeva založba, 268-283.

Vodopivec, P. (2001): O Evropi, Balkanu in meta-geografiji (spremna beseda). V: Todorova, M.: Imaginarij Balkana. Zbirka Vita Activa. Ljubljana, Inštitut za civilizacijo in kulturo, 381-401.

Wallerstein, I. (2000): Globalization of the Age of Transition. International Sociology 2/02. Madrid, International Sociological Association, 249-265.

Weiss, L. (1997): Globalization and the Myth of the Powerless State. New Left Review 225/96. London, New Left Review, 3-27.

Wollstonecraft, M. (1993): Zagovor pravic ženske. Zbirka Krt 85. Ljubljana, Knjižnica revolucionarne teorije.

Ziherl, B. (1981): Zbrana dela I. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Žižek, S. (2001): Ein Plädoyer für die Intoleranz. Wien, Passagen Verlag.

review
prejeto: 2002-07-24

UDK 32:17 316.35

POLITIČNOST DISKURZOV O IDENTITETI

Metka MENCIN ČEPLAK

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, SI-1000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5
e-mail: metka.mencin-ceplak@guest.arnes.si

IZVLEČEK

Namen prispevka je opozoriti na politične učinke in konceptualne meje tistih diskurzov o identiteti, ki izhajajo iz teze, da je v poznomodernih družbah oblikovanje identitete objekt svobodnih izbir. V analizi javnih diskurzov avtorica izhaja iz konceptualizacij identitete, ki se sklicujejo na Foucaultovo teorizacijo razmerij med poljem vednosti, tipi normativnosti in oblikami subjektivitete, Althusserjev koncept interpelacije, Lacanovo psihoanalizo, kjer je ključni element identifikacija, ter Derridajev koncept razlike. Razlika, zunanost, ki je nujna za to, da se proces identifikacije sploh vzpostavi, ni nevtralna. Njena vrednostna konotacija je hkrati pogoj in učinek gospostvenih razmerij, zato so diskurzi o identiteti vselej vsaj implicitno politični.

Ključne besede: identiteta, identifikacija, identitetna izjava, ideologija, manjšina, relativizem, ambivalenca, esencializem, družbena reprezentacija, multikulturalizem, družbena gibanja, postmodernizem

IL CARATTERE POLITICO DEI DISCORSI SULL'IDENTITÀ

SINTESI

Il contributo intende richiamare l'attenzione sugli effetti politici e sui limiti concettuali di quei discorsi sull'identità che scaturiscono dalla tesi secondo la quale nelle società tardo moderne la formazione dell'identità è oggetto di libere scelte. Nella sua analisi, l'autrice parte dalle concettualizzazioni dell'identità che si richiamano alla teorizzazione di Foucault delle relazioni tra campo del sapere, tipi di norme e forme di soggettività, al concetto di interpellanza di Althusser, alla psicoanalisi di Lacan, dove l'identificazione rappresenta l'elemento chiave, nonché al concetto di differenza di Derrida. La differenza, l'esteriorità, indispensabile affinché il processo di identificazione possa prendere piede, non è neutrale. La sua connotazione è al tempo stesso condizione ed effetto delle relazioni di potere, perciò i discorsi sull'identità sono sempre, almeno implicitamente, politici.

Parole chiave: identità, identificazione, dichiarazione d'identità, ideologia, minoranza, relativismo, ambivalenza, essenzialismo, rappresentazione sociale, multiculturalismo, movimenti sociali, postmodernismo

UVOD

V osemdesetih in devetdesetih letih 20. stoletja je družbene vede zajela prava poplava študijev identitet: feministični, lezbični in gejevski študiji na primer analizirajo križanja rase, razreda, spola; etnični in področni študiji razmerja med postkolonializmom, nacionalizmom in etnijo; med kulturološkimi narašča število tistih, ki sprašujejo o mejah emancipacijskih gibanj, ki se sklicujejo na skupni izvor in skupne izkušnje. Ko prečijo številne discipline, študiji identitet artikulirajo nove teorije in diskurze o identiteti, oblikujejo nova teoretska polja, ki jih je težko umestiti v tista, ki so jih oblikovale stare delitve znotraj družbenih ved. Posledica lokaliziranih kontekstov raziskovanja, ki razkrivajo precejšnjo raznolikost individualizacije kulturnih fenomenov, je, kot pravi Bilgrami, rahljanje koncepta identitete, ki je "lebdeče in negotovo obvisel na področju kulture in politike" (Bilgrami, 1992, 821).

Vsak govor o identiteti je govor o razmerjih med individualnim in družbenim, med psihičnim in diskurzivnim; konceptualizacija identitete je hkrati tudi konceptualizacija teh razmerij; je, če rečemo s Hallom, artikulacija vzajemno konstitutivnih, ne pa identičnih polj: rudimentarnih nivojev psihične identitete in gonov ter diskurzivnih formacij in praks, ki konstituirajo družbeno polje (Hall, 1997, 2). To pa so hkrati polja, kjer deluje ideologija, zato so konceptualizacije identitete vsaj implicitno politične. Mogoče je konec osemdesetih res grozila nevarnost, da se rasne, razredne in spolne razlike obravnavajo klišejsko, kot pravita Appiah in Gates (Appiah, Gates, 1992, 625), vendar konec devetdesetih predvsem z uveljavitvijo teze o detradicionalizaciji že grozi spregled teh razlik. Geslo "Zasebno je politično" primerno označuje konceptualizacije razmerij med družbenim in individualnim, značilne za osemdeseta. Nasprotno pa so konec devetdesetih vse bolj popularni koncepti, ki sledijo geslu o svobodnih izbira, svobodnem načrtovanju in samooblikovanju. Sklicevanje na svobodne izbire in na široko 'dostopne' možnosti implicitno zamegljuje vlogo in pomen političnega vsaj na dveh ravneh: spregleda namreč družbene ovire in omejitve, hkrati pa se implicitno sklicuje na nekakšno avtentičnost, ki naj bi določala, kako in kaj izbiramo. Tako ne preseneča, da se razprave, ki prisegajo na tezo o svobodni izbiri identitet, v spoprijemu s pojavi verskega, nacionalnega ekstremizma iztečejo v psihologiziranje – za razlago na pomoč priključijo psihopatologijo. Tej nevarnosti pa se uspešno izogone konceptualizacije, ki se sklicujejo na Foucaultovo teorizacijo razmerij med poljem vednosti, tipi normativnosti in oblikami subjektivitete, Althusserjev koncept interpelacije in Lacanovo psihoanalizo. Izhajajo namreč iz teze, da se identiteta konstruira znotraj diskurza, kar pomeni, da jo je treba obravnavati znotraj določenih zgodovinskih in institucionalnih kontekstov,

znotraj specifičnih modalitet oblasti. Identiteta je učinek označevanja razlik in izključevanja in ne označuje identične, naravne konstituirane enote.

RAZLIKA KOT UČINEK (IN POGOJ) IDENTITETE

Ena takih konceptualizacij je Hallova. Z izrazom identiteta Hall meri na 'točko *prešitja*' med diskurzi in praksami, ki poskušajo interpelirati (se naslavljaajo na nas, nas umeščajo kot družbene subjekte določenih diskurzov) na eni strani, ter procesi, ki producirajo subjektivitete, ki nas konstruirajo kot subjekte, o katerih je mogoče govoriti. Identiteta je torej točka začasne vezanosti na subjektne pozicije v diskurzivnem toku. Je mesto, ki ga subjekt mora prevzeti, čeprav 've', da je samo reprezentacija (Hall, 1997).

Pogoj za identiteto je torej identifikacija – identifikacija je ključni element v konceptualizacijah identitete, ki se sklicujejo na Foucaulta, Althusserja in Lacana. Identifikacija je še eden od konceptov, ki se, kot pravi Hall, zdijo razumljivi, povzročajo pa ravno tako velike konceptualne težave kot identiteta. V jeziku zdrave pameti je pogoj za identifikacijo spoznanje o skupnih koreninah ali skupnih značilnostih, ki jih delimo z drugo osebo ali skupino, ali skupni ideal, iz česar izvira tudi solidarnost in vdanost – na tem se utemeljuje tudi večina družbenih gibanj. Diskurzivni pristop pa v nasprotju s to zdravorazumsko razlago identifikacijo pojmuje kot konstrukcijo, proces, ki se nikdar ne konča (in tako tudi identiteta ni nikdar dokončna). Identifikacija je kontingentna, vendar to ne pomeni, da ni nobenih trdnih, ustaljenih pogojev njene eksistence. Tako kot vse označevalne prakse je podrejena razliki, kot proces deluje preko razlike, izzove diskurzivno delo, ustvarja meje in učinke teh meja – za vzpostavitev procesa je zunanost konstitutivna. Identiteta se lahko vzpostavi samo v razliki do *drugega*, v odnosu do tega, kar ni, kar manjka, v odnosu do tega, kar se imenuje konstitutivna zunanost temu, kar je 'pozitivni' pomen vsakega izraza, kot pravi Woodward (Woodward, 1997, 35). Identiteta ima svoj smisel samo, če obstaja nekaj, kar to ni – podobno kot norma dobiva "svoj smisel, svojo funkcijo in svojo vrednost iz dejstva, da obstaja zunaj nje tisto, kar ne ustreza zahtevi, ki ji norma služi" (Canguilhem, 1987, 180); podobno kot je treba "vsako vrednoto izbirati proti kaki protivrednosti", kot pravi Bachelard (v Canguilhem, 1987, 180). Za to, da se vprašanje identitete sploh postavi, je potrebna razlika, drugačnost, šele s to razliko, drugačnostjo, je konstrukcija identitete sploh potrebna, kot pravi Močnik (Močnik, 1996, 29). Navsezadnje o lastni identiteti razmišljamo šele, ko se moramo definirati, ko nas definira nekdo drug, ko se najdemo znotraj nasprotujočih si umestitev – in takrat, ko se nam na osnovi identitetnih oznak pripiše (manj)vrednost. Pojem identitete torej zavaja, ko istost, homogenost, enovitost obravnava kot temeljne

značilnosti identitete, 'prikrija' pa dejstvo, da je hkrati zapora, 'prikrija' razliko, različnost, ki pa ni le njen pogoj – Močnik celo dokazuje, da nasprotje *isto/drugo* pravzaprav sploh ni pogoj identitete, ker je to nasprotje samo učinek vzpostavitve identitete oziroma je kar drugo ime za 'identiteto', "je tautologična določitev identitete" (Močnik, 1996, 24).

V zvezi z razliko kot neizogibnim učinkom vzpostavitve identitete je umestno opozoriti tudi na meje govorov o etnocentrizmu in ksenofobiji, ki sovražen odnos do tujcev, do *drugega*, pripisujejo strahu pred drugačnostjo. Če drži, da vzpostavitev identitete nujno proizvede razliko, potem bi morali definicijo teh pojavov razširiti: strah pred tujci in/ali sovraštvu do njih da, vendar ne toliko zaradi razlike same kot zaradi strahu, da bi razlika izginila. Če bi izginila razlika, bi izginila tudi naša identiteta. 'Mi' bi postali 'oni' – na primer v ideologijah nacionalne ogroženosti, ki 'nelagodje' pred tujci opravičujejo z utemeljitvijo, da 'nas' bodo tujci preplavili. Ali pa bi 'oni' postali enaki 'nam'.

Eden od nazornejših bližnjih primerov je odnos do begunk in beguncev oziroma prebežnic in prebežnikov v Sloveniji. Ni toliko sporno to, da se razlikujejo od 'nas' po barvi kože, etnični ali nacionalni pripadnosti – bolj sporno je to, da se vozijo s taksiji, da imajo mobilne telefone, da uporabljajo drago kozmetiko, nosijo rdeče čevlje z visoko peto. Na drugo raven ksenofobije zaradi 'nevarnosti', da bi izginila razlika med 'nami' in 'njimi', opozarja Štrajn, ko analizira značilnosti slovenskega nacionalizma. Opozarja na strah, da v "pogledu drugega (recimo 'nam enakega' Evropejca) 'oni' (t.i. južnjaki) nastopajo na isti ravni kot 'mi Slovenci' v kategoriji slovenskega državljanstva". Tu torej ne gre preprosto za to, da določimo 'drugega', ki ni Slovenec, ampak za to, da se 'južnjakom' prepreči identificiranje z 'nami' (Štrajn, 1994, 194). Nenehno je treba kazati na razlike, jih izumljati, nenehno je treba opozarjati, kako se 'oni' razlikujejo od 'nas'.

Razmerje med zahtevo po različnosti in enakosti je malo bolj zapleteno v prevladujočem odnosu do istospolno usmerjenih. Vsaj na prvi pogled. Zagovorniki diskriminacije si prizadevajo, da bi bila spolna usmerjenost vidna, kar dokazuje skorajda obsesivno izumljanje znakov homoseksualnosti (govor, hoja, dolžina prstov na rokah, razmerje med obsegoma bokov in pasu, način, kako človek drži skodelico, cigareto). In registri. Če policijski niso legalni, in mogoče niti legitimni ne več, lahko uzakonimo nove. Take, ki bi deklarativno celo izhajali iz načela enakosti, *dejansko* pa iz zakonite diskriminacije. Tu je mišljena legalizacija istospolnih partnerskih zvez s posebnim zakonom o registraciji,

kakršnega je pred nekaj leti načrtovalo slovensko ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve. Tak zakon bi osebama istega spola zagotovil pravico do legalizacije njune partnerske zveze, ne bi pa jima zagotovil enakih pravic kot heterospolnemu paru, še posebej ne v razmerju do otrok.¹ Segregiral in diskriminiral bi kar s sklicevanjem na enakost, hkrati pa bi omogočil izjemno zanesljivo in hitro identifikacijo istospolnih parov. In nič drugega kot to. Ob tem bi kdo upravičeno pripomnil, da razlika postane vidna tudi s pomočjo zakonov, ki v celoti izenačijo položaj istospolnih in heterospolnih parov, saj tudi ta vključuje registriracijo zveze. To sicer drži, vendar taki zakoni izenačijo pravice, ne zgolj legalizirajo zvezo – sami zakoni ne segregirajo in diskriminirajo, s tem pa pripomorejo k temu, da razlika v spolni usmerjenosti izgublja pomen kriterija družbenega hierarhičnega razvrščanja.

Kako pomembno je, da se razlika med 'nami' in 'drugimi' opazi, vidi, kaže tudi odnos precejšnjega dela slovenske javnosti do transvestitske skupine *Sestre*. Vprašanje je, če bi njihov nastop na slovenskem izboru za evrovizijsko popevko izzval tako množične sovražne reakcije, če bi se oblekle v tipično transvestitsko opravo. Kaj niso tako močno vznemirjale tudi zato, ker so bile njihove obleke tako zelo 'spodobne'? Nič hudega slutečega gledalca oziroma gledalke niso namreč z ničimer opozarjale na 'nezaslišano' subverzijo prevladujoče podedbe spolov. Na izboru in v prvih javnih nastopih so *Sestre* nakazale, da je biološki spol mogoče prikriti, zakriti, da se pod marsikatero žensko podobo lahko skriva biološki moški in obratno.² Tudi dejstvo, da so z nastopom na nacionalnem izboru, ki ga je prenašala nacionalna televizija, izstopile iz geta, je delovalo subverzivno predvsem zaradi načina, kako so izstopile – izstop so dosledno obravnavale kot najbolj običajno stvar pod soncem, kot nekaj čisto samoumevnega, kot da ni razloga, zaradi katerega bi morale skrivati enega od svojih načinov uživanja. Pa še nad sovražnimi odzivi se niso zgražale, ti odzivi jih niso užalili, razžalostili, s čimer so svoje nasprotnike prikrajšale za kakršenkoli užitek.

Za odnos do tujk in tujcev je torej odločilna groza pred tem, da bi 'nam' bili enaki. To grozo še pogloblja nevarnost, da bi nas tisti, ki so nam pomembni, prav zaradi te podobnosti izključili. Da nam ne bi priznali, da smo, kar želimo biti. Elster bi rekel, da gre v teh primerih za bistveno drugotno stanje – da si prizadevamo biti tisto, kar ne moremo postati preko zavestnega delovanja. Zavestno stremljenje k temu, da na nekoga napravimo vtis, zavestno oponašanje vedenja tistih, ki jim želimo pripadati, se sprevrne v pretiravanje, ki nas osmeši ali vsaj ne deluje prepričljivo (Elster, 2000).

1 Nasprotniki izenačevanja najostreje oporekajo pravici do posvojitve in do umetne oploditve – slednje dokazujejo tudi razprave ob referendumu o noveli zakona o zdravljenju neplodnosti in oploditvi z biomedicinsko pomočjo.

2 Potem, ko so več kot zgolj verbalno poudarjale razliko med svojo podobo na odru in tem, kar so 'v resnici', se je javnost kar precej pomirila.

RAZLIKA IN GOSPOSTVENA RAZMERJA

Postmodernistične teze o svobodnih izbirah, svobodnem identitetnem načrtovanju, o izginjanju 'tradicionalnih' identitetnih oporišč zavajajo natanko zato, ker spregledajo, da razlike niso nevtralne, spregledajo, da se vanje vpisujejo razmerja moči.

Razlike so družbeno konstitutivne in simbolno razvrščanje je nujni element družbenega reda oziroma način, preko katerega se ta red vzdržuje in vzpostavlja. Družbena identiteta vselej temelji na izključevanju in vzpostavljanju vsiljene hierarhije med dvema poloma, od katerih je eden vselej opozicija esencialnosti prvega, ki ostaja neoznačen, kot pravi Derrida (v Woodward, 1997, 36). Prav ovrednotenje razlike oziroma vsakega od polov je bistven element izključevanja, ki ima pomembno družbeno funkcijo: že Evans-Pritchard govori o vrednostih kot o funkciji družbene situacije; z besedami, ki utelešajo vrednosti, človek "konceptualizira svoje občutke o strukturi razdalji, se identificira z lokalno skupnostjo in tako prelamlja z drugimi skupnostmi iste vrste" (Evans-Pritchard, 1993, 162-163). Če je neka skupina označena kot sovražnik, kot manjvredna, manj civilizirana, manj sposobna, ima to realne, 'materialne' učinke v družbeni izključenosti in materialni zapostavljenosti. Istost in različnost sta res označeni simbolno preko sistemov reprezentacije (od stilov oblačenja, prehranjevanja do osebnih izkaznic in državljskih pravic, vezanih nanje). Vendar ima vse to svoj politični učinek – v vključevanju in izključevanju določenih skupin ljudi. Ali kot pravi Woodward, sistemi klasifikacije uporabljajo načelo razlike tako, kot da bi bilo populacijo in vse njene lastnosti mogoče deliti na najmanj dve nasprotni skupini (Woodward, 1997, 29).

O usodnosti posledic takega razlikovanja lahko govorimo, kadar se ti, ki so označeni kot *drugi*, tudi sami vidijo kot *drugi*. Eno je, če subjekt ali skupino ljudi kot *drugega* umešča dominantni diskurz, čisto nekaj drugega pa je, če se subjekt podredi vednosti ne le z vsiljevanjem volje in gospostva, ampak z močjo notranje prisile in subjektivnega pristanka na normo. Tako izkoriščanje kulturne identitete deformira in pohablja, pravi Hall (Hall, 1997, 52-53).

Prostora za oblikovanje nediskriminatornih manjšinskih identitet, opozarja Bhabha (1997), ne moremo odpreti s tem, da preprosto podelimo priznanje prostoru, ki ga te manjšine zasedajo, oziroma izrazimo spoštovanje do manjšin. Ne odpiramo ga niti s tem, da se namesto na kategorije, ki vzpostavljajo razlike, sklicujemo na nekakšne neoznačene avtentične korenine. Pozivanje k enakosti podrejenih in dobrobiti manjšin namreč zamolči specifičnost kulturnih razlik. Politika multikultu-

ralizma je zaradi svoje razumnosti sicer mamljiva, vendar pozablja, poudarja Bhabha, da je bilo o razliki že presojeno, da je kulturna sodba že bila izrečena. Pozablja, da so manjšine produkt zgodovinskih genealogij – vključno s hierarhičnim razvrščanjem teh manjšin, bi lahko dodali. Politična drža, ki se sklicuje na enakost, ne bi smela prikriti težavnosti prehoda, ki jo izražajo zahteve 'novih' družbenih gibanj – človekove pravice in potrebe se namreč na kompleksne načine križajo s skupinskimi interesi in naključnostjo kolektivnih zahtev (Bhabha, 1997).

Diskurzi o svobodnih izbirah lahko širijo tezo o izginjanju starih struktur nacionalnih držav in skupnosti, transnacionalizaciji ekonomskega in kulturnega življenja pa pripisujejo pozitivno vlogo v procesu oblikovanja identitet, ki naj bi presegle delitve na osnovi nacionalne oziroma etnične pripadnosti. Z globalizacijo in množičnimi migracijami se res oblikujejo nekakšne nove identitete (tudi preko 'mešanih' zakonov), res se spreminjajo razmerja med nacionalnimi in verskimi večinami in manjšinami. Meje med manjšinami in večinami so vse manj jasne, Bhabha povzema Balibara: manjšine namreč svojo 'drugost' na ravni kulturnega oziroma skupnostnega življenja obravnavajo kot etično vprašanje, hkrati pa aktivno sodelujejo v bolj univerzalnih, 'razsvetljenih' postopkih političnega in pravnega državljanstva (Bhabha, 1997, 436-437).

Vendar to še ne pomeni, da delitve na osnovi nacionalne, verske oziroma kulturne pripadnosti v širšem pomenu izginjajo ali da te identitete prosto izbiramo. Migracije, ki oblikujejo 'multipliciranje' identitet, so v globaliziranem svetu za večino še vedno prisila revščine, izbira pa le za elito, in položaj priseljenc in priseljencev je praviloma (če ne kar izključno) odvisen od tega, od kod, kdaj in kako so prišli v deželo imigracije. Nujni pogoj oblikovanja manjšin je identifikacija z drugostjo, drugačnostjo (*otherness*), pravi Bhabha, ta identifikacija pa pogosto vzpostavlja zavest o ambivalentnosti naših identifikacij (Bhabha, 1997, 438). Tako 'pomnožene' identitete so pogosto izjemno konfliktno in ambivalentne, ker vsiljujejo vprašanje, kaj je temeljna zvezanost, temeljna pripadnost, še posebej v okoliščinah, ko se enemu od njenih elementov pripisuje izrazito nižja vrednost, ima nižji status ali je celo objekt diskriminacije.

Bilgrami (1992) to raven odnosa med večino in manjšino analizira z zgleodom položaja *zmerne muslimana*,³ ki občuti nenehno napetost zaradi opozicijske drža do islamskega absolutizma na eni strani in zvestobe veri na drugi strani. Ta napetost mu pogosto preprečuje, da bi kritiziral islamsko doktrino. Inhibira ga strah, da bi kritiko označili kot vdajo zahodnim silam, ki

3 Bilgrami uporablja sintagmo *moderate Muslim*. V tekstu bom pridevnik 'zmeren' uporabljala v navednicah ali se mu poskušala izogniti, ker še posebej po 11. septembru 2001 implicira, da so muslimani *praviloma* fundamentalisti, skrajneži.

poskušajo gospodovati islamski kulturi. To pa seveda s pridom izkoriščajo absolutistična gibanja, ki doktrino izkoriščajo za svoje politične potrebe. Muslimani s tega vmesnega položaja, pravi Bilgrami, prepogosto izjavljajo: "Morate razumeti, zakaj smo taki – tako je zaradi kolonialne oziroma neokolonialne prevlade."

Bilgrami problematizira stališče, da je pripadnost islamu v celoti zgodovinsko določena. To ne pomeni, da kakorkoli zmanjšuje vpliv kolonialne politike ali da jo celo opravičuje. Izjava "Razumi vendar, zakaj smo taki" izraža pričakovanje, da bo nekdo tretji spremenil svoje razumevanje zgodovinskih izvorov in vlog pripadnosti islamu. Hkrati pa se s tako izjavo 'zmerni' musliman odreče kritičnosti do svojih lastnih teženj in refleksiji teh teženj. S tem zavzame do sebe držo tretje osebe, kot pravi Bilgrami. Postane odvisen od koncepcije sebe kot tretje osebe in zanika prvo osebo oziroma dejavni vidik prve osebe. Bilgrami priznava, da pozicijo tretje osebe utemeljuje in opravičuje izkustvo, ta pozicija torej ni zgolj opravičilo ali izgovor, vseeno pa koncepta sebstva ne more v celoti izčrpati. Drugim, ki sočustvujejo s temi izkustvi, res ne preostane nič drugega kot zgolj dobrohotno razumevanje,⁴ pravi Bilgrami. 'Zmerni' musliman pa se s to dobrohotno opazko ne more zadovoljiti – razen v primeru, če muslimane tudi sam obravnava kot objekt, če je prepričan, da se prihodnost ne more razlikovati od preteklosti. S tem pa se odpoveduje temeljnemu pogojem svobodnega delovanja.

Vendar se 'zmernemu' muslimanu za to, da bi deloval emancipacijsko, aktivno, ni potrebno odpovedati poziciji tretje osebe. Razumevanje zgodovinskih pogojev in kritiko kolonialne zgodovine lahko dopolni z refleksijo učinkov brezpogojne vdanosti doktrini oziroma z refleksijo interpretacije te doktrine v politične namene. S tega vmesnega položaja se mora musliman torej odreči obrambni perspektivi tretje osebe, znotraj katere je *biti musliman* zgolj reakcija na zgodovino kolonialnega zatiranja in na postkolonialno/neo-imperialistično rasno diskriminacijo, ter se pomakniti k aktivnejši samozavedajoči se perspektivi prve osebe, ki pomeni kritično produkcijo depolitiziranega islama. Da bi lahko zasedli nekakšno vmesno, srednjo pozicijo, pozicijo med absolutistično in čisto sekularno pozicijo, ki je izrazito konfliktna in ambivalentna, bi morali vzpostaviti

vmesni prostor identifikacije, pravi Bhabha. Ne gre za dialektiko dveh pozicij, ampak za ambivalentnost mejne bližine: prvi-v-tretjem/eden-v-drugem. Prav ta ambivalentnost sobivanja šele omogoča politične spremembe in psihične premike, pravi Bhabha (Bhabha, 1997, 434-435). Mogoče za naš kontekst primer 'zmernega' muslimana ni najbolj relevanten, je pa od 11. septembra 2001 dalje tako aktualen, da ga je smiselno predstaviti. Od takrat namreč živimo v svetu, ki je 'zmernim' muslimanom iztrgal prostor, kjer bi lahko razvijali to srednjo, vmesno pozicijo (slovenski prostor ni nikakršna izjema). Je lahko musliman, potem ko so ZDA izumile os zla, Evropa pa molče pristala na razmejitveno črto, za zahod sploh še kaj drugega kot verski fundamentalist ali/in potencialni terorist? In ali depolitiziran musliman ne tvega bolj kot kadarkoli, da bo v muslimanskem svetu proglašen za izdajalca?

Multikulturalistične 'mante', kot Bhabha imenuje prevladujoče govore o medkulturnih razlikah (in enakovrednosti kultur), ne odkrivajo teh vmesnih artikulacij, skozi katere kategorije razlik konstituirajo nova družbena gibanja (Bhabha, 1997).⁵ Če spregledamo vmesne pozicije, po Bhabhovem mnenju grozi nevarnost, da s pojmom 'manjšina' prenačimo izenačimo javne sfere, normalizacijske oblike družbenih razlik in moralizirajoče divergentne strategije podrejanja, zatiranja ali odpora, ki se sklicuje na skupno, homogeno viktimizacijo. Dejstvo, da identiteta vselej vključuje razliko, odpira vprašanje, ali je mogoče oblikovati politiko brez identitet, politiko, ki bi ne izzivala polarnih identifikacij. Grossberg na primer razpravlja o pripadnosti prostovoljno izbranim skupinam, ki ne bi temeljila na skupinski identiteti, ampak bi izhajala iz človekovih pravic – bolj kot pripadnost naj bi bila prostor, kamor poiščemo in najdemo pot (Grossberg, 1997). Taka gibanja seveda obstajajo – Castells jih na primer imenuje proaktivna gibanja (antiglobalizacijska, mnoga feministična), ki izhajajo iz človekovih pravic in povezujejo več razlik hkrati (Castells, 1997). Ampak to ne pomeni, da njihove politike ne izzivajo polarnih identifikacij. Te politike same so upor, odpor, imajo ime, reprezentirajo in vrednotijo in hkrati so reprezentirane in vrednotene, z njimi pa tudi posameznice in posamezniki, ki v njih sodelujejo, jih podpirajo – ali jim nasprotujejo. Ne glede

4 Vendar je po mojem mnenju tudi ta drža problematična – zahodni kozmopolit s takim razsvetljenim razumevanjem namreč pristaja na to, da žrtev kolonialne in neokolonialne zgodovine ne more aktivno vplivati na svoj položaj. Da je nemočna, neobgljena in zato odvisna od dobrohotnosti zahodne politike. To je pozicija imperializma, in kot pravi G. C. Spivak, imperializem utrjuje samega sebe prav s tem, da se nenehno predstavlja kot dobrohotni rešitelj, kar je eden od vzrokov, zakaj je tako težko, če ne že nemogoče, globalno kulturno raznolikost priznati s spoštovanjem, ne pa zgolj z dobrohotnostjo – ta drža temelji na ideji o superiornosti zahodne kulture (Chakravorty Spivak, 1992).

5 Žižek je do multikulturalizma še veliko bolj kritičen. Multikulturalizem je po njem pojavna oblika "masivne prezenze kapitalizma kot univerzalne svetovnega sistema", je izhod za kritično energijo, ki ne verjame, da je kapitalizem mogoče odpraviti, pa je zato našla "nadomestni ventil v boju za kulturne razlike, ki puščajo osnovno homogenost kapitalistične svetovne ureditve nedotaknjeno" (Žižek, 1997, 116). Žižek opozarja, da je multikulturalizem "rasizem z distanco: 'spoštuje' namreč identiteto Drugega, pri tem pa ga dojema kot vase zaprto 'avtentično' skupnost. Multikulturalist, razsvetljen kozmopolit do tega Drugega, do te skupnosti vzdržuje distanco, kar pa je mogoče le zaradi njegove privilegirane univerzalne pozicije" (Žižek, 1997, 114).

na to, kako močno in na kateri ravni se posameznice in posamezniki z njimi identificirajo, kako zavezujoče so zanje, kakšne čustvene vezanosti izzovejo. Nazoren je primer političnih bojov ob referendumu o noveli zakona o oploditvi z biomedicinsko pomočjo in zdravljenju neplodnosti v Sloveniji. Na eni in na drugi strani so sodelovali ljudje, ki jih zakon ni neposredno zadeval. Tisto, zaradi česar so se ljudje prostovoljno povezali, iskali in našli pot na eno ali drugo stran, če uporabimo Grossbergovo izrazoslovje, ni bila skupinska identiteta. Pravice do oploditve z biomedicinsko pomočjo za ženske brez stalnega moškega partnerja niso zagovarjale samo samske ženske in lezbijke, tudi ne samo neplodne ženske, ampak moški in ženske ne glede na svojo spolno usmerjenost, zakonski stan in plodnost. Gibalo njihove politične akcije je bil zagovor načela enakosti v pravicah, ne pa kakšna vnaprej vzpostavljena skupinska identiteta. In čeprav so bili izpolnjeni praktično vsi pogoji za oblikovanje gibanja, kakršno kot alternativo ponuja Grossberg, so referendumske razprave izzvale hude polarizacije. Poleg tega je Grossberg spregledal še eno nevarnost, pred katero niti gibanja, ki izhajajo iz človekovih pravic, niso imuna: da reproducirajo razlike v moči, ki izzivajo napetosti znotraj takega gibanja.

Razred, rasa in etnija, spol in spolna usmerjenost, jezik nas seveda določajo enoznačno. Pomeni teh umestitev se ne spreminjajo, odvisni so od bojov in z njimi povezanih zgodovinskih konstrukcij, spreminjajo pa se celo znotraj posameznika oziroma posameznice. Repräsentacije in pričakovanja, povezana z naštetimi identitetnimi oporišči, si nasprotujejo, se izključujejo, omejujejo, zato so tudi naše družbene umestitve konfliktno. Kar pa spet ne pomeni, da je vrednost naše umestitve v mreži družbenih razmerij odvisna zgolj od naključnega spleta okoliščin. Z Laclaujem (1983) bi lahko rekli, da so nekakšna stalnica prav razmerja moči, saj so razmerja med skupinami konstituirana kot razmerja moči – mesto, ki ga nekdo zaseda znotraj teh razmerij, je rezultat bojov in zgodovinskih konstrukcij.

RADIKALNI RELATIVIZEM IN 'RASIZEM SAMOKONTROLE'

Zagovarjanje lokalnosti, kontekstualnosti, situacijskosti je sicer produktivno za dekonstruiranje gospostvenih razmerij. Lahko pa se kaj hitro znajde v pasteh radikalnega relativiziranja, ki krivdo za družbene neenakosti v zadnji instanci vsaj implicitno naprti posameznici oziroma posamezniku. Zaradi tega relativizem v akademskem svetu izziva desno in levo kritiko. Eni mu, kot analizira Lather, očitajo, da gre za francosko muho, ki nas z zagovarjanjem teze o izgubi temeljnih standardov žene v iracionalizem, druge navdaja s strahom pred anarhijo in kulturno dezintegracijo, značilnim za pojav, ki ga vse bolj popularno označujejo kot moralna panika. Za levo kritiko pa je relativizem sporen, ker naj

bi razlaščenim nevarno spodrezal temelje boja za socialno pravičnost s tem, ko legitimira nihilizem in ravnodušnost (Lather, 1992). V našem kontekstu je zanimiva predvsem ta druga kritika.

Res se zdi, kot da je postmodernizem psihološke teorije (in marsikatero sociološko) odrešil nujnosti, da se ukvarjajo s tisto ravnjō družbenega, ki presega medosebna razmerja. Priznava sicer vseobsegajoči vpliv družbenega na oblikovanje identitete, vendar tako, da prepušča identitetni razvoj svobodni volji ali naključju. Žižek govori o "ideologiji estetskega ustvarjanja samega sebe", ki jo vzdržujejo teze o fleksibilnem mnoštvu spolnih in družbenih identitet, ki da jih svobodno izbiramo. O ideologiji, ki trdi, da med množico objektov lahko izbiramo objekte identifikacije oziroma jih odklonimo (Žižek, 1999).

Vsak govor o identiteti in razlikah, ki spregleda vprašanja razmerij moči, pa zaide v neskončni relativizem. S tem se odreče analizi normalizirajočih praks in kategorij, ki jih te prakse vzpostavljajo, odreče se analizi družbene marginalnosti oziroma marginalizacije. Ko razlike v t.i. kulturni potrošnji, ki naj bi bila ključna raven družbenega razlikovanja v postmodernizmu, in razpršenost, razcepljenost, premeščanje identitet v zadnji instanci pripíše svobodni izbiri (četudi le implicitno), si zapira možnosti za kritično analizo družbenih razmerij. Diskurzi, ki izhajajo iz predpostavke o široki možnosti izbir, lahko kaj hitro utemeljijo ali zagovarjajo novi rasizem – rasizem, ki ga Richer imenuje kar *rasizem* samokontrole (Richer, 1992). Rose na primer opozarja, da so ti diskurzi oblikovali nov pogled "na tiste, ki so zunaj polja vljudnosti" – na tiste, ki nočejo ali ne morejo prevzeti take odgovornosti, pa naj bo to zaradi lastne zavestne odločitve, zaradi nesposobnosti ali zaradi neznanja (Rose, 1996, 156). Tem so namenjene terapevtske tehnike, tehnike, ki učijo spretnosti v medosebnih odnosih.

Ideološki mehanizmi poskrbijo za to, da identiteto (ki je v omenjenih diskurzih sinonim za individualnost, edinstvenost) dojemamo kot vrednoto, ali kot pravi Praprotnik – med drugim zagotovijo, da se zdi, kot da identiteta ni odvisna od gospostvene strukture, da je naravna (Praprotnik, 1999). To zahteva vsaj eno dopolnilo. Res se ustvarja videz, da identiteta ni odvisna od gospostvenih razmerij, vendar v individualističnih družbah identiteto obravnavamo predvsem kot nekaj, kar je mogoče zgraditi s trdim delom. Identiteta ni toliko naravna, kot je produkt trdega dela na sebi. Ali bolje: 'naravno' je, da identiteto imamo, s trdim delom pa se lahko dokoplujemo do nje. S trdim delom realiziramo, kar nam je naravno dano in prekrito z navlako družbenega – trdo delo nas vodi do avtentičnega sebe. Čeprav to, ali nas to trdo delo na koncu (kamor dejansko nikdar ne prispemo) pripelje do 'naravnega', 'avtentičnega', 'pravega' jaza, niti ni tako pomembno. Pomembno je, da nenehno delamo na sebi. To je im-

perativ diskurzov, ki nas prepričujejo, da identiteto lahko oblikujemo po svojem okusu, da jo lahko izberemo, načrtno gradimo neodvisno od gospodstvenih razmerij.

O tem nas ne prepričujejo le strokovnjaki in strokovnjakinje za samoaktualizacijske procese in srečo, farmacevtska in kozmetična industrija ter industrija prostega časa, medicina z ideologijo zdravega življenja in lepotno kirurgijo, ampak tudi tiste družboslovne analize postmodernih oziroma visokomodernih družb, ki jih zapelje rahljanje ali vsaj spreminjanje tradicionalnih vezi, da spregledajo razmerja dominacije in podrejanja. Znanost tako s svojo normativno vlogo, pa naj bo ta normativnost eksplicitna ali implicitna, namerna ali nenamerna, lastnim vrednostnim sodbam podeljuje avtoriteto znanstvenega izsledka in si s tem zagotavlja privilegirano mesto v razsojanju o moralnem (ideološkem). Posameznik oziroma posameznica mora v razmerah, ko se zdi, da obstajajo izbire, da nič ni dano, določeno vnaprej, da je vse ovire mogoče odpraviti z dobro voljo, s trudom, z resnično željo in znanjem, pač sam/a "nekaj napraviti iz sebe". Če nismo zadovoljni s seboj, s svojim poklicnim in/ali zasebnim življenjem, je krivda izključno individualna, kajti v tem svetu so nam na dosegu roke vse možnosti. Potrebni sta samo volja in disciplina, za drugo poskrbijo strokovnjaki, industrija in trgovina. In bolj kot posameznika in posameznico silijo, da svobodno dela na sebi, bolj ko se maje vera v stare avtoritete, bolj ko se upiramo avtoritetam, ki bi nam predpisovale življenjske stile, bolj ko obsesivno iščemo svoj osebni slog, več pravil in instanc presojanja se ustanavlja, kot ob analizi usode Ojdipovega kompleksa pokaže Žižek (Žižek, 1999).

KAJ NAS SILI V IDENTITETNE IZJAVE?

Da identiteta ni stvar izbire, refleksivnega načrtovanja in oblikovanja, prepričljivo argumentira Močnik. Opozarja, da je izjavljanje identitete vezano na vse pogoje vsakega izjavljanja. Ni dovolj, da nekdo na primer izjavi, da je Anglež. Izpolnjen mora biti še neki drug temeljni pogoj – to je avtorizacija. Tisti, ki izjavi: "Jaz sem Anglež," mora imeti za to izjavo legitimacijo. Legitimacijo tej izjavi lahko z avtorizacijo podeli le občestvo, h kateremu se 'izjavljalec' prišteva. Sicer pa v vsakem primeru tudi samo sebe oziroma samega sebe vselej avtoriziramo preko drugega, prek občestva, h kateremu se z identitetno izjavo prištevamo (Močnik, 1996, 21-22).

To pravzaprav pomeni, da izjava, ki se z njo želim 'priključiti' občestvu, ki mi zanjo ne podeli avtorizacije, me torej izključuje iz 'skupnosti', ni identitetna izjava. Z njo lahko izzivam, se vsiljujem, skušam prikriti, vendar to ni identitetna izjava. Turek iz geta v Nemčiji skoraj gotovo ne bo dobil avtorizacije za izjavo "Jaz sem Nemeč" ne glede na to, da se mu je celo posrečilo pridobiti nemško državljanstvo. V to izjavo verjetno niti

sam ne verjame. Poleg tega si s tako izjavo lahko nakoplje težave znotraj občestva, ki 'izjavljalca' obravnava kot svojega člana oziroma pripadnika, o čemer bomò več govorili v nadaljevanju. Prav nujnost avtorizacije implicira možnost terorja, ki ga občestvo izvaja nad posameznikom oziroma posameznico, opozarja Močnik – terorizem identitetnih izjav in identitetnih občestev, pravi, je dandanes normala vsakdanjega življenja in ne patologija, družbe se razlikujejo le v tem, da ga različno organizirajo (Močnik, 1996, 22).

So pa neavtorizirane izjave lahko oblika političnega odpora in orodje političnega boja. Tak primer je izkušnja A. Bilgramija (1992). Ko je na svojem potovanju po Indiji iskal prenočišče, ga je lastnik hotela v soseski, kjer je prevladovalo hindujsko prebivalstvo višjega srednjega razreda, sovražno do muslimanov, vprašal o religioznem prepričanju. Bilgrami je presenečen nad samim seboj zaslišal svojo izjavo: "Sem musliman." Presenečen zato, ker je islamsko teološko doktrino pojmoval kot nekredibilno, poleg tega je odraščal v družini, kjer so prevladovala nereligiozna stališča njegovega očeta. Še več – za nekaj let je celo prevzel agresivno sekularizirano držo, običajno za ljudi, ki jim je blizu komunizem. Njegova izjava je bila reflektirano politična, in sam trdi, da je bil v tistih petih minutah musliman zato, ker je v tistih okoliščinah samo tako lahko izrazil oziroma ohranil samospoštovanje. Sam ne pojasni zakaj, in za naš kontekst to niti ni pomembno. Predpostavimo, da je s tem izrazil 'zgolj' svoje politično stališče, torej nasprotovanje družbenim delitvam na osnovi religioznih prepričanj. Če to drži, potem bi bila ta izjava za njegovo samospoštovanje enako pomembna tudi v primeru, če bi ne izhajal iz kulturnega okolja, ki bi ga lahko označili kot islamsko. Primerjamo jo lahko z izjavo nekoga, ki se sicer intimno opredeljuje kot heteroseksualen, vendar v okolju, kjer ga nihče ne pozna in je sovražno do istospolno usmerjenih, javno izjavi, da je gej. Ta dva primera seveda ne oporekata tezi, da je avtorizacija nujni pogoj identitene izjave. Izjavljalca avtorizacije namreč sploh ne potrebujeta, saj se k muslimanom oziroma gejem prištevata zgolj na simbolni, politični ravni. Njuni izjavi nista plod intimne želje po pripadnosti eni ali drugi skupini, z njima ne želita doseči, da bi ju skupini, kamor se z izjavo uvrščata, prepoznali kot muslimana oziroma geja, čeprav se na politični ravni vsaj v določenih kontekstih identificirata z muslimani oziroma geji (v takih okoliščinah sicer lahko pričakujeta, da bi občestvo, kamor se prištevata, njuni izjavi vsaj podprlo). Ta dva primera seveda ne potrjujeta teze o svobodni izbiri identitete, ampak zgolj opozarjata, da se z vladavino terorja identitetnih izjav lahko spoprime tudi na njegovem terenu.

S terorizmom identitetnih izjav, ki o njem govori Močnik, se lahko pojasni tudi vztrajnost vprašanja o identiteti. Predvsem tisto, kar Bilgrami imenuje *presežek fenomenologije identitete*. Bilgrami poudarja, da to, kar

pojmuje kot temeljno pripadnost, temeljno zavezanost, ni posledica nekakšne prvobitne, vrojene, splošne človeške potrebe po občutku identitete, ki bi ne bila odvisna od materialnih in družbenih okoliščin. Naše temeljne pripadnosti in občutja identitete, ki ga te pripadnosti dajejo, so zgodovinsko določene in družbeno funkcionalne. Občutek identitete in dostojanstva, ki nam ga daje pripadnost neki ideji in/ali skupini, je sicer lahko odločilni pogoj naše zvestobe. Vendar je potrebno to vlogo samo razumeti kot funkcijo zgodovinskih, družbenih in materialnih okoliščin – predanosti religiji, etniji, ideji ne moremo razumeti kot zadovoljevanje ireduktibilne potrebe po občutju identitete. Res pa je, priznava Bilgrami, da pripadnost lahko postane lastna gonilna sila – pogosto jo namreč ohranjamo in negujemo še potem, ko se zdi, da je njena funkcija že odpadla. To je presežna fenomenologija identitete in drsenje proti njej je oblika skupnostne iracionalnosti. Kot vsi iracionalni fenomeni se tudi ta zdi nefunkcionalen – vendar le z mesta, kjer ga identificirajo kot nefunkcionalnega. Podobno kot nevroze, ki so kot nevroze označene zato, ker se z mesta norme psihičnega zdravlja zdijo nesmiselne. Po Bilgramiju predpostavka o nekakšni primarni potrebi po samoidentifikaciji vztraja prav zato, ker iracionalnih teženj v življenju kultur in skupnosti skorajda ne raziskujemo. Lahko bi dodali še, da je to tudi alibi za tiste analize političnih ekstremizmov, ki ekstremizem v končni instanci obravnavajo kot posledico individualno-psiholoških patologij.

Če bi sprejeli tezo, da zaradi trganja tradicionalnih vezi subjekt svobodno, poljubno izbira identitete, bi postale teorizacije izvorov družbenega razlikovanja odveč, 'utopistike' družbene enakosti pa zgolj usedlina totalitarnih ideologij. Zaradi strahov pred 'totalizirajočimi posploševanji', kot bi rekla L. Segal; spol, spolna usmerjenost, razred, narodna, etnična, verska pripadnost, 'rasa' ne bodo prenehali obstajati kot poli, okoli katerih se po svetu oblikujejo "najpomembnejše in najobsežnejše osi kulturnega zatiranja in ekonomskega izkoriščanja" (Segal, 1993, 99).⁶ Skupinska identiteta (ki jo je od 'osebne' identitete, 'identitete jaza' mogoče ločiti zgolj za potrebe analize), ki se oblikuje na osnovi teh polov, ni preprosto pripadnost neki empirični skupini, ki bi jo lahko bolj ali manj enostavno zamenjali in s tem zamenjali tudi svoji identiteto, ampak je funkcionalni element družbene strukture. In zato preho-

de, izstope in prestopne otežuje cela vrsta institucionaliziranih ovir. Ker so specifična družbena pričakovanja in družbene reprezentacije njen integralni del, skupinska identiteta ni 'tehnični' pojem, ampak vrednostni. Rominja se sicer lahko razglasi za Slovenca, ampak posledica tega bo zgolj to, da bo dobila še eno, celo bolj stigmatizirajočo oznako – da je 'nora'. S to oznako pa bo na hierarhični družbeni lestvici padla še nižje in njene možnosti se bodo še bistveno bolj zožile. Tisti oziroma tista, ki ga/jo umeščajo v marginalizirano skupino, se sicer 'lahko' upre stigmati, se ne pusti stigmatizirati in se zaradi lastnosti, ki je predmet stigmatizacije, ne počuti ne manj- ne večvrednega. S tem bo res ohranil/a pozitivno samopodobo, vendar to samo po sebi ne odpravlja družbenih praks, ki diskriminirajo. Na centru za socialno delo bo na primer istospolni par, ki zaprosi za posvojitev otroka, redko naletel na enako obravnavo kot heteroseksualni zakonski par. Pri tem diskriminiranemu paru pozitivna samopodoba, samospoštovanje, uspešno identiteno načrtovanje ne bodo kaj dosti pomagali – diskriminacija pač ni posledica napačnih osebnih izbir ali individualne patologije.

SKLEP

Konceptualizacije identitete ponavljajo stare dileme o razmerju med individualnim in družbenim, odpirajo vprašanja o možnostih političnih sprememb ali se jim preprosto izognejo. Boji za pravice etničnih, seksualnih manjšin, za raznolikost življenjskih slogov so v dobi multinacionalnega kapitalizma, ko se zdi govor o razrednem boju politični romantizem, nostalgija, postali privilegirana oblika družbene emancipacije. Lahko pritrdimo Hallu, Grossbergu, W. Brown in drugim, da so pogoji za oblikovanje večine emancipacijskih gibanj hkrati tudi njihova meja (sklicevanje na skupne korenine, skupne izkušnje). Še bolj prepričljiva pa se zdi teza, da gre meje teh bojev iskati tudi v demokraciji sami, ker oziroma kadar "...šteje telesa – kolikor več, toliko bolje" (Chakravorty Spivak, 1992, 781). In v vladdajočem prepričanju, da kapitalizem nima alternative, ki vlada tudi znotraj družbenih ved -tako ko nekdo omeni kapitalizem kot svetovni sistem, opozarja Žižek, tvega, da ga bodo obtožili esencializma, fundamentalizma itn. (Žižek, 1997, 116).

6 Empirično raziskovanje, ki kot neodvisne spremenljivke obravnava spol, starost, spolno usmerjenost, nacionalnost, izobraženost, versko pripadnost, socialni ekonomski status in celo vrsto drugih 'osebnih okoliščin', 'osebnostnih' značilnosti, še ne zagotavlja, da so tudi interpretirane kot strukturni dejavniki. Interpretacije namreč lahko hitro zdrsrnejo na raven stereotipov in predsodkov – kadar jih zlorabljam za napoved vedenja posameznika oziroma posameznice, analizo globalnih družbenih delitev pa prepuščamo drugim. Hkrati se take interpretacije mimogrede nenamerno iztečejo v stigmatiziranje in delujejo kot samoizpolnjujoče se napovedi, ko same proizvajajo učinke, ki jih izmerijo kot razlike – ko merijo lastne učinke.

POLITICALISM OF DISCOURSES ON IDENTITY

Metka MENCIN ČEPLAK

University of Ljubljana, Faculty of sociology, SI-1000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5

e-mail: metka.mencin-ceplak@guest.arnes.si

SUMMARY

The treatise discusses the thesis that every speech on identity can be analysed as a political speech. The thesis is substantiated with the fact that the identity formation is implicitly conditioned by distinctions and evaluation of these distinctions – while the evaluation itself is a symptom of social distinction. If a certain group is labeled hostile, inferior, less civilised and less efficient, this has some real, material effects in the social exclusion and material discrimination. The classification systems use the distinction principle as if the population and all its characteristics could be divided into at least two apposite groups. Such classification is of course fatal when those labeled as other also see themselves as such.

The author of the treatise calls our attention to the danger that the advocacy of localism, contextuality and situationism, so very characteristic of post-modern concepts, can be caught in the trap of radical relativism, by which the guilt for social inequality is in the last instance at least implicitly put on an individual, incapable of relevant theorisation of social marginality or marginalisation. The author thus analyses two levels of political conceptualisation of identity: the level of inadvertence of the dominant relations in discourses deriving from the thesis that in the world of free choice the traditional identity bases are no longer significant for the individual's social emplacement; and the level that is best summarised by Bhabh's question: "What can identities do?" In this context she calls our attention to the fragility of the multicultural policy, which overlooks the complex relations between an individual, his/her interests, needs and demands, and the community's expectations. But above all, this policy overlooks the fact that distinctions have been judged ages ago – and that these judgements are a basis of the everyday social exclusion practices.

Key words: identity, identification, identity statement, ideology, minority, relativism, ambivalence, essentialism, social representation, multiculturalism, social movements, postmodernism

LITERATURA

Appiah, A. K., Gates, H. L. (1992): Multiplying Identities. *Critical Inquiry*, Vol. 18, No. 4. Chicago, The University of Chicago, 625-629.

Bhabha, H. (1997): Minority Maneuvers and Unsettled Negotiations (editor's introduction). *Critical Inquiry* Vol. 23, No. 3. Chicago, The University of Chicago, 431-459.

Bilgrami, A. (1992): What is a Muslim? Fundamental Commitment and Cultural Identity. *Critical Inquiry*, Vol. 18, No. 4. Chicago, The University of Chicago, 821-842.

Brown, W. (1995): States of Injury: Power and Freedom in Late Modernity. New York, Princeton.

Canguilhem, G. (1987): Normalno in patološko. Ljubljana, ŠKUC, Filozofska fakulteta.

Castells, M. (1997): The Power of Identity, The Information Age II. Oxford, Blackwell Publishers Inc.

Chakravorty Spivak, G. (1992): Acting Bits/Identity Talk. *Critical Inquiry* Vol. 18, No. 4. Chicago, The University of Chicago, 770-803.

Elster, J. (2000): Kislo grozdje: Študije o subverziji racionalnosti. Ljubljana, Krtina.

Grossberg, L. (1997): Identity and Cultural Studies: Is That All There Is? V: Hall, S., de Guy, P. (eds.): *Cultural Identity*. London, New Delhi, Thousand Oaks, SAGE, 87-107.

Hall, S. (1997): Introduction: Who Needs 'Identity'? V: Hall, S., de Guy, P. (eds.): *Cultural Identity*. London, New Delhi, Thousand Oaks, SAGE, 1-17.

Laclau, E. (1983): Transformation of Advanced Industrial Societies and the Theory of the Subject. V: *Rethinking Ideology*. Berlin, Argument-Vertrieb, 39-44.

Lather, P. (1992): Postmodernism and the Human Sciences. V: Kvale, S. (ed.): *Psychology and Postmodernism*. London, New Delhi, Thousand Oaks, SAGE, 88-109.

- Močnik, R. (1996):** Identiteta v antropologiji, psihoanalizi in v teorijah komunikacijskih tehnologij. V: Zajc, M. (ed.): Avdio-vizualni mediji in identitete (7. mednarodni kolokvij filmske teorije in kritike), Jesenska filmska šola 1994. Ljubljana, Slovenska kinoteka, 17-36.
- Praprotnik, T. (1999):** Ideološki mehanizmi produkcije identitet. Ljubljana, ISH, ŠOU.
- Richer, P. (1992):** An Introduction to Deconstructionist Psychology. V: Kvale, S. (ed.): Psychology and Postmodernism. London, New Delhi, Thousand Oaks, SAGE, 110-118.
- Rose, N. (1996):** Authority and the Genealogy of Subjectivity. V: Heelas, P. et al. (eds.): Detradicionalization – Critical Reflection on Authority and Identity. Oxford, Blackwell Publishers.
- Štrajn, D. (1994):** Ideologija identifikacije drugega. Časopis za kritiko znanosti, 164-165. Ljubljana, ŠOU, 185-199.
- Žižek, S. (1997):** Multikulturalizem ali kulturna logika multinacionalnega kapitalizma. Problemi 5-6/97. Ljubljana, Društvo za teoretsko psihoanalizo, 95-124.
- Žižek, S. (1999):** Realno kiberprostor. Problemi, 3-4/99. Ljubljana, Društvo za teoretsko psihoanalizo, 21-40.
- Woodward, K. (1997):** Concepts of Identity and Difference. V: Woodward, K.: Identity and Difference. London, New Delhi, Thousand Oaks, SAGE, 7-62.

original scientific paper
prejeto: 2002-06-10

UDK 141.111(=163.6):2

KATOLIŠKA IDENTITETA SLOVENCEV?

Srečo DRAGOŠ

Univerza v Ljubljani, Visoka šola za socialno delo, SI-1000 Ljubljana, Topniška 31
e-mail: sreco.dragos@uni-lj.si

IZVLEČEK

Vprašanje katoliške identitete na Slovenskem je aktualno zaradi zgodovinskih, kulturnih, religijskih, finančnih, pravnih, civilno-družbenih, političnih, diplomatskih in nenazadnje zaradi socioloških (modernizacijskih) razlogov. Analiza verskih identitetnih vsebin je narejena na podlagi podatkov iz javnomnenjskih raziskav in glavnih dokumentov Rimskokatoliške cerkve ter izjav njenih funkcionarjev. Pri tem je uporabljen identitetno kontrolni model, ki razlikuje med vhodno enoto, identitetnim vzorcem, integratorjem in izhodno enoto. Predpostavka tega modela je, da semantična inkongruenca, ki izhaja iz razcepa med vhodnimi zahtevami (okolja) in privzetim vzorcem identitete, mobilizira akterjev odziv na izhodni enoti. Ker gre za izrazito transformacijo verskih vsebin in za različne identitetne strategije akterjev, ni mogoče govoriti o enotni katoliški identiteti slovenstva.

Ključne besede: identiteta, vera, religija, cerkev, katolištvo, klerikalizem, socializacija

L'IDENTITÀ CATTOLICA DEGLI SLOVENI?

SINTESI

La questione dell'identità cattolica in terra slovena è attuale per tutta una serie di ragioni: storiche, culturali, religiose, finanziarie, giuridiche, civili e sociali, politiche, diplomatiche e, non ultime, sociologiche (connesse al processo di modernizzazione). L'analisi degli elementi religiosi dell'identità è effettuata sulla base di dati ottenuti da sondaggi d'opinione, dai principali documenti della Chiesa cattolica romana e dalle dichiarazioni dei suoi esponenti. In questo caso, è stato impiegato un modello di controllo dell'identità che fa distinzione tra unità entrante, campione d'identità, integratore e unità uscente. Il presupposto di questo modello è che l'incongruenza semantica dovuta alla divisione tra le richieste entranti (dell'ambiente) e i campioni d'identità usati, mobilita una risposta dei soggetti sull'unità uscente. Poiché si assiste ad una netta trasformazione dei contenuti religiosi e a diverse strategie d'identità dei soggetti, nel caso degli sloveni non è possibile parlare di un'identità cattolica unitaria.

Parole chiave: identità, fede, religione, chiesa, cattolicità, clericalismo, socializzazione

UVOD

Problema, izraženega v naslovu, ni mogoče misliti brez naslednjih štirih vprašanj: Kaj je identiteta, kaj je specifičnost katoliške identitete, kako se izraža na individualnih in kako na kolektivnih ravneh in kaj se z njo dogaja na Slovenskem? Družboslovne odgovore na ta vprašanja lahko iščemo na dva načina, bolj v skladu s psihoanalitskimi ali pa sociološkimi poudarki, in oboje lahko speljemo bodisi v optimistično ali pa v pesimistično smer. Enako velja tudi za samo versko področje. Tako se je npr. o "religijski anomiji" začelo govoriti že v devetnajstem stoletju, in sicer z izrazito pozitivno konotacijo. S tem pojmom je francoski pisec Jean-Marie Guyau (1854-1888) označeval ideal prihodnosti, v kateri bodo posamezniki šele z moralno anomijo postali avtonomni, t.j. neodvisni od absolutnih, čvrstih in univerzalnih pravil, prav s tem pa se bodo v verskih osmislitvah osvobodili vseh in vsakršnih dogem. Nato je še v istem stoletju omenjeno optimistično razumevanje anomalije speljal v izrazito negativno vrednotenje Emile Durkheim, tokrat s sociološkim poudarkom. Zanj je anomalija nenormalno in nevarno stanje dezintegriranja tistih kolektivitet, v katerih družbena delitev dela privede do slabljenja skupnih regulativnih mehanizmov. Ko se družbene inovacije kopičijo prehitro, se pravi, ko stari načini njihovega usklajevanja slabijo, novih pa še ni, takrat slabi tudi kohezivnost skupnih moralnih norm, s katerimi posamezniki uravnavajo lastno vedenje; posledica je neuskklajenost delovanj, konfliktnost interesov, sistemska nestabilnost in razne patologije (npr. samomori). In videti je, da se ta ista dilema iz 19. stoletja še bolj zaostrojuje v 21. stoletju.

Ozadje teh vprašanj je problematika identitet, individualnih in kolektivnih. Identiteta je kulturni okvir, v katerem posamezniki in skupine iščejo odovore na vprašanje, kdo sem in kaj hočem. Kako s tem ravnati v prihodnje? Postmoderno obdobje je radikalizacija tipičnih modernističnih problemov, ki niso več rešljivi z načini, s katerimi je moderna epoha reagirala na predmoderne razmere. Za optimiste ta trend ni problematičen, saj je premosorazmeren s porastom možnosti izbire med različnimi, raznovrstnimi in bolj fleksibilnimi identitetnimi vzorci, kar krepi individualnost in svobodo. Samoaktualizacija, samorazumevanje, samoodločanje, samoodgovornost, samoizbira – vse to se razbremenjuje samoumevnih predpostavk, tradicionalno vzdrževanih rutin, ideološko vsiljenih pravil in monopolov od zgoraj, torej vsega tistega, kar je v preteklosti preprečevalo toleranco ter vzdrževalo distanco do drugih in drugačnih. Je pa res, da se tisto, kar je za optimiste pozitivno, kaže z vidika pesimistov za problematično. Pesimisti v teh istih trendih vidijo več nevarnosti za odtujitev kot pa priložnosti za osvoboditev. Poudarjajo, da pluralizacija in dinamizacija sodobnih identitet povečuje hkrati relativnost in kriznost njihovih

pomenov, kar vodi v paradoks, da so identitetni vzorci vse manj veljavni (uporabni), čeprav jih vse bolj potrebujemo za regulacijo naših življenj. Zato se problemi, včasih rezervirani zgolj na adolescenčno obdobje, vse bolj raztegujejo na celotno življenje posameznika in podobno se dogaja tudi na kolektivnih ravneh, npr. z izginjanjem razpoznavnih meril za kulturne, verske, razredne, etnične, nacionalne, politične, celo profesionalne in spolne identitete. Posledice niso le večje stiske in dezorientacije v individualnih življenjih, ampak tudi kriza z deregulacijo in transformacijo sodobnih skupnosti – vse to pa razširja, ne pa zmanjšuje možnosti za manipulacijo. V tem smislu psihoanalitsko usmerjeni pesimisti svarijo pred trendi, kakršen je, denimo, brisanje razmejitev med osebno identiteto in množično kulturo, oziroma, med posameznikom in socialno vlogo (npr. "kultura narcizma") (Lasch, 1986). Sociološki pesimisti pa se ukvarjajo z nevarnostmi bolj na makro ravneh, predvsem s procesi fragmentacije sodobnih družb, kjer se nepredvidljivo in nepregledno intenzivirajo parcialne povezave izven okvirov posameznih kolektivitet, medtem ko hkrati izginjajo povezave znotraj njih, kar je nasproten ekstrem od predmodernega stanja segmentiranih družb, kjer je veljalo obratno. In katera razlaga je dolgoročno bolj prepričljiva, konfliktna ali tista, ki v tem vidi pogoje za razširjanje tolerance?

Zdi se, da se najustreznejši odgovor glasi: bodimo optimisti in poslušajmo pesimiste. Kajti po obeh razlagah, čeprav sta obrnjeni v nasprotni smeri, pridemo do enake napovedi. Eni in drugi opozarjajo, da je z iztekem dvajsetega stoletja že začel naraščati pomen "identitetnih politik" kot osnovnih razvojnih vzorcev za prihodnost (gl. Outhwaite, Bottomore, 1998, 272). Slabljenje tradicionalnih identitet ne vodi v njihovo izginjanje, ampak v kombiniranje z drugimi, kar je izziv za drugačno politiko in strategije akterjev. Zato tisti teoretiki postmodernizma, ki to epoho označujejo v smislu dekonstrukcije in odpora do vsega, kar je bilo začeto (načeto) že v moderni, poudarjajo, da postmoderne ne smemo reducirati na dogodke okrog globaliziranja produkcije ali moči; to se je dogajalo že v predmodernih časih. Značilnost postmoderne je predvsem v intenziviranju razkranjanja in reformulacije avtoritativnih centrov, okrog katerih so se oblikovale interpretacije in pomeni (Jarvis, 1998). Primer: ilustracijo tega, kako se lahko omenjeni procesi kombinirajo na individualnih in kolektivnih ravneh, predstavlja zaplet s sodnikom vrhovnega sodišča Thomasom, ki ga je ameriški predsednik Georg Bush starejši imenoval leta 1991. Ko je bil črnski konservativni sodnik Clarence Thomas imenovan za člana vrhovnega sodišča, je izbruhnil škandal, ker ga je Anita Hill, njegova bivša sodelavka, obtožila spolnega nadlegovanja. Buren odziv javnosti na ta dogodek je dober primer aktivizacije različnih in številnih identitet, ki se vzajemno kombinirajo na različne načine ("multiple identities"); tudi na povsem nekoherentne, kar po eni

strani povzroča zmedo, po drugi pa mobilizira akterje k skupni akciji. Kaj se je zgodilo v tem primeru, povzema Stuart Hall z naslednjim opisom:

"Nekateri črnici so podprli Thomasa na rasni podlagi; drugi so mu nasprotovali iz spolnih razlogov; črnske ženske so bile razdeljene, odvisno od tega, ali so se odzivale iz svoje črnske ali pa ženske 'identitete'. Črni moški so bili prav tako razdeljeni glede na to, ali so bili bolj seksistično ali bolj liberalno usmerjeni. Tudi beli moški so bili razdeljeni, pa ne le zaradi svojih političnih opredelitev, ampak tudi po svojem odnosu do rasizma in seksizma. Konservativno usmerjene belke so Thomasa podprle, a ne le zaradi enakih političnih pričanj, ampak tudi zaradi nasprotovanja feminizmu. Bele feministke, pogosto z liberalnimi načeli glede rase, so Thomasu nasprotovale na podlagi spola. In ker je isti sodnik pripadal sodniški eliti, medtem ko je bila Anita Hall v tistem času le podrejena uslužbenka, so se zato odpirale tudi polemike na temo razredne pripadnosti v delovnih razmerjih" (cit. po Haralambos, Holborn, 1995, 715-716).

Politične, spolne, razredne, rasne, etnične, nacionalne, verske in druge identitete še vedno predstavljajo mobilizacijski potencial. Zaradi neenake distribucije družbene moči so nekatere identitete še vedno ovirane, dušene s strani drugih, hkrati pa za vse velja, da v pluralnih okoljih postajajo šibke, saj vse težje ohranjajo lastno ekskluzivnost. Zato jih posamezniki in skupnosti vse pogosteje kombinirajo med sabo (enako je na trgu religijske ponudbe, kjer zato nekateri govorijo o kompilacijskih oz. "patch-work" identitetah). Od tod identitetni sinkretizem in njihova nepredvidljivost ter prehodnost, kar lahko sproža makroregulacijske probleme v sodobnih družbah kot tudi osebne krize na individualnih ravneh. Imeti neko identiteto predvsem pomeni uravnavati svoje interakcije z okoljem na relativno ustaljen in prepoznaven način. V tem smislu je res, da je identiteta "institucija na dveh nogah", kot se posrečeno izrazi Mirjana N. Ule (2000, 188). Identiteta je mehanizem za enačenje z določenimi simbolno posredovanimi normativnimi sklopi ter za hkratno vzdrževanje razlike do drugih, drugačnih simbolnih sklopov. Ker to ni mogoče brez lastnih prizadevanj in njihove potrditve s strani drugih, je identiteta bolj dejanje kot značilnost, je pridobljena in ne narojena, kar pomeni, da je lahko tudi izgubljena. Vprašanje pa je, kako se to dogaja.

IDENTITETNO KONTROLNI MODEL

Peter Burke pojasnjuje vzdrževanje identitete, njeno krizo in psihični stres, ki jo lahko ta proces povzroča, z modelom identitetne kontrole (Burke, 1991; 1996). Identiteto razume kot individualno povezavo (sklopa) pomenov z lastnim jazom, ki se dogaja z ozirom na privzeto socialno vlogo. V tem smislu deluje identiteta kot kontrolni sistem, ki ga sestavljajo naslednje komponente:

- identitetni vzorec oz. obrazec ("*identity standard*")
- vhodna enota ("*input function*")
- integrator ("*comparator*")
- izhodna enota ("*output function*")

Identitetni vzorec lahko najkrajše opišemo kot celoten sklop predstav posamezne osebe o tem, kako vidi samo sebe v določeni socialni vlogi. Ta vzorec predstavlja posamezniku vsebino njegove identitete (več o tem gl. Large, Marcussen, 2000). Na primer: poročena ženska prevzame vlogo zakonsko-partnerske identitete, kar zanjo pomeni, da mora enakopravno prispevati k zakonski zvezi; in v tem primeru je ta predstava, da je treba vlagati "enakopraven prispevek" v interakcijah z možem, osrednji del identitetnega vzorca te osebe.

Vhodno enoto v identitetno-kontrolnem modelu predstavlja vse tisto, kar se v zvezi z omenjenim identitetnim vzorcem naslavlja na psihični sistem osebe s strani interakcijskega sistema, v katerega je oseba vključena, t.j. s strani socialnega okolja. V omenjenem primeru identitetnega vzorca ("zakonsko-partnerske identitete") se vhodna enota konstituira predvsem na pričakovanjih in komentarjih njenega zakonskega partnerja. Na primer, njen mož ji da vedeti, da ona ne opravlja "svojege deleža" pri hišnih opravilih in izrazi pričakovanje, da bo bolj dejavna.

Integrator kot naslednja komponenta identitetnega sistema se nanaša na proces soočenja vhodne enote (zahtev okolja, moža) z identitetnim vzorcem (žene). To za ženo pomeni, da se identitetna relevantna, izražena v komentarju ženinega partnerja, primerja z vsebino njenega identitetnega vzorca z namenom, da se znotraj te razlike vzdržuje koherenca med obema elementoma. Ker ta komponenta ("*comparator*") v opisanem modelu ne skrbi le za detekcijo razlike med vzorcem in vhodnimi pričakovanji, ampak opravlja tudi mobilizacijsko funkcijo (v razmerju do identitetnega vzorca), je zato umestno, če oznako *comparator* prevajamo s terminom integrator. Preprosteje rečeno: žena se zave razlike med svojim lastnim vzorcem in moževimi zahtevami šele, če jih primerja – a takrat, ko jih primerja, ni zgolj informirana o tej razliki, ampak tudi motivirana, da z njo nekaj naredi.

Izhodna enota je v opisanem modelu tista, ki neposredno vpliva na socialno okolje. Medtem ko sta prejšnji dve komponenti del psihičnega sistema akterjeve osebnosti, je šele izhodna enota (skupaj z vhodno) tista, po kateri je posameznik tudi socialni akter, t.j. zmožen socialnega delovanja. Izraz "socialnost" je tu mišljen v Webrovem smislu delovanja, ki je socialno takrat, ko sta izpolnjena dva pogoja hkrati: če akter lastnemu delovanju pripisuje neki namen in če je delovanje smiselno orientirano na druge, kar pomeni, da so v akterjevi dejavnosti ravnanja drugih upoštevana kot orientacijska točka za lastno aktivnost (Weber, 1921, 223). Zato ne moremo šteti za socialno takšno ravnanje, ki se npr. nanaša samo na naravo kot tudi ne akterjevo psihično

doživljanje (v primerih, ko pri njegovem čustvovanju vedenje drugih ne igra nobene vloge). V tem smislu velja, da posameznikova "ravnanja so vedno socializirana, niso pa vedno socialna" (Schutz, Luckmann, 1989, 68). Treba je torej razlikovati med psihičnimi ter interakcijskimi sistemi, ki se praviloma pokrivajo, niso pa eno in isto.

Izhodna enota je (skupaj z vhodno) tista komponenta identitetnega sistema, ki posamezniku omogoča, da se kot psihična entiteta vključuje tudi v interakcijske sisteme. Izhodna enota sproža neposredne učinke na socialno okolje, hkrati pa je sama izraz (ne)skladja oz. primerjave med okoljskimi vsebinami vhodne enote z vsebinami identitetnega vzorca. Nastalo diskrepanco – če se navežem na prejšnji primer zakonskih partnerjev – lahko žena preseže na tri načine: s podreditvijo oz. korekcijo svojega identitetnega vzorca vhodnim pričakovanjem, z adaptacijo na račun vhodne enote ali pa z redefinicijo vzorca. V prvem primeru v svoj vzorec "enakopravnega prispevka" vključi nova opravila, ki jih od nje pričakuje partner; gre za strategijo, kjer žena obstoječi identitetni vzorec le "raztegne" in ga tako ohrani. Druga možnost je nasprotna: prizadeva si za adaptacijo vhodnih pričakovanj svojemu identitetnemu vzorcu, kjer je potrebno moža nekako pripraviti do uvida, da njegove zahteve niso skladne z vzorcem "enakopravnega prispevka". Tretja strategija pa je redefiniranje celotnega identitetnega vzorca, kjer žena svoj vzorec "enakopravnega prispevka" opusti in ga zamenja z drugačnim, npr. z bolj tradicionalnim, ki pravi, da naj žena vedno "po svojem možu hrepeni, on pa bo tebi gospodoval" (1Mz 3: 1-23); v sodobnih družbah je seveda možna tudi radikalnejša redefinicija, kjer se prevzame povsem drugačen identitetni vzorec, denimo, "samske ženske", "istospolnega partnerstva" ipd. (več o teh možnostih gl. Giddens, 2000). Razmerje med naštetimi sestavinami opisanega modela lahko ponazorimo s shemo 1.

Teoretska predpostavka zgornjega modela je v tem, da ljudje vselej skušamo delovati na druge smiselno. Socialno delovanje je ravnanje na podlagi smisla, kar pomeni, da so socialne interakcije z okoljem motivirane s semantično kongruenco, torej s prizadevanjem po uskladitvi zunanjih pomenov (ki jih našemu vedenju pripisuje okolje) s tistimi pomeni, ki so sestavina našega identitetnega vzorca. Identitetna strategija je način vzdrževanja semantične kongruence. Ta strategija lahko v neproblematičnih, ustaljenih razmerah poteka nezavedno (kot nereflimirana rutina), ali pa načrtno takrat, ko je potreben zavesten napor za integracijo vhodne enote z identitetnim vzorcem. V slednjem primeru je – ne glede na vrsto strategije, ki jo oseba prakticira (s korekcijo, adaptacijo ali redefinicijo) – prizadevanje akterja usmerjeno v to, da drugi potrdijo njegovo identiteto.

Kakšna je torej katoliška identiteta Slovenk in Slovencev z vidika opisanega modela? Vprašanje je aktualno zaradi več razlogov:

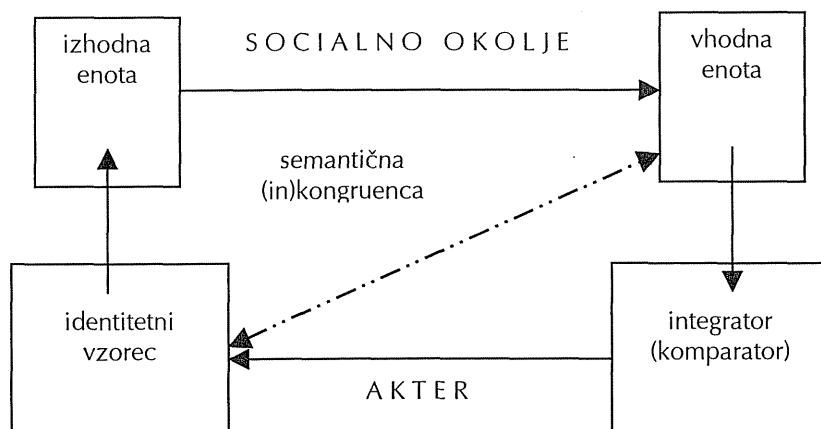
- ker se pogosto pojavlja tako v zainteresirani javnosti kot v strokovnih krogih (teoloških, religioloških, socioloških), prisotno je v medijih in tudi v nekaterih izjavah politikov;

- ker se velika večina slovenske populacije samoznačuje za pripadnike katoliške veroizpovedi (tako v socializmu kot v postsocializmu je delež samozjavljanih katoličanov okrog 2/3 prebivalstva);

- ker je med več kot 30 verskimi skupnostmi na Slovenskem daleč najštevilnejša, najbolj organizirana, najmočnejša, najbogatejša in politično najdejavnija prav Rimskokatoliška cerkev (v nadaljevanju RKC);

- ker se je v slovenski zgodovini s protireformacijo utrdil religijski monopol katolicizma, ki ga je kasneje zamenjal komunistični monopol, to pa je ustvarilo idejno-bojno kulturo, ki še danes obremenjuje politični in verski prostor;

Shema 1: Sestavine identitetno-kontrolnega modela.
Scheme 1: Components of the identity-control model.

- ker odnosi med državo in RKC še vedno ostajajo nedorečeni, predvsem z vidika 7. člena Ustave (t.j. zaradi nejasnosti v interpretacijah in konkretizaciji vseh treh ključnih ustavnih določil o verskih skupnostih: ločenost od države, enakopravnost, svobodnost);

- ker se posledice takšnega stanja odražajo tudi v konfliktih na drugih, nereligijskih področjih, kot so denacionalizacija, javno šolstvo, financiranje, politična agitacija;

- ker gre tudi za vprašanje diplomatskih odnosov med našo državo in Svetim sedežem (t. i. Vatikanski sporazum).

Kakšna je torej katoliška identiteta slovenstva, če jo preverimo z identitetno kontrolnim modelom?

VHODNA ENOTA

Najpomembnejše vsebine, ki se naslavljajo na (domnevni) katoliški identitetni vzorec Slovencev, so pričakovanja klerikov RKC o tem, kakšna je oz. naj bo vsebina katoliške identitete. Te zahteve lahko razberemo iz celotne strategije, kakršno je od osamosvojitve dalje začel izvajati cerkveni vrh na Slovenskem. Ta strategija se neposredno navezuje na tisto, ki jo je RKC prakticirala od konca 19. stoletja dalje (več o tem gl. Dragoš, 1998; 1999; 1999a; 2001). Glavne slabosti današnje strategije RKC in tiste izpred stotih let so: njena neprilagojenost na sodobne razmere pluralnih družb, njena politična in kulturna konfliktnost, poudarjanje avtoritete cerkvene hierarhije, poudarjanje verskega ekskluzivizma, prozelitizma, konservativizma, netolerantnosti do drugovercev ter brezvercev, ločevanje na pravoverne in nepravoverne tudi med samimi katoličani in nagnjenje k ofenzivni drži na izvincerkvenih oz. neverskih področjih. Ideološka podlaga te strategije pa je v naslednji enačbi:

RKC = pravoverno katolištvo = krščanstvo = vera = morala = etika = estetika = kultura (Duhovnost) = slovenstvo.

To pomeni, da nihče, ki se ne podreja vodstvu RKC, ni pravi katolik, ni pravi kristjan... ni pravi Slovenec. Manifestacije te enačbe se v izjavah vodilnih klerikov v zadnjem desetletju množijo in jih je preveč, da bi jih tu omenjal. Zato navajam samo nekaj najzgovornejših, npr.:

Poveličevanje katoliške identitete na račun drugih:

- "katolištvo ostaja pri Slovencih eminentna narodno-ohranjevalna sila/.../, tudi močnejša od kulture" (Rebula, 2001, 3);

- "Vendar: zakaj naj bi to osmislitev (življenja) izpeljali samo na krščanski način? Na to vprašanje res ni težko odgovoriti. 1) Ker je krščanska osmislitev najbolj demokratična. Vse druge so vezane na takšne ali drugačne elitniške pogoje/.../ 2) Ker je krščanska osmislitev edina celostna" (Rebula, 2001a, 28);

- "umetnosti brez religije ni" (Krašovec, 1996, 3);

- "Tisti, ki so dejansko delali za narod, so bili klerikalci/.../. Vendar so bili z narodom vedno najtesneje povezani le desno usmerjeni tokovi" (Košir, 1994, 23);

- "S pomočjo Cerkve je slovenski narod že več kot 1250 let sestavni del Evrope. Cerkev pa tudi danes ostaja neomajni temelj naše duhovne zasidranosti v evropsko duhovno in kulturno izročilo. Slovenska politika bo to morala v veliki meri šele doseči" (Gril, 2000, 3);

- "Tisto, kar ljudi povezuje v globini in med posamezniki ustvarja močno enotnost, je ena vera. Ta v resnici strne ljudi v eno/.../ Celo bolj kot jezik in kultura/.../ V Sloveniji je to vlogo skozi stoletja igrala katoliška Cerkev. V dobršni meri jo igra še danes" (Rode, 2000, 19);

- "v jedru slovenski narod ostaja katoliški" (Rode, 2000, 22);

- "Kristus je edino in večno merilo vsake kulture" (Štuhec, 2002, 22);

- "Za obisk pri nadškofu mora zaprositi vsak normalen slovenski politik. Gospod nadškof je predstojnik institucije, ki predstavlja avtoriteto. Vsak politik mora čutiti potrebo, da obišče cerkvene dostojanstvenke, ne glede na to, ali je religiozen ali ni, in ne glede na to, iz katere stranke prihaja" (But, 2001, 6);

Ekskluzivizem z izrazi verskega fanatizma:

- "Naš zgodovinski spomin moramo spremeniti/.../. Tu je treba spremeniti domala vse. V temeljih. Od Trubarja do Prešerna in Cankarja do danes" (Rode, 1993, 120);

- "Samo absolutno zunaj časa in prostora – Bog – je jamstvo človekove svobode in demokracije" (Rode, 2000, 16);

- "Dokončno spoznanje: živeti za Boga ali živeti za smrt" (Rode, 2000, 20);

- "Živeti za Boga ali živeti za smrt. Tretje možnosti ni" (Rode, 1997, 46);

- "Kaj recimo razume mladi Slovenec brez krščanske vzgoje, ko hodi po evropskih muzejih/.../ Gleda kot idiot. Ker v resnici je." (Rode, cit. po Žerdin, 1999, 28);

- dejansko "je vera človekova edina sreča" (Krašovec, 1996, 9);

- "Danes delujejo v svetu velike sile zla, satana/.../, v sedanji Evropi obstajajo satanske dejavnosti, ki se (včasih prav neverjetno) skriva na primer za razpuščeno spolnostjo, splavi, verskimi odpadki, mednarodnimi srečanji itd." (Perko, 1999, 2);

Verska nestrpnost in stigmatiziranje necerkvenih katoličanov, nekatoličanov in nevernikov:

- "Kdor radikalno zavrača božjo avtoriteto in delovanje, se na vsak božji poseg odziva z jasnejšim znamenjem nevere, se pravi z zakrknjenostjo/.../. Za zakrknjenega nevernika ni in ne more biti usmiljenja" (Perko, 1999, 4);

- "pravega ateista sploh ni, ker to ni mogoče/.../ Če pa smo žrtev ateistične vzgoje, to pomeni, da smo usodno pohabljeni" (Krašovec, 1996a, 42);

- "glavni problem tistih, ki se sklicujejo na Kristusa, zavračajo pa ustanovo Cerkve, (je) njihova osebna integriteta" (Krašovec, 1996a, 9);

- "Katoliška cerkev utemeljuje svojo primarnost na temelju nepretrganosti od apostolskih časov/.../, zato ni nobene stvarne in moralne možnosti, da bi priznala isto legitimnost skupnostim, ki so se kasneje odcepile" (Krašovec, 1996a, 7);

- "mi gre na smeh, ko izpraševanci v intervjujih na vprašanje, ali so verni, odgovarjajo, da so, vendar ne konfesionalno in institucionalno. Kakšna notranja vera je to, ki se na zunaj sploh ne more dokazati?" (Kos, 2002, 18);

- "Tudi ni krščanstva, ki ne bi bilo živeto v Cerkvi" (Škofje, 2002, 2);

- "ni boga, ki ni Bog Jezusa Kristusa" (Škofje, 2002, 2).

"Ko ta zavest usiha (o zavedanju božanske avtoritete), se teža krivde sprevrže v plaz podedovane krivde in v kontaminacijo celotnega okolja" (Krašovec, 1998, 34).

Iz zgornjih izhodišč izhaja tudi sedanji cerkveni projekt "evangelizacije", ki se je pripravljaj nekaj let in je že v sklepni fazi. Njegovo bistvo je v rekatolizaciji slovenskega prostora pod vodstvom RKC. Od samega začetka je znano, da je koncept tega projekta zastavljen izrazito dihotomno v smislu mahničevskega "ali/ali", kar izraža že naslov sklepnega dokumenta "Izberi življenje". S tem geslom je prežeta celotna verska prenova, ki temelji na razlikovanju dveh vrst kulturnih vzorcev: "kulture življenja" in "kulture smrti". Vmes ni nič. Nosilec prve je RKC, nosilec druge pa je vse, kar se dogaja izven monopola RKC oz. mimo njega – na vseh področjih in v vsakršnem smislu. Seveda gre za to, da zmaga prva kultura na račun druge. Zato je ofenzivnost tega projekta izrecno poudarjena tudi v nadškofovem predgovoru k Sklepnim dokumentom, kjer je obilo sklicevanja na duhovnost in (katoliškega) Boga. Pojasnjeno je, kako naj bi tako zamišljena evangelizacija pomagala ljudem in kako naj bi se uveljavljala:

"Za to pa nam je potrebna **moč** od Očeta luči, **ogelj** Svetega Duha in **drznost** Božjega Sina. S pomočjo od zgoraj bomo premagovali inercijo, ki grozi človeku, ko je prepuščen sam sebi" (podč. S. D.; Rode, 2002, 7).

Človek torej ne sme biti prepuščen samemu sebi, ampak mu bo pomagano "od zgoraj" z božjim posegom. A ta božja pomoč ni pomoč podpore, ljubezni ali tolažbe, nasprotno. Pomoč troedinega boga se razume kot "moč", ki bo neločljivo povezana z "ognjem" in z "drznostjo" – to pa je sila, ki se uveljavlja brez vseh pomislekov, zadržkov. Sila od tistega, ki je zgoraj, seveda ni nič drugega kot prisila nad onim, ki je spodaj. Gre za starozavezno podobo boga, ki se maščuje, ki kaznuje in je vse drugo prej kot pa vabeč, ljubeč in odpuščajoč; navsezadnje je že sam naslov, pod katerim je potekala sinoda, vzeta iz Stare zaveze (5Mz 30: 15, 19). Ker v božjem imenu to silo izvaja na Zemlji cerkvena hie-

rarhija, je zato v sinodalnih sklepnih dokumentih izrecno poudarjeno, kako je treba ravnati npr. s tistimi katoliškimi gibanji oz. skupinami, ki nastajajo bolj spontano in ki jih ni ustanovila cerkvena hierarhija. Navodilo, kako ravnati s takšnimi avtonomnimi strukturami, ki se izmikajo cerkveni transmisiji, je trdo in jasno: "Organizacije, ki želijo imeti katoliški značaj, se morajo vključiti v ustrezne cerkvene strukture ter si urediti pravno in formalno stanje" (Štuhec, 2002, 65). Vsemu, kar bo nastajalo neodvisno od RKC in se dogajalo na neformalen način, se bo odslej odrekala katoliška identiteta. Glavni kriterij te identitete torej nista vera ali nevera v boga, ampak pokorščina cerkveni hierarhiji. Kako pogubna je lahko ta drža tudi z vidika samih cerkvenih interesov, ni težko predvideti. Slovenija je del Evrope, v Evropi pa katolicizem doživlja krizo v smislu odvrčanja od cerkvenih struktur, tako med verniki kot med kandidati za duhovniški poklic. V Sloveniji za zdaj še velja, da najmlajši in mlajši verniki niso bistveno manj prisotni v prostoru religije in cerkve od starejših. Vendar pa javnomnenjski podatki jasno kažejo, da mlajši verniki vero in cerkev "dojemajo svojsko, bolj sproščeno, bolj poljubno, kot da prosto izbirajo na neke vrste 'tržišču verovanj in obnašanj'. Niso disciplinirani 'cerkveni' podaniki, niti so pripravljeni ortodoksno pritrjevati cerkveni dogmatiki" (Toš, 1999, 180).

Vztrajanje na formaliziranju njihovega verskega izražanja pod nadzorom cerkvenih struktur bo vzbudilo rezistentne učinke. Z enako zgrešeno strategijo je cerkveni vrh sprožil razkol znotraj katolicizma na Slovenskem že v Mahničevem času. In ta razkol se je še intenziviral v tridesetih letih, ko je s formalizmom in avtoritativnimi posegi RKC obrnila proti sebi mladinsko duhovnoprenovitelveno gibanje mladih katoliških intelektualcev (križarji) in celoten delavski krščanskosocialistični sindikat (gl. Dragoš, 1998). Torej, na kakšen odziv utegne današnja strategija cerkvenega vrha nalleti pri slovenski populaciji?

INTEGRATOR (KOMPARATOR)

Kako povezati zahteve cerkvenih klerikov z identitetnim vzorcem, ki je lasten Slovenkam in Slovencem; na kaj nas opozarja uporaba identitetno-kontrolnega modela? Če primerjava obeh komponent (vhodne enote ter identitetnega vzorca) nakazuje skladnost med njima, lahko pričakujemo ohranjanje oz. krepitev katoliške identitete. V nasprotnem primeru – če te skladnosti ni – pa je katoliška identiteta problematična v obeh pomenih tega pojma, tako v smislu njenega obstoja kot njenega razvoja. V tem drugem primeru bomo imeli opravka s semantično inkongruenco in s strategijami, kako z njo ravnati. Funkcija tega, kar smo imenovali "integrator", je primerjanje vhodnih zahtev z obstoječim vzorcem in posledično mobiliziranje identitetnega sistema preko izhodne enote. Zato pogledajmo, kakšna je primerjava

Tabela 1: Odnos do partnerstva in intimnosti (%).
Table 1: Attitude towards partnership and intimacy (%).

VPRAŠANJE	LETO	ODOBRAVAM	NASPROTUJEM
spolni odnosi med moškim in žensko pred poroko	'91	70,8	5,4
	'98	71,1	5,9
prekinitev nosečnosti (splav) v primeru, ko bi se otrok najverjetneje rodil s hudo okvaro	'91	72,6	10,1
	'98	70,5	13,2
v zakonu mora mož služiti denar, žena pa skrbeti za dom in družino	'93	39,8	42,6
	'98	29,8	52,0
odnos do izvenzakonske skupnosti	'93	55,4	25,6
	'98	61,5	21,4

med oficialnimi zahtevami klerikov RKC in slovenskim javnim mnenjem (SJM) na nekaterih ključnih področjih, povezanih s katoliško identiteto. V Tabeli 1 prikazujem javnomnensjska stališča na področju partnerskih razmerij in spolnosti, kakor so izmerjena v raziskavah SJM iz začetka in ob koncu devetdesetih let (povzeto po Toš, 1998). Ne pozabimo, da družina velja v katoliški doktrini za "domačo Cerkev" (Štuhec, 2002, 143), kar pomeni, da mora vse tisto, kar je značilno za vesoljno RKC, odsevati tudi na mikro ravni v vsaki družini, če naj ta velja za krščansko.

Iz tabele vidimo, da se večini Slovencev prakticiranje spolnosti pred poroko ne zdi sporno, večina odobrava umetno prekinitev nosečnosti (v primeru nevarnosti rojstva prizadetega otroka), večina je naklonjena izvenzakonskim skupnostim in več je tistih, ki zavračajo patriarhalno delitev dela med partnerjema, kot pa takih, ki jo odobravajo. Ta stališča so diametralno nasprotna od prepričanj cerkvenih funkcionarjev, ki izrecno napovedujejo, da bodo tudi nadalje vztrajali na konservativnih stališčih RKC. Še več, po novem naj bi npr. izvenzakonske partnerje celo "zdravili" (zato naj bi se družinska pastoralna usmerila "v preventivno delovanje" z namenom, da "zdravi vzroke, zaradi katerih prihaja do takih zvez") (Štuhec, 2002, 127). Še večja razhajanja dobimo npr. pri odnosu do umetnih kontracepcijskih metod, ki jih RKC strogo prepoveduje. Tu je javno mnenje diametralno nasprotno od cerkvenega, kar velja tudi za same vernike. Znotraj skupine tistih, ki se deklarirajo za katoličane, je samo 13,7% takšnih, ki sodijo, da uporaba umetne kontracepcije ni združljiva s podobo kristjana. Ta podatek je povsem primerljiv s skupino nevernih, med katerimi je tudi samo 11,5% tistih, ki podoba kristjana povezujejo z abstinenco od umetnih kontracepcijskih metod (Toš, 1998a).

Občutno je razhajanje med stališči klerikov in javnega mnenja tudi na vseh drugih področjih in vsebinah, ki jih prinaša cerkveni projekt "nove evangelizacije". Recimo, financiranje RKC: "Če bi se za vzdrževanje vaše cerkve pokazalo kot nuja, ali bi bili pripravljeni plačevati redni cerkveni prispevek oz. cerkveni davek?" V kategoriji tistih, ki se izjavljajo za verne, odgovarja

pritrnilno na to vprašanje 45,5% anketirancev, kar 43,9% vernih pa takšno plačevanje odklanja in proti temu je tudi večina vseh anketiranih (57,4%). Pri tem velja opozoriti, da je ločitev RKC od države – zlasti na področju financiranja – terjal že Janez Evangelist Krek in to že leta 1905. Za RKC je zahteval dosledno samofinanciranje izključno iz prostovoljnih prispevkov vernikov, kar bi moralo potekati brez vsakršnega naslanjanja na državni aparat (tako v smislu neposrednega kot posrednega financiranja in tudi v smislu redistribucije, npr. preko dohodninske zakonodaje, kar je prav danes aktualno). Seveda je Kreka takratni cerkveni vrh zavrnil in ta Krekov poudarek RKC dosledno ignorira še danes (več o tem v: Dragoš, 2001). Tudi sinodalni cerkveni sklepi gredo v povsem nasprotno smer od Kreka (prim. Štuhec, 2002, 183-184).

Iz raziskav SJM lahko sklepamo, da RKC za svojo strategijo nima javne podpore, kljub temu da je večina Slovencev vernih. "V Sloveniji bi bilo boljše, če bi imela vera manj vpliva" – s to trditvijo soglaša 52,3% anketirancev, samo 16,8% pa jih je nasprotnega mnenja. Večina, tj. 64%, tudi misli, da so ljudje z zelo močnim verskim prepričanjem "pogosto preveč nestrpni do drugih", medtem ko jih samo 15,4% s tem ne soglaša. Podobno je s funkcionalnostjo religije nasploh: 64,3% anketirancev sodi, da v svetovnih razmerah "religije ustvarjajo več sporov kot sprave" in le 12,2% jih je nasprotnega mnenja (SJM98/1). Cerkvi in verskim organizacijam pri nas zaupa 22,5% anketirancev, nezaupljivih pa je 42%, medtem ko npr. šolam in izobraževalnemu sistemu zaupa kar 65,9%, le 8,1% pa jih šolam ne zaupa. Da imajo Cerkev in druge religijske organizacije v naši državi preveč moči, je prepričanih 41,7% anketirancev, da imajo premalo moči, jih izjavlja le 9,3%, večina ostalih pa sodi, da imajo približno pravo mero moči. Kako je z zahtevo po povezavi verskih prepričanj s političnim delovanjem oz. morale s politiko, za kar se zavzemajo cerkveni funkcionarji, lahko sklepamo iz opredeljevanja do naslednjih stališč:

- "Najvišji cerkveni dostojanstveniki naj ne bi poskušali vplivati na odločitve ljudi", s tem soglaša 77,4% anketiranih, medtem ko jih 12,7% isto trditev odklanja;

stanejo pri prepoznavanju spola odraslih vir izjemnega nelagodja, še posebej, če je telesni videz osebe skupaj z njeno obleko tak, da ne znamo z gotovostjo določiti njenega spola. Navajeni smo namreč, da so spolne kategorije nedvoumne in da je obleka njihov vizualni sporočilni kod.

Mnoge oblačilne prakse v zgodovini (od povezo- vanja nog, korzetov – kovinskim delom korzeta se je v angleščini reklo *stays* – do visokih pet) so prispevale k temu, da je bila ženska mobilnost manjša. Zato se transformacija ženske mobilnosti izraža tudi v obleki. V ženski potovalni izkušnji strateška raba obleke povečuje mobilnost s svojo udobnostjo, pa tudi s tem, da zakriva ženske obline, saj s tem povečuje varnost in, posredno, mobilnost.

Večina potovalk si izbira široka oblačila iz več razlogov: zaradi udobnosti, lokalnih običajev, ki zahtevajo pokrita kolena, ramena itn., in zaradi večje varnosti. Z zakrivanjem ženskih delov telesa pa se potovalke lahko znajdejo v situacijah, ko domačini ne vedo, katerega spola so, saj je sporočilnost tako izbrane obleke (široke hlače, široke majice, srajce in predvsem kratki lasje) dvoumna, tako rekoč "androgina".¹² V Indiji, kjer imajo, kot je bilo že omenjeno, vlaki posebne vagona za ženske, se je ena od potovalk znašla v neprijetni situaciji, ko so tako ženske v vagonu kot stražar, ki jih je varoval, podvomili o njenem spolu, zato ga je morala "nedvoumno" razkriti:

Kratke lase, vrečaste hlače in belo indijsko moško srajco brez ovratnika sem izbrala zaradi udobja, lažjega potovanja in zato, da bi se izognila nadlegovanju. [...] ...napela sem vrečasto srajco pod rokama in pokazala ženskam obris svojih prsi. Odobravoče so se naglas zasmejale in potisnile starca in njegovo puško stran (Zepatos, 1996, 49).

V ženskih popotnih zgodbah najdemo številne podobne majhne incidente. Pogosti so zapleti ob vstopu na stranišče. Razkritje dojke je po pričevanju popotnic najbolj univerzalen način dokazovanja spola in domačinke marsikje dojke z veseljem otipajo in preverijo. Dvomi o spolu lahko povzročijo, da domačini potovalki prilepijo neprijetno oznako. Prostovoljka, ki je delala v Bangladešu, piše, da so zaradi njenih kratkih las in širokih moških oblačil včasih moški na cesti vpili za njo v bengalščini: "Evnuh!" (Morton, 1993, 34).

O drugačnem kontekstu zakrivanja oblik ženskega telesa razpravlja Judith Okely v svoji analizi angleških dekliških internatov. Šolske uniforme v angleških dek-

liških internatih so "elaborirale nevidnost telesa" (Okely, 1996, 144), vse ženske obline je skrivala tunika, strogo določeno pa je bilo tudi očem nevidno spodnje perilo. Dekleta so namreč morala nositi po dvoje spodnjih hlač, ki naj bi simbolno varovale deviškost. Poleg tega so uniformo sestavljali "moški" kosi obleke, kravata, črtasta srajca in "moški" čevlji na vezalke. Poleg uniforme so pomembno vlogo igrale tudi telesna konstitucija (mnogo ukvarjanja s športom) in govorica telesa, zadržana gestikulacija in "nespotakljiva" telesna drža. Uniforma, ki je bila po eni strani "brezspolna", po drugi pa je kazala na "napačni spol", je dekleta pripravljala na prevzem družbeno predpisane spolne vloge.¹³

Obleka pa ne sporoča in signalizira le spolne identitete, temveč tudi pripadnost skupini, socialni ali ekonomski položaj, politično prepričanje itn., in s tem tudi položaj v hierarhiji. Antropologinja Laura Bohannan je opisala svojo prvo večerjo "v divjini", v štiridesetih letih 20. stoletja nekje v Nigeriji. Angleški služabniki so ji pripravili svečano večerno obleko, in šele sredi večerje se je zavedela, da jo domorodci že ves čas na skrivaj opazujejo. Zaradi tega se je počutila precej trapasto. Obljubila si je, da se ne bo vedla kot imperialni Angleži in se ne bo svečano oblačila za večerjo. A je prišel zahvalni dan, in antropologinja je ugotovila, "da so imeli Angleži prav" in da se je treba za večerjo preobleči, ker potrebuješ "simbol, neki zunanji znak, da ti pomaga k vsakodnevemu zavedanju, kdo si" (po: Callaway, 1993, 232). Obleka za posebne priložnosti je torej "povedala", kdo je antropologinja v odnosu do domorodcev: z njo se je antropologinja ritualno definirala.

Podoba toge formalnosti v oblačenju ob prelomu 19. v 20. stoletje je bila za uslužbenca britanskega imperija "vizualni marker" (Callaway, 1993, 232), ki je razločeval raso, spol in socialni status. Mnogi kolonialni uradniki niso bili pripadniki višjih slojev, katerim je tradicionalno pripadala posest etikete oblačenja. Ti so z obsesivnim spoštovanjem kodeksa oblačenja izražali tudi aspiracijo k višjemu statusu. Takšno oblačenje je bilo vidno znamenje "superiornosti", ki jo sicer prenašajo šole, akademije in stare univerze. Tudi žene kolonialnih uradnikov so se zvečine strogo pokoravale predpisom oblačenja, medtem ko so potovalke, kot je bila Mary Kingsley, sicer upoštevale zapovedi damskega oblačenja, a so v konvencionalnih oblekah počele nekonvencionalne stvari. Prav obleka kot zunanji znak statusa in družbene ekskluzivnosti jim je omogočala večjo mobilnost (v socialnem smislu, saj so jih sicer dolge in ozke obleke

12 Androginitet je tu mišljena bolj kot oblačilna določnica, ki jo pozna zahodna trendovska moda oblačenja. Za raznoličnost antropoloških rab pojma androginitete glej: (Strathern, 1993; Bleie, 1993).

13 Okely pravi z Bourdieujem, da je telo spomin, ki ga je zavestno težko izbrisati, in da njena telesna govorica še vedno odseva internatska učna leta (Okely, 1996, 137).

gotovo ovirale¹⁴) in delno osvoboditev od restrikcij predpisanih spolnih vlog. S tem seveda mislim na tiste spolne vloge, ki jih je predpisovala britanska – in obsešivno kontrolirala kolonialna – družba. Domačini so viktorijanke namreč sprejemali bolj kot predstavnice "bele oblasti" in manj kot ženske; barva njihove kože je bila zanje pomembnejša določnica od spola (Birkett, 1991).

b) "Fiktivna nevidnost" – zakrivanje

Leta 1987 sem bila v Istanbulu priča demonstracijam študentk istanbulske univerze, ki so zahtevale pravico do zakrivanja. Njihove demonstracije so se mi zdele, milo rečeno, nerazumne in neznansko bizarne. Tri leta pozneje sem na School of Oriental and African Studies poslušala predavanje neke turške antropologinje, ki nam je takratne dogodke predstavila v precej drugačni luči. Zakrivanje, je trdila, dejansko lahko pomeni ne le večjo varnost za žensko, temveč tudi njeno večjo mobilnost. Poleg tega je, v nasprotju s prevladujočim stereotipom o enakem videzu zakritih žensk, z zakrivalom mogoče izražati vse od osebnega okusa in socialnega statusa do političnega protesta, le oko mora vedeti, kaj gleda.

Podobno orientalistka Elizabeth Warnock Fernea opiše, kako se je v Iraku čez nekaj časa naučila med sabo razlikovati zakrite ženske, ki so se ji ob prihodu zdele vse enake (Warnock Fernea, 1969).

Gibanje za pravico do zakrivanja, ki so ga v Egiptu v sedemdesetih letih začele izobražene mlade ženske, je kompleksen proces, katerega osrednji temelj je afirmacija islamske identitete.¹⁵

Zakrivanje kot oblika "fiktivne nevidnosti" (Ardenner, 1993a, 13) lahko ženskam omogoči večjo svobodo. Lady Mary Wortley-Montagu je v zgodnjem osemnajstem stoletju za turške gospe z veseljem ugotavljala,¹⁶ da jim zakrivanje omogoča, da se srečujejo z ljubimci, ne da bi jih ljubosumni možje odkrili:

Zdaj, ko sem malo seznanjena z njihovimi običaji, si ne morem kaj, da ne bi občudovala zgledne diskretnosti ali pa skrajne neumnosti vseh piscev, ki so pisali o njih. Prav lahko je videti, da imajo več svobode, kot je imamo mi; nobena ženska, ne glede na status, ne sme na cesto brez dveh muslinov, enega, ki pokriva ves njen obraz razen oči, in drugega, ki pokriva celotno lasišče

in visi do polovice hrbta. Njihove postave so popolnoma skrite pod stvarjo, ki ji pravijo ferace, brez katere se ne prikaže nobene vrste ženska. [...] To nenehno maskiranje jim daje popolno svobodo, da sledijo svojim nagnjenjem brez nevarnosti, da bi jih odkrili [...] V celoti vzeto se mi zdijo turške ženske edini svobodni ljudje v imperiju (Wortley-Montagu, 1994, 71-72).

Podobno je zakrivanje kot izraz ženske družbene in seksualne svobode interpretirala Flora Tristan v prvi polovici devetnajstega stoletja, ko je opisovala oblačila *saya y manto* Peruank iz Lime. Čez oprijeta oblačila, ki so poudarjala postavo, so si Limčanke ognile široka, cunjasta in na videz zanemarjena zakrivala, ki so jih imenovali *disfrizada* (preobleka, maska). M.L. Pratt označi interpretacijo zakrivanja pri Lady Wortley-Montagu in Flori Tristan kot portret idealiziranega sveta ženske avtonomije, moči in užitka ter ga poimenuje "feminotopija" (Pratt, 1992, 164).

Kritični zapisi o zakrivanju in sekluziji so posebno pogosti v feminističnih tekstih iz sedemdesetih let 20. stoletja, medtem ko ju novejši etnografski teksti poskušajo interpretirati tudi v luči pozitivnih vidikov ženske ekonomske neodvisnosti ter pravic in celo privilegijev, ki jih sekluzija daje ženskam. Pri ljudstvu Hausa v Nigeriji se lahko zgodi, da žene na podlagi verskega prava tožijo svoje možje, če jim ti ne zagotovijo ali omogočijo sekluzije (Pittin, 1996, 181). Organizacijo ženske ekonomske aktivnosti v okoliščinah sekluzije opisuje tudi popotnica po Pakistanu, ki se večkrat vrača v isto družino in ima zato boljši uvid v njeno dinamiko. Ženske iz te družine imajo prodajalno oblačil, tekstilnih izdelkov in dodatkov, tako da tudi popotnico lahko primerno oblečejo "spodaj" in "povrh", v vsakdanja pisana oblačila in v burko. Ženska mobilnost je sicer lokalno omejena, in ko se pogovarjajo o potovanjih, ji ženske povedo:

"Za potovanje v drugo deželo potrebujemo dovoljenje očeta ali moža."

"No, kam pa lahko greste?"

"V kraj, kjer se izobražujemo ali delamo. V burki. Glej ..." Iztegnila je roki. "Dlani se lahko vidijo. Stopala se lahko vidijo." Odstrla si je lase s čela. "Lasje se ne smejo videti." Šla je po burko, da mi jo pokaže.

"Kot premikajoč se šotor!"¹⁷ je z vrta zavpil oče.

14 Čeprav je Mary Kingsley prav rada poudarjala koristnost dolge in debele obleke, ko padeš v nepredvideno trnje ali luknjo.

15 O zgodovini in kompleksnosti prakse zakrivanja glej: (El Guindi, 2000; Lindisfarne-Tapper, 1997). O zakrivanju v kontekstu institucije začasne poroke v Iranu glej: (Weber, 2002). Ne gre tudi pozabiti, da praksa zakrivanja ni omejena na ženske. Etnografsko najbolj natančno opisano je gotovo zakrivanje Tuaregov.

16 Za pregled percepcij zakrivanja žensk in harema v potopisni literaturi devetnajstega in zgodnjega dvajsetega stoletja, glej: (Mabro, 1991).

17 V farsijskem oziroma sodobnem perzijskem jeziku beseda *čador*, ki označuje iransko zakrivalo, pomeni tudi šotor (Wright, 1993, 135).

"Mislite, da je dobro, da so vaše hčere videti kot šotori?"

"Mir imajo in nobenih skrbi."

Rašida je prikimala. "Zadovoljne smo," je rekla (Jamie, 1992, 22).

Tudi mlade ženske v Maleziji so antropologinji zagotavljale, da se s pomočjo zakrivala počutijo udobno in varne, ker moški ne strmijo v njihova telesa (Sandborg, 1993), vendar je ob tem treba omeniti, da matere teh mladih deklet niso zakrite, ker je obleka kot simbol "malajskosti", ki je sinonimna "muslimanskosti", začela dobivati ta pomen šele po kitajsko-malajski krizi leta 1969. Tako so zahteve po "muslimanskem" oblačenju doletele šele mlajšo generacijo žensk, medtem ko starejša nosi tradicionalno obleko kebaia, ki poudarja telesne oblike, kar je v nasprotju z islamskimi normami (Sandborg, 1993, 195).

Praksa zakrivanja, ki jo na Zahodu predvsem v medijih prikazujejo kot dokaz islamskega zatiranja žensk, se precej razlikuje med različnimi deželami, kot tudi znotraj njih, se pravi med ženskami iz različnih socialnih slojev, iz urbanih ali vaških središč. O tem, zakaj praksa zakrivanja fascinira ne le medije, ampak tudi zahodne feministke, ima maroška pisateljica Leila Abouzeid malce hudomušno mnenje, ki ga je posredovala raziskovalki iz ZDA: "Islam daje ženski več pravic kot krščanstvo ali judaizem. Morda zato v vaši družbi kar naprej in naprej razpravljate o zakrivalih [...] To je dober način, kako zakriti slabosti v vaših lastnih prepričanjih – zakrijete jih tako rekoč prav natančno" (Warnock-Fernea, 1998, 78).

"Ženske vedno najdejo način, kako obiti sistem," pravi Hala Shakrallah, ustanoviteljica Novega ženskega raziskovalnega centra v Kairu. In meni, da je tudi praksa ponovnega zakrivanja žensk le najnovejši in najučinkovitejši način, kako obiti sistem (Warnock Fernea, 1998, 256). Njena izjava je le ena od mnogih ki nasprotujejo popularnim zahodnim stereotipom. Najpogostejši in najdominantnejši portret islamskih žensk v "zahodnih" medijih je nekakšen trikratni Z: zaprte, zastrte, zatirane. Zakrivalo in harem¹⁸ sta še vedno predmet mešanice fascinacije in odpora, ki je tako nazorno predstavljena v številnih potopisih iz devetnajstega stoletja. Razširjeni stereotipi o islamu si pogosto izbirajo žensko zakrivalo za vnebovpijoči simbol zatiranja in zaostalosti. Sodobna medijska podoba se s starimi zapisi mnogokrat (ne)presenetljivo pokriva. Kontroverze politične narave nastopajo v vlogi poročil o "zatiranju" in "demokraciji". Na tak način je bila med drugim v devetdesetih predstavljena debata ob izključitvi dveh osnovnošolk v Franciji, ker sta v razred prihajali zakriti.

c) Preoblačenje v moške

Stala je pred ogledalom in se dolgo gledala. Kako prepričljiva je bila kot moški! Naučila se je držati roke rahlo stran od ramen, da bi objela več prostora. Njena stopinja se je podaljšala v korak, in kadar je stala, so bile njene noge postavljene bolj narazen kot kadarkoli, ko je bila oblečena kot ženska. Segla je z roko navzgor, da bi snela turban, postala in se še zadnjič pogledala kot moški. In začutila je zbudljaj hrepenenja. Ta preobleka ji je dobro služila. Moškost ji je dobro služila.

Pripovedka iz Pandžaba

Junakinje v pripovedkah iz vsega sveta, ki jih je zbrala in priredila Shahrukh Husain, se preoblačijo v moške, da bi rešile svojo deželo, kralja, sorodnika ali lastno življenje, zaradi ljubezni, maščevanja, moči ali čisto preprosto zaradi zabave. Moška oblačila kot simbol moči so zunanji znak spremembe vrednot in percepcij junakinj. Ker imajo junakinje "izkušnjo" obeh spolov, se jim odprejo perspektive, ki jih prej niso imele. Zgradbe pripovedi so si večinoma podobne; junakinja, od čevljarjeve žene do princese, najprej odgovori na klic v sili, na neko stisko, nato se hitro in učinkovito preobleče (če hoče uspeti, ne sme nihče podvomiti o njenem spolu), in ko je misija uspešno končana, razkrije svoj spol in prevzame staro vlogo, le da je ta zavoljo izkušnje "dveh spolov" seveda spremenjena. Za uspešno izpeljano nalogo (za katero je nagrajena s statusom, ki ji omogoča večjo izbiro) se je morala junakinja poleg uspešne preobleke naučiti tudi ustrezne govorice telesa, zajeti prostor na široko, z razprtimi gestami, ki so značilne za moške, v nasprotju z "iztiskanjem" prostora s prekrizanimi rokami in nogami, značilnimi za ženske. Morda najpomembnejši pa je notranji premik v junakinji, ki ji zares omogoča "novo dinamiko v stari situaciji" (Husain, 1995, xvii).

Preoblačenje ženske v moškega je v pripovedkah funkcionalne inčasne narave. Ko je cilj dosežen, je spol razkrit; privzeta identiteta je torej jasno časovno omejena.

Zgodbe preoblačenja, kjer je identiteta prevzeta za daljše obdobje, v fikciji in v filmu niso redkost. Po drugi strani pa ima žensko preoblačenje v moškega v Evropi dolgo tradicijo. Nizozemska zgodovinarja Rudolf M. Dekker in Lotte van de Pol sta analizirala stodevetnajst primerov ženskega preoblačenja v zgodnji moderni Evropi in ugotovila, da je bilo preoblačenje realna ali celo življensko nujna opcija za tiste ženske, ki so se znašle v težkih življenjskih razmerah. Preoblačenje je bilo vseevropski pojav. Najbolj razširjeno je bilo v Angliji, na

18 Harem (iz *haram* – prepovedan) preprosto pomeni ločeni del hiše, v katerega tuji moški nimajo vstopa. Konotacije, ki jih ima beseda na "Zahodu", so seveda precej drugačne, a to ni predmet moje razprave.

Nizozemskem in v Nemčiji. Obstajala je prava "zakoreninjena podtalna tradicija preoblačenja žensk nižjih slojev" (Creighton, 1996, 233). Najpogosteje so se v moške preoblečile mlade ženske, samske, skromnega porekla in navadno nezakonske. V vojsko so se, na primer, v glavnem javljale ženske, ki so bile vajene trdega fizičnega dela.

Znamenit je primer mornark in piratk, ki ga je leta 1724 opisal kapitan Charles Johnson, potrjujejo pa ga tudi drugi zgodovinski viri. Johnsonova knjiga *Splošna zgodovina piratstva*, ki je našla svoje mesto tudi v knjižnici slavne viktorijanske popotnice Mary Kingsley, pripoveduje med drugim o sojenju piratom na Jamajki v letih 1720-1721, ko so obsodili na smrt osemnajst piratov. Ko so jih sodniki vprašali po olajševalnih okoliščinah, ki bi lahko vplivale na kazen, sta dva pirata izjavila, da sta noseča. Sodniki so bili seveda šokirani, a so po pregledu ugotovili, da gre res za noseči ženski. Težko je verjeti, da je bila preobleka na tako majhnem prostoru, kot je ladja, zares prepričljiva v vseh okoliščinah, vendar drži, da je piratkama preobleka v dobi "etosa ženske krhkosti" (Dugow, 1996, 35) omogočala mobilnost in dejavnost, ki ženskam na splošno ni bila omogočena.¹⁹

V osemnajstem stoletju je nasproti idealni podobi krhke, delikatne, pasivne, mehke, drobne, občutljive, prefinjene, skromne in v dejanjih zadržane ženske (Dugow, 1996, 35) stala podoba junakinje iz balad o pogumnih mornarkah, model lepote in poguma. Preoblečena junakinja je bila idealna oseba, ki jo iz rok ljubljene iztrgajo zvonovi vojne ali okrutni oče. Preobleče se in gre na morje ali v vojno. Balade, ki so bile od sedemnajstega stoletja do viktorijanske dobe izjemno popularne predvsem med nižjimi sloji, slavijo junakinje kot zglede "prave ženskosti", polne vrlin in neustrašne, podobno kot v že omenjenih pripovedkah. Junakinje so predstavljale romantični in herojski ideal, preden je etos ženske krhkosti prevladal.

Resnične zgodbe žensk iz tega obdobja, ki so smele s posebno pisno odločbo nositi moška oblačila (povečini so bile to ženske, ki so preoblečene služile vojsko, a je bil njihov spol tako ali drugače razkrit), seveda niso bile tako romantične kot v baladah. Ker se niso ujemale s splošnimi družbenimi predstavami o ženskah, so jih uvrščali v posebno kategorijo, imele so status, podoben "cirkuškim kuriozitetam" (Dugow, 1996, 48). Njihova podoba je zbujala nelagodje, po drugi strani pa njihove življenjske zgodbe za ženske višjih slojev, ki so se zanimale zanje, niso bile dovolj romaneskne in romantične.

Življenjski zgodbi popotnice in eonistke Isabelle Eberhardt gotovo ne manjka "romanesknosti", če sklepamo po številu pisateljev, katerih dela je navdihovala.²⁰ Rodila se je v Ženevi leta 1877 materi potomki ruske aristokracije in očetu, čigar identiteta ostaja predmet kontroverz in tudi romantičnih ugibanj, saj so njeni življenjski zgodbi dodani številni elementi legende. Isabelle je odraščala v razburljivem in dinamičnem družinskem okolju, kjer so ruski anarhisti stalno spreminjali imena in obleko. Vzgajali so jo v precej fantovski maniri in jo tudi oblačili kot fanta, vrh tega pa je tudi njeno telo ostalo "fantovsko". Nihče je ni silil, naj se vede dami primerno, niti naj nosi ženske obleke tistega časa, ki bi ovirale njeno gibanje. S pisanjem se je začela ukvarjati že v zgodnjih najstniških letih, bila pa je tudi zelo nadarjena lingvistka in je pri devetnajstih med drugim tekoče pisala in govorila arabsko. Svoje prve zgodbe je objavila pod psevdonimom Nicolas Podolsky, kar ni bilo za tisti čas nič neobičajnega. Eden od urednikov, s katerim si je dopisovala, ji je v enem od pisem svetoval:

Draga gospodična in confrère, ob vašem pismu zlahka pozabim, ali ste dekle ali fant. Če ne bi bilo vaše ženstvene pisave, bi lažje verjel v slednje. Kakorkoli že, to dokazuje, da posedujete nenavadno virilnost, čeprav ublaženo z vašimi čustvi in aspiracijami. Nikoli ne postanite popolnoma maskulinizirani, kajti superiorna ženska je superiorna moškim kolegom (Kobak, 1988, 43).

Nekega drugega urednika pa je njena identiteta tako zmedla, da ji je pisma naslavljaj na štiri različne načine v ženskem in moškem spolu. Leta 1896 si je začela dopisovati z znanim arabskim učenjakom, egiptovskim pisateljem Aboujem Naddaro, ki je takrat živel v Parizu. Pisala mu je v arabščini in se predstavila kot mlad slovenski pisatelj, ki se je islamiziral in privzel ime Mahmoud Saadi. Želi si potovati v Alžirijo, da bi izpopolnil svojo arabščino. Naddara je bil tako navdušen nad njenimi pismi, da se je Isabelle odločila, da mu razkrije svoj spol. V odgovoru ji je izrazil obžalovanje, da je prestar, da bi lahko pred noge položil srce tej mladi genialni dami, "blagoslovljeni z velikimi krepostmi in superiornimi kvalitetami" (Kobak, 1988, 46). Naddara jo je pisno predstavil še nekaterim drugim arabskim učenjakom, ki so jo poznali le kot Mahmouda Saadija. S tem imenom je potovala po Tuniziji (kjer se je sicer izdajala za mladega Turka) in po Alžiriji, kamor se je tudi preselila skupaj z materjo, ko ji je bilo dvajset

19 Mornarski ali vojaški poklic seveda še zdaleč nista bila edina ženskam nedostopna poklica. Tiste, ki so želele, na primer, postati zdravnice ali pravnice, so prav tako morale prevzeti moško identiteto. Ena izmed njih je bila James (Miranda) Berry, ki je delala kot zdravnik v britanskih kolonijah. Poklic, ki je bil neporočenim angleškim ženskam dostopen, pa je bil poklic misijonarke. Te so imele, v primerjavi z ženskami doma, "boljše možnosti za neodvisno delovanje in večjo svobodo" (Baskar, 1997, 274).

20 Med njimi je bil tudi Paul Bowles s knjigo *Iskalci pozabe*.

let. Isabelle je bila navdušena nad islamom in je trdila, da se je že rodila muslimanka. Tudi njena mati se je pod njenim vplivom spreobrnila v islam. Mati je kmalu po nastanitvi v Alžiru umrla in Isabelle se je iz depresije izvlekla s potovanji. Moška obleka ji je dajala določeno svobodo in ji omogočala dostop do prostorov, ki bi ji bili sicer nedostopni, poleg tega pa je uživala v občutku, da se lahko sama odloča, komu naj razkrije svoj spol in komu ne. Zelo verjetno je, da je bila njena preobleka mnogo bolj prepričljiva za njo samo kakor za druge. Površni znanci ali tisti, ki jih je srečala mimogrede, so nemara res brez vprašanj sprejemali njeno moško podobo, tisti pa, s katerimi je bila dlje v stiku, so dobro vedeli, da je ženska in Evropejka, a so taktno sprejemali njeno izbiro in s tem izražali toleranco in spoštovanje. V dobrih odnosih je bila z mnogimi šejki. Lokalne skupnosti od tujk niso pričakovale ne zahtevale, da se zakrivajo ali preoblačijo, kar je jasno razvidno iz izkušenj viktorijanskih popotnic. Toda Isabelle je v popotnih zapiskih rada poudarjala uspešnost svoje preobleke, kljub temu, da preobleka ni bila pogoj njene mobilnosti:

Mladi mož ni nikdar posumil, da sem ženska, klical me je "moj brat Mahmoud" in dva meseca sva si delila njegovo nomadsko življenje in delo (Eberhardt, 1988, 51).

Tudi za francoske kolonialne uradnike seveda ni bilo dvoma o njenem spolu, saj je bil zapisan v njenem potnem listu. Prav tako ni ženske identitete skrivala pred tistimi, ki si jih je izbrala za ljubimce, in ti so bili po večini Arabci, kar je francoske oblasti – poleg njene odkrite naklonjenosti islamu in proarabske države nasploh – še dodatno dražilo. Policijske postaje po Alžiriji so imele njen dosje popisane s kopico neprijetnih opazk. Na svojih potovanjih – na katerih je bila, kot je sama rada rekla, musliman med muslimani – je bila pogosto ogorčena nad ravnanjem Francozov z domačini (Eberhardt, 1988), in verjetno je to eden od razlogov, da so domačini z njo ravnali s tolikšno mero tolerance.

Spreminjanje spolne identitete oziroma podvojitve identitete, kot sta zapisala uvodničarja v njena zbrana potopisna dela,²¹ je bilo zanjo normalno stanje, ki ga je bila navajena že iz otroških let. Tudi ko se je leta 1901 poročila, je v pismu možu zapisala:

Seveda sem tvoja žena pred Bogom in Islamom. Vendar nisem samo navadna Fatima. Sem tudi tvoj brat Mahmoud, božji služabnik... (Kobak, 1988, 183).

Njena potovanja, preoblačenje in menjave identitet so del ene najbolj razvpitih popotnih zgodb. Pripisujejo ji ekscentričnost, divjost in "mračne skrivnosti" (Russel, 1988, 127). Prav tako je postala predmet etničnih stereotipov: "akademsko zanimanje Angležinj za Arabsko puščavo je bilo v popolnem nasprotju s privlačnostjo, ki jo je za nedisciplinirano Slovanke imela puščava" (Russel, 1988, 127). Tako njena biografija (Kobak, 1988) kakor urednica antologije popotnic (Morris, 1994) ne omenjata zanimanja za islam ali spoštovanja lokalnih prebivalcev, poudarjata le njene "razburkane notranje krajine". Kot bi jima želela ustreči, je Eberhardtova tudi umrla dramatično, stara sedemindvajset let, v poplavi sredi puščave. Po smrti so v Evropi pisali o njej kot o "puščavskem androginu", za vsa njena neobjavljena dela je zavladalo veliko zanimanje. Tudi danes se še vedno pojavljajo zapisi o njej, tako v Evropi kot v Alžiriji. V Evropi še vedno ponatiskujejo njene knjige ali zbrana dela. V Alžiru obstaja tudi ulica z njenim imenom in ugledni časniki so v osemdesetih letih pogosto pisali o njej z veliko naklonjenostjo. V Alžiriji ni označena za ekscentrično čudakinjo kot na Zahodu, temveč za prijateljico Alžirije, ki je nasprotovala francoski kolonialni prevladi.²²

Morda bi lahko rekli kot junakinja v pripovedki, da ji je preobleka v življenju sicer dobro služila,²³ gotovo pa ni bila najpomembnejši element njenega življenja.

Sodobnih popotnih zgodb preoblačenja ni veliko. Dve najbolj znani sta poudarjeno utilitarni. Sarah Hobson, ki se je v Iran odpravila v sedemdesetih letih minulega stoletja, se je za preobleko odločila zaradi večje varnosti, predvsem pa zato, da bi lahko obiskala ženskam prepovedan tempelj Kom.²⁴

Čprav ni bila prepričana, da bo preobleka delovala, se je odločila, da si povije dojke z elastičnim trakom, postriže lase, potemni obrvi, si z notranjimi žepi poveča obseg trebuha, kupi dve številki prevelike čevlje ter si nadene ime John. Sestra pa ji je svetovala, naj drži rame čim bolj naprej, da bo videti bolj konkavna. Najprej je preizkusila preobleko na ulicah Londona, kjer ji nihče ni posvečal pozornosti; zato se je opogumljena v javnem stranišču napotila proti vratom z napisom 'Moški', a je snažilka takoj zavpila:

21 Pri Isabelle ni šlo za "substitucijo identitete, temveč za podvojitve sprejete in izražene identitete" (Eberhardt, 1988, 13).

22 Za to informacijo se prijazno zahvaljujem Gianni Djaba.

23 Imeniten zgled kompleksne zgodbe o spolni identiteti in preoblačenju je tudi sodobni roman Tahar Ben Jallouna *Otrok peska*, v katerem zadnje rojeno deklico v družini brez moških potomcev starši ob rojstvu razglasijo za fantka, jo tako tudi oblačijo in vzgajajo.

24 Odlomki iz njenega potopisa so uvrščeni v dve antologiji in sicer (Robinson, 1995; Morris, 1994), v katerih je potopis označen skoraj za kultnega, kot dokaz ženskega poguma in iznajdljivosti.

"Ej, n' morš ke, zakva hoč'š ke?"

"Oprostite, sem mislila, da sem moški,"

"S' mis'la da s' moški? Pa kva še. Pol s'm pa jest vila" (Robinson, 1995, 165).

Ta pripetljaj ji je odvezel precej vere v prepričljivost preobleke, zato po prihodu v Iran ni bila pripravljena na to, da bi njena preobleka v resnici lahko delovala kot prepričljivo vizualno sporočilo. Tako jo je temeljito presenetil mlad fant, ki jo je ogovoril na ulici, misleč, da je ona tudi fant in jo povabil k sebi domov. V večini primerov so bili moški sicer skeptični do nje in le redki so "verjeli" njeni preobleki ali njenim zgodbam o ženi in otroku. Poleg tega se je njen spol razkril pri vsakem pregledu potnega lista. Začasno prevzeta spolna identiteta, ki je ni bila vajena, ji je povzročala težave tudi v odnosu do žensk.

V Kom ji je preoblečeni uspelo priti in se pogovarjati z učiteljem in študenti o iskanju vere. Ob ponovnem obisku se je po dolgem pogovoru in sedenju zavnala, pozabila na to, zakaj se drži sključeno, in učitelj je pomenljivo pogledal njen zgornji del telesa. Preden se je poslovila, ji je rekel, naj prijateljem doma ne pove, da jih je prevarala, in jo naravnost vprašal, ali je dekle. Odgovorila mu je pritrdilno, in povedal ji je, da so o njej že prej dvomili, predvsem zato, ker se je smejala potihom in ne naglas kot moški, ker je ob začudenju razpirala oči ali jih povešala in po žensko gestikulirala z rokami. Sama v knjigi trdi, da še nobena ženska ni stopila v svetišče, vendar ravnanje učitelja Hasan-Alija kaže na to, da ni nujno tako. Po "razkritju" ga namreč vpraša, če mora zdaj oditi, on pa ji odgovori. "Ne, ne, prosim, ostani. Iskanje resnice je pomembnejše, kot sem že omenil, in ni na meni, da kogarkoli zavrnem" (Robinson, 1995, 169).

Iz zapisane zgodbe lahko razberemo, da je popotnica zlorabila tako gostoljubje kot zaupanje učitelja, ki jo je prosil, naj o prevari ne govori. Medtem ko je Isabelle Eberhardt gojila spoštovanje do lokalne kulture, je sodobni popotnici preoblačenje le instrumentalna rešitev za lokalno prepoved in sredstvo za lastno promocijo v obliki knjige, zato je povečevanje njenih "dosežkov" v sodobnih popotnih antologijah še toliko bolj pomenljivo.

Drugi zgled instrumentalnega preoblačenja v sodobnem ženskem potopisju je nemška arheologinja Christa Paula, ki se je leta 1989 odpravila na potovanje, o katerem je vedno sanjal njen profesor, do starih budiističnih arheoloških ostankov v zaprtem in za gibanje prepovedanem delu Kitajske. Za preobleko se je odločila zaradi varnosti in zato, da bi bila manj opazna. Nosila je kapo, ki je pokrivala njene svetle lase, široke hlače in široka gornja oblačila, in njena podoba (visoka je 174 cm) je zelo prepričljivo delovala predvsem na lokalne ženske.

Paulino potovanje je bilo lovljenje ravnotežja med

uradnimi dovoljenji za arheološka najdišča in organizacijo ilegalnega prevoza do Mirana. S pomočjo domačina, ki je postal njen vodnik in ljubimec, ji je po treh mesecih uspelo priti do Mirana, kjer je odkrila ostanke štirih še ne vrisanih zgradb. Svoj cilj je dosegla tudi s pomočjo preobleke, uporabljala pa jo je izrazito instrumentalno, le v določenem času in na določenih krajih.

Preobleka je obema omenjenima popotnicama služila, kot sredstvo za doseg točno določenega cilja, dostopa do prepovedanega prostora. V prvem primeru je bilo to svetišče, definirano kot moški prostor, v drugem primeru pa prepoved ni temeljila na spolu, temveč na etničnosti, saj je bil prostor prepovedan za tujce obeh spolov.

Poleg opisanih strategij ženske popotne mobilnosti, povezanih z rabami obleke, je v sodobni popotni literaturi moč najti mnoge primere individualnih strategij. Te so običajno izrazito situacijske, začasne, uporabljene za lažje prečkanje mejnih prehodov, za izhod iz zagatne situacije, za nevtraliziranje nadlegovanja ali pridobitev ugleda in spoštovanja. Nekatere sodobne popotnice uporabljajo vlogo delikatne, nemočne ženske tako, da jo zasakajo sebi v prid, druge si izberejo uprizarjanje lokalno spoštovanega poklica ali dejavnosti, spet tretje si izmislijo docela izvorne situacijske strategije, kot je na primer fiktivna nosečnost.

Uporaba "etosa ženske delikatnosti", poudarjanje krhkosti, ranljivosti, nemoči in naivnosti kot strategije ženske mobilnosti je v potopisnih pričevanjih precej razširjena. Socialne prakse, ki so v preteklosti omejevale žensko mobilnost tudi s predpisovanjem ideala delikatnosti in krhkosti, je torej, podobno kot zakrivanje, mogoče s pridom uporabiti za večjo mobilnost. Če gre pri zakrivanju za "fiktivno nevidnost", gre tu za "fiktivno nemoč".

Individualne strategije popotnic so način reševanja hipnih ali daljših zagat v določenih lokalnih kontekstih. Način izbire določene strategije je lahko pogojen z izkušnjami od doma ali pa z uspešnim kulturnim branjem lokalno sprejemljivih vzorcev vedenja in predstavljanja. (Pre)poznovanje lokalnega konteksta je lahko rezultat daljšega bivanja v določenem okolju, lahko pa je tudi plod naključja.

Nekega deževnega popoldneva sem v prodajalni rabljenih knjig v mestecu San Cristobal de las Casas v Chiapasu naletela na pet let star potopis po Mehiki, delo neke potovalke iz ZDA. Podnaslov knjige *Spomini ženske, ki je potovala sama* me je pritegnil, zato sem jo kupila. Toda v knjigi nisem prepoznala ne mesteca San Cristobal de las Casas, čeprav se v petih letih ni tako zelo spremenilo, ne okoliških vasi. Njen opis prostora je bila pogojen z njeno izkušnjo, katere referenčni okvir je bil New York, mesto, iz katerega je prišla. Poleg tega je okoliške vasi obiskovala na konju, ki ji je omogočil drugačen dostop do njih. Kasneje sem odkrila, da se

njeno ime pojavlja v antologijah tako v vlogi pisateljice kot v vlogi urednice. V uredniškem predgovoru k antologiji je med drugim zapisala, da je ob prebiranju moških potopisov iz osemdesetih let odkrila, da njihove izkušnje "ne ustrezajo njeni" oziroma je "ne potrjujejo" (Morris, 1994, xvii). Opisujejo namreč le zunanji svet, medtem ko ženske opisujejo tudi "notranje krajine". Ob tem sem se ponovno spomnila potopisa po Mehiki in tega, da njena izkušnja moje ni potrjevala ne v "zunanjem" in ne v "notranjem" pogledu.

Individualne strategije so torej pomembno odvisne tudi od tega, od kod potovalka prihaja. Poleg tega so pomembne idiosinkratične poteze, ki jih ni mogoče reducirati na socialni ali kulturni kontekst.

Nasprotno pa so sodobni vodniki in antologije zastavljeni, kot da je ženska potovalna izkušnja generična, čeprav jim za merilo, skoraj izključno, služijo anglosaške potovalke srednjega razreda.

TEMPORARY AND FLEXIBLE IDENTITIES OF WOMEN TRAVELERS

Irena WEBER

ISH – Institutum Studiorum Humanitatis, SI-1000 Ljubljana, Breg 12

SUMMARY

The study of contemporary women travellers focuses on particular local context that determine the status and position of women who travel alone and represent the aberration from culturally defined gender roles. The incorporation of a foreigner is usually marked by ritual behavior in order to "neutralise" the possible danger or pollution. The local communities cope with foreign women travellers by conferring a temporary social status on them, by shaping their temporary identities and thus stating "their proper place". That enables the local community to control yet protect them at the same time. Temporary status and identity include the status of "honorary man" and symbolic adoption – an identity of a sister or a daughter – through establishing the fictive kinship relations. Women travellers for their part use several strategies to allow for spatial mobility among them the particular uses of dress, veiling, cross-dressing and individual strategies and situation role playing.

The study combines participant observation methods with text analysis, drawing on different anthropological approaches.

Key words: women travellers, gender identity, strategies of mobility, local context, temporary social status

LITERATURA

Abu-Lughod, L. (1986): Veiled Sentiments. Honor and poetry in Bedouin society. Berkeley, University of California Press.

Ardener, S. (1993a): Women and Space. Ground Rules and Social Maps. Oxford, Berg.

Ardener, S. (1993b): Defining Females. The nature of Women in Society. Oxford, Berg.

Armstrong, R. (1995): A Troubled Guest. V: Davies, M., Jansz, N.: More Women Travel. London, The Rough Guides.

Ayliffe, R. (1993): In at the Deep End. V: Davies, M., Jansz, N.: Women Travel. London, The Rough Guides.

Barnes, R., Eicher, J. B. (1992): Dress and gender. Making and Meaning. Oxford, Berg.

Baskar, B. (1997): Krščanski misijoni – ne zgolj moško

veselje. Časopis za kritiko znanosti, XXV, 182. Ljubljana, 274-276.

Ben Jelloun, T. (1995): Otrok peska. Ljubljana, Mladinska knjiga.

Birkett, D. (1991): Spinsters abroad. Victorian Lady Explorers. London, Victor Gollancz.

Bleie, T. (1993): Aspects of Androgyny. V: Broch-Due, V., Rudie, I. & T. Bleie: Carved Flesh Cast Selves. Gendered Symbols and Social Practices. Oxford, Berg.

Callaway, H. (1992): Dressing for Dinner in the Bush: Rituals of Self-Definition and British Imperial Authority. V: Barnes, R., Eicher, J. B.: Dress and gender. Making and Meaning. Oxford, Berg.

Callaway, H. (1993): Spatial Domains and Women's Mobility in Yorubaland, Nigeria. V: Ardener, S.: Women and Space. Ground Rules and Social Maps. Oxford, Berg.

- Chatty, D. (1997):** The burqa face cover: An aspect of dress in Southeastern Arabia. V: Lindisfarne-Tapper, N., Ingham, B.: Languages of Dress in the Middle East. London, Curzon.
- Creighton, M. S., Norling, L. (1996):** Iron Men, Wooden Women. Gender and Seafaring in the Atlantic World, 1700-1920. Baltimore, The Johns Hopkins University Press.
- Crick, M. (1992):** Ali and me. An essay in street corner anthropology. V: Okely, J., Callaway, H.: Anthropology and Autobiography. London, Routledge.
- Crick, M. (1995):** The Anthropologist as Tourist: Identity in Question. V: Lanfant, M-F., Allcock, J.B., Bruner, E.M. (ed.): 1995. International tourism. Identity and change. London, Sage.
- Davies, M., Jansz, N. (1995):** More Women Travel. London, The Rough Guides.
- Dugaw, D. (1996):** Female Sailors Bold. Transvestite Heroines and the Markers of Gender and Class. V: Creighton, M. S., Norling, L.: Iron Men, Wooden Women. Gender and Seafaring in the Atlantic World, 1700-1920. Baltimore, The Johns Hopkins University Press.
- Eberhardt, I. (1988):** Ecrits sur le sable. (récits, notes et journaliers). Pariz, Grasset.
- Eco, U. (1990):** Travels in hyperreality. San Diego, Harcourt Brace Jovanovich.
- Eicher, J. B., Roach-Higgins, M. E. (1992):** Definition and Classification of Dress: Implication for Analysis of Gender Roles. V: Barnes, R., Eicher, J. B.: Dress and gender. Making and Meaning. Oxford, Berg.
- El Guindi, F. (2000):** Veil. Modesty, privacy and resistance. Oxford, Berg.
- Gardner, K. (1993):** Learning Village Life. V: Davies, M., Jansz, N.: Women Travel. London, The Rough Guides.
- Grémaux, R. (1994):** Woman Becomes Man in the Balkans. V: Herdt, G.: Third Sex, Third Gender. Beyond Sexual Dimorphism in Culture and History. New York, Zone Books.
- Grimbly, C. (1993):** Striking out alone. V: Davies, M., Jansz, N.: Women Travel. London, The Rough Guides.
- Hagger, J. (1993):** Camel Trek to Tassili. V: Davies, M., Jansz, N.: Women Travel. London, The Rough Guides.
- Hanson, J. (1993):** A Walk along the Niger River. V: Davies, M., Jansz, N.: Women Travel. London, The Rough Guides.
- Hunt, F. (1995):** Back to Bengal. V: Davies, M., Jansz, N.: More Women Travel. London, The Rough Guides.
- Husain, J. (1996):** Handsome Heroines. Women as Men in Folklore. New York, Anchor.
- Jamie, K. (1992):** The Golden Peak. Travels in Northern Pakistan. London, Virago.
- Johnson, C. (1993):** Days on the Road. V: Davies, M., Jansz, N.: Women Travel. London, The Rough Guides.
- Joris, L. (1996):** The gates of Damascus. London, Lonely Planet Journeys.
- Južnič, S. (1993):** Identiteta. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.
- Kobak, A. (1988):** Isabelle. The life of Isabelle Eberhardt. London, Chatto & Windus.
- Kulyk Keefer, J. (1994):** Spain: ghosts. V: Govier, K.: Without a Guide. Contemporary Women's Travel Adventures. Saint Paul, Hungry Mind Press.
- Leed, E. J. (1991):** The Mind of the Traveler. From Gilgamesh to Global Tourism. New York, BasicBooks.
- Lindisfarne-Tapper, N., Ingham, B. (1997):** Languages of Dress in the Middle East. London, Curzon.
- Mabro, J. (1996):** Veiled half-truths. Western Travellers' Perceptions of Middle Eastern Women. New York, I.B. Tauris.
- Moore, H. L. (1994):** A passion for difference. Cambridge, Polity Press.
- Morris, M. (1988):** Nothing to declare. Memoirs of a woman travelling alone. New York, Penguin Books.
- Morris, M., O'Connor, L. (1994):** The Virago Book of Women Travellers. London, Virago Press.
- Morton, C. (1993):** Working in Development. V: Davies, M., Jansz, N.: Women Travel. London, The Rough Guides.
- Norton, J. (1997):** Faith and fashion in Turkey. V: Lindisfarne-Tapper, N., Ingham, B.: Languages of Dress in the Middle East. London, Curzon.
- Nzenza-Shand, S. (1997):** Songs to an African sunset. A Zimbabwean Story. London, Lonely Planet Publications.
- Okely, J. (1993):** Privileged Schooled and Finished: Boarding Education for Girls. V: Ardener, S.: Defining Females. The nature of Women in Society. Oxford, Berg.
- Patel, S. (1993):** Between Two Cultures. V: Davies, M., Jansz, N.: Women Travel. London, The Rough Guides.
- Paula, C. (1995):** The Road to Miran. Travels in the Forbidden Zone of Xinjiang. London, Flamingo.
- Pellow, D. (1996):** Setting boundaries. The anthropology of Spatial and Social Organisation. Westport, London, Bergin & Garvin.
- Pittin, R. (1996):** Negotiating Boundaries: A Perspective from Nigeria. V: Pellow, D.: Setting boundaries. The anthropology of Spatial and Social Organisation. Westport, London, Bergin & Garvin.
- Pratt, M. L. (1992):** Imperial Eyes. Travel Writing and Transculturation. London, Routledge.
- Ramet, S. P. (1996):** Gender Reversals & Gender Cultures. Anthropological and Historical Perspectives. London, Routledge.
- Rediker, M. (1996):** Liberty beneath the Jolly Roger. The Lives of Anne Bonny and Mary Read, Pirates. V: Creighton, M. S., Norling, L.: Iron Men, Wooden Women. Gender and Seafaring in the Atlantic World, 1700-1920. Baltimore, The Johns Hopkins University Press.
- Roberts, N. (1993):** A "Foreign Expert". V: Davies, M., Jansz, N.: Women Travel. London, The Rough Guides.

- Robinson, J. (1995):** *Unsuitable for Ladies. An anthology of women travellers.* Oxford, Oxford University Press.
- Rodgers, S. (1993):** *Women's Space in a Men's House: The British House of Commons.* V: Ardener, S.: *Women and Space. Ground Rules and Social Maps.* Oxford, Berg.
- Russel, M. (1988):** *The blessing of a good thick skirt. Women Travellers and Their World.* London, Collins.
- Sandborg, K. (1993):** *Malay Dress Symbolism.* V: Broch-Due, V., Rudie, I. & T. Bleie: *Carved Flesh Cast Selves. Gendered Symbols and Social Practices.* Oxford, Berg.
- Schwartz, J. (1993):** *Keeping a Political Perspective.* V: Davies, M., Jansz, N.: *Women Travel.* London, The Rough Guides.
- Solloway, N. (1995):** *McDonalds and Coffee to Go.* V: Davies, M., Jansz, N.: *More Women Travel.* London, The Rough Guides.
- Strathern, M. (1993):** *Making Incomplete.* V: Broch-Due, V., Rudie, I. & T. Bleie: *Carved Flesh Cast Selves. Gendered Symbols and Social Practices.* Oxford, Berg.
- Topouzis, D. (1993):** *Life with the Diops.* V: Davies, M., Jansz, N.: *Women Travel.* London, The Rough Guides.
- Visser, M. (1997):** *The way we are.* London, Penguin Books.
- Warnock Fernea, E. (1969):** *Guests of the Sheik: An Ethnography of an Iraqi Village.* New York, Anchor Books.
- Warnock Fernea, E. (1998):** *In Search of Islamic Feminism. One Woman's Global Journey.* New York, Doubleday.
- Weber, I. (1997):** *Kultura potepanja.* Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Weber, I. (2001):** "Kot svila preden se dotakne meča" (Intervju z Nancy Lindisfarne). *Emzin*, 3/4, 11/2001. Ljubljana, 28-33.
- Weber, I. (2002):** *Zidovi in zakrivala: transformacije ženske prostorske mobilnosti v pogojih sekluzije. Teorija in praksa XXXIX, 2, 2002.* Ljubljana, 195-203.
- Wheeler, S. (1997):** *Terra Incognita. Travels in Antarctica.* London, Vintage.
- Wheeler, T. (1985):** *Sout-East Asia on a shoestring.* Berkeley, Lonely Planet Publications.
- Wortley Montagu, Lady M. (1994):** *The Turkish Embassy Letters.* London, Virago.
- Wright, S. (1993):** *Place and face: Of Women in Doshman Ziāri, Iran.* V: Ardener, S.: *Women and Space. Ground Rules and Social Maps.* Oxford, Berg.
- Yohay, B. J. (1995):** *Five Pounds of Almonds.* V: Bond, M.: *Travelers' Tales: A Woman's World.* Sebastopol, O'Reilly & Assoc.
- Zepatos, T. (1996):** *A Journey of One's Own. Uncommon Advice for the Independent Woman Traveler.* Portland, The Eighth Mountain Press.

original scientific paper
prejeto: 2003-04-15

UDK 314.6+316.73-055.62-054.57/6

DINAMIKA KULTURNIH IN IDENTITETNIH MEDGENERACIJSKIH TRANSMISIJ PRI OTROCIH ETNIČNO MEŠANIH DRUŽIN

Mateja SEDMAK

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 18
e-mail: mateja.sedmak@zrs-kp.si

IZVLEČEK

Članek na osnovi analize šestih pripovedi otrok etnično mešanih staršev prikazuje dinamiko kulturnih in identitetnih medgeneracijskih transmisij. Predstavljene zgodbe izpostavljajo nekatere tipične socializacijske vzorce etnično mešanih družin (družinski kulturni pluralizem, družinska kulturna asimilacija, identitetna in kulturna "barantanja") in okoliščine, ki spremljajo proces kulturne in identitetne medgeneracijske transmisije (etnična in jezikovna heterogenost okolja bivanja, nacionalizmi, zavračanje kulture kraja prihoda pri priseljenemu roditelju, otežkočena enoznačna narodna opredeljevanja ter druge). Avto/biografske zgodbe otrok iz etnično mešanih družin so bile zbrane v juliju 2002, predstavljena kvalitativna študija pa je del širšega raziskovalnega projekta, ki se posveča obravnavi otrok etnično mešanih družin.

Ključne besede: kulturne transmisije, etnično mešane družine, narodna pripadnost, etnična identiteta, asimilacija, kulturni pluralizem

DINAMICHE DI TRASMISSIONI CULTURALI E DI IDENTITÀ TRANSGENERAZIONALI NEI BAMBINI DI FAMIGLIE ETNICAMENTE MISTE

SINTESI

L'articolo, scritto in base alle analisi dei racconti di sei bambini che provengono da famiglie etnicamente miste, presenta le dinamiche di trasmissione culturale e di identità transgenerazionale. I racconti mettono in risalto alcuni tipici modelli di socializzazione che si riscontrano in famiglie etnicamente miste (pluralismo culturale familiare, assimilazione culturale delle famiglie, "la negoziazione" culturale e di identità), nonché le circostanze che accompagnano i processi di trasmissione culturale e di identità transgenerazionale (eterogeneità etnica e linguistica dell'ambiente, nazionalismo, il rifiuto della cultura locale da parte del genitore migrato, difficoltà nel dichiarare l'appartenenza ad una delle due nazioni, ecc.). I racconti autobiografici dei bambini di famiglie etnicamente miste sono stati raccolti nel mese di luglio del 2002. Lo studio qualitativo presentato fa parte di un più vasto progetto di ricerca che si occupa dei bambini di famiglie etnicamente miste.

Parole chiave: trasmissione culturale, famiglie etnicamente miste, appartenenza nazionale, identità etnica, assimilazione, pluralismo culturale

stanejo pri prepoznavanju spola odraslih vir izjemnega nelagodja, še posebej, če je telesni videz osebe skupaj z njeno obleko tak, da ne znamo z gotovostjo določiti njenega spola. Navajeni smo namreč, da so spolne kategorije nedvoumne in da je obleka njihov vizualni sporočilni kod.

Mnoge oblačilne prakse v zgodovini (od povezo- vanja nog, korzetov – kovinskim delom korzeta se je v angleščini reklo *stays* – do visokih pet) so prispevale k temu, da je bila ženska mobilnost manjša. Zato se transformacija ženske mobilnosti izraža tudi v obleki. V ženski potovalni izkušnji strateška raba obleke povečuje mobilnost s svojo udobnostjo, pa tudi s tem, da zakriva ženske obline, saj s tem povečuje varnost in, posredno, mobilnost.

Večina potovalk si izbira široka oblačila iz več razlogov: zaradi udobnosti, lokalnih običajev, ki zahtevajo pokrita kolena, ramena itn., in zaradi večje varnosti. Z zakrivanjem ženskih delov telesa pa se potovalke lahko znajdejo v situacijah, ko domačini ne vedo, katerega spola so, saj je sporočilnost tako izbrane obleke (široke hlače, široke majice, srajce in predvsem kratki lasje) dvoumna, tako rekoč "androgina".¹² V Indiji, kjer imajo, kot je bilo že omenjeno, vlaki posebne vagona za ženske, se je ena od potovalk znašla v neprijetni situaciji, ko so tako ženske v vagonu kot stražar, ki jih je varoval, podvomili o njenem spolu, zato ga je morala "nedvoumno" razkriti:

Kratke lase, vrečaste hlače in belo indijsko moško srajco brez ovratnika sem izbrala zaradi udobja, lažjega potovanja in zato, da bi se izognila nadlegovanju. [...] ...napela sem vrečasto srajco pod rokama in pokazala ženskam obris svojih prsi. Odobravoče so se naglas zasmejale in potisnile starca in njegovo puško stran (Zepatos, 1996, 49).

V ženskih popotnih zgodbah najdemo številne podobne majhne incidente. Pogosti so zapleti ob vstopu na stranišče. Razkritje dojke je po pričevanju popotnic najbolj univerzalen način dokazovanja spola in domačinke marsikje dojke z veseljem otipajo in preverijo. Dvomi o spolu lahko povzročijo, da domačini potovalki prilepijo neprijetno oznako. Prostovoljka, ki je delala v Bangladešu, piše, da so zaradi njenih kratkih las in širokih moških oblačil včasih moški na cesti vpili za njo v bengalščini: "Evnuh!" (Morton, 1993, 34).

O drugačnem kontekstu zakrivanja oblik ženskega telesa razpravlja Judith Okely v svoji analizi angleških dekliških internatov. Šolske uniforme v angleških dek-

liških internatih so "elaborirale nevidnost telesa" (Okely, 1996, 144), vse ženske obline je skrivala tunika, strogo določeno pa je bilo tudi očem nevidno spodnje perilo. Dekleta so namreč morala nositi po dvoje spodnjih hlač, ki naj bi simbolno varovale deviškost. Poleg tega so uniformo sestavljali "moški" kosi obleke, kravata, črtasta srajca in "moški" čevlji na vezalke. Poleg uniforme so pomembno vlogo igrale tudi telesna konstitucija (mnogo ukvarjanja s športom) in govorica telesa, zadržana gestikulacija in "nespotakljiva" telesna drža. Uniforma, ki je bila po eni strani "brezspolna", po drugi pa je kazala na "napačni spol", je dekleta pripravljala na prevzem družbeno predpisane spolne vloge.¹³

Obleka pa ne sporoča in signalizira le spolne identitete, temveč tudi pripadnost skupini, socialni ali ekonomski položaj, politično prepričanje itn., in s tem tudi položaj v hierarhiji. Antropologinja Laura Bohannan je opisala svojo prvo večerjo "v divjini", v štiridesetih letih 20. stoletja nekje v Nigeriji. Angleški služabniki so ji pripravili svečano večerno obleko, in šele sredi večerje se je zavedela, da jo domorodci že ves čas na skrivaj opazujejo. Zaradi tega se je počutila precej trapasto. Obljubila si je, da se ne bo vedla kot imperialni Angleži in se ne bo svečano oblačila za večerjo. A je prišel zahvalni dan, in antropologinja je ugotovila, "da so imeli Angleži prav" in da se je treba za večerjo preobleči, ker potrebuješ "simbol, neki zunanji znak, da ti pomaga k vsakodnevemu zavedanju, kdo si" (po: Callaway, 1993, 232). Obleka za posebne priložnosti je torej "povedala", kdo je antropologinja v odnosu do domorodcev: z njo se je antropologinja ritualno definirala.

Podoba toge formalnosti v oblačenju ob prelomu 19. v 20. stoletje je bila za uslužbenca britanskega imperija "vizualni marker" (Callaway, 1993, 232), ki je razločeval raso, spol in socialni status. Mnogi kolonialni uradniki niso bili pripadniki višjih slojev, katerim je tradicionalno pripadala posest etikete oblačenja. Ti so z obsesivnim spoštovanjem kodeksa oblačenja izražali tudi aspiracijo k višjemu statusu. Takšno oblačenje je bilo vidno znamenje "superiornosti", ki jo sicer prenašajo šole, akademije in stare univerze. Tudi žene kolonialnih uradnikov so se zvečine strogo pokoravale predpisom oblačenja, medtem ko so potovalke, kot je bila Mary Kingsley, sicer upoštevale zapovedi damskega oblačenja, a so v konvencionalnih oblekah počele nekonvencionalne stvari. Prav obleka kot zunanji znak statusa in družbene ekskluzivnosti jim je omogočala večjo mobilnost (v socialnem smislu, saj so jih sicer dolge in ozke obleke

12 Androginitet je tu mišljena bolj kot oblačilna določnica, ki jo pozna zahodna trendovska moda oblačenja. Za raznoličnost antropoloških rab pojma androginitete glej: (Strathern, 1993; Bleie, 1993).

13 Okely pravi z Bourdieujem, da je telo spomin, ki ga je zavestno težko izbrisati, in da njena telesna govorica še vedno odseva internatska učna leta (Okely, 1996, 137).

gotovo ovirale¹⁴) in delno osvoboditev od restrikcij predpisanih spolnih vlog. S tem seveda mislim na tiste spolne vloge, ki jih je predpisovala britanska – in obsešivno kontrolirala kolonialna – družba. Domačini so viktorijanke namreč sprejemali bolj kot predstavnice "bele oblasti" in manj kot ženske; barva njihove kože je bila zanje pomembnejša določnica od spola (Birkett, 1991).

b) "Fiktivna nevidnost" – zakrivanje

Leta 1987 sem bila v Istanbulu priča demonstracijam študentk istanbulske univerze, ki so zahtevale pravico do zakrivanja. Njihove demonstracije so se mi zdele, milo rečeno, nerazumne in neznansko bizarne. Tri leta pozneje sem na School of Oriental and African Studies poslušala predavanje neke turške antropologinje, ki nam je takratne dogodke predstavila v precej drugačni luči. Zakrivanje, je trdila, dejansko lahko pomeni ne le večjo varnost za žensko, temveč tudi njeno večjo mobilnost. Poleg tega je, v nasprotju s prevladujočim stereotipom o enakem videzu zakritih žensk, z zakrivalom mogoče izražati vse od osebnega okusa in socialnega statusa do političnega protesta, le oko mora vedeti, kaj gleda.

Podobno orientalistka Elizabeth Warnock Fernea opiše, kako se je v Iraku čez nekaj časa naučila med sabo razlikovati zakrite ženske, ki so se ji ob prihodu zdele vse enake (Warnock Fernea, 1969).

Gibanje za pravico do zakrivanja, ki so ga v Egiptu v sedemdesetih letih začele izobražene mlade ženske, je kompleksen proces, katerega osrednji temelj je afirmacija islamske identitete.¹⁵

Zakrivanje kot oblika "fiktivne nevidnosti" (Ardenner, 1993a, 13) lahko ženskam omogoči večjo svobodo. Lady Mary Wortley-Montagu je v zgodnjem osemnajstem stoletju za turške gospe z veseljem ugotavljala,¹⁶ da jim zakrivanje omogoča, da se srečujejo z ljubimci, ne da bi jih ljubosumni možje odkrili:

Zdaj, ko sem malo seznanjena z njihovimi običaji, si ne morem kaj, da ne bi občudovala zgledne diskretnosti ali pa skrajne neumnosti vseh piscev, ki so pisali o njih. Prav lahko je videti, da imajo več svobode, kot je imamo mi; nobena ženska, ne glede na status, ne sme na cesto brez dveh muslinov, enega, ki pokriva ves njen obraz razen oči, in drugega, ki pokriva celotno lasišče

in visi do polovice hrbta. Njihove postave so popolnoma skrite pod stvarjo, ki ji pravijo ferace, brez katere se ne prikaže nobene vrste ženska. [...] To nenehno maskiranje jim daje popolno svobodo, da sledijo svojim nagnjenjem brez nevarnosti, da bi jih odkrili [...] V celoti vzeto se mi zdijo turške ženske edini svobodni ljudje v imperiju (Wortley-Montagu, 1994, 71-72).

Podobno je zakrivanje kot izraz ženske družbene in seksualne svobode interpretirala Flora Tristan v prvi polovici devetnajstega stoletja, ko je opisovala oblačila *saya y manto* Peruank iz Lime. Čez oprijeta oblačila, ki so poudarjala postavo, so si Limčanke ognile široka, cunjasta in na videz zanemarjena zakrivala, ki so jih imenovali *disfrizada* (preobleka, maska). M.L. Pratt označi interpretacijo zakrivanja pri Lady Wortley-Montagu in Flori Tristan kot portret idealiziranega sveta ženske avtonomije, moči in užitka ter ga poimenuje "feminotopija" (Pratt, 1992, 164).

Kritični zapisi o zakrivanju in sekluziji so posebno pogosti v feminističnih tekstih iz sedemdesetih let 20. stoletja, medtem ko ju novejši etnografski teksti poskušajo interpretirati tudi v luči pozitivnih vidikov ženske ekonomske neodvisnosti ter pravic in celo privilegijev, ki jih sekluzija daje ženskam. Pri ljudstvu Hausa v Nigeriji se lahko zgodi, da žene na podlagi verskega prava tožijo svoje možje, če jim ti ne zagotovijo ali omogočijo sekluzije (Pittin, 1996, 181). Organizacijo ženske ekonomske aktivnosti v okoliščinah sekluzije opisuje tudi popotnica po Pakistanu, ki se večkrat vrača v isto družino in ima zato boljši uvid v njeno dinamiko. Ženske iz te družine imajo prodajalno oblačil, tekstilnih izdelkov in dodatkov, tako da tudi popotnico lahko primerno oblečejo "spodaj" in "povrh", v vsakdanja pisana oblačila in v burko. Ženska mobilnost je sicer lokalno omejena, in ko se pogovarjajo o potovanjih, ji ženske povedo:

"Za potovanje v drugo deželo potrebujemo dovoljenje očeta ali moža."

"No, kam pa lahko greste?"

"V kraj, kjer se izobražujemo ali delamo. V burki. Glej ..." Iztegnila je roki. "Dlani se lahko vidijo. Stopala se lahko vidijo." Odstrla si je lase s čela. "Lasje se ne smejo videti." Šla je po burko, da mi jo pokaže.

"Kot premikajoč se šotor!"¹⁷ je z vrta zavpil oče.

14 Čeprav je Mary Kingsley prav rada poudarjala koristnost dolge in debele obleke, ko padeš v nepredvideno trnje ali luknjo.

15 O zgodovini in kompleksnosti prakse zakrivanja glej: (El Guindi, 2000; Lindisfarne-Tapper, 1997). O zakrivanju v kontekstu institucije začasne poroke v Iranu glej: (Weber, 2002). Ne gre tudi pozabiti, da praksa zakrivanja ni omejena na ženske. Etnografsko najbolj natančno opisano je gotovo zakrivanje Tuaregov.

16 Za pregled percepcij zakrivanja žensk in harema v potopisni literaturi devetnajstega in zgodnjega dvajsetega stoletja, glej: (Mabro, 1991).

17 V farsijskem oziroma sodobnem perzijskem jeziku beseda *čador*, ki označuje iransko zakrivalo, pomeni tudi šotor (Wright, 1993, 135).

"Mislite, da je dobro, da so vaše hčere videti kot šotori?"

"Mir imajo in nobenih skrbi."

Rašida je prikimala. "Zadovoljne smo," je rekla (Jamie, 1992, 22).

Tudi mlade ženske v Maleziji so antropologinji zagotavljale, da se s pomočjo zakrivala počutijo udobno in varne, ker moški ne strmijo v njihova telesa (Sandborg, 1993), vendar je ob tem treba omeniti, da matere teh mladih deklet niso zakrite, ker je obleka kot simbol "malajskosti", ki je sinonimna "muslimanskosti", začela dobivati ta pomen šele po kitajsko-malajski krizi leta 1969. Tako so zahteve po "muslimanskem" oblačenju doletele šele mlajšo generacijo žensk, medtem ko starejša nosi tradicionalno obleko kebaia, ki poudarja telesne oblike, kar je v nasprotju z islamskimi normami (Sandborg, 1993, 195).

Praksa zakrivanja, ki jo na Zahodu predvsem v medijih prikazujejo kot dokaz islamskega zatiranja žensk, se precej razlikuje med različnimi deželami, kot tudi znotraj njih, se pravi med ženskami iz različnih socialnih slojev, iz urbanih ali vaških središč. O tem, kakaj praksa zakrivanja fascinira ne le medije, ampak tudi zahodne feministke, ima maroška pisateljica Leila Abouzeid malce hudomušno mnenje, ki ga je posredovala raziskovalki iz ZDA: "Islam daje ženski več pravic kot krščanstvo ali judaizem. Morda zato v vaši družbi kar naprej in naprej razpravljate o zakrivalih [...] To je dober način, kako zakriti slabosti v vaših lastnih prepričanjih – zakrijete jih tako rekoč prav natančno" (Warnock-Fernea, 1998, 78).

"Ženske vedno najdejo način, kako obiti sistem," pravi Hala Shakrallah, ustanoviteljica Novega ženskega raziskovalnega centra v Kairu. In meni, da je tudi praksa ponovnega zakrivanja žensk le najnovejši in najučinkovitejši način, kako obiti sistem (Warnock Fernea, 1998, 256). Njena izjava je le ena od mnogih ki nasprotujejo popularnim zahodnim stereotipom. Najpogostejši in najdominantnejši portret islamskih žensk v "zahodnih" medijih je nekakšen trikratni Z: zaprte, zastrte, zatirane. Zakrivalo in harem¹⁸ sta še vedno predmet mešanice fascinacije in odpora, ki je tako nazorno predstavljena v številnih potopisih iz devetnajstega stoletja. Razširjeni stereotipi o islamu si pogosto izbirajo žensko zakrivalo za vnebovpijoči simbol zatiranja in zaostalosti. Sodobna medijska podoba se s starimi zapisi mnogokrat (ne)presenetljivo pokriva. Kontroverze politične narave nastopajo v vlogi poročil o "zatiranju" in "demokraciji". Na tak način je bila med drugim v devetdesetih predstavljena debata ob izključitvi dveh osnovnošolk v Franciji, ker sta v razred prihajali zakriti.

c) Preoblačenje v moške

Stala je pred ogledalom in se dolgo gledala. Kako prepričljiva je bila kot moški! Naučila se je držati roke rahlo stran od ramen, da bi objela več prostora. Njena stopinja se je podaljšala v korak, in kadar je stala, so bile njene noge postavljene bolj narazen kot kadarkoli, ko je bila oblečena kot ženska. Segla je z roko navzgor, da bi snela turban, postala in se še zadnjič pogledala kot moški. In začutila je zbudljaj hrepenenja. Ta preobleka ji je dobro služila. Moškost ji je dobro služila.

Pripovedka iz Pandžaba

Junakinje v pripovedkah iz vsega sveta, ki jih je zbrala in priredila Shahrukh Husain, se preoblačijo v moške, da bi rešile svojo deželo, kralja, sorodnika ali lastno življenje, zaradi ljubezni, maščevanja, moči ali čisto preprosto zaradi zabave. Moška oblačila kot simbol moči so zunanji znak spremembe vrednot in percepcij junakinj. Ker imajo junakinje "izkušnjo" obeh spolov, se jim odprejo perspektive, ki jih prej niso imele. Zgradbe pripovedi so si večinoma podobne; junakinja, od čevljarjeve žene do princese, najprej odgovori na klic v sili, na neko stisko, nato se hitro in učinkovito preobleče (če hoče uspeti, ne sme nihče podvomiti o njenem spolu), in ko je misija uspešno končana, razkrije svoj spol in prevzame staro vlogo, le da je ta zavoljo izkušnje "dveh spolov" seveda spremenjena. Za uspešno izpeljano nalogo (za katero je nagrajena s statusom, ki ji omogoča večjo izbiro) se je morala junakinja poleg uspešne preobleke naučiti tudi ustrezne govorice telesa, zajeti prostor na široko, z razprtimi gestami, ki so značilne za moške, v nasprotju z "iztiskanjem" prostora s prekrizanimi rokami in nogami, značilnimi za ženske. Morda najpomembnejši pa je notranji premik v junakinji, ki ji zares omogoča "novo dinamiko v stari situaciji" (Husain, 1995, xvii).

Preoblačenje ženske v moškega je v pripovedkah funkcionalne inčasne narave. Ko je cilj dosežen, je spol razkrit; privzeta identiteta je torej jasno časovno omejena.

Zgodbe preoblačenja, kjer je identiteta prevzeta za daljše obdobje, v fikciji in v filmu niso redkost. Po drugi strani pa ima žensko preoblačenje v moškega v Evropi dolgo tradicijo. Nizozemska zgodovinarja Rudolf M. Dekker in Lotte van de Pol sta analizirala stodevetnajst primerov ženskega preoblačenja v zgodnji moderni Evropi in ugotovila, da je bilo preoblačenje realna ali celo življensko nujna opcija za tiste ženske, ki so se znašle v težkih življenjskih razmerah. Preoblačenje je bilo vseevropski pojav. Najbolj razširjeno je bilo v Angliji, na

18 Harem (iz *haram* – prepovedan) preprosto pomeni ločeni del hiše, v katerega tuji moški nimajo vstopa. Konotacije, ki jih ima beseda na "Zahodu", so seveda precej drugačne, a to ni predmet moje razprave.

Nizozemskem in v Nemčiji. Obstajala je prava "zakoreninjena podtalna tradicija preoblačenja žensk nižjih slojev" (Creighton, 1996, 233). Najpogosteje so se v moške preoblečile mlade ženske, samske, skromnega porekla in navadno nezakonske. V vojsko so se, na primer, v glavnem javljale ženske, ki so bile vajene trdega fizičnega dela.

Znamenit je primer mornark in piratk, ki ga je leta 1724 opisal kapitan Charles Johnson, potrjujejo pa ga tudi drugi zgodovinski viri. Johnsonova knjiga *Splošna zgodovina piratstva*, ki je našla svoje mesto tudi v knjižnici slavne viktorijanske popotnice Mary Kingsley, pripoveduje med drugim o sojenju piratom na Jamajki v letih 1720-1721, ko so obsodili na smrt osemnajst piratov. Ko so jih sodniki vprašali po olajševalnih okoliščinah, ki bi lahko vplivale na kazen, sta dva pirata izjavila, da sta noseča. Sodniki so bili seveda šokirani, a so po pregledu ugotovili, da gre res za noseči ženski. Težko je verjeti, da je bila preobleka na tako majhnem prostoru, kot je ladja, zares prepričljiva v vseh okoliščinah, vendar drži, da je piratkama preobleka v dobi "etosa ženske krhkosti" (Dugow, 1996, 35) omogočala mobilnost in dejavnost, ki ženskam na splošno ni bila omogočena.¹⁹

V osemnajstem stoletju je nasproti idealni podobi krhke, delikatne, pasivne, mehke, drobne, občutljive, prefinjene, skromne in v dejanjih zadržane ženske (Dugow, 1996, 35) stala podoba junakinje iz balad o pogumnih mornarkah, model lepote in poguma. Preoblečena junakinja je bila idealna oseba, ki jo iz rok ljubljenih iztrgajo zvonovi vojne ali okrutni oče. Preobleče se in gre na morje ali v vojno. Balade, ki so bile od sedemnajstega stoletja do viktorijanske dobe izjemno popularne predvsem med nižjimi sloji, slavijo junakinje kot zglede "prave ženskosti", polne vrlin in neustrašne, podobno kot v že omenjenih pripovedkah. Junakinje so predstavljale romantični in herojski ideal, preden je etos ženske krhkosti prevladal.

Resnične zgodbe žensk iz tega obdobja, ki so smele s posebno pisno odločbo nositi moška oblačila (povečini so bile to ženske, ki so preoblečene služile vojsko, a je bil njihov spol tako ali drugače razkrit), seveda niso bile tako romantične kot v baladah. Ker se niso ujemale s splošnimi družbenimi predstavami o ženskah, so jih uvrščali v posebno kategorijo, imele so status, podoben "cirkuškim kuriozitetam" (Dugow, 1996, 48). Njihova podoba je zbujala nelagodje, po drugi strani pa njihove življenjske zgodbe za ženske višjih slojev, ki so se zanimale zanje, niso bile dovolj romaneskne in romantične.

Življenjski zgodbi popotnice in eonistke Isabelle Eberhardt gotovo ne manjka "romanesknosti", če sklepamo po številu pisateljev, katerih dela je navdihovala.²⁰ Rodila se je v Ženevi leta 1877 materi potomki ruske aristokracije in očetu, čigar identiteta ostaja predmet kontroverz in tudi romantičnih ugibanj, saj so njeni življenjski zgodbi dodani številni elementi legende. Isabelle je odraščala v razburljivem in dinamičnem družinskem okolju, kjer so ruski anarhisti stalno spreminjali imena in obleko. Vzgajali so jo v precej fantovski maniri in jo tudi oblačili kot fanta, vrh tega pa je tudi njeno telo ostalo "fantovsko". Nihče je ni silil, naj se vede dami primerno, niti naj nosi ženske obleke tistega časa, ki bi ovirale njeno gibanje. S pisanjem se je začela ukvarjati že v zgodnjih najstniških letih, bila pa je tudi zelo nadarjena lingvistka in je pri devetnajstih med drugim tekoče pisala in govorila arabsko. Svoje prve zgodbe je objavila pod psevdonimom Nicolas Podolsky, kar ni bilo za tisti čas nič neobičajnega. Eden od urednikov, s katerim si je dopisovala, ji je v enem od pisem svetoval:

Draga gospodična in confrère, ob vašem pismu zlahka pozabim, ali ste dekle ali fant. Če ne bi bilo vaše ženstvene pisave, bi lažje verjel v slednje. Kakorkoli že, to dokazuje, da posedujete nenavadno virilnost, čeprav ublaženo z vašimi čustvi in aspiracijami. Nikoli ne postanite popolnoma maskulinizirani, kajti superiorna ženska je superiorna moškim kolegom (Kobak, 1988, 43).

Nekega drugega urednika pa je njena identiteta tako zmedla, da ji je pisma naslavljaj na štiri različne načine v ženskem in moškem spolu. Leta 1896 si je začela dopisovati z znanim arabskim učenjakom, egiptovskim pisateljem Aboujem Naddaro, ki je takrat živel v Parizu. Pisala mu je v arabščini in se predstavila kot mlad slovenski pisatelj, ki se je islamiziral in privzel ime Mahmoud Saadi. Želi si potovati v Alžirijo, da bi izpopolnil svojo arabščino. Naddara je bil tako navdušen nad njenimi pismi, da se je Isabelle odločila, da mu razkrije svoj spol. V odgovoru ji je izrazil obžalovanje, da je prestar, da bi lahko pred noge položil srce tej mladi genialni dami, "blagoslovljeni z velikimi krepostmi in superiornimi kvalitetami" (Kobak, 1988, 46). Naddara jo je pisno predstavil še nekaterim drugim arabskim učenjakom, ki so jo poznali le kot Mahmouda Saadija. S tem imenom je potovala po Tuniziji (kjer se je sicer izdajala za mladega Turka) in po Alžiriji, kamor se je tudi preselila skupaj z materjo, ko ji je bilo dvajset

19 Mornarski ali vojaški poklic seveda še zdaleč nista bila edina ženskam nedostopna poklica. Tiste, ki so želele, na primer, postati zdravnice ali pravnice, so prav tako morale prevzeti moško identiteto. Ena izmed njih je bila James (Miranda) Berry, ki je delala kot zdravnik v britanskih kolonijah. Poklic, ki je bil neporočenim angleškim ženskam dostopen, pa je bil poklic misijonarke. Te so imele, v primerjavi z ženskami doma, "boljše možnosti za neodvisno delovanje in večjo svobodo" (Baskar, 1997, 274).

20 Med njimi je bil tudi Paul Bowles s knjigo *Iskalci pozabe*.

let. Isabelle je bila navdušena nad islamom in je trdila, da se je že rodila muslimanka. Tudi njena mati se je pod njenim vplivom spreobrnila v islam. Mati je kmalu po nastanitvi v Alžiru umrla in Isabelle se je iz depresije izvlekla s potovanji. Moška obleka ji je dajala določeno svobodo in ji omogočala dostop do prostorov, ki bi ji bili sicer nedostopni, poleg tega pa je uživala v občutku, da se lahko sama odloča, komu naj razkrije svoj spol in komu ne. Zelo verjetno je, da je bila njena preobleka mnogo bolj prepričljiva za njo samo kakor za druge. Površni znanci ali tisti, ki jih je srečala mimogrede, so nemara res brez vprašanj sprejemali njeno moško podobo, tisti pa, s katerimi je bila dlje v stiku, so dobro vedeli, da je ženska in Evropejka, a so taktno sprejemali njeno izbiro in s tem izražali toleranco in spoštovanje. V dobrih odnosih je bila z mnogimi šejki. Lokalne skupnosti od tujk niso pričakovale ne zahtevale, da se zakrivajo ali preoblačijo, kar je jasno razvidno iz izkušenj viktorijanskih popotnic. Toda Isabelle je v popotnih zapiskih rada poudarjala uspešnost svoje preobleke, kljub temu, da preobleka ni bila pogoj njene mobilnosti:

Mladi mož ni nikdar posumil, da sem ženska, klical me je "moj brat Mahmoud" in dva meseca sva si delila njegovo nomadsko življenje in delo (Eberhardt, 1988, 51).

Tudi za francoske kolonialne uradnike seveda ni bilo dvoma o njenem spolu, saj je bil zapisan v njenem potnem listu. Prav tako ni ženske identitete skrivala pred tistimi, ki si jih je izbrala za ljubimce, in ti so bili po večini Arabci, kar je francoske oblasti – poleg njene odkrite naklonjenosti islamu in proarabske države nasploh – še dodatno dražilo. Policijske postaje po Alžiriji so imele njen dosje popisane s kopico neprijetnih opazk. Na svojih potovanjih – na katerih je bila, kot je sama rada rekla, musliman med muslimani – je bila pogosto ogorčena nad ravnanjem Francozov z domačini (Eberhardt, 1988), in verjetno je to eden od razlogov, da so domačini z njo ravnali s tolikšno mero tolerance.

Spreminjanje spolne identitete oziroma podvojitve identitete, kot sta zapisala uvodničarja v njena zbrana potopisna dela,²¹ je bilo zanjo normalno stanje, ki ga je bila navajena že iz otroških let. Tudi ko se je leta 1901 poročila, je v pismu možu zapisala:

Seveda sem tvoja žena pred Bogom in Islamom. Vendar nisem samo navadna Fatima. Sem tudi tvoj brat Mahmoud, božji služabnik... (Kobak, 1988, 183).

Njena potovanja, preoblačenje in menjave identitet so del ene najbolj razvpitih popotnih zgodb. Pripisujejo ji ekscentričnost, divjost in "mračne skrivnosti" (Russel, 1988, 127). Prav tako je postala predmet etničnih stereotipov: "akademsko zanimanje Angležinj za Arabsko puščavo je bilo v popolnem nasprotju s privlačnostjo, ki jo je za nedisciplinirano Slovanke imela puščava" (Russel, 1988, 127). Tako njena biografija (Kobak, 1988) kakor urednica antologije popotnic (Morris, 1994) ne omenjata zanimanja za islam ali spoštovanja lokalnih prebivalcev, poudarjata le njene "razburkane notranje krajine". Kot bi jima želela ustreči, je Eberhardtova tudi umrla dramatično, stara sedemindvajset let, v poplavi sredi puščave. Po smrti so v Evropi pisali o njej kot o "puščavskem androginu", za vsa njena neobjavljena dela je zavladalo veliko zanimanje. Tudi danes se še vedno pojavljajo zapisi o njej, tako v Evropi kot v Alžiriji. V Evropi še vedno ponatiskujejo njene knjige ali zbrana dela. V Alžiru obstaja tudi ulica z njenim imenom in ugledni časniki so v osemdesetih letih pogosto pisali o njej z veliko naklonjenostjo. V Alžiriji ni označena za ekscentrično čudakinjo kot na Zahodu, temveč za prijateljico Alžirije, ki je nasprotovala francoski kolonialni prevladi.²²

Morda bi lahko rekli kot junakinja v pripovedki, da ji je preobleka v življenju sicer dobro služila,²³ gotovo pa ni bila najpomembnejši element njenega življenja.

Sodobnih popotnih zgodb preoblačenja ni veliko. Dve najbolj znani sta poudarjeno utilitarni. Sarah Hobson, ki se je v Iran odpravila v sedemdesetih letih minulega stoletja, se je za preobleko odločila zaradi večje varnosti, predvsem pa zato, da bi lahko obiskala ženskam prepovedan tempelj Kom.²⁴

Čeprav ni bila prepričana, da bo preobleka delovala, se je odločila, da si povije dojke z elastičnim trakom, postriže lase, potemni obrvi, si z notranjimi žepi poveča obseg trebuha, kupi dve številki prevelike čevlje ter si nadene ime John. Sestra pa ji je svetovala, naj drži rame čim bolj naprej, da bo videti bolj konkavna. Najprej je preizkusila preobleko na ulicah Londona, kjer ji nihče ni posvečal pozornosti; zato se je opogumljena v javnem stranišču napotila proti vratom z napisom 'Moški', a je snažilka takoj zavpila:

21 Pri Isabelle ni šlo za "substitucijo identitete, temveč za podvojitve sprejete in izražene identitete" (Eberhardt, 1988, 13).

22 Za to informacijo se prijazno zahvaljujem Gianni Djaba.

23 Imeniten zgled kompleksne zgodbe o spolni identiteti in preoblačenju je tudi sodobni roman Tahar Ben Jallouna *Otrok peska*, v katerem zadnje rojeno deklico v družini brez moških potomcev starši ob rojstvu razglasijo za fantka, jo tako tudi oblačijo in vzgajajo.

24 Odlomki iz njenega potopisa so uvrščeni v dve antologiji in sicer (Robinson, 1995; Morris, 1994), v katerih je potopis označen skoraj za kultnega, kot dokaz ženskega poguma in iznajdljivosti.

"Ej, n' morš ke, zakva hoč'š ke?"

"Oprostite, sem mislila, da sem moški,"

"S' mis'la da s' moški? Pa kva še. Pol s'm pa jest vila" (Robinson, 1995, 165).

Ta pripetljaj ji je odvezel precej vere v prepričljivost preobleke, zato po prihodu v Iran ni bila pripravljena na to, da bi njena preobleka v resnici lahko delovala kot prepričljivo vizualno sporočilo. Tako jo je temeljito presenetil mlad fant, ki jo je ogovoril na ulici, misleč, da je ona tudi fant in jo povabil k sebi domov. V večini primerov so bili moški sicer skeptični do nje in le redki so "verjeli" njeni preobleki ali njenim zgodbam o ženi in otroku. Poleg tega se je njen spol razkril pri vsakem pregledu potnega lista. Začasno prevzeta spolna identiteta, ki je ni bila vajena, ji je povzročala težave tudi v odnosu do žensk.

V Kom ji je preoblečeni uspelo priti in se pogovarjati z učiteljem in študenti o iskanju vere. Ob ponovnem obisku se je po dolgem pogovoru in sedenju zavnala, pozabila na to, zakaj se drži sključeno, in učitelj je pomenljivo pogledal njen zgornji del telesa. Preden se je poslovila, ji je rekel, naj prijateljem doma ne pove, da jih je prevarala, in jo naravnost vprašal, ali je dekle. Odgovorila mu je pritrdilno, in povedal ji je, da so o njej že prej dvomili, predvsem zato, ker se je smejala potihom in ne naglas kot moški, ker je ob začudenju razpirala oči ali jih povešala in po žensko gestikulirala z rokami. Sama v knjigi trdi, da še nobena ženska ni stopila v svetišče, vendar ravnanje učitelja Hasan-Alija kaže na to, da ni nujno tako. Po "razkritju" ga namreč vpraša, če mora zdaj oditi, on pa ji odgovori. "Ne, ne, prosim, ostani. Iskanje resnice je pomembnejše, kot sem že omenil, in ni na meni, da kogarkoli zavrnem" (Robinson, 1995, 169).

Iz zapisane zgodbe lahko razberemo, da je popotnica zlorabila tako gostoljubje kot zaupanje učitelja, ki jo je prosil, naj o prevari ne govori. Medtem ko je Isabelle Eberhardt gojila spoštovanje do lokalne kulture, je sodobni popotnici preoblačenje le instrumentalna rešitev za lokalno prepoved in sredstvo za lastno promocijo v obliki knjige, zato je povečevanje njenih "dosežkov" v sodobnih popotnih antologijah še toliko bolj pomenljivo.

Drugi zgled instrumentalnega preoblačenja v sodobnem ženskem potopisju je nemška arheologinja Christa Paula, ki se je leta 1989 odpravila na potovanje, o katerem je vedno sanjal njen profesor, do starih budiističnih arheoloških ostankov v zaprtem in za gibanje prepovedanem delu Kitajske. Za preobleko se je odločila zaradi varnosti in zato, da bi bila manj opazna. Nosila je kapo, ki je pokrivala njene svetle lase, široke hlače in široka gornja oblačila, in njena podoba (visoka je 174 cm) je zelo prepričljivo delovala predvsem na lokalne ženske.

Paulino potovanje je bilo lovljenje ravnotežja med

uradnimi dovoljenji za arheološka najdišča in organizacijo ilegalnega prevoza do Mirana. S pomočjo domačina, ki je postal njen vodnik in ljubimec, ji je po treh mesecih uspelo priti do Mirana, kjer je odkrila ostanke štirih še ne vrisanih zgradb. Svoj cilj je dosegla tudi s pomočjo preobleke, uporabljala pa jo je izrazito instrumentalno, le v določenem času in na določenih krajih.

Preobleka je obema omenjenima popotnicama služila, kot sredstvo za doseg točno določenega cilja, dostopa do prepovedanega prostora. V prvem primeru je bilo to svetišče, definirano kot moški prostor, v drugem primeru pa prepoved ni temeljila na spolu, temveč na etničnosti, saj je bil prostor prepovedan za tujce obeh spolov.

Poleg opisanih strategij ženske popotne mobilnosti, povezanih z rabami obleke, je v sodobni popotni literaturi moč najti mnoge primere individualnih strategij. Te so običajno izrazito situacijske, začasne, uporabljene za lažje prečkanje mejnih prehodov, za izhod iz zagatne situacije, za nevtraliziranje nadlegovanja ali pridobitev ugleda in spoštovanja. Nekateri sodobni popotnice uporabljajo vlogo delikatne, nemočne ženske tako, da jo zasakajo sebi v prid, druge si izberejo uprizarjanje lokalno spoštovanega poklica ali dejavnosti, spet tretje si izmislijo docela izvorne situacijske strategije, kot je na primer fiktivna nosečnost.

Uporaba "etosa ženske delikatnosti", poudarjanje krhkosti, ranljivosti, nemoči in naivnosti kot strategije ženske mobilnosti je v potopisnih pričevanjih precej razširjena. Socialne prakse, ki so v preteklosti omejevale žensko mobilnost tudi s predpisovanjem ideala delikatnosti in krhkosti, je torej, podobno kot zakrivanje, mogoče s pridom uporabiti za večjo mobilnost. Če gre pri zakrivanju za "fiktivno nevidnost", gre tu za "fiktivno nemoč".

Individualne strategije popotnic so način reševanja hipnih ali daljših zagat v določenih lokalnih kontekstih. Način izbire določene strategije je lahko pogojen z izkušnjami od doma ali pa z uspešnim kulturnim branjem lokalno sprejemljivih vzorcev vedenja in predstavljanja. (Pre)poznovanje lokalnega konteksta je lahko rezultat daljšega bivanja v določenem okolju, lahko pa je tudi plod naključja.

Nekega deževnega popoldneva sem v prodajalni rabljenih knjig v mestecu San Cristobal de las Casas v Chiapasu naletela na pet let star potopis po Mehiki, delo neke potovalke iz ZDA. Podnaslov knjige *Spomini ženske, ki je potovala sama* me je pritegnil, zato sem jo kupila. Toda v knjigi nisem prepoznala ne mesteca San Cristobal de las Casas, čeprav se v petih letih ni tako zelo spremenilo, ne okoliških vasi. Njen opis prostora je bila pogojen z njeno izkušnjo, katere referenčni okvir je bil New York, mesto, iz katerega je prišla. Poleg tega je okoliške vasi obiskovala na konju, ki ji je omogočil drugačen dostop do njih. Kasneje sem odkrila, da se

njeno ime pojavlja v antologijah tako v vlogi pisateljice kot v vlogi urednice. V uredniškem predgovoru k antologiji je med drugim zapisala, da je ob prebiranju moških potopisov iz osemdesetih let odkrila, da njihove izkušnje "ne ustrezajo njeni" oziroma je "ne potrjujejo" (Morris, 1994, xvii). Opisujejo namreč le zunanji svet, medtem ko ženske opisujejo tudi "notranje krajine". Ob tem sem se ponovno spomnila potopisa po Mehiki in tega, da njena izkušnja moje ni potrjevala ne v "zunanjem" in ne v "notranjem" pogledu.

Individualne strategije so torej pomembno odvisne tudi od tega, od kod potovalka prihaja. Poleg tega so pomembne idiosinkratične poteze, ki jih ni mogoče reducirati na socialni ali kulturni kontekst.

Nasprotno pa so sodobni vodniki in antologije zastavljeni, kot da je ženska potovalna izkušnja generična, čeprav jim za merilo, skoraj izključno, služijo anglosaške potovalke srednjega razreda.

TEMPORARY AND FLEXIBLE IDENTITIES OF WOMEN TRAVELERS

Irena WEBER

ISH – Institutum Studiorum Humanitatis, SI-1000 Ljubljana, Breg 12

SUMMARY

The study of contemporary women travellers focuses on particular local context that determine the status and position of women who travel alone and represent the aberration from culturally defined gender roles. The incorporation of a foreigner is usually marked by ritual behavior in order to "neutralise" the possible danger or pollution. The local communities cope with foreign women travellers by conferring a temporary social status on them, by shaping their temporary identities and thus stating "their proper place". That enables the local community to control yet protect them at the same time. Temporary status and identity include the status of "honorary man" and symbolic adoption – an identity of a sister or a daughter – through establishing the fictive kinship relations. Women travellers for their part use several strategies to allow for spatial mobility among them the particular uses of dress, veiling, cross-dressing and individual strategies and situation role playing.

The study combines participant observation methods with text analysis, drawing on different anthropological approaches.

Key words: women travellers, gender identity, strategies of mobility, local context, temporary social status

LITERATURA

Abu-Lughod, L. (1986): Veiled Sentiments. Honor and poetry in Bedouin society. Berkeley, University of California Press.

Ardener, S. (1993a): Women and Space. Ground Rules and Social Maps. Oxford, Berg.

Ardener, S. (1993b): Defining Females. The nature of Women in Society. Oxford, Berg.

Armstrong, R. (1995): A Troubled Guest. V: Davies, M., Jansz, N.: More Women Travel. London, The Rough Guides.

Ayliffe, R. (1993): In at the Deep End. V: Davies, M., Jansz, N.: Women Travel. London, The Rough Guides.

Barnes, R., Eicher, J. B. (1992): Dress and gender. Making and Meaning. Oxford, Berg.

Baskar, B. (1997): Krščanski misijoni – ne zgolj moško

veselje. Časopis za kritiko znanosti, XXV, 182. Ljubljana, 274-276.

Ben Jelloun, T. (1995): Otroek peska. Ljubljana, Mladinska knjiga.

Birkett, D. (1991): Spinsters abroad. Victorian Lady Explorers. London, Victor Gollancz.

Bleie, T. (1993): Aspects of Androgyny. V: Broch-Due, V., Rudie, I. & T. Bleie: Carved Flesh Cast Selves. Gendered Symbols and Social Practices. Oxford, Berg.

Callaway, H. (1992): Dressing for Dinner in the Bush: Rituals of Self-Definition and British Imperial Authority. V: Barnes, R., Eicher, J. B.: Dress and gender. Making and Meaning. Oxford, Berg.

Callaway, H. (1993): Spatial Domains and Women's Mobility in Yorubaland, Nigeria. V: Ardener, S.: Women and Space. Ground Rules and Social Maps. Oxford, Berg.

- Chatty, D. (1997):** The burqa face cover: An aspect of dress in Southeastern Arabia. V: Lindisfarne-Tapper, N., Ingham, B.: Languages of Dress in the Middle East. London, Curzon.
- Creighton, M. S., Norling, L. (1996):** Iron Men, Wooden Women. Gender and Seafaring in the Atlantic World, 1700-1920. Baltimore, The Johns Hopkins University Press.
- Crick, M. (1992):** Ali and me. An essay in street corner anthropology. V: Okely, J., Callaway, H.: Anthropology and Autobiography. London, Routledge.
- Crick, M. (1995):** The Anthropologist as Tourist: Identity in Question. V: Lanfant, M-F., Allcock, J.B., Bruner, E.M. (ed.): 1995. International tourism. Identity and change. London, Sage.
- Davies, M., Jansz, N. (1995):** More Women Travel. London, The Rough Guides.
- Dugaw, D. (1996):** Female Sailors Bold. Transvestite Heroines and the Markers of Gender and Class. V: Creighton, M. S., Norling, L.: Iron Men, Wooden Women. Gender and Seafaring in the Atlantic World, 1700-1920. Baltimore, The Johns Hopkins University Press.
- Eberhardt, I. (1988):** Ecrits sur le sable. (récits, notes et journaliers). Pariz, Grasset.
- Eco, U. (1990):** Travels in hyperreality. San Diego, Harcourt Brace Jovanovich.
- Eicher, J. B., Roach-Higgins, M. E. (1992):** Definition and Classification of Dress: Implication for Analysis of Gender Roles. V: Barnes, R., Eicher, J. B.: Dress and gender. Making and Meaning. Oxford, Berg.
- El Guindi, F. (2000):** Veil. Modesty, privacy and resistance. Oxford, Berg.
- Gardner, K. (1993):** Learning Village Life. V: Davies, M., Jansz, N.: Women Travel. London, The Rough Guides.
- Grémaux, R. (1994):** Woman Becomes Man in the Balkans. V: Herdt, G.: Third Sex, Third Gender. Beyond Sexual Dimorphism in Culture and History. New York, Zone Books.
- Grimbly, C. (1993):** Striking out alone. V: Davies, M., Jansz, N.: Women Travel. London, The Rough Guides.
- Hagger, J. (1993):** Camel Trek to Tassili. V: Davies, M., Jansz, N.: Women Travel. London, The Rough Guides.
- Hanson, J. (1993):** A Walk along the Niger River. V: Davies, M., Jansz, N.: Women Travel. London, The Rough Guides.
- Hunt, F. (1995):** Back to Bengal. V: Davies, M., Jansz, N.: More Women Travel. London, The Rough Guides.
- Husain, J. (1996):** Handsome Heroines. Women as Men in Folklore. New York, Anchor.
- Jamie, K. (1992):** The Golden Peak. Travels in Northern Pakistan. London, Virago.
- Johnson, C. (1993):** Days on the Road. V: Davies, M., Jansz, N.: Women Travel. London, The Rough Guides.
- Joris, L. (1996):** The gates of Damascus. London, Lonely Planet Journeys.
- Južnič, S. (1993):** Identiteta. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.
- Kobak, A. (1988):** Isabelle. The life of Isabelle Eberhardt. London, Chatto & Windus.
- Kulyk Keefer, J. (1994):** Spain: ghosts. V: Govier, K.: Without a Guide. Contemporary Women's Travel Adventures. Saint Paul, Hungry Mind Press.
- Leed, E. J. (1991):** The Mind of the Traveler. From Gilgamesh to Global Tourism. New York, BasicBooks.
- Lindisfarne-Tapper, N., Ingham, B. (1997):** Languages of Dress in the Middle East. London, Curzon.
- Mabro, J. (1996):** Veiled half-truths. Western Travellers' Perceptions of Middle Eastern Women. New York, I.B. Tauris.
- Moore, H. L. (1994):** A passion for difference. Cambridge, Polity Press.
- Morris, M. (1988):** Nothing to declare. Memoirs of a woman travelling alone. New York, Penguin Books.
- Morris, M., O'Connor, L. (1994):** The Virago Book of Women Travellers. London, Virago Press.
- Morton, C. (1993):** Working in Development. V: Davies, M., Jansz, N.: Women Travel. London, The Rough Guides.
- Norton, J. (1997):** Faith and fashion in Turkey. V: Lindisfarne-Tapper, N., Ingham, B.: Languages of Dress in the Middle East. London, Curzon.
- Nzenza-Shand, S. (1997):** Songs to an African sunset. A Zimbabwean Story. London, Lonely Planet Publications.
- Okely, J. (1993):** Privileged Schooled and Finished: Boarding Education for Girls. V: Ardener, S.: Defining Females. The nature of Women in Society. Oxford, Berg.
- Patel, S. (1993):** Between Two Cultures. V: Davies, M., Jansz, N.: Women Travel. London, The Rough Guides.
- Paula, C. (1995):** The Road to Miran. Travels in the Forbidden Zone of Xinjiang. London, Flamingo.
- Pellow, D. (1996):** Setting boundaries. The anthropology of Spatial and Social Organisation. Westport, London, Bergin & Garvin.
- Pittin, R. (1996):** Negotiating Boundaries: A Perspective from Nigeria. V: Pellow, D.: Setting boundaries. The anthropology of Spatial and Social Organisation. Westport, London, Bergin & Garvin.
- Pratt, M. L. (1992):** Imperial Eyes. Travel Writing and Transculturation. London, Routledge.
- Ramet, S. P. (1996):** Gender Reversals & Gender Cultures. Anthropological and Historical Perspectives. London, Routledge.
- Rediker, M. (1996):** Liberty beneath the Jolly Roger. The Lives of Anne Bonny and Mary Read, Pirates. V: Creighton, M. S., Norling, L.: Iron Men, Wooden Women. Gender and Seafaring in the Atlantic World, 1700-1920. Baltimore, The Johns Hopkins University Press.
- Roberts, N. (1993):** A "Foreign Expert". V: Davies, M., Jansz, N.: Women Travel. London, The Rough Guides.

- Robinson, J. (1995):** *Unsuitable for Ladies. An anthology of women travellers.* Oxford, Oxford University Press.
- Rodgers, S. (1993):** *Women's Space in a Men's House: The British House of Commons.* V: Ardener, S.: *Women and Space. Ground Rules and Social Maps.* Oxford, Berg.
- Russel, M. (1988):** *The blessing of a good thick skirt. Women Travellers and Their World.* London, Collins.
- Sandborg, K. (1993):** *Malay Dress Symbolism.* V: Broch-Due, V., Rudie, I. & T. Bleie: *Carved Flesh Cast Selves. Gendered Symbols and Social Practices.* Oxford, Berg.
- Schwartz, J. (1993):** *Keeping a Political Perspective.* V: Davies, M., Jansz, N.: *Women Travel.* London, The Rough Guides.
- Solloway, N. (1995):** *McDonalds and Coffee to Go.* V: Davies, M., Jansz, N.: *More Women Travel.* London, The Rough Guides.
- Strathern, M. (1993):** *Making Incomplete.* V: Broch-Due, V., Rudie, I. & T. Bleie: *Carved Flesh Cast Selves. Gendered Symbols and Social Practices.* Oxford, Berg.
- Topouzis, D. (1993):** *Life with the Diops.* V: Davies, M., Jansz, N.: *Women Travel.* London, The Rough Guides.
- Visser, M. (1997):** *The way we are.* London, Penguin Books.
- Warnock Fernea, E. (1969):** *Guests of the Sheik: An Ethnography of an Iraqi Village.* New York, Anchor Books.
- Warnock Fernea, E. (1998):** *In Search of Islamic Feminism. One Woman's Global Journey.* New York, Doubleday.
- Weber, I. (1997):** *Kultura potepanja.* Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Weber, I. (2001):** "Kot svila preden se dotakne meča" (Intervju z Nancy Lindisfarne). *Emzin*, 3/4, 11/2001. Ljubljana, 28-33.
- Weber, I. (2002):** *Zidovi in zakrivala: transformacije ženske prostorske mobilnosti v pogojih sekluzije.* Teorija in praksa XXXIX, 2, 2002. Ljubljana, 195-203.
- Wheeler, S. (1997):** *Terra Incognita. Travels in Antarctica.* London, Vintage.
- Wheeler, T. (1985):** *Sout-East Asia on a shoestring.* Berkeley, Lonely Planet Publications.
- Wortley Montagu, Lady M. (1994):** *The Turkish Embassy Letters.* London, Virago.
- Wright, S. (1993):** *Place and face: Of Women in Doshman Ziāri, Iran.* V: Ardener, S.: *Women and Space. Ground Rules and Social Maps.* Oxford, Berg.
- Yohay, B. J. (1995):** *Five Pounds of Almonds.* V: Bond, M.: *Travelers' Tales: A Woman's World.* Sebastopol, O'Reilly & Assoc.
- Zepatos, T. (1996):** *A Journey of One's Own. Uncommon Advice for the Independent Woman Traveler.* Portland, The Eighth Mountain Press.

original scientific paper
prejeto: 2003-04-15

UDK 314.6+316.73-055.62-054.57/6

DINAMIKA KULTURNIH IN IDENTITETNIH MEDGENERACIJSKIH TRANSMISIJ PRI OTROCIH ETNIČNO MEŠANIH DRUŽIN

Mateja SEDMAK

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 18
e-mail: mateja.sedmak@zrs-kp.si

IZVLEČEK

Članek na osnovi analize šestih pripovedi otrok etnično mešanih staršev prikazuje dinamiko kulturnih in identitetnih medgeneracijskih transmisij. Predstavljene zgodbe izpostavljajo nekatere tipične socializacijske vzorce etnično mešanih družin (družinski kulturni pluralizem, družinska kulturna asimilacija, identitetna in kulturna "barantanja") in okoliščine, ki spremljajo proces kulturne in identitetne medgeneracijske transmisije (etnična in jezikovna heterogenost okolja bivanja, nacionalizmi, zavračanje kulture kraja prihoda pri priseljenemu roditelju, otežkočena enoznačna narodna opredeljevanja ter druge). Avto/biografske zgodbe otrok iz etnično mešanih družin so bile zbrane v juliju 2002, predstavljena kvalitativna študija pa je del širšega raziskovalnega projekta, ki se posveča obravnavi otrok etnično mešanih družin.

Ključne besede: kulturne transmisije, etnično mešane družine, narodna pripadnost, etnična identiteta, asimilacija, kulturni pluralizem

DINAMICHE DI TRASMISSIONI CULTURALI E DI IDENTITÀ TRANSGENERAZIONALI NEI BAMBINI DI FAMIGLIE ETNICAMENTE MISTE

SINTESI

L'articolo, scritto in base alle analisi dei racconti di sei bambini che provengono da famiglie etnicamente miste, presenta le dinamiche di trasmissione culturale e di identità transgenerazionale. I racconti mettono in risalto alcuni tipici modelli di socializzazione che si riscontrano in famiglie etnicamente miste (pluralismo culturale familiare, assimilazione culturale delle famiglie, "la negoziazione" culturale e di identità), nonché le circostanze che accompagnano i processi di trasmissione culturale e di identità transgenerazionale (eterogeneità etnica e linguistica dell'ambiente, nazionalismo, il rifiuto della cultura locale da parte del genitore migrato, difficoltà nel dichiarare l'appartenenza ad una delle due nazioni, ecc.). I racconti autobiografici dei bambini di famiglie etnicamente miste sono stati raccolti nel mese di luglio del 2002. Lo studio qualitativo presentato fa parte di un più vasto progetto di ricerca che si occupa dei bambini di famiglie etnicamente miste.

Parole chiave: trasmissione culturale, famiglie etnicamente miste, appartenenza nazionale, identità etnica, assimilazione, pluralismo culturale

UVOD

Pričujoči članek bo predstavil nekatere temeljne ugotovitve kvalitativne študije izvedene med otroki etnično mešanih družin, pri tem pa bo poseben poudarek na analizi dinamike identitetnih in kulturnih medgeneracijskih transmisij, ki je zaradi dejstva različnih kulturnih tradicij (ozadij) roditeljev pričakovano kompleksnejša od kulturnih in identitetnih transmisij v etnično homogamnih družinah. Kvalitativna študija otrok etnično mešanih družin je logično nadaljevanje mojega dosedanjega raziskovalnega dela na področju etnične heterogamije, s posebnim poudarkom na terenskem preučevanju območja slovenske Istre. Po opravljeni (kvalitativni in kvantitativni) raziskavi med etnično mešanimi zakonci/partnerji in kvantitativni študiji, s katero sem preučevala odnos prebivalcev slovenske Istre do etnične heterogamije in sorodnih vprašanj (glej: Sedmak 2002a; 2002c; 2002d), je kot logično nadaljevanje sledila raziskava, ki sem jo izvedla med otroki etnično mešanih družin. S tem namenom je bil sprva apliciran kvantitativni del raziskave (maj-junij 2002), in sicer anketiranje med srednješolsko populacijo, šolajočo se na območju slovenske Istre. Anketo so izpolnjevali tako otroci iz etnično homogamnih kot heterogamnih družin, sama anketa pa je bila mnogo širše zastavljena in je vključevala vprašanja, ki se nanašajo na problematike jezika, manjšin, etničnosti, etnične heterogamije, ter druga. Ob zaključku ankete so bili srednješolci naprošeni, da sodelujejo tudi v drugem delu raziskave, in sicer v pogovoru, s pomočjo katerega sem zbrala avto/biografske pripovedi (julij 2002). Na osnovi podatkov, ki so jih srednješolci navedli v anketi, ki se nanašajo na njihovo ter na narodno pripadnost matere in očeta, sem za namene druge faze preučevanja izbrala zgolj informante z etnično mešanimi družinskimi ozadji, torej otroke mešanih zakonov. Za namene pričujočega članka pa so predstavljene tiste avto/biografske zgodbe, ki skupno najboljše predstavljajo kompleksno dinamiko kulturnih in identitetnih transmisij v etnično mešanih družinah.

JE ETNIČNA IDENTITETA STVAR KRVI ALI KULTURE

"Otrok sveta sem jaz. Nobene narodne zavesti, nobenega občutka pripadnosti, ne vere."

(18-letna hči etnično mešanih staršev)

Med raziskovalci, ki se ukvarjajo s področjem etničnosti, je, kar se tiče poskusa opredelitve etničnosti oz. etnične skupine, kot eno redkih enotnih ugotovitev moč navesti, da etničnosti pač ni enostavno definirati. Kompleksno naravo etnične skupine oz. etničnega lahko bolje ponazorimo z Brewtonovo (1951) definicijo, ki pri opredeljevanju etnične skupine izpostavi njene ključne in raznolike sestavine; etnično skupino tako Brewton

definira kot "... človeško skupnost, ki jo združujejo vezi kulturne homogenosti. Popolna uniformnost seveda ni esencialna; vendar v etnični skupini prevladuje visoka stopnja lojalnosti in pripadnosti določenim bazičnim institucijam, kot so družinska oblika, religija in jezik. Etnična skupina pogosto poseduje distinktivni narodni stil, način oblačenja, umetnost in ornamentiko, moralne kode in vrednostni sistem ter načine rekreacije. Navadno obstaja določen objekt, v odnosu do katerega skupina izraža pripadnost, kot so monarhija, religija, jezik ali teritorij. Poleg drugega je še zavedanje zemlje, čustev pripadnosti ... Etnične skupine si seveda niso vse enake in nobena ne vključuje vseh zgoraj navedenih karakteristik ..." (Brewton cit. v Gordon, 1964, 295). Kellas defira etnično skupino ožje, "kot esencialno ekskluzivno in adskriptivno, kar pomeni, da je članstvo v takšnih skupinah omejeno na tiste, ki si delijo določene prirojene attribute" (1991, 4). Vrojeno, adskriptivno komponento etničnosti izpostavi tudi Nečak-Lukova, ko etnično identiteto opredeli kot "skupinsko, medgeneracijsko kulturno kontinuiteto, ki ima implicitno pripadnost in eksplicitno izraženo razsežnost. Pojem identitete pomeni skupek značilnosti (kultura, jezik, vera, zgodovinski spomin, teritorij), ki jih pripadniki določene skupine pridobijo z rojstvom in po katerih se določena skupina razlikuje od drugih skupin, opredeljenih z isto vrsto značilnosti. Vendar prisotnost vseh naštetih elementov ni obvezna" (1998, 22). V eni zgodnejših socioloških referenc, ki se nanašajo na vprašanje etničnih skupin, Weber (1978) poudari, da etnična skupina temelji na skupnem prepričanju njenih članov, da so kljub fizični distanci potomci skupnih prednikov. Pri tem pa izpostavi, da je lahko katerakoli skupna kulturna poteza osnova in sredstvo za etnično zaprtost (jezik, rituali, ekonomski način življenja idr.). Vzajemno prepoznavanje vedenja drugega pa naj bi bil temeljni predpogoj za vsako zamejeno skupnost. Avtor svoj poskus konceptualizacije in definiranja etničnosti zaključuje z mislijo, da etnične skupine pač ni enostavno definirati.

Pomen realne ali fiktivne sorodnosti med člani etnične skupine poudarjajo številni avtorji (Weber, 1978; Reitere, 1998), pomen etničnega in rasnega sentimenta kot podaljška sorodniškega pa van der Berghe (1987) izrazi v pojmovanju etnije kot parasorodniške mreže, za katero je značilna prisotnost nepotističnega principa. Nepotistično vedenje kot težnja favoriziranja sorodstva pred nesorodstvom naj bi bil eden temeljnih principov intra/interskupinskega delovanja. Van der Bergerjev sociobiološki model seveda ne predvideva, da bodo člani iste etnične pripadnosti med seboj vedno gojili konjunktivne (pozitivne) odnose, predvideva pa, da bosta sovražnost in konfliktnost vedno prevladujoči na inter-etnični in ne na intra-etnični ravni.

Pri pregledu številnih kriterijev, ki naj bi ločili in zaznamovali etnično skupnost kot distinktivno entiteto, različno in razmejeno od drugih etničnih skupin, ugo-

tovimo, da ti kriteriji niso vedno nujno prisotni, poleg tega pa ne sovpadajo vedno z mejami preučevane etnije (saj kulturne meje ne sovpadajo nujno z etničnimi; kulturne značilnosti pogosto presegajo meje etnične skupine, istočasno pa si pripadniki etnične skupine ne delijo nujno istih kulturnih elementov). Eriksen (1993) v poskusu definiranja etnične skupine in s ciljem razmejitev *objektivne* kulture od etnične skupnosti citira Moermana, ko pravi: "Nekdo je Lue, če v to verjame in če sam sebe pojmuje kot Lue in ravna na način, ki potrjuje njegovo *luejstvo*." (1965, cit. v Eriksen, 1993, 11). Ker je *luejstvo* nemogoče definirati zgolj s pomočjo objektivnih kulturnih karakteristik ali z jasnimi mejami, jo Eriksen opredeli kot (samo)pripisano kategorijo. Kulturne razlike med etničnimi skupinami same po sebi tako ne predstavljajo odločilne lastnosti etničnosti; šele ko so kulturne razlike dojete kot pomembne in so dejansko tudi družbeno relevantne, imajo družbene relacije etnični element (Eriksen, 1993).

Zavračanje etnološkega razumevanja etničnosti, ki bazira zgolj na distinktivnih kulturnih značilnostih, zasledimo tudi pri Hugesu (cit. v Jenkins, 1997, 19), ki poudari, da "... etnično skupino ne opredeljuje stopnja merljive in opazne različnosti od ostalih skupin. Etnična skupina je distinktivna zato, ker ljudje znotraj nje in ljudje zunaj nje vedo, da je. Pripadniki in nepripadniki namreč govorijo, čutijo in reagirajo kot dve različni skupini. To pa je možno zgolj takrat, ko je mogoče določiti, kdo je in kdo ni pripadnik skupine, in ko se oseba nauči (ponotranji) dovolj zgodaj, globoko in ponavadi nepreklicno, kateri skupini pripada. Če se je možno z lahkoto odreči skupini, potem to resnično ni etnična skupina."

Model socialnega konstrukcionizma etničnosti (angl.: *Social Constructionist Model of Ethnicity*) poudarja prav to dimenzijo – etnične skupine so, kar ljudje verjamejo oz. mislijo, da so (Eriksen, 1993). Etnična zgodovina, identiteta in etnične skupine so zgodovinski konstrukti, poleg tega pa kulturne razlike označujejo skupinskost in je ne povzročajo.

Ob tem se izpostavi naslednje vprašanje: Je etničnost stvar krvi (adskriptivna, pripisana določnica) ali stvar kulture (pridobljena določnica, zmožna manipulacije in spreminjanja)? Kaže, da gre za oboje, etničnost in etnična identiteta sta stvar krvi in kulture. Van der Berghe (1987) ob poskusu vnesti premirje med nastopajoča si pristopa poudari prav to dvojnost etnične narave: etničnost je prirojena danost, je vez krvi, je naravna in obvezujoča, hkrati pa variira glede na okoliščine in je sposobna manipulacije zaradi osebnih oz. kolektivnih koristi; je globoko stabilna, ker izvira iz biologije nepotizma, hkrati pa podvržena hitrim spremembam kot odgovor na spremembe v okolju.

V odnosu do etničnega sta tako (v splošnem) prevladali dve teoretični perspektivi, in sicer primordialiistični in instrumentalistični pristop. Zagovorniki pri-

mordialiistične struje (Weber, Geertz, Shils) definirajo etničnost kot prirojeno danost, kot vez krvi, kot nekaj naravnega in obvezujočega. Etničnost je tako temeljni, prvinski/primordialen aspekt človeške eksistence in samozavedanja, je vidik človeške narave, ki je dan in nespremenljiv. Temu gledišču nasproti stoji instrumentalistična oz. situacijska perspektiva (Barth, Glazer, Moynihan, Cohen, Jenkins), ki izpostavi plastičnost in situacijsko variabilnost etnične identifikacije. V skladu s tem videnjem je etničnost do neke mere tako situacijska kot sposobna manipulacije in sprememb na individualni in kolektivni ravni – je *družbeno skonstruirana*. Etnična pripisanost je potemtakem spremenljiva glede na okoliščine in glede na politične, materialne in druge interese. Pri izpostavljanju nasprotnosti dveh navedenih pristopov Banks govori o kontrastu med "etničnostjo v srcu in etničnostjo v glavi" (Banks cit. v Jenkins, 1997, 46), Jenkins pa o kontrastu med "sentimentom in instrumentalno manipulacijo".

Pri opredeljevanju etničnosti je ključen element stik oz. relacijska narava etničnosti. Skupinske kategorije so vedno vzpostavljene s kontaktom – skupinska identifikacija je definirana v relaciji do tega, kar oni niso, v relaciji do drugih, do nepripadnikov. Ker se pripadnost lahko določi samo v odnosu do nepripadnosti, ne moremo govoriti o etnični skupini v izolaciji. Eriksen prav zato izpostavi, da je etničnost "... aspekt v medsebojnih odnosih in ne lastnost skupine" (Eriksen, 1993).

Relacijska narava etničnosti sugerira, da je za posameznikovo etnično pripadnost značilna dvojnost: avto-identifikacija in identifikacija s strani drugih. Transakcijska narava etničnosti (Jenkins, 1997) nakazuje prav to dvojnost v procesu opredeljevanja etnične identitete:

- proces interne identifikacije, ko pripadniki etnične skupine sporočajo tako pripadnikom kot nepripadnikom samodefincijo svoje identitete

- proces eksterne definicije, ko pripadnike dane etnije označijo pripadniki drugih etnij kot X ali Y, pri tem pa eksterna identifikacija lahko (ne pa nujno) potrjuje interno identifikacijo določene skupine.

Ne nazadnje je potebno izpostaviti pomen etničnih meja pri opredeljevanju etnične identitete. Barthovo temeljno delo "*Etnične skupine in meje*" (1970, 1996) označuje raziskovalni preobrat od statičnega k interakcionističnemu pristopu preučevanja etničnosti, diferenciacijo fenomenov etničnosti in kulture, pri tem pa raziskovalno pozornost preusmeri iz kulturnih vsebin na vprašanje etničnih meja. Barth je pravzaprav utemeljitelj teoretične perspektive, v skladu s katero medskupinske kulturne razlike niso odločilnega pomena za definiranje etničnosti in etnične identitete (saj se etnične meje ne prekrivajo nujno s kulturnimi). Enačenje etničnih skupin s kulturnimi enotami poleg tega dopušča poenostavljeno predvidevanje, da je vzdrževanje meja skupine neproblematično, in pa implicitno nakazuje možnost obstoja etničnih skupin v izolaciji. Skupna kultura oz.

kulturna homogenost etnične skupine je rezultat dolgoročnega procesa in ne primordionalna značilnost etnij samih po sebi. Medskupinske kulturne variacije pa so dejansko posledica in ne vzrok skupinskih meja. Delitev skupne kulture je v skladu z Barthovim modelom generirana skozi in s pomočjo procesa vzdrževanja etničnih meja in ne obratno. Prav produkcija in reprodukcija razlik v odnosu do *zunanjih drugih* je bistvo konstrukcije interne podobnosti *med nami*.

Fokus raziskovalnega zanimanja je tako usmerjen na meje in vzdrževanje skupinskih meja. Ker so meje družbeni produkt, so variabilne in spreminjajoče se skozi čas. Istočasno pa smo lahko priča spremembam skupinske kulture, pri čemer meje etnične skupine ostanejo nespremenljive. Etnične skupine so si tako kulturno vse bolj podobne, medtem ko se meje etničnih skupin krepijo. Kulturne razlike so v procesu oblikovanja etničnih meja pomembne zgolj in samo, če imajo določen pomen v medskupinski interakciji. Kulturna raznolikost sama po sebi torej ni bistvena, vse dokler je kot take ne prepoznajo člani etničnih skupin v interakciji. Prav intenzivnost stika med skupinami določa etnično skupnost – izolirane tradicionalne skupine so namreč najmanj etnično samozavedajoče.

Meje kot ločnice med etničnimi skupinami so običajno dvojne oz. obojestranske, saj skupini v soočenju istočasno in vzajemno začrtata svojo identiteto. Etnične meje pa pripadniki navadno dojemajo kot samoumevne in nevprašljive, vse dokler jim ne preti realna ali fiktivna grožnja. Prav etnično mešani zakoni kot oblika prestopa etnično začrtanih mej skupine pa te (prej samoumevne) razmejnitve postavijo pod vprašaj.

KULTURNE TRANSMISIJE V ETNIČNO MEŠANIH DRUŽINAH

V toku medgeneracijske kulturne transmisije (prenos kulturnih vzorcev s staršev na otroka/e, ki poteka v prvih obdobjih socializacije oz. inkulturacije v dano družbo) v etnično mešanih družinah, so v splošnem možni trije scenariji: prenos materine kulture na otroka/e, prenos očetove kulture na otroka/e oz. prenos očetove in materine kulture na otroka/e. V prvih dveh primerih smo priča procesu kulturne (družinske) asimilacije in prevladi zgolj ene izmed kultur. Če je ta socializacijski vzorec v okolju prevladujoč, se na ravni širše družbe kaže kot izginotje različnih kulturnih (narodnih) skupin in prevladi ene same dominantne etnije. Tretja oblika kulturne transmisije pa predstavlja kulturni pluralizem in sobivanje različnih elementov dveh kulturnih skupin znotraj družinskega konteksta. Na ravni širše družbe se takšen (prevladujoč) socializacijski vzorec odraža v obliki etničnega pluralizma in sobivanja različnih kulturnih, religioznih, jezikovnih skupin.

Načini in rezultati medgeneracijskih kulturnih prenosov pa so ponavadi bolj kompleksni, saj vsako kulturo

tvori niz različnih kulturnih elementov, kot so jezik, religija, običaji, prehranjevalne prakse idr. Pri tem pa smo pogosto priča situaciji, ko se v toku socializacije in inkulturacije otrok v etnično mešanih družinah na njih prenesejo zgolj določeni kulturni elementi matere in/ali očeta. O tem priča tudi študija, izvedena med etnično mešanimi pari na območju slovenske Istre, katere rezultati izpostavijo, da znotraj etnično mešanih družin med Slovencem/ko in pripadnikom/co narodov nekdanje Jugoslavije prevladuje tip socializacijskega pristopa, v skladu s katerim priseljeni roditelj na svoje potomce prenese zgolj določen del matične kulturne tradicije (prehranjevalne navade, običaji in navade, percepcije spolnih vlog itd.), vendar povečini ne njen najpomembnejši in najvidnejši element, t.j. materni jezik (Sedmak, 2002d). Takšne delne oz. nepopolne kulturne transmisije pa so prevladujoče.

Pri opazovanju medgeneracijskih kulturnih prenosov se pojavi tudi vprašanje, zakaj se prav določeni kulturni elementi ohranijo pri otrocih kulturno mešanih roditeljev. Pri tem pa smo lahko priča načrtovani in zavestni kulturni transmisiji ali pa povsem spontani in naključni. Oprijemljivejši primer načrtovanega prenosa posameznih kulturnih elementov je prenos jezika: starša se zavestno odločita za prenos obeh jezikovnih sistemov (tj. za dvojezičnost otrok/a), pri tem vsak dosledno uporablja svoj materni jezik v komunikaciji z otrokom, otroka/e se načrtno vključi v vrtec oz. šolo z določenim jezikom poučevanja itd. Element zavestnosti in načrtovanja pa je pogosteje zaznati (vsaj v okoljih z višjo stopnjo medetnične strpnosti) med višje izobraženimi (Sedmak, 2002d). Ko smo priča spontanim kulturnim transmisijam, pa (v primeru jezika) znotraj družinske komunikacije starša uporabljata tisti jezik, ki lajša družinsko komunikacijo. Jezik je v tem primeru zgolj sredstvo za čim lažje in učinkovitejše sporazumevanje in ne pomembnejši znak kulturne identitete posameznih članov družine.

Kateri pa so tisti kulturni elementi, k ohranitvi katerih se v procesu kulturne transmisije starša nagibata? Vsako etnijo opredeljuje niz kulturnih značilnosti, ki jih ta zaznava kot edinstvene oz. kot esencialne točke lastne identifikacije ter diferenciacije od drugih (podobnih) etnij. Ponavadi so prav tisti kulturni elementi, ki jih dana etnija dojemata kot najbolj očitne znake lastne identitete, najpomembnejši in hkrati najodpornější proti asimilacijskim tendencam drugih etnij. To so lahko jezik, občutje teritorija, način oblačenja, religija ter drugo. Znotraj etnično mešanih družin se starša navadno nagibata k ohranjanju tistih elementov matične kulture, ki jih sama osebno doživljata kot njene najpomembnejše elemente in svoje (ter pogosto tudi skupinske) etnične identitete. Smo pa lahko priča tudi zavestni opustitvi prav teh najpomembnejših kazalcev etnične identitete takrat, ko roditelja želita, da njun otrok v (manj strpnem) okolju ne bo imel težav, oz. ko želita, da se povsem

asimilira in integrira v prevladujočo kulturo. Priseljeni roditelj, ki ne čuti potrebe prenesti matične kulturne vzorce na svojega otroka, je pogosto že sam povsem asimiliran v nov kulturni kontekst in je torej že sam opustil številne izraze matične kulture, ali kot rečeno, sam sicer ohrani matično kulturo in njene izraze ob istočasni želji, da se otrok asimilira v kulturo okolja.

Pionirji preučevanja etnično mešanih zakonov/partnerstev so pogosto izpostavljali predvsem negativne aspekte etnično mešanih družin. Gordon (1964) tako izpostavlja negativne posledice življenja v etnično mešani družini za potomce; mešana etnična ozadja roditeljev po njegovem producirajo fenomen izključujočih lojalnosti in otežkočeno identifikacijo otroka z etnično pripadnostjo roditelja z nižjim ustrežajočim družbenim statusom (v primeru njegovih študij s staršem pripadnikom črne rase). Otroci etnično mešanih družin naj bi tako bili manj samozavestni, identitetno zbegani, prežeti s sramom in vnaprej obsojeni na težjo integracijo v družbeno okolje, saj se nahajajo na meji med dvema kulturnima svetovoma, ki jih ne sprejemata oz. jih zavračata. Merton (1941) se osredotoči na posebno uničujoče učinke etnično mešanih zakonov/partnerstev, na družinsko-sorodniške odnose, ki naj bi jih odlikovala nevprijetna emocionalna, ekonomska in tudi siceršnja podpora članom razširjene sorodniške mreže. Obenem pa poudarja, da etnična endogamija preprečuje intradružinsko nestabilnost, do katere bi prišlo, ko bi se potomci mešanih zakonov identificirali zgolj z roditeljem višjega statusa in istočasno zavračali (obsojali) roditelja družbeno določenega nižjega statusa. Razkol lojalnosti pa naj bi bil še posebno uničujoč v tistih primerih, ko otrok mešanega zakona nenaklonjenost do določenih (kulturnih, rasnih) karakteristik enega od roditeljev izrazi avtodestruktivno.

Kot pozitivni vidik etnično mešanih partnerstev/družin tovrstne študije navajajo zgolj dejstvo, da etnično mešane družine na daljši rok delujejo kot sredstvo asimilacije manjšinskih etničnih skupin v dominantno kulturo.

Kasnejše študije so tovrstno gledišče krepko relativizirale z dognanji, da negativne vidike življenja v etnično mešani družini generira predvsem stopnja rasne, religiozne, kulturne strpnosti oz. nestrpnosti lokalnega in širšega družbenega okolja, ne pa medkulturne, medrasne, medreligiozne razlike roditeljev same po sebi (Ceroni-Long, 1985; Cottrel, 1990; Imamura, 1990; Cubi, 1992).

Predvsem v zadnjih dveh desetletjih študije izpostavljajo tudi pozitivne vidike družinske kulturne mešanosti. Tako Maxwell (1998) v svoji študiji etnične heterogamije izpostavi, da potomci kulturno, rasno in/ali religiozno mešanih zakonov zaradi svojega mešanega iz-

vora (samo)znavajo svoj položaj kot zanimivejši, saj jim nudi večjo mero fleksibilnosti in širšo ter poglobljeno razumevanje drugih kultur.

V nadaljevanju bo na primeru (šestih) izbranih avto/biografskih zgodb otrok predstavljena kompleksna in fleksibilna dinamika medgeneracijskih kulturnih in identitetnih transmisij, ki smo ji priča v etnično mešanih družinah. Predstavljeni primeri so bili izbrani, ker poosebljajo najbolj tipične scenarije medgeneracijskih kulturnih/identitetnih transmisij v etnično mešanih družinah, živčih na območju slovenske Istre. Izbor metode in prednosti avto/biografskega (kvalitativnega) pristopa so natančneje predstavljene in argumentirane na drugem mestu, zato se tu, ne bomo posebej posvečali njihovi predstavitvi (Glej: Sedmak, 2001; 2002d). Naj s tem v povezavi navedemo zgolj to, da nam avto/biografske pripovedi v primerjavi s kvantitativnim instrumentom preučevanja (anketiranjem) omogočajo boljši vpogled v dinamiko interpersonalnih odnosov na mikro ravni vsakdanjega življenja, analizo percepcij in avtopercepcij ter refleksije prav teh. Od pozitivistične metodologije se navedena kvalitativna metoda loči tudi po svoji holistični naravnosti, fleksibilnosti, subjektivnosti in individualnosti informacij.

DINAMIKA KULTURNIH IN IDENTITETNIH TRANSMISIJ PRI OTROCIH ETNIČNO MEŠANIH DRUŽIN

(Družinski) kulturni pluralizem Špela (19 let)¹

Špelina mama je po narodni pripadnosti Slovenka, natančneje zamejska Slovenka, rojena na območju italijanskega državnega ozemlja. Njen oče je po narodnosti Italijan, vendar rojen izven meja matične domovine, na območju hrvaške Istre. Špela ima devetnajst let in je dvojezična, kar pomeni, da ima dva materna jezika, in sicer, slovenskega in italijanskega. Samopredeljuje se kot prebivalca Sveta.

Njeno družinsko situacijo bi lahko opredelili kot primer kulturnega, natančneje jezikovnega pluralizma (slovenskega in italijanskega jezika), pri čemer smo priča prostemu prehajanju iz enega v drug jezikovni sistem glede na vključene sogovorke (mama, oče, brat, ona sama). Jezik ima v tem primeru dvojno vlogo/funkcijo, je indikator in izpričevalec narodne pripadnosti govorce, hkrati pa sredstvo za čim učinkovitejše sporazumevanje. S Špelo je mama od rojstva govorila v slovenščini, oče pa v italijanskem jeziku. Špela z bratom (iz maminega prvega zakona, ki se opredeljuje kot Slovenec) govori v slovenščini, prav tako tudi mati in oče.

1 Imena informantov, ki jih navajam, so spremenjena.

"Ko sem bila majhna je mama z menoj govorila slovensko, oče italijansko, so pač to imeli zato, da sem identificirala jezik z osebo. Psihološko sem razvila to razlikovanje. Potem, ko sem zrastle, je bilo tudi drugače, vendar tendenčno, ja, z mamo sem govorila slovensko, z očetom italijansko, velikokrat tudi z mamo po italijansko. Z bratom pa samo po slovensko. /.../ Pri nas je bilo tako, moj brat je hodil v slovensko šolo, jaz v italijansko. Tako so se pač odločili, s tem, da zna italijansko...".

Vendar tudi v jezikovno mešanih družinah ponavadi obstajajo določena pravila glede uporabe enega ali drugega jezika. Ta pravila se lahko nanašajo na različne vsebine pogovora (npr. javne/zasebne tematike) ali javne/zasebne govorne situacije (dom, restavracija, pošta itd.). Špelina govorna situacija je prav tako do neke mere določena: z očetom govori "izključno" italijansko, z bratom "izključno" slovensko, medtem ko z mamo prvenstveno slovensko, vendar občasno tudi italijansko.

".../ Ker nisem bila navajena se z njim (bratom, av. op.) pogovarjati po italijansko, se z njim pogovarjam po slovensko. Se bi mi pa zdelo butasto, če bi z očetom govorila po slovensko, se mi zdi smešno, z mamo govorim oboje, pri njej ni problema, medtem ko z očetom in bratom prav ne morem."

O neobremenjeni rabi jezika s ciljem čim učinkovitejše sporočilne vrednosti/komunikacije priča naslednja izpoved:

"Ko sem bila majhna, ta konkreten primer: "Nočem scarpe z lačami." /.../ Tudi zdaj, ko se pogovarjam, dobro, zdaj pazim, recimo ne, da če se pogovarjam po slovensko, ampak tako, ko sem v družbi ali pa ko sem doma, se ne obremenjujem, prvi jezik ... ko pomislim na eno besedo, v prvem jeziku, ki pride, tako jo povem, in pol stavki magari niso glih najbolj, ampak ... Sej v bistvu tudi drugi, ki niso odrasli v dvojezičnem, mešanem okolju, v družini, kjer sta oba jezika, je verjetno tako. Pri meni je to konkretno italijansko-slovenski, ne vem, tudi srbsko-slovenski ali hrvaško-slovenski jezik, je verjetno isto. Se mi zdi, da je povsod to, še posebej pri otrocih, to vedo tako hitro, da mešajo besede. Pol to pride v navado tudi pri drugih, ki to slišijo, in pol so razne variante vmes in tako..."

V družinah, v katerih prevladuje kulturni (v Špelinem primeru jezikovni) pluralizem, je navadno prisotna velika mera medkulturne tolerance, razumevanja, odprtosti in sprejemanja drugačnega (mnenja, ljudi, navad, običajev). To izpričuje tudi Špela:

"Ja, ja, vedno so mi dovolili, da sem se sama odločila, niso vztrajali pri enem ali drugem, niso vztrajali pri svojem, sem vedno imela možnost sama se odločit."

Jezikovni pluralizem v slovensko-italijanskih družinah na območju slovenske Istre ni izjema, prej pravilo. To dokazujejo tudi rezultati študije izvedene med etnično mešanimi zakonci/partnerji v slovenski Istri (Sedmak, 2002a; 2002d). Rezultati te (tako kvantitativne

kot kvalitativne) raziskave nakazujejo tendenco k jasni prevladi jezikovnega pluralizma v slovensko-italijanskih družinah, ob hkratnem obstoju ene same kulture, ki pa ni rezultat kulturne asimilacije, temveč dejstva, da si (zakonska) partnerja že od vsega začetka delita enoten kulturni vzorec. Pripadnike italijanske manjšine in Slovence na območju slovenske Istre oz. širšega regionalnega konteksta naj bi tako odlikovala siceršnja istost kulturnih praks ob istočasni različnosti jezika; italijanski jezik pa naj bi posledično predstavljal enega redkih (če ne celo edini) znak objektivne skupinske identifikacije in diferenciacije od drugih v okolju sobivajočih skupin.

(Družinski) jezikovni pluralizem spodbuja tudi (jezikovno heterogena) lokalna skupnost, ki jo po pričevanjih informatov odlikuje visoka mera medkulturne strpnosti:

"Ja, no, na srečo živimo v takšnem okolju, kjer je dvojezičnost vsesplošna na tem območju. Mogoče bi bilo malo drugače, če bi stanovala v Ljubljani in bi zrasla v mešanem zakonu. Ne bi imela možnosti se pogovarjati v italijanščini s sošolci, s prijatelji. Tukaj nisem imela težav, če sem vmešala italijansko, ni bil problem me razumet. Recimo tudi s fantom, imam fanta Primorca, govorim, kot mi paše. Sem imela tri fante iz Ljubljane, in vsakič, ko sem kaj rekla po italijansko, je rekel, naj mu dam podnapise, ni razumel. Meni se je zdelo čisto normalno, ne vem tudi beseda /.../ Tako pač sem zrastle, tako smo se naučili govorit, tako bomo nadaljevali. Pri nas je to tako, na Primorskem, ni nobenega problema, jeziki se mešajo, vsi to sprejemajo, te ne gledajo postrani, če uporabljaš enega, drugega ali tretjega."

ali

"Ja, ja, imam mešano družbo. Ko smo s sošolci, govorimo italijansko, tudi ko smo zunaj, prav zaradi tega, ker identificiramo okolje s šolo in ker se v šoli govori italijansko. Je pa veliko jezikovnega mešanja med prijatelji. Dostikrat govorimo dialekt, italijanski dialekt, in je še bolj zanimivo. Dobro, tukaj ni toliko mešanja drugih besed. Pero se lepo sliši, zaradi tega, ker je naš dialekt, v bistvu, glede na to, da je pod vplivom okolice, so res vsi trije jeziki (slovenski, italijanski in hrvaški, av. op.) in je zanimivo. Ker ni v bistvu tržaški, niti istrski jezik, ampak je naš, pač. Recimo, če smo pa mešana družba, govorimo po slovensko, tendenčno govorimo slovensko."

ali

"V trgovinah in v javnih ustanovah govorim vedno po slovensko. Če poznam, recimo, da hodimo vedno v isto trgovino, kjer vemo, da je recimo mesar, ki govori italijansko, govorimo italijansko, če pa ne, pa po slovensko. Moram reč, včasih niti ne razmišljam. Glede na to, da je več ali manj okoli nas slovensko okolje, tendenčno se pol pogovarjaš v javnosti v slovenščini."

Etnična heterogenost, ki smo ji priča na območju preučevanja, se posledično (tudi po pripovedovanih

informatov) odraža v nižji stopnji nacionalistične nestrpnosti.

V družinah, v katerih prevladuje kulturno pluralni socializacijski vzorec, je ponavadi prisotna visoka mera (samo)zavedanja kulturne mešanosti in zavestno sprejemanje in vzdrževanje kulturnega in/ali jezikovnega pluralizma. Še več, jezikovni/kulturni pluralizem se dojema kot prednost.

"Meni je bilo popolnoma normalno, da je tudi okolje mešano in da ni nobenega problema, če govorim v enem ali drugem jeziku. Sem lahko brez skrbi, da me bodo vsi razumeli. Razlika se je vidla pol, magar, ko smo šli kam na počitnice, recimo s slovensko skupino, in nas niso razumeli, ko smo se pogovarjali v italijanščini. Tam je zame začelo postajati zanimivo ne. Ker sem pač imela en jezik več in sem lahko tudi kaj rekla, ne da bi me drugi razumeli. Tako da, pri nas doma smo to vedno jemali kot prednost, vsekakor tudi jaz sama pol. Dobro, ko si otrok, si pod vplivom staršev. Zdaj, ko sem skorajda odrasla, to še vedno sprejemam kot pozitivno, ker se mi zdi, da odpre mišljenje in si bolj pripravljen sprejemati tudi druge kulture /.../ Tudi, ko potuješ, si navajen se gibati v drugačnem okolju, in ker ti v bistvu doma to ne dela težav, ti pol tudi druge ne. Velikokrat se mi je zgodilo, da so me spraševali, kako preklopim iz enega jezika na drugi ali v katerem jeziku razmišljam. Moram priznat, da sploh ne vem. Ko govorim v slovenščini, razmišljam v slovenščini, ko govorim v italijanščini, razmišljam v italijanščini."

Ta pripoved izpostavi še eno, v zgodovini znanstvenega raziskovanja dvojezičnosti pogosto zamolčano značilnost dvojezičnih otrok, in sicer, da se dvojezičnost ne kaže samoumevno v oblikah konfliktnih in identitetno zmedenih ter nesamozavestnih posameznikov, pač pa lahko dva jezikovna sistema dejansko enakovredno sobivata v potomcu etnično mešanih roditeljev, ker ju posameznik osebno ponotrani in integrira do tiste mere, da je sposoben spontano in samoumevno v obeh jezikih razmišljati in čustvovati. Negativni vidiki dvojezičnosti pa se pojavijo prvenstveno v tistih specifičnih družbenih situacijah, v katerih je (dvojezični) posameznik podvržen kontinuiranemu neodobravanju okolja, ki se nanaša na njegovo dvojezičnost, odkritemu nacionalizmu in različnim oblikam bolj ali manj radikalno izražene nestrpnosti (Cerroni-Long, 1985; Cubi, 1992).

Otroci etnično mešanih družin, v katerih prevladuje kulturno pluralni vzorec socializacije, se težko opredeljujejo (narodno) enoznačno. Pri njih smo tako pogosto priča nadnacionalnim samoopredelitvam. Špela se tako opredeljuje kot prebivalca Sveta:

"Zame, ki sem se tukaj rodila in zrastle, to nima prav nobenega pomena, ne čutim neke pripadnosti do naroda, ne do Slovenije, ne do Italije. Sem tukaj. Sem prebivalca Sveta. Jaz vedno rečem, da sem prebivalca Sveta in pika. Dobro, na svetovnem nivoju sem za Slovenijo in

ne za Italijo. Ampak to je samo pač stvar, tako osebno se ne počutim pripadnica ene ali druge, se mi ne zdi prav, da se opredeljujem, glede na to, da v meni to dvoje sobiva in zakaj bi potem morala izbirati ..."

So pa otroci mešanih družin pogosto izpostavljeni situacijam (bolj ali manj subtilnih) vsiljenih enoznačnih narodnih samoopredelitev (npr. Pri popisu prebivalstva). Včasih se je takšnim vsiljenim enoznačnim samoopredelitvam lahko izogniti, ne pa vedno.

"Ja, no, konkretno, glede na to, da sem vpisana v Skupnost Italijanov, se mi zdi prav, da sem, ker je to del mene, tam je bilo treba prav izjaviti, da se počutiš Italijana in to moram priznat, da mi je bilo malo vsiljeno ... ni čisto res. Ampak, drugače ne."

Špela se izključujoči narodni samoopredelitvi, ki jo terja popis prebivalstva, izogne:

"Ne, nič, enostavno se nisi opredelil. Se nisem opredelila. /.../ Vem, da je bil možen le en odgovor, in možnost, da se ne želiš opredeliti, in to sem podčrtala."

Identitetna "barantanja"

Miloš (17 let)

Miloš je srednji otrok etnično mešanih staršev, ima starejšega brata in mlajšo sestro. Njegova mama je Slovenka, oče priseljensec z območja nekdanje Bosne in Hercegovine, pred slovensko osamosvojitvijo bi ga opredelili kot Muslimana, danes kot Bošnjaka, muslimanske veroizpovedi. Oče je prišel v Slovenijo z 22 leti kot ekonomski emigrant, z Miloševo mamo se je poročil, ko mu je bilo 25, njej pa 15 let. Posebnost Miloševe (kulturno mešane) družinske situacije bi lahko simbolično opredelili kot "barantanje s kulturnimi identitetami otrok".

Miloševega štiri leta starejšega brata je oče želel vzgojiti v skladu z načeli svoje kulture, v muslimana. Med drugimi simboličnimi in manj simboličnimi dejanji je sina dal, v skladu z muslimanskim obredom očiščenja, obrezati in ga z Miloševimi besedami "krstiti v muslimana". Miloševa (tri leta) mlajša sestra je krščena in je (po mami) kristjanka. Miloša kot srednjega otroka niso krstili, niti obrezali, kot otroka so ga (bolj ali manj) prepustili lastni izbiri. Najstareši sin je kljub očetovim poskusom da bi ga inkulturiral v v svoj matični temeljni življenjski svet, ostal neopredeljen, ne opredeljuje se kot musliman, prav tako ne prakticira muslimanske vere, po Miloševem pripovedovanju je "nevtralen". Miloš se je sam odločil za muslimansko vero. Pravi, da prostovoljno. Star je bil 10 let in je obiskoval 5 razred osnovne šole, ko je prvič obiskal mošejo v Kopru. Mama je njegovo odločitev sprejela nevtralnno, oče z izrednim ponosom.

"To sem se v bistvu sam odločil. Niso me nikamor silili, sem čutil to pripadnost. Sam sem se tudi en dan vpisal v mošejo, ki je tukaj v Kopru /.../ Ne, presenetljivo, nič ni ugovarjala (mama, av. op.). Sam si se odločil, to je tvoja odločitev, in je to sprejela. Oče pa

je bil ves ponosen. On je celo prihajal v mošejo, celo je prihajal in se pohvalil – a to je moj sin. Pa se je pohvalil. Pa drugi so bili še bolj ponosni, so rekli, to je tvoj sin. On pa miren, ja, ja, ponosen, se je že dvignil v nebesa, kakšna čast. Se je imel kaj pohvalit v Bosni, ja, moj sin hodi tam v mošejo, in vsi "a res". Je lepo, je lepo bilo tudi za njih slišat. Molitve in to, sem jim pokazal, da znam molit, presenečeno so me gledali."

Jasno izraženo zadovoljstvo in ponos pri očetu ob Miloševem sprejetju muslimanske vere izpričujeta pomen, ki ga ima za očeta prenos svoje matične kulture oz. veroizpovedi na sina. Pri tem se kažeta očitna potreba očeta po ohranitvi lastne kulturne dediščine znotraj svoje družine oz. pri svojih potomcih ter potreba po potrditvi s strani matičnega (rojstnega) okolja in primarne etnične skupine.

Nastalo situacijo (trije otroci – tri različni kulturno-verski vzorci) Miloš navaja kot nevprašljivo dejstvo, ki je nastalo brez opaznega predhodnega odločanja in diskusij. Kakšen pa je resnični oz. globlji Milošev motiv, da se "samostojno" odloči za vstop v muslimansko vero, je na osnovi intervjuja težko opredeliti. Nekateri odgovori nakazujejo na socialnopsihološki fenomen "srednjega otroka", ki se v želji biti opažen in priznan s strani očeta poslužuje taktike očetu všečnih dejanj/odločitev. Vendar tovrstna predvidevanja brez nadaljnje poglobljene analize ostajajo zgolj na ravni predpostavk.

Materina (slovenska) narodna pripadnost in kultura ter (slovensko) okolje bivanja, ki deluje v obliki vsakodnevni podpor in okrepitev slovenskemu kulturnemu vzorcu znotraj družinskega življenja, pustita pri Milošu, kljub zavestni odločitvi za očetovo kulturo in religijo, svoj (pričakovani) pečat. Ne nazadnje je Milošev materni jezik in tudi sicer prevladujoči jezik komunikacije slovenski. Se pa soočenje obeh kulturnih vzorcev in narodnih pripadnosti pri Milošu kaže na način "zbrkljane" narodne identitete. Kljub muslimanski samoopredelitvi, se Miloš počuti tudi Slovenca; pri tem se pravzaprav čuti vpliv obeh kultur, natančneje veroizpovedi ter dvoje narodnih pripadnosti, ki sobivata v Milošu. Za razliko od opisanega Špelinega primera pa v tem primeru nismo priča usklajenemu sobivanju elementov dveh kultur, temveč bolj konfuznim samoopredelitvam.

"Sam sem, čeprav nisem trden, musliman, ampak nisem, da bi tisto delal vse, ampak tako, spoštujem pa vero. Verjamem v boga in potem že avtomatično ... čeprav se ne držiš nekih pravil. Ne moreš zaradi okoliščin, ker moja mama je katoličanka, moja sestra tudi, moj oče musliman, moj brat pa ... krščen je kot musliman, ampak ne verjame v tega boga, tako da nevtralen je on. /.../ Smo imeli v mošeji predstavo in recimo so bili tudi vsi okoli mene, srbohrvaško so govorili, in jaz sem imel slovenski naglas in sem bral in tako ... še sem se tresel ... To je bilo v bistvu v petem, šestem, sedmem razredu ... ampak vseeno, tudi sedaj, če bi šel, imam slovenski naglas, in jaz se imam za

Slovenca. Pač, lahko je tudi Srbin musliman, pač, jaz sem Slovenec in musliman, po veroizpovedi musliman."

Okolje bivanja pa ne le, da podpira materin kulturni vzorec, temveč po Miloševih besedah zaradi organizacije vsakdanjega življenja tudi otežuje razvoj in prakticanje islamizma:

"V bistvu okoliščine ... prepovedujejo, da bi bil musliman ... klanjat se petkrat na dan, molit ne morem, imam toliko obveznosti, in da bi moral molit in to ... ne vem. Težko je, težko."

Pomen in vpliv okolja pri etnično mešanih partnerstvih/družinah pa sta v primeru Miloševe družine razvidna še v enem primeru. Delovanje svoje družine Miloš opisuje kot relativno neproblematično, dokler se družina nahaja v Sloveniji. Družinski jezik komunikacije je pretežno slovenski, kar pomeni, da vsi družinski člani razen očeta večinoma govorijo slovensko. V družini se prepletajo različne prehranjevalne prakse, priča smo kombinaciji različnih (slovenskih in muslimanskih) praznikov in praznovanj itd. Miloševa mama skrbi za gospodinjstvo in finance, zato Miloš meni, da je ona glava družine, četudi navidezno v to vlogo postavlja očeta. Oče naj bi tako deloval vidno navzven, mama pa ga iz ozadja "vodi". Se pa družinska relativno neproblematična situacija spremeni ob prihodu v rojstno vas očeta.

"V bistvu, moj oče je tako namigoval, da si želi, da se poročim z muslimanko, da se potem pohvali. To je v bistvu samo zaradi tega, da se pohvali. Nekako on živi samo zaradi tega, da pohvali in da sebe hvali. Rekel, jaz delam tako, da vi ne boste rekli, da sem bil ničvreden, ampak da me boste pohvalili. Recimo gre delat, a ne zaradi tega, da bi kaj naredil, sej naredi, ampak zato, da bi ga nekdo pohvalil in zato, da se pohvali. Recimo, naredi moja mama večji delež kot on, pa nekako on reče, daj, sem jaz naredil, nekako jo poniža. To gre njej na živce, zaradi tega se tudi večkrat skregata. V Bosni se tudi zmeraj kregata. Nekako zaradi tega sem se tudi odločil, da letos ne grem Bosno, ker se dol veliko krega, in zaradi dela. /.../ Dol se res bolj kregata, tukaj se ne dosti, dol pa se, zaradi okoliščin, ki jih niso navajeni. /.../ Dol recimo igra veliko vlogo tudi denar. On ne zna delati z denarjem, v bistvu ima vse vajeti v rokah moja mama in tako ona zbere denar in gredo v Bosno. In tam, on bi kar delil, tistemu dvajset mark, tistemu dvajset mark. A s seboj vzameš recimo sedemsto mark, in če daš vsakemu, kaj ostane tebi, nič. On bi rad pokazal, da ima, a v bistvu tukaj so tako nizke plače, da..."

Miloševega očeta, ki se mu v drugem (tj. slovenskem) kulturnem okolju uspe prilagoditi določeni družinski dinamiki, prihod v matično kulturo, ki podpira njegove temeljne percepcije realnosti, zmede na način, ki dotedanje (relativno uspešno) družinsko dinamiko in delovanje postavi pod vprašaj. Očetov poskus redefinicije (družinskih) vlog in delovanja pa naleti na ženino nasprotovanje, kar se posledično kaže v povečanih kon-

fliktih. Miloša to moti do te mere, da se je odločil, da pač ne bo odšel na obisk k sorodnikom v Bosno.

Če je Špelin primer implicitno izpostavil narodno pripadnost kot stvar izbire (odločitev o narodni samoopredelitvi ji starša prepustita, sama se opredeljuje kot prebivalka Sveta), kot fleksibilno, pridobljeno določnico, s katero lahko manipuliramo, jo spreminjamo itd., Milošev primer izpostavi potrebo staršev zadržati (in vzgojiti) otroka znotraj lastne narodne pripadnosti in kulture. V Miloševem primeru sta si starša, grobo rečeno, otroke poskusila razdeliti, ko so bili še majhni (hči je s krstom vstopila v materin kulturni svet, sin pa z obredom obrežanosti v kulturni svet očeta).

(Družinska) kulturna in jezikovna asimilacija Klementina (18 let)

Klementina je starejši otrok mešanega zakona med Hrvatico in Slovencem (ima tudi sestro). V anketi, ki jo je izpolnjevala pred pogovorom, je zapisala, da ima dva materni jezika (slovenskega in hrvaškega) in dve narodni pripadnosti. Njena mama je prišla v Slovenijo iz območja Bosne in Hercegovine kot najstnica zaradi dela. V Sloveniji je nato zaključila srednjo šolo, se poročila in si ustvarila družino.

Četudi Klementina navaja dva materni jezika in narodni pripadnosti, v svoji pripovedi razkrije, da z mamo od rojstva govori izključno slovensko in tudi sicer je jezik družinske komunikacije izključno slovenski; hrvaško, pravi, se je naučila od sorodnikov (in hrvaški jezik uporablja zgolj s sorodniki). Meni, da njena družina živi na tipično slovenski način in da se je mama "zelo prilagodila temu načinu življenja".

"V bistvu ona se z nami pogovarja slovensko, ker pač mi uporabljamo ta jezik doma, drugače pa se s starši, s sorodniki, z brati, s sestrami pogovarja v hrvaščini. Potem tudi ko pridejo sorodniki k nam, jasno se vsi pogovarjamo v hrvaščini. Hrvaško razumemo vsi, slovensko pa ne. Želje, da bi se tudi z nami pogovarjala moja mama v hrvaščini, ni imela."

In dalje:

"Ma v bistvu, moji starši so se zelo prilagodili temu načinu življenja, ki je tu, oba, še predvsem moja mama. Medtem ko gledam babico in dedka, pa se ful razlikujejo v življenju, tam v Bosni, oziroma so tudi na vasi, kot pač življenje pri nas, in nasploh je vse drugače. Kar se mi zdi, da je tudi prav, ne more bit povsod enako."

Klementina se zaveda, da njena mama izhaja iz drugačnega kulturnega okolja ter da goji do svoje matične kulture določena pozitivna čustva, vendar istočasno izpostavlja, da jima s sestro nikoli ni poskušala vsiljevati svojih kulturnih vzorcev, tradicije, navad oz. da ju s tem ni "utrjala".

"Ma da bi ga nam silila oziroma ful vztrajala na tem, da bi spoznali Bosno, najbrž je njena želja, da bi jo poznali, ampak nikoli nas ni nekako ful utrjala s tem,

dajala nek velik pomen na to /.../ Najbrž tudi njej, ji ni vseeno, da mi ne vemo, iz kje prihaja, ampak ni, da bi nam to poskušala vsiljevati ali karkoli /.../ Tudi moja mama se je zelo prilagodila, mislim ji paše način življenja, ki je tukaj, tako da v bistvu je tudi sama pozabila običaje oziroma način življenja, ko je živela tam, tako da v bistvu nam ne vsiljuje tistega."

Iz Klementinine pripovedi je razvidno, da je se je mama, sicer hrvaške narodne pripadnosti, v veliki meri asimilirala v slovensko okolje in prevzela slovenski jezik kot primarni jezik komunikacije tako v družini kot v odnosu do okolja, v katerem živi. Kot zanimivo pa se izpostavi dejstvo, da Klementina zase navaja dve narodni samoopredelitvi in dva materni jezika. Eden izmed razlogov je lahko povišana stopnja ozaveščenosti in senzibilnosti, povezana z narodnimi opredelitvami ter zavedanje, da ima človek pravico opredeliti se z več različnimi narodnimi pripadnostmi. Razlog je lahko enostavno dejstvo, da kljub asimilaciji in akulturaciji matere v slovensko okolje in "slovenski" način življenja ter slovenski jezik komunikacije globoko v sebi čuti, da družino opredeljuje tudi kultura matere, četudi na manj očitni način. Vendar Klementina istočasno izpostavlja, da ji narodna pripadnost kot taka ne pomeni dosti, oziroma da ji "ne pomeni nič".

"Ma ne, v bistvu meni to sploh nič ne pomeni. Da sem Slovenka, da imam slovensko državljanstvo, mi je samo nekaj uradnega, nekaj, kar moram imet. Da bi pa meni kaj pomenila, da bi imela kakšno ljubezen do domovine, kot nekateri zelo ljubijo svojo državo, meni ni to nekaj. Po mojem bi se prilagodila tudi, če bi šla živeti kamorkoli drugam oziroma si tudi želim it živeti drugam, stran."

To pa je tudi pogosta izjava, na katero naletimo med otroki mešanih staršev, pri katerih je zaslediti težnjo k nadnacionalnim opredelitvam (sem Evropejca, pripadnik/ca Sveta, človeške skupnosti idr.). Ta dvojnost v izjavah Klementine pravzaprav izraža težavo enoznačnega samoopredeljevanja in identifikacije posamičnih kulturnih elementov matere in očeta, ki v realnosti družinskega življenja prepletene sobivajo na različne, pogosto povsem edinstvene načine. Je pa v Klementininih izjavah istočasno moč začutiti tudi potrebo po družinski (kulturni) uniformnosti. To težnjo je moč zaznati v poudarjanju mamine prilagoditve slovenskemu kolju. Mami naj bi po hčernih besedah "ta način življenja zelo pasal", pri tem pa naj bi pravzaprav že "pozabila na svoje običaje" (kar je, realno gledano, malo verjetno). Določene poskuse družinske kulturne, natančneje jezikovne uniformizacije pri otrocih mešanih družin pa je moč zaslediti tudi v študiji, izvedeni med etnično mešanimi zakonci v slovenski Istri (Sedmak, 2002d).

Klementinina pripoved izpostavi družinski priimek kot enega pomembnejših, vsekakor pa viden, zunanji znak narodne pripadnosti in identitete. V svojem primeru izpostavi, da se je morda/verjetno izognila nacio-

nalističnim nestrpnostim in morebitnim težavam, ker je imela (po očetu) "domač" priimek.

"Ma ne, tako kot sem ti prej rekla, nas je ful takih, sploh pa recimo v Piranu, mogoče v središču, nas je večina hrvaškega rodu, tako da nas ni nihče zafrkaval. Glede priimka v šoli nisem imela nikoli težave, zato ker imam pač tak bolj domač priimek."

Pomen napačnega/primerne priimka navaja tudi Miloš. Vendar je v njegovem primeru priimek, kot znak narodne identifikacije, po njegovem mnenju osnova za izražanje nacionalistične nestrpnosti:

"V bistvu je že priimek povedal svoje v šoli. Recimo slovenski priimki, tisti so imeli večjo prednost kot jaz. Sem bil isto priden kot oni, pa sem dobil slabšo oceno."

Etnična (jezikovna) prepletanja

Laura (17 let)

Laurin primer je zanimiv predvsem zaradi tega, ker slikovito odraža (avtohtono) kulturno in jezikovno pestrost slovenske Istre, neproblematičnost sobivanja treh avtohtonih jezikov (slovenskega, italijanskega in hrvaškega) in etnična prepletanja slovenstva in italijanstva. Laurina družina predstavlja primer (avtohtonega) italijansko-slovenskega mešanega zakona.

Laura se opredeljuje kot Slovenka. Tudi njena mama in biološki oče sta Slovenca, vendar Laura očeta ne pozna in kot očeta sprejema očima (v nadaljevanju oče), ki je po materi Slovenec, po očetu pa Italijan. Očetov materni jezik je italijanski. Laurina mama je očeta spoznala pred približno 7 leti, ko je bilo Lauri 10 let. Laura ima tudi mlajšo (pol)sestro in z družino se je pred sedmimi leti preselila na Hrvaško, v hrvaški del Istre.

Oče z Lauro in mamo govori v slovenščini, z mlajšo triletno sestro pa v italijanskem dialektu, ki predstavlja njegov materni jezik.

"Doma govorimo v slovenskem, ker jaz in mama ne poznava italijanskega dialekta, medtem ko z mojo mlajšo sestro on govori v italijanskem dialektu."

Laura obiskuje šolo z italijanskim učnim jezikom in pred tem je obiskovala tudi osnovno šolo in vrtec z italijanskim učnim jezikom, kar doživlja kot prednost, privilegij. Pomemben je podatek, da oče (italijansko-slovenske narodnosti) ni vplival na Laurino odločitev glede vrtca oz. šole, saj je v Laurino življenje "vstopil", ko je imela 10 let in je že obiskovala osnovno šolo z italijanskim učnim jezikom.

"Meni se zdi prednost, ker glede na to, da živimo v Sloveniji, slovensko kulturo poznam že kakorkoli, poleg tega pridobimo še z italijanske. Mi moramo oboje vedet. Npr. v slovenski šoli ne vem, če se učijo Italijo pri zemljepis, vse detajle, oni predelajo samo Slovenijo, mi predelamo in Slovenijo in Italijo. Mi nekako moramo oboje znat. Pa tudi slovenščina, mi naj bi imeli na nivoju slovenske šole slovenščino, italijanščino pa ka-

korkoli, in obvladamo oba jezika. Na slovenski šoli pa italijanščina ni na tako visokem nivoju. Torej, mislim, da kar se določenih stvari tiče, smo kar privilegirani."

Kljub temu da je Laura Slovenka in je njen materni ter jezik družinske komunikacije slovenski, obiskuje šolo, ki je prvenstveno namenjena za pripadnike italijanske manjšinske skupnosti. Dejstvo pa je (kar dokazujejo tudi druge študije), da nezanimljivo število Slovencev in priseljencev iz republik nekdanje Jugoslavije ter drugih držav vključuje svoje otroke v izobraževalni sistem z italijanskim jezikom poučevanja. Razlogi za navedeno so raznoteri, kot najpogostejše pa starši navajajo prijaznejše šolsko okolje, pristnejši odnos med učenci in učitelji/vzgojitelji. K tej odločitvi pripomorejo tudi manjše število dijakov/učencev/otrok, možnost naučiti se italijanskega jezika ali pa čisto pragmatični vzroki, kot prezasedenost slovenskih vrtcev, bližina šole ter drugi. Pri tem podatku je resnično pomembna odsotnost negativnih predsodkov in nacionalizmov v odnosu do "italijanskega", kar priča o (prevladujočem) medkulturnem sožitju avtohtone slovenske in italijanske etnije.

Pri Lauri, odločitev, da bo obiskovala italijanski vrtec, sprejme mama, ker naj bi v primerjavi s slovenskim vrtcem bil Lauri prijaznejši. Vpis v osnovno šolo z italijanskim učnim jezikom pa je sledil nekako avtomatično.

"Ja, jaz se dobro spomnim. Jaz sem hodila v Koprju, v slovenski vrtec, ampak ni bilo ravno otroku prijazno, in zato se je moja mama odločila, da me bo dala v italijanski vrtec v Lucijo, ki je bil dosti manjši, bolj human se mi je zdel, tudi meni. Se spomnim, kako sem se vsak dan jokala, kako nočem it v vrtec. Mama mi je še ful govorila, kaj vse sem počela, da ne bi šla v vrtec. Potem mi je bilo pa čisto v redu, tam v Luciji."

Laura se, kot že navedeno, dojema kot Slovenka, opaža pa, da ji drugi pripisujejo "vpliv italijanske kulture", ki naj bi mu botrovala prvenstveno šola:

"V bistvu, če me kdo vpraša, jaz povem objektivno, jaz sem Slovenka, ne zato, ker bi mi to ne vem koliko pomenilo, ampak se smatram kot tako. Moram pa reči, ne vem, to so bolj drugi opazili kot jaz, se bolj vidi vpliv italijanske kulture na naši šoli, da se dosti bolj približa nam. Učne knjige imamo direktno iz Italije, smo nekako bolj zblížani s to kulturo kot z drugimi."

Kot rečeno, v družinski komunikaciji prevladuje slovenski jezik, z izjemo komunikacije med očetom in mlajšo sestro, ki poteka v italijanščini. Je pa zanimivo preklapljanje med tremi jeziki, ki se v toku dneva in glede na različne govorne situacije pojavlja pri Lauri: v šoli in s sošolci ter prijatelji iz šole govori v italijanščini, v družini in s širšo (slovensko) okolico v slovenščini, v vasi, kjer živi, pa s sosedi in znanci komunicira v hrvaščini.

"Z mojo sestro govorim slovensko, ker italijanskega dialekta ne znam, knjižna italijanščina pa se mi ne zdi

stvar za jo uporabljat med osebnimi odnosi. Dokler so to sošolci, s katerimi govorim od vedno italijansko, je to eno, drugače se mi knjižna italijanščina ne zdi primerna za take okoliščine. Na vasi, kjer se govori bolj italijanski dialekt, se jaz zelo slabo počutim, če govorim v knjižni italijanščini, tako da raje komuniciram v hrvaščini."

V praksi vsakdanjega življenja Laura zagovarja jezikovni pluralizem. Meni, da ima vsak v javnosti pravico uporabljati svoj materni jezik. Uradne situacije, kot npr. sodni postopek, pač terjajo uporabo uradnega oz. uradnih jezikov.

"Ne, mislim, da nekdo tudi v javnosti lahko uporablja svoj jezik. Če smo v Sloveniji, če je neki sodni postopek, se uporablja slovenščina, to je drugo. Če pa nekdo hodi po cesti in z drugim govori hrvaško ali angleško, kakorkoli hoče, mislim, da ima čisto vso pravico /.../ En rek mi je zelo všeč: Moja svoboda se konča tam, kjer se začne tvoja. V tem smislu, da se včasih prilagodiš do določene meje, da ne pride do ogrožanja drugega."

Vendar kljub temu, da Laura živi "na prehodu med tremi jeziki" ter je zagovornica jezikovnega pluralizma, sama zagovarja, vsaj v prvih letih otrokovega življenja, monolingvističen vzgojni pristop, kar argumentira s primerom jezikovnega mešanja pri mlajši sestri.

"Torej, jaz mislim, da vsaj na začetku bi se moral otrok skoncentrirat samo na en jezik, zato ker vidim pri moji sestri, že od kadar se je rodila, ima dva lingvistična vpliva, da tako brka. Predvidevam, da bo imela težave še kasneje. Tako vsaj na začetku, do enega tretjega leta, dokler se otrok toliko ne razvije. Potem otroku je lahko absorbirati kompletno še en jezik, ampak da se navadi ločit enega od drugega. Mislim, da moja sestra se niti ne zaveda, da je rekla stavek napol v slovenščini, napol v italijanščini. Misli, da je vse en jezik. Po mojem je boljše, vsaj na začetku, da se otrok osredotoči samo na en jezik."

Nesprejemanje kulture kraja prihoda Mojca (23 let)

Mojčin oče se je v Slovenijo priselil iz območja Bosne in Hercegovine. Mojca zanj pravi, da je Hercegovec. Mama je Slovenka. Iz maminega prvega zakona ima Mojca starejšega (pol)brata, ki ima 31 let. Mojčin oče je umrl pred devetimi leti, ko je imela 14 let.

Mojčina družina predstavlja primer etnično mešane družine med domačinko - Slovenko in priseljencem iz območja nekdanje Jugoslavije, ki se ni želel oz. ni znal prilagoditi kulturi in jeziku kraja prihoda. Ta primer odraža diametralno nasprotno družinsko situacijo od tiste na katero smo naleteli pri Klementini (primer kulturne asimilacije priseljenega roditelja). Ker je v okolju, kamor priseljenec pride, ponavadi dominantna in tudi številčno prevladujoča druga etnična skupina, se od priseljenca/ke pričakuje vsaj določena stopnja adaptacije

(če že ne asimilacije) lokalnemu načinu življenja, vrednotam, predvsem pa prevzem lokalnega jezika kot zunanjšega in najvidnejšega izraza etnične pripadnosti. Naj s tem v zvezi dodamo, da se v slovenski Istri izrazom nacionalistične nestrpnosti večinoma izognejo prav tisti priseljenci iz območij nekdanje Jugoslavije, ki se predvsem jezikovno in ne nujno tudi kulturno prilagodijo (Sedmak, 2002d). Zgleda, da je prevzem slovenskega jezika tisti ključni akt, ki priča o pripravljenosti prišleka da se vključi in sprejme novo kulturno okolje.

S pozicije otroka mešanega zakona med priseljencem/ko in domačinom/ko se kot zanimive kažejo prav njegove percepcije in doživljanje starševskega nesprejemanja kulture okolja bivanja in s tem istočasno kulture/ jezika drugega roditelja ter strategije družinskega odziva.

Mojca opisuje očeta kot ponosnega, trmastega in težavnega, ki je sicer razumel slovenski jezik, vendar ga namenoma, zaradi ponosa ni želel uporabljati niti v zasebnih (družini), niti javnih situacijah.

"Ne, oče ni nikoli govoril slovenskega jezika, ga je razumel, ampak ga ni nikoli govoril, mu je bilo izpod časti, verjetno. Vedno je govoril v svojem jeziku. Mama je z njim govorila v njegovem jeziku, z nami pa v slovenskem."

Zgornji citat že nakaže vlogo matere kot vmesnega člena ne zgolj med očetom in otroki, temveč tudi med očetom in širšim kulturnim okoljem, ki ga oče ni mogel ali znal sprejeti. Mojca svojo mamo opiše kot močno in pametno žensko, ki "diplomatsko obvladuje in usmerja očeta", hkrati pa ohranja (družinski) kulturni in jezikovni pluralizem v znak spoštovanja in sprejemanja očetove kulture.

"Tako, da sta imela svoje konflikte, ampak ga je obvladala, na neki diplomatski način ga je obvladala. Ona je bila glava družine, čeprav mu je dala vedeti, da je on. To smo me ženske, vedno rade kaj zamolčimo, ampak še vedno se mi zdi, da imamo me vse niti v rokah. In tudi ga je usmerjala, ker on je bil priden za narediti vse po hiši, vendar se ni nikoli spravil sam. Zmeraj mu je ona vlivala motivacijo in je potem naredil, brez nje ne bi naredil."

Med znake sprejemanja očetove kulture sodi tudi priprava tradicionalnih jedi, značilnih za očetovo izvorno etnijo:

"Mama je zmešala in je naredila eno tretjo varianto, malo je svojega kmečkega naredila in njegovo hrano. Vedno je delala to pito, in oče je vedno rekel, da kako dobro naredi, ker ni mogel verjeti, ker moraš bit od dol, da lahko zmešaš te okuse. Bil je kar presenečen. /.../ Se mi zdi, da je to sprejel kot neko potrditev, da ga je sprejela, da je sprejela vso njegovo zgodovino, čeprav je Slovenka in je prepričana v svoje in fura tisto svojo pot in ni da se bo podrejela, ampak ga je sprejela in tudi spoštovala."

Prav tako je bila Mojčina mama tista, ki je ohranjala stike z očetovo izvorno družino z dopisovanjem in te-

lefonskimi stiki (kar tudi sicer sodi v tradicionalno domeno ženskih družinskih opravil).

Mojca se očetove kulture in njegove narodne pripadnosti ni nikoli sramovala. Zase meni, da je to dejstvo sprejela normalno, so pa družinsko vzdušje obremenjevale povsem druge socialne okoliščine.

"Mislim, da sem jaz to normalno sprejela in se nisem nikoli ubadala s tem, ali da bi se sramovala. Bolj sem se sramovala tega, da je moj oče pil, in ne zaradi narodnosti, bolj zaradi tega, ker je bil moj oče alkoholik. To je bilo tisto, kar me je motilo in bolelo."

Sedaj, ko je nekoliko odrasla, Mojca čuti in izraža potrebo, da bi bolje spoznala očetove in s tem svoje (etnične) korenine, kulturo, jezik. Kljub temu da je oče govoril ves čas srbohrvaško, zase meni, da je enojezična in srbohrvaški jezik obvlada bolj slabo.

"Ja, sedaj. Ker sem navezala spet kontakt in tudi ker ga sedaj drugače vidim, njegovo zgodovino, in sem imela namen it dol, prav sedaj poleti, med svoje korenine, sem napisala svojemu bratrancu, da vidim sploh od kje prihajam. /.../ Sem si tudi nabavila literaturo v srbohrvaščini in sedaj prebiram. /.../ Ma ja, jaz znam malo hrvaščine oziroma srbohrvaščine, ampak potem nisem prakticirala tega, tako da nekje zadaj imam, razumem besede, ampak da bi mogla govorit, bi mogla bit ena dva meseca v takem okolju."

Nacionalistična izraznost Tamara (20 let)

Tamarin primer je glede na opisane avto/biografske pripovedi drugih nekoliko specifičen. Tamara je otrok etnično mešanega zakona med Hrvatoma in Bošnjakinjo, v Slovenijo je prišla z devetimi leti (leta 1991) s starimi starši iz Banjaluke, da bi se pridružila mami, ki je bila v Sloveniji že od srede osemdesetih let. Njen primer se izpostavlja kot zanimiv, saj odraža raznolike oblike in (u)smeri(tve) nacionalistične izraznosti.

Tamara je s starimi starši sprva živela v Kopru. Pri dopolnjenih 14 letih je odšla živeti k mami v Ljubljano vendar se leta 2002, šest mesecev pred najinim intervjujem, ponovno vrne v Koper k starim staršem. Slovensko govori zelo dobro, brez naglasa, ki bi razkrival njeno etnično ozadje, četudi se je s slovenskim jezikom srečala relativno pozno, ob prihodu v Slovenijo. S starimi starši (nonom in nono) ter mamo govori v srbohrvaščini.

Tamara je bila že kot otrok deležna negativnih nacionalističnih izrazov zaradi svoje "napačne" narodnosti, vendar jih sama ni doživljala kot pretirano problematične. Kot otrok, pravi, se pravzaprav ni zavedala pomena in teže negativnih odnosov, ki jih je bila deležna.

"Ma čisto malček, ker nisem toliko razumela kot otrok, potem, ko sem bila starejša, sem malo razmišljala o tem. Enkrat sva z eno punčko pri njej doma vzeli veliko šmink in se šli ven šminkat. Potem me je njena

nona obtožila, da sem jih ukradla. Ko sem jo nagoovorila, je rekla: "Se vidi, da je Bosanka." Takrat nisem štekala dobro, potem mi je nona razlagala. Ker sem se igrala v Badaševici, sem precej zaudarjala, in potem so rekli, ja Bosanka, ker smrdi in tako. To je edino, drugače v šoli ne, ker itak nas je bilo več takih."

Istočasno pa izpostavlja, da je bilo njeno okolje zgodnjega otroštva izrazito etnično mešano, tako da razmere kulturne pestrosti niso dovoljevale večjega razmaha nacionalizma. V šoli naj bi tako imela več sošolcev in sošolk Neslovencev kot Slovencev, prav tako pa naj bi tudi v ulici, v kateri je živela, prevladovalo priseljenko oz. mešano prebivalstvo. Pomen etnične heterogenosti okolja kot dejavnika, ki slabi moč nacionalizma, Tamara ponazori s primerjavo med Koprrom in Ljubljano, kamor se je preselila s 14 leti.

"Tukaj v Kopru ni bilo tega čutit, te razlike, v Ljubljani pa ja. Ko sem se preselila tja, sem imela štirinajst let, in sem prvič slišala izraz čefur, pa potem tisto o belih nogavicah ... V Kopru takrat tega nismo uporabljali, res ne. In takrat sem začutila to razliko pripadnosti, so se tudi drugače oblačili."

Tamarin priateljeli so različnih narodnih pripadnosti. Ima tudi fanta, ki je Italijan in živi v Italiji. Zanimiv izraz nacionalizma Tamara doživi pri dobrem, večletnem prijatelju, ki je izrazil odkrito nezadovoljstvo nad dejstvom, da se ob popisu prebivalstva ni opredelila kot Slovenka. Pri interpretaciji tega etnocentričnega izraza ne smemo spregledati dejstva, da gre za človeka, ki je Tamarin prijatelj.

"Meni je moj prijatelj Lojze, popolnoma Slovenec, zameril, da ko so popisovali prebivalstvo, se nisem opredelila za Slovenko. Pa nimam sploh slovenskega državljanstva! /.../ Ampak on je meni zameril. Potem sem mu mogla razlagat zakaj. Potem mi je pa še zameril za to anketo, ki smo jo delali sedaj, ki je spraševala, če bi se poročila z Italijanom, s Srbom. Jaz sem vse obkrožila, vse mirno, ampak nisem obkrožila Slovenca. Mogoče zaradi tega, ker pred parimi dnevi se mi je zgodilo, da me je spotaknil in se mi ni niti opravičil, en tak robusten, pijan, ne vem, mislim, da se mi je tudi to malo zamerilo. Ma saj bi se tudi s Slovencem poročila, samo da je v redu."

O Tamarinu izkušnji slovenskega strahu pred tujim in tujci priča tudi naslednja anekdota:

"Spoznala sem še enega fanta, lani, ko sem bila še v Ljubljani, in lepo sva se imela, šest mesecev sva se lepo pogovarjala, on je Štajerec, in enkrat mu rečem: "Ma, veš, v Bosni pa smo to tako delali..." In on se je prav prestrašil, ker ni nikoli imel bližnjega stika z Bosanko."

Tudi Tamarin najbližji, stari starši, ki so kot priseljenci občutili težo nacionalističnih izrazov, sami niso odporni na etnične predsodke in stereotipe, pri čemer je Tamarina nona prepričana, da so Slovenke "lahke ženske" in da Italijani "niso pošteni".

"Moja nona je meni govorila, da v Bosni je veljalo že

od zdavnaj, da so Slovenke lahke. In jaz sem jo komaj sedaj prepričala, pri triinosemdesetih letih starosti, da to ni res, da to lahko rečejo tudi za Bosanke, in potem začnejo krožiti govornice in se to razširi in bo veljalo, da so Bosanke lahke. In komaj zdaj sem ji to razložila in sedaj mi verjame in zdaj nikoli več ne bo tega rekla. Zdaj moram samo še za Italijane /.../ Mislim, da te mlajše generacije, od štirideset let navzdol, mislim, da so bolj tolerantne, ker moja babica včasih reče kaj bolj tako proti mojemu Italijanu, on je Italijan, on bi te rad samo tam vzel in mogoče bi te dal še v prostitucijo. Ima take izpade. Moja babica še razlikuje to. Tako vidim, da starejši ljudje, nonoti, še delijo ... ta mlajša generacija pa ne več toliko."

Tamara goji do sonarodnjakov v Sloveniji bivalenten odnos: sram jo je, če ne ravnajo konformno, v skladu s pričakovanim oz. primernim vedenjem, obenem pa želi, da bi jih okolje sprejelo in da bi sami prevzeli tiste vzorce vedenja, ki bi jim omogočili/olajšali to družbeno sprejetje.

"V šoli, ko sem hodila v sedmi in osmi, sem hodila v tako posebno šolo, v Mladinski dom v Ljubljani. Tam mi je bilo nerodno zato, ker so redno prihajali eni fantje, za katere se je vedelo, da so južnjaki, ker so govorili samo tako, niso sprejeli nobene slovenske besede in so se pretepali z našimi sošolci in takrat mi je bilo blazno nerodno, da sem jaz znala ta jezik in da sem jih štekala popolnoma, kar so govorili ... v takih trenutkih mi je nerodno, ko se dogaja nasilje, takrat ne bi rada, ker jaz bi rada, da je vse v redu, da se razumemo med sabo. To je brez zveze, čisto brez zveze."

/.../

"Če pride kakšen Bosanec, ki tam gradijo ves čas. Jaz jih vedno pozdravim, ker pomislim, da njih nikoli nobeden ne pozdravi, kaj šele kakšna punca, in prvo so zmeraj žvižgali in si jaz mislim, kakšna sramota, zakaj si to delate, ker potem vsi grdo govorijo o vas, in potem sem rekla: "Dober dan fantje, kako ste? Da se malo umirijo, da nehajo govorit grdo o njih."

KAJ NAM GOVORIJO ZGODBE OTROK ETNIČNO MEŠANIH OZADIJ

Na osnovi zgornjih pričevanj otrok etnično mešanih družin sem želela ponazoriti kompleksnost, fleksibilnost in dinamično naravo kulturnih in identitetnih transmisij v etnično mešanih družinah. Predstavljene pripovedi tako ponazarjajo najpogostejše oz. najbolj tipične scenarije, ki se odvijajo znotaj etnično mešanih družin slovenske Istre. Špelin primer izpostavlja prevladujoči kulturni (natančneje jezikovni) pluralizem slovensko-italijanskih zakonov/družin, ki ga ugotavlja že študija, izvedena med etnično mešanimi zakonci/partnerji v slovenski Istri (Sedmak, 2002a; 2002d). Laurina pripoved pa slikovito odraža (avtohtono) kulturno in jezikovno pestrost slovenske Istre ter predvsem neproblematičnost

sobivanja treh avtohtonih kultur in jezikov (slovenskega, italijanskega in hrvaškega).

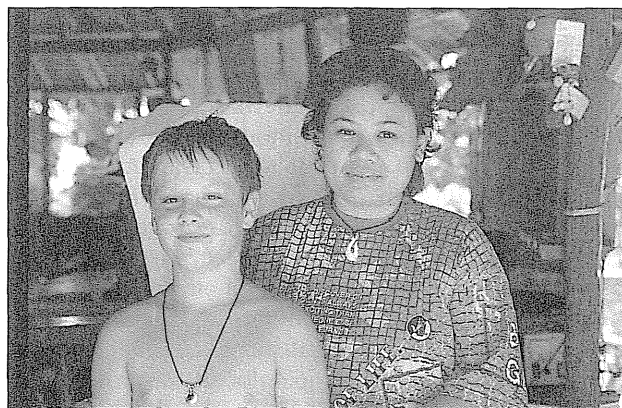
Narava kulturne in identitetne intradružinske transmisije je povsem drugačna v Klementininem primeru. Njena zgodba odraža kulturno in jezikovno asimilacijo, ki se je pričela že pri materi, imigrantki iz Hrvaške, dokončno pa prevladala v procesu unikulturega (tj. slovenskega) socializacijskega pristopa pri hčeri.

Miloševa družinska dinamika kulturno-identitetnih prenosov je nekje "vmes" med Špelino in Klementinino. Pri Miloševi družini smo pričali razdelitvi etničnih (verskih) pripadnosti glede na posamezne družinske člane: družinska kulturna transmisija kulturnih/verskih vzorcev je dvosmerna: v smeri asimilacije in prenosa avtohtone (materine) kulture in vere in v smeri kulturnega pluralizma in prenosa priseljenčeve (očetove) kulture in vere. Kljub temu da družina kot celota deluje kulturno pluralno, v tem primeru ne gre za "pravi" oz. "idealni" kulturno pluralni vzorec, saj se dvokulturnost ne nahaja na ravni posameznika, temveč med posamezniki znotraj ene družine.

Nezmožnost oz. nepripravljenost sprejeti kulturo (jezik) kraja prihoda in nepripravljenost kulturne prilagoditve imigranta je zaznati v Mojčinem primeru oz. njenega očeta. V tem primeru gre za diametralno nasprotno družinsko situacijo kot pri Klementini (pri kateri se je mama priseljenka povsem asimilirala v slovensko kulturo in jezik, kar znatno vpliva na prevlado uniformnega, zgolj slovenskega družinskega kulturnega vzorca).

Končno smo se v pripovedi Tamare soočili z različnimi oblikami in smermi nacionalistične nestrpnosti, ki pa je v latentnejših in subtilnejši oblikah prisotna pri vseh informantih in informantkah – otrocih etnično mešanih družin. Prav ta ugotovitev predstavlja še posebno primerno osnovo in izhodišče za nadaljnjo analizo pripovedi otrok mešanih zakonov in iskanja nekaterih zaključkov.

Pripovedi etnično mešanih otrok nam govore, da otroci sami po sebi s svojo etnično mešano tradicijo nimajo težav. Kulturno, jezikovno, versko in ostale

(Foto/Photo: D. Podgornik)

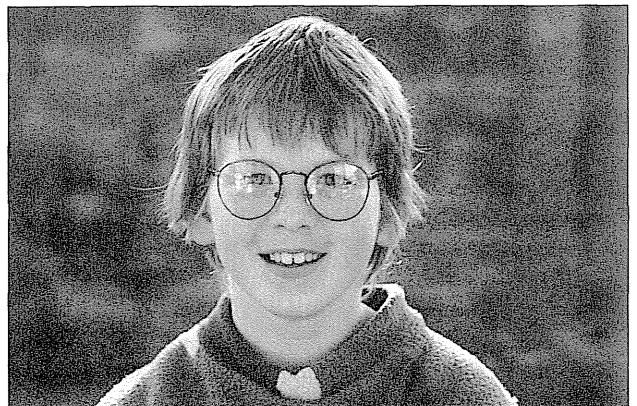
(Foto/Photo: D. Podgornik)

mešanosti svojih roditeljev sprejemajo kot nekaj danega, nevprašljivega in neproblematičnega vse dokler se v njihovo ozko družinsko življenje ne vključijo širša sorodniška mreža, soseka, sošolci in širši lokalni ter občinski družbeni kontekst. Ugotovitve te študije tako potrjujejo rezultate sorodnih študij v drugih kulturnih okoljih, ki izpostavljajo, da so morebitne težave, s katerimi se soočajo otroci etnično mešanih družin in ki se nanašajo na probleme narodnega samoopredeljevanja, identitne izgradnje, sramu zaradi "napačnega" priimka ali "napačne" pripadnosti očeta ali matere itd., rezultat nestrpnosti in nacionalistične nastrojenosti okolja, ne pa golega dejstva etnične raznolikosti staršev. Potencialni problemi so potemtakem produkt (neprimerne odziva) okolja, kar pomeni, da v kulturno pluralnem, strpnem in ozaveščenem okolju etnična mešanost na ravni družine ni in ne more biti samoumevno problematična.

Druga splošna ugotovitev se nanaša na samoopredeljevanje otrok mešanih družin. Le redko se namreč otroci etnično mešanih staršev (ne glede na objektivno medkulturno bližino/distanco sočlenih etnij) zmorejo opredeliti enoznačno. Pri tem pa ne gre toliko za vprašanje, ali si to sploh želijo, temveč bolj za to, da se v skladu z notranjimi občutenji dejansko ne dojemajo in posledično ne zmorejo opredeliti monokulturno. Ker jih številne formalne situacije (popisi prebivalstva, šolski in občinski popisi) silijo v enojno narodno samoopredelitev se otroci mešanih družin pogosto zatekajo k nadnacionalnim opredelitvam (prebivalec Sveta, človeške rase, se ne opredeljujem ipd.). Če bi etnična pripadnost bila zgolj stvar kulture (in bolj malo krvi), kar zagovarjajo pripadniki instrumentalistične struje, in bi z njo lahko prosto manipulirali, si jo določali, jo sprejemali in spreminjali glede na različna življenjska obdobja, glede na trenutne koristi, počutje itd., bi enoznačna opre-

deljevanja ne smela biti problematična. Ko bi jim koristilo, bi se otroci etnično mešanih roditeljev opredeljevali po materi, spet ob drugi priložnosti po očetu, če je potrebno, pa v skladu z modnim trendom etnično pluralno. Je morda prav v tem moč zaznati pomen pripisanosti, danosti in nespremenljivosti etnične pripadnosti in identitete oz. etničnost kot stvar krvi?

Ne nazadnje in ponovno (Glej tudi: Sedmak, 2002d) nam pričevanja otrok etnično mešanih družin izpričujejo dejstvo kulturne, jezikovne in verske pestrosti mikrorogije slovenske Istre, ki se posledično izraža v relativno visoki stopnji medkulturne strpnosti in bivanjskega sožitja. Če smo omenili, da znotrajdružinske probleme in konflikte prvenstveno producira širše družbeno okolje in ne zgolj dejstvo znotrajdružinske kulturne pestrosti, lahko za konec povzamemo, da je za etnično mešane družine okolje slovenske Istre relativno prijazno.

(Foto/Photo: D. Podgornik)

DYNAMICS OF CULTURAL AND IDENTITY INTERGENERATIONAL TRANSMISSIONS IN CHILDREN OF ETHNICALLY MIXED FAMILIES

Mateja SEDMAK

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 18

e-mail: mateja.sedmak@zrs-kp.si

ABSTRACT

Based on the analysis of six stories narrated by children of ethnically mixed families, the article highlights the dynamics of cultural and identity intergenerational transmissions. The analysed stories reveal several typical socialization patterns of ethnically mixed families (family cultural pluralism, family cultural assimilation, identity and cultural "bargaining") and circumstances in which cultural and identity intergenerational transmissions take place (ethnically and linguistically heterogeneous living environments, nationalisms, rejections of the culture of the place of immigration by the immigrant parent, difficult monosemantic declarations of nationality, etc.). Auto/biographical stories of children of ethnically mixed families were collected in July, 2002. This qualitative study, however, is a part of a wider research project focusing on children of ethnically mixed families. In addition to the conclusion, the article presents three general findings in relation to the issue of ethnically mixed families/children. Firstly, children of ethnically mixed families do not exhibit signs of intrinsic problems with their ethnically mixed tradition. They accept the cultural, linguistic and religious traditions of their parents as something given, unquestionable and unproblematic. Hence, potential intra-family problems and conflicts are triggered by nationalist reactions of the environment, family and ethnic group. Secondly, children born to ethnically mixed parents seldom declare themselves to be of but one nationality. When confronted with a nationality choice by numerous formal situations (population censuses, school and municipal acts) they often choose supranational declarations (citizen of the world, human race, or the express wish not to answer). Finally, the analysed stories bear witness to the actual cultural, linguistic and religious variety of the Slovene Istran micro-region, which is marked by a relatively high level of intercultural tolerance and co-existential symbiosis. From this point of view the environment of Slovene Istra appears relatively friendly to ethnically mixed families/partnerships.

Key words: cultural transmissions, ethnically mixed families, national belonging, ethnic identity, assimilation, cultural pluralism

LITERATURA

Barth, F. (1970): Ethnic Groups and Boundaries: the Social organization of culture difference. Bergen – Oslo, George Allen & Unwin.

Barth, F. (1996): Ethnic Groups and Boundaries. V: Hutchinson J., Smith A. D. (ur.): Ethnicity. Oxford – New York, Oxford University Press, 75-82.

van der Berghe, P. L. (1987): The Ethnic Phenomenon. New York – London, Praeger.

Berger, P. L., Luckmann, T. (1988): Družbena konstrukcija realnosti. Ljubljana, Cankarjeva založba.

Cerroni-Long, E. L. (1985): Marrying Out: Socio-Cultural and Psychological Implications of Intermarriage. Journal of Comparative Family Studies, XVI, 1. Calgary, University of Calgary, 25-46.

Cottrel, A. B. (1990): Cross-National Marriages: A Review of the Literature. Journal of Comparative Family Studies. Special Issue: Intermarriage, XXI, 2. Calgary, University of Calgary, 151-169.

Cubi, D. et al. (1992): Družbenokulturni in psihopatološki aspekti medetničnih zakonov. Anthropos: časopis za psihologijo in filozofijo ter za sodelovanje humanističnih ved, 24, 1-2. Ljubljana, Društvo psihologov Slovenije in Slovensko filozofsko društvo, 252-265.

Eriksen, T. H. (1993): Ethnicity and Nationalism – Anthropological Perspectives. London – Chicago, Pluto Press.

Gordon, A. I. (1964): Intermarriage: Interfaith, Interracial, Interethnic. Boston, Beacon Press.

Imamura, A. E. (1990): Strangers in a Strange Land: Coping with Marginality in International Marriage. Journal of Comparative Family Studies. Special Issue: Intermarriage, XXI, 2. Calgary, University of Calgary, 171-191.

Kellas, J. G. (1991): The Politics of Nationalism and Ethnicity. London, Macmillan Press LTD.

Jenkins, R. (1997): Rethinking Ethnicity, Arguments and Explorations. London – California – New Delhi, SAGE Publications.

- Kellas, J. G. (1991):** The Politics of Nationalism and Ethnicity. London, Macmillan Press LTD.
- Maxwell, A. (1998):** Not all Issues are Black or White: Some Voices from the Offspring of Cross-Cultural Marriages. V: Breger, R., Hill, R. (ur.): Cross-Cultural Marriage. Oxford – New York, Berg, 209-228.
- Merton, R. K. (1941):** Intermarriage and the Social Structure: Fact and Theory. *Psychiatry*, 4. New York, Guilford press, 361-374.
- Nečak Luk, A. (1998):** Medetnični odnosi v Slovenskem etničnem prostoru – Primerjalna analiza elementov narodnostne identitete prebivalstva na stičnih območjih obmejnih regij Slovenije, Avstrije, Italije in Madžarske. V: Medetnični odnosi v Slovenskem etničnem prostoru – Izsledki projekta. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja, 21-31.
- Nečak Luk, A. (1998):** Jezik in etnična pripadnost v Porabju. V: Medetnični odnosi v Slovenskem etničnem prostoru – Izsledki projekta. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja, 231-252.
- Reiterer, A. F. (1998):** Ethnicity as Life-World – A Phenomenological approach to a Theory of Ethnic Identity. *Razprave in gradivo*, 33. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja, 227-244.
- Sedmak, M. (2001):** Avto/biografski pristop k proučevanju etnično mešanih zakonskih zvez. *Socialno delo*, 40, 2-4. Ljubljana, Sekretariat za zdravstvo in socialno varstvo Republike Slovenije – Zveza društev socialnih delavcev Republike Slovenije – Višja šola za socialne delavce v Ljubljani, 181-190.
- Sedmak, M. (2002a):** Etnično mešane zakonske zveze kot oblika medkulturnega soočenja: primer Slovenske Istre. *Družboslovne razprave*, 18, 39. Ljubljana, slovensko sociološko društvo – Fakulteta za družbene vede, 35-57.
- Sedmak, M. (2002b):** Od patologizacije k pluralizmu partnerskih oblik. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo*, 30, 207/208. Ljubljana, Študentska organizacija, 149-160.
- Sedmak, M. (2002c):** The Changeable Status -Transformation Of Intranational Ethnically Mixed Marriages Into International Ones. *Društvena Istraživanja*, 11, 6 (62). Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 971-993.
- Sedmak, M. (2002d):** Kri in kultura. Etnično mešane zakonske zveze v slovenski Istri. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko – Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije, Koper.
- Weber, M. (1978):** *Economy and Society*. Berkeley, University of California Press.

original scientific paper
prejeto: 2003-05-13

UDK 64.03:641.51(497.4)

PRIHRANIŠ ČAS, ZAPRAVIŠ LJUBEZEN: AMBIVALENTNI ODNOS DO KUPLJENE (POL)PRIPRAVLJENE HRANE

Blanka TIVADAR

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, SI-1000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5
e-mail: blanka.tivadar@guest.arnes.si

IZVLEČEK

Prispevek predstavlja rezultate o odnosu do kupljene pol/pripravljene hrane, ki so nastali v okviru kvalitativne faze raziskave o zaskrbljenosti zaradi hrane v Sloveniji. V uvodnem delu prispevka avtorica opredeli pojem kupljene pol/pripravljene hrane, opiše pospeševalne dejavnike njene rabe, ki jih zahodna družboslovna teorija o prehrani največkrat omenja in razmisli, kakšen bi lahko bil njihov učinek v Sloveniji. V osrednjem delu prispevka avtorica opiše in analizira sedem skupin pomislekov proti rabi kupljene pol/pripravljene hrane in pet skupin razlogov zanjo. Pomisleki so se nanašali na sestavine in izgubo svežosti, ki lahko škodijo zdravju. Od rabe udeležence odvrtačo tudi navade, visoka raven samopreskrbe s hrano, neustrezno razmerje med količino, kakovostjo in ceno, zlasti pa velik čustveni pomen družinskega kosila, ki ga udeleženci razumejo kot konstituens urejene družine, in mora biti, če naj svojo funkcijo uspešno opravlja, skuhan doma. Med razlogi za rabo kupljene pol/pripravljene hrane so udeleženci največkrat omenjali prihranek časa in njeno praktičnost, uporabljajo pa jo tudi, če jim zmanjka lastnih zamrznjenih zalog, če kakšne jedi ne znajo skuhati, za užitek, na počitnicah in za popestritev jedilnika oz. za seznanjanje s kulinaricnimi novostmi.

Ključne besede: polpripravljene jedi, gotove jedi, živilska industrija, prehrana, stališča, skrbi

RISPARMI TEMPO, PERDI L'AMORE: RAPPORTO AMBIVALENTE CON IL CIBO PRECOTTO

SINTESI

Il contributo ci fornisce i risultati della fase qualitativa della ricerca che mettono in evidenza il rapporto che si ha con il cibo precotto. L'articolo parla del cibo che si consuma in Slovenia, ossia delle preoccupazioni che si fanno in proposito. Nella parte introduttiva, l'autrice definisce il concetto del cibo precotto, nonché descrive i fattori che ne aumentano il consumo, i quali vengono per lo più menzionati nell'ambito della teoria sociologica dell'alimentazione occidentale. In seguito cerca di capire quale potrebbe essere il loro effetto in Slovenia. Nella parte centrale, l'autrice descrive e analizza i pro e i contro dell'uso del cibo precotto. I gruppi di persone sottoposti al test si dividono in sette gruppi contro e cinque pro. I dubbi si riferiscono agli ingredienti e alla perdita della freschezza, che possono nuocere alla salute. Dall'uso del cibo precotto allontanano pure le abitudini, l'alto livello qualitativo delle vettovaglie, il rapporto non appropriato tra qualità, quantità e prezzo. Viene messo in risalto soprattutto il significato affettivo che si attribuisce al pranzo in famiglia, sentito dai partecipanti come attributo di una famiglia ordinata che però deve essere, se vuole svolgere con successo la sua funzione, preparato a casa. Tra le cause del pro dell'uso del cibo precotto, i partecipanti, il più delle volte, hanno menzionato il risparmio di tempo e la praticità. Lo si usa pure nei seguenti casi: in mancanza di riserve di cibo surgelato, quando non si sa preparare qualche piatto, per il piacere, in vacanza, per arricchire l'alimentazione, ossia per essere aggiornati sulle novità culinarie.

Parole chiave: piatti precotti, piatti pronti, industria alimentare, alimentazione, punto di vista, preoccupazioni

UVOD

Britanski sociolog Alan Warde (1997), ki je opravil analizo sodobnih teorij in raziskav o prehranjevanju, meni, da lahko v prihodnosti pričakujemo vsaj štiri različne, a vzporedne smeri razvoja prehranjevalnih praks: a) individualizirano prehrano, t.i. *gastroanomijo* (Fischer, 1980; 1988), ki se bo izražala v tako različnem prehranjevanju, da bo nemogoče ugotoviti kakršnekoli zakonitosti v prehranjevalnih navadah; b) neotribalizem v prehranjevanju, čigar obstoj bodo dokazovale številne skupine, ki se bodo med seboj dobro ločile po kulinarčnih pravilih in bodo tvorile stilno enotnost, ki se bo izražala v vedenju članov; c) ohranjanje klasičnih socialnodemografskih razlik v prehranjevanju, kot so izobrazbene, starostne, spolne in podobne razlike; d) množično, standardizirano prehranjevanje, ki se bo odražalo v razširjenem uživanju hitre hrane in uporabi (pol)pripravljene kupljene hrane pri kuhanju.

Po Wardovem (1999) mnenju naj bi bila uporaba (pol)pripravljene hrane posledica novih konceptov upravljanja s časom. Govorila naj bi o težavah življenja v "urniški družbi" (*ang. scheduled society*), torej v družbi, v kateri ljudem primanjkuje časa. To je po Wardu (1999) bolj posledica dejstva, da imajo zaradi vse fleksibilnejšega delovnega urnika eni čas, ko ga drugi nimajo ali pa imajo drugi čas, ko ga nimajo oni sami, kot pa zaradi dejanskega zmanjšanja prostega časa. Na občutek, da jim primanjkuje časa, se ljudje odzivajo tako, da vključujejo in prerazvrščajo vse več aktivnosti v enak obseg časa. Zelenjava, ki jo imajo na voljo v svojem zamrzovalniku, na primer zmanjšuje potrebo po vsakodnevem obisku trgovine in jim omogoča, da imajo sestavine za kuhanje vedno pri roki. Za tedensko nakupovanje v megamarketu sicer ne porabijo veliko manj časa kot za dnevne obiske lokalne trgovine, a bistveno je, da jim nakupovanja ni treba vključiti v vsakdanji urnik. Kupljena (pol)pripravljena hrana jim ne prihrani le časa in dela pri kuhi, ampak jim omogoča časovno in prostorsko usklajevanje med člani gospodinjstva. Warde meni, da vse pogostejša uporaba (pol)pripravljene hrane ni posledica njene naraščajoče priljubljenosti med ljudmi, ampak je odziv na posebno konfiguracijo problemov pri časovni organizaciji vsakdanjega življenja. Razume jo celo kot enega od pogojev, ki omogočajo, da v "urniški" družbi družina je skupaj, kar je še vedno prevladujoči družbeni ideal.

K opredelitvi pojma

V članku uporabljam izraz *kupljena (pol)pripravljena hrana* kot nadpomenko za veliko različnih izdelkov, ki jih lahko razdelimo na dve veliki in eno majhno skupino: a) *živila*: stvari, ki se uporabljajo za prehrano ljudi (SSKJ, 1995, 1706) in so praviloma surovine za pripravo jedi, b) *jedi*: živila, pripravljena za uživanje, navadno z

oddatki (SSKJ, 1995, 360) in c) *dodatki*. Hrana je *polpripravljena*, če ji moramo pred uživanjem še kaj dodati, na primer vodo, jajca in/ali jo termično obdelati. *Pripravljena* hrana pa je tista, ki jo lahko takoj zaužijemo. S pridevnikom *kupljena* jo ločimo od hrane, ki se jo vnaprej (napol) pripravi doma.

Primeri obdelanih oz. polpripravljenih *živil* so: zmrznjena ali posušena zelenjava, zelenjava v pločevinkah, kuhan in olupljen krompir, narezana in oprana solata, marinirano meso, zmrznjeni morski sadeži itn. V skupino (pol)pripravljenih *jedi* sodijo na primer zmrznjene pice, ohlajene testenine, golaž v konzervi, kaše za otroke, juhe v vrečkah, testenine z omako v vrečkah, zmrznjeni (panirani) zrezki, zmrznjene slaščice, a tudi sveže pripravljene jedi, kot so pečeni piščanci, delikatesne solate itn. V skupino (pol)pripravljenih *dodatkov* pa lahko uvrstimo mešanice dišavnic/začimb, kot so denimo mešanice za jabolčni zavitek, za meso z žara in praškaste omake ali osnove zanje.

Kupljena (pol)pripravljena hrana se od druge razlikuje v dveh lastnostih. Prva je, da jo pred prodajo na trgu do določene mere pripravijo, kar uporabniku/-ci prihrani čas in energijo (delo, skrb, spretnost), saj jo lahko takoj ali hitro skuha, pogreje oziroma zaužije. Prihranek časa in energije je različen, saj je odvisen od stopnje vnaprejšnje priprave: največ je zahtevajo živila, ki so denimo samo očiščena (npr. zmrznjen grah) in jih uporabimo kot sestavine jedi, najmanj pa jedi (npr. delikatesne solate), ki jih lahko zaužijemo take, kakršne smo kupili. Druga pomembna lastnost pa je, da tovrstno hrano, zato da ostane dalj časa dobra oz. užitna, pred prodajo obdelajo s toploto, sušenjem, zamrzovanjem, hlajenjem, dodajanjem kemičnih snovi, pakiranjem v posebnih pogojih itn.

Opredelitev, da neka hrana sodi v kategorijo "kupljena (pol)pripravljena", je nujno arbitrarna (Candel, 2001, 17). Odvisna je namreč od uveljavljenih navad prehranjevanja v nekem kulturnem okolju. Špagetov, na primer, tradicionalno ne izdelujemo doma iz osnovnih sestavin, ampak jih kupujemo v trgovinah. Zato niso kupljena polpripravljena hrana, čeprav jih za nas naredi industrija in nam prihrani izdelovanje testa. Take vrste hrana so, če jih na primer kupimo v vrečki, zmešane z omako, saj se omake za testenine običajno kuha doma iz svežih sestavin. "Kupljeno (pol)pripravljeno" je torej relativni, ne absolutni pojem. Njegov pomen ne izvira le iz vnaprejšnje industrijske obdelave, ampak je odvisen tudi od tega, ali smo neko hrano, ki jo danes kupimo pripravljeno, pripravljali v bližnji preteklosti doma, ali ne (Lien, 1997, 199).

V slovenščini imamo težavo s poimenovanjem tovrstne hrane. V angleščini se je uveljavil izraz *convenience food*, h kateremu nekateri avtorji (npr. Bonke, 1997) uvrščajo tudi prehranjevanje v restavracijah. To pa zato, ker v tem primeru posamezniku/-ci hrane sploh ni treba kuhati oz. pripravljati. Slovenska živilska in-

dustrija uporablja izraze, kot so: zamrznjena hrana, izdelki za hitro pripravo, gotova jedila, pripravljena zmes za hitro pripravo idr. Še najbolj pogosto pa jih, da bi pri potrošniških preperečila asociacije z industrijskostjo, instantnostjo in nenaravnostjo, imenuje kar z generičnimi pojmi, kot npr. predjedi, juhe, omake itn. Tudi slovenska živilska znanost ne uporablja krovnega izraza za to, kar je v angleščini *convenience food*, ampak več ožjih (gotove jedi, polpripravljene jedi, predpripravljene jedi oz. živila itn.).¹

IZHODIŠČA IN OPREDELITEV RAZISKOVALNEGA PROBLEMA

Raziskave prehranjevalnih navad kažejo, da je uporaba kupljene (pol)pripravljene hrane le eden od vsaj štirih trendov v prehranjevanju, ki bodo koeksistirali v prihodnosti, na drugi strani pa njena ponudba v naših trgovinah strmo narašča in postaja vse bolj raznolika. To pomeni, da bi lahko njena uporaba oz. uživanje postalo prevladujoč prehranjevalni trend. Čeprav dostopnost v trgovinah ne pomeni nujno tudi nakupa, bi je industrija ne pošiljala na trg v vse več različicah in trgovine ne naročale (in celo pripravljale), če je ne bi mogle prodati. To dokazujejo tudi podatki o prodaji.² Poglejmo dva primera: po podatkih raziskave Panel trgovin,³ ki jo opravljajo v agenciji Gral-iteo, je bila januarja 2002 prodaja dehidriranih polpripravljenih jedi, kamor sodijo jedi iz testenin (npr. testenine z omako), riža (npr. rižote), krompirja (npr. pire krompir) in sladke jedi (npr. mlečni riž), skoraj trikrat večja kot januarja 2000.⁴ Podatki trgovske družbe Mercator⁵ za njen hipermarket v Ljubljani kažejo, da je prodaja zamrznjene (pol)pripravljene hrane v letih od 1999 do 2002 narasla skoraj za petkrat.

Postavlja se vprašanje, kako se ta trend kaže na drugi, potrošniški strani. Je občutek pomanjkanja časa edini pospeševalni dejavnik uporabe kupljene (pol)pri-

pravljene hrane? Kakšen je odnos potrošnikov do nje, zakaj jo sploh uporabljajo? Lahko postane prevladujoči prehranjevalni trend?

Rezultati slovenske raziskave iz začetka osemdesetih let, ki je bila opravljena na vzorcu zaposlenih delavcev, so pokazali, da so bili ti v splošnem nenaklonjeni industrijsko pripravljene hrani. Raziskovalci so ugotovili, da so anketiranci kupljeno (pol)pripravljeno hrano uporabljali razmeroma redko: 34 odstotkov ni nikoli uporabljalo polpripravljene hrane (npr. očiščena zelenjava, testo),⁶ 56 odstotkov pa ne gotovih konzerviranih jedi (Kos et al., 1981, 66). V raziskavi o prehranjevalnih navadah v Sloveniji (Kos et al., 2000; Tivadar, 2001), v kateri smo uporabo polpripravljene hrane raziskovali nekoliko natančneje, smo ugotovili, da od ene tretjine do štirih petin vprašanih nikoli ne uporablja nobene od vrst hrane po katerih smo spraševali.⁷ V raziskavi *Življenjski stili v medijski družbi* (Luthar, 2002; Tivadar, 2002) smo vprašali samo po uporabi kupljenih jedi, ki jih je pred uživanjem treba le speči ali pogreti (npr. pica, golaž, testenine z omakami). Da jih nikoli ne uporablja, je odgovorila tretjina vprašanih, tretjina jih uporablja enkrat ali nekajkrat letno, četrtnina enkrat ali nekajkrat mesečno in peščica anketirancev nekajkrat tedensko. Podatki telefonske raziskave, opravljene v okviru raziskovalnega projekta, ki je namenjen razvoju nove generacije velikih gospodinjskih aparatov (Tivadar, 2002b), kažejo, da ima le slaba petina gospodinjstev v Sloveniji običajno na zalogi v zamrzovalniku različne vrste kupljene (pol)pripravljene hrane in le v slabi desetini gospodinjstev priprava obrokov s pomočjo kupljene zamrznjene hrane narašča.⁸

Videti je torej, da so potrošniki vsaj na ravni svojih stališč do kupljene (pol)pripravljene hrane pravzaprav zadržani, morda celo ambivalentni. Zato je potrebno njihov odnos do nje analizirati podrobneje. V nadaljevanju članka bom najprej predstavila že ugotovljene pospeševalne in zaviralne dejavnike naraščanja uporabe

1 Pogovor z mag. Marleno Skvarča, Univerza v Ljubljani, Biotehniška fakulteta, 27. april 2003.

2 Podatki o prodaji, ki jih navajam, so lahko zgolj ilustrativni, ker so težko dostopni. Dostopnost je omejena zaradi različnih razlogov, glavna pa sta nevarnost razkrivanja poslovnih skrivnosti in kompleksna narava podatkov (sezonska nihanja, zbiranje podatkov v različnih oddelkih in v velikih skupinah, ki niso uporabne za analizo itn.).

3 Gre za raziskavo na kvotnem vzorcu trgovin, ki je statistično reprezentativen. Vključene so prodajalne živilske stroke oz. z izborom blaga za vsakdanjo rabo: klasične prodajalne, marketi, veleblagovnice, drogerije in črpalke. Zastopane so male, srednje in velike prodajalne iz skoraj vseh trgovskih verig. Vzorec zajema tudi predstavnike neodvisnih trgovcev. Podatke zbirajo šestkrat na leto (http://www.graliteo.si/2_8_panel.php).

4 Prodajo se meri v kilogramih. Januarja 2000 je za to skupino jedi znašala 12747 kg, januarja 2002 pa 34301 kg. (Panel trgovin, Gral-iteo).

5 Za podatke sem prosila tudi trgovsko družbo Spar Slovenija, ki je sodelovanje zavrnila.

6 31 odstotkov anketiranih jo je uporabljalo včasih (do trikrat mesečno), 29 odstotkov pa redkokdaj (nekajkrat letno).

7 Spraševali smo po pogostosti uporabe vložnega in konzerviranega sadja, vložene in konzervirane zelenjave, instantnih juh in jušnih koncentratov, zamrznjenega mesa, rib in mehkužcev, praškastih mešanic za slaščice, zamrznjene zelenjave, zamrznjenih gotovih jedi, konzerviranih gotovih jedi, zamrznjenega peciva in sadja.

8 Opozoriti velja, da v Sloveniji nimamo javno dostopnih longitudinalnih podatkov o rabi kupljene (pol)pripravljene hrane, ki bi bili pridobljeni z raziskavami potrošnikov. Vsi, ki jih opisujem so enkratni, zbrani v določeni časovni točki z različnimi reprezentativnimi vzorci (odrasla populacija od 18. leta naprej, odrasla populacija med 18. in 65 letom ali gospodinjstva s telefonskim priključkom) in metodami.

kupljene (pol)pripravljene hrane v zahodnem kulturnem svetu in razmislila o njihovih učinkih v Sloveniji. V drugi polovici članka pa bom predstavila podatke raziskave, ki še podrobneje osvetljuje obe vrsti dejavnikov.

PREGLAD OBJAV: SOUČINKOVANJE POSPEŠEVALNIH IN ZAVIRALNIH DEJAVNIKOV UPORABE KUPLJENE (POL)PRIPRAVLJENE HRANE

Interesi kapitala

Prva skupina dejavnikov, ki pospešujejo uporabo kupljene (pol)pripravljene hrane, so interesi kapitala. Dobičke živilske industrije omejuje dejstvo, da ljudje lahko zaužijejo omejeno količino hrane tudi, če se prenajedajo. Živilska industrija zato s proizvodnjo zgolj večjih količin osnovnih živil na zahodnih trgih, kjer so osnovne potrebe po hrani zadovoljene, ne more več dobro zaslužiti. Zato razvija izdelke z *dodano vrednostjo* – (pol)pripravljena živila oz. jedi, za katere, kljub enaki količini nabavljene hrane, potrošniki zapravijo več denarja (Lien, 1997, 41). Vendar pa interese živilske industrije ovira nezaupanje potrošnikov vanjo.

Intenziviranje in industrializacija pridelovanja, predelovanja in pripravljanja hrane in globalizacija oskrbe z njo so pripeljali do današnje velike izbire živil. To je v povezavi z rastjo dohodkov in nakupne moči prebivalcev zahodnih družb vodilo v osvoboditev prehranjevalnih vzorcev od tradicionalnih prostorskih in sezonskih omejitev oz. ovir, ki so nekdaj gradile okvir poznanosti in dajale ljudem občutek cikličnega sodelovanja v letnih ritmi kmetijstva. Industrializacija prehranskega sistema pomeni, da proizvodnja in priprava hrane potekata zunaj vpogleda povprečnega potrošnika, in sicer skupaj s tehnikami, ki jih pozna površno ali sploh ne. Ljudje so danes predvsem potrošniki hrane, večinoma ne sodelujejo več pri njeni pridelavi in je ne morejo več opazovati in nadzorovati, ne poznajo več porekla hrane in vse manj vedo, kaj sploh jedo. To lahko vodi v prepričanje, da hrana, ki jo uživajo, vsebuje neznane snovi in ima neznane lastnosti. Posledica vsega tega je izguba zaupanja. Poleg tega je živilska industrija razvila številne umetne okuse, vonje, barve ter nadomestke sladkorja in živalskih maščob,⁹ ki lahko preslepijo čute večine potrošnikov. Spretno izkorišča tudi splošno naklonjenost do sladkorja in ga dodaja vse več slanim izdelkom, v katerih deluje kot podpražni dražljaj.¹⁰ To pomeni, da potrošniki ne morejo več za-

upati sporočilom svojih čutil, da jedo tisto, kar mislijo da jedo. Industrializirana družba spreminja pomene čistega in umazanega. Surovo hrano so ljudje tradicionalno civilizirali tako, da so jo predelali z različnimi kulinaricnimi tehnikami, da je postala primerna za uživanje. Ker pa je naloge domačih kuharic prevzela živilska industrija, se zdi, da industrijsko čiščenje in predelava ne zagotavljata simbolne čistosti. Nasprotno, kažeta se kot vir simbolne nevarnosti. Ne bojimo se več mikrobiološko oporečne hrane, temveč živilskih dodatkov, kontaminantov iz okolja, ter živil, ki so v industrijskih predelovalnih procesih izgubila večino koristnih snovi. V šestdesetih letih so ljudje hrepeneli po prečiščenih živilih, danes pa jih zaradi dietetskih (prazne kalorije) in simbolnih (umetna, mrtva hrana) razlogov zavračamo (Beardsworth, Keil, 1997, 158–159; Fischler, 1980, 1988).

Demografski trendi

Med demografskimi trendi, ki se najpogosteje omenjajo kot pospeševalni dejavnik uporabe kupljene (pol)pripravljene hrane, sta najbolj izrazita naraščanje zaposlovanja žensk od šestdesetih let 20. stoletja naprej, ki naj bi vodilo v pomanjkanje časa za kuhanje, in večanje števila eno- in dvočlanskih mlajših gospodinjstev, ki ponavadi ne gospodinijo na tradicionalen način. Povezanost med zaposlitvenim statusom (žensk) in uporabo kupljene (pol)pripravljene hrane vsaj delno zanika več raziskav.

Davies in Madran (1997) na primer trdita, da pomanjkanje časa sploh ni bistven razlog za uporabo industrijske hrane, ampak da na to odločilno vpliva predvsem veselje do kuhanja. To je pokazala njuna raziskava, ki sta jo opravila v različnih družbenih okoljih v Manchestru in njegovi okolici. Tisti, ki se jim zdi hrana pomembna in ki radi kuhajo, si za to vedno najdejo čas, in sicer neglede na to, koliko zaposleni so. Četudi občasno kupujejo vnaprej pripravljeno hrano in uporabljajo mikrovalovno pečico, ni videti, da bi jih pri pripravljanju hrane vodilo varčevanje s časom. Candel (2000) je v raziskavi, ki jo je opravil na priložnostnem vzorcu 221 oseb na Danskem, ugotovil, da povezanost med zaposlitvenim statusom oz. številom opravljenih delovnih ur za plačilo in naklonjenostjo kupljeni (pol)pripravljene hrani obstaja, a ni linearna. Najmanj so ji bili naklonjeni tisti, ki so delali od 1 do 9 ur tedensko, najbolj tisti, ki so delali 30 ur in več, srednje naklonjeni

9 Npr. margarina ali olje z okusom masla.

10 Zlasti problematično se zdi dodajanje sladkorja v izdelke, ki so namenjeni za prehrano majhnih otrok, kot so čaji za lažanje črevesnih krčev, kosmiči, sadne kaše itn. Otroci jih imajo raje kot nesladkane in jih zato zaužijejo več, kot bi jih, če bi bili nesladkani. Živilska industrija spretno izkorišča znanstvena dognanja o prirojeni naklonjenosti sesalcev do sladkorja in razširjeno ljudsko mnenje o "modrosti otroškega organizma", nekakšni vednosti otrok o tem, katera hrana je zanje dobra in katera ne. Starši, tako da upoštevajo napotke o naravnem občutku za apetit ("Ne skrbite, otrok vas bo že naučil, kaj ima rad in kaj ne."), v resnici sledijo "naravnim" interesom kapitala.

pa so bili brezposelni in zaposleni od 10 do 29 ur tedensko. Tudi Darian in Cohen (1995) sta ugotovili omejen vpliv pomanjkanja časa na uporabo pripravljene hrane. Raziskavo sta opravili v nekem ameriškem predmestju na vzorcu višjih srednjih slojev. Raziskovali sta uporabo treh tipov pripravljene hrane: zamrznjenih obrokov, delikatesnih jedi in hrane iz restavracij s hitro hrano. Pomanjkanje časa sta merili posredno in neposredno – z vprašanjem o zaposlitvenem statusu in s trditvijo "Imam malo časa". Ugotovili sta, da se pomanjkanje časa zelo povezuje z zaposlenostjo. 76 odstotkov anketirancev/-k, ki so zaposleni za poln delovni čas, se strinja s to trditvijo, medtem ko se jih brezposelnih le 29 odstotkov. Njuna raziskava je pokazala, da anketiranci, ki imajo *razmeroma* malo časa, pogosteje kot drugi uporabljajo zamrznjene obroke, tisti anketiranci pa, ki imajo *zelo* malo časa, pogosteje kot drugi kupujejo hitro hrano. Rezultati ankete so še pokazali, da uživanje oz. uporaba jedi iz delikates s percepcijo pomanjkanja časa ni bila povezana.

Kanadska raziskovalka Judith Madill Marshal je skupaj s svojima sodelavkama (1995) ugotovila, da na uporabo kupljene (pol)pripravljene hrane vplivajo, poleg števila opravljenih delovnih ur, še: poklic, dohodek, zadovoljstvo s poklicnim delom, stresnost, zadovoljstvo z življenjem, prisotnost otrok v družini in njihova starost ter odnos do kuhanja. Skratka, precejšen del posamezničinega dela in zasebnega življenja. Vendar pa ti dejavniki vplivajo samo na uporabo ene, ne pa tudi na uporabo druge vrste (pol)pripravljene hrane. Na primer ženske, ki pogosto pripravljajo kupljene že pripravljene obroke, katere je treba samo pogreti, imajo majhne otroke, nižji poklicni status, poročajo o visoki obremenjenosti, o velikem številu delovnih ur, o visoki stopnji stresa, majhnem zadovoljstvu z življenjem in o odporu do kuhanja. Ženske, ki v službi prav tako preživijo veliko časa in imajo majhne otroke, a so visoko izobražene, zaposlene na dobrih delovnih mestih, imajo visoke dohodke in so zadovoljne s svojim življenjem, pa pogosteje kupijo že pripravljeno "hrano za s seboj" (ang. *take away*).¹¹

Zaposlenost žensk v zahodnem kulturnem okolju torej ne vodi nujno v večjo uporabo kupljene (pol)pri-

pravljene hrane, poleg tega pa se je v Sloveniji po osamosvojitvi, ko se je ponudba tovrstne hrane zelo povečala, zaposlenost žensk zmanjšala iz 41,9 na 36,5 odstotkov (Statistične informacije, 2003). Zato bo v prihodnosti v Sloveniji stopnja zaposlenosti žensk sama po sebi verjetno manj pomemben dejavnik, ki bo vplival na uporabo kupljene (pol)pripravljene hrane kot kateri drugi. Pomembnejša sta lahko pojavljanje mladih enočlanskih gospodinjstev, t.i. "singles" (starih do 30 let) v večjih mestih in večanje števila parov brez otrok. To sta bila dva od štirih najpomembnejših razlogov za zmanjšanje povprečnega števila članov gospodinjstev v Sloveniji od leta 1991 naprej (Statistične informacije, 2003).

Že omenjena Candelova raziskava (2000) je pokazala, da je bila med socialnodemografskimi značilnostmi anketirancev najbolj statistično značilno povezana z naklonjenostjo do uporabe kupljene (pol)pripravljene hrane velikost gospodinjstva, ki ji je sledila prisotnost otrok v gospodinjstvu in že omenjeni zaposlitveni status. Enočlanska gospodinjstva so bila kupljeni (pol)pripravljene hrani bolj naklonjena kot veččlanska, gospodinjstva brez otrok pa bolj kot gospodinjstva z otroki.¹² Tudi v raziskavi, ki jo je naredil Rose s sodelavci (1995), so ugotovili, da so ženske brez otrok pogosteje uporabljale kupljeno (pol)pripravljeno hrano, in sicer neglede na to, ali so bile zaposlene ali ne.

Razloge za manjšo uporabo kupljene (pol)pripravljene hrane v družinah z otroki lahko iščemo v velikem čustvenem pomenu, ki ga ima kosilo za družine. Številne raziskave kažejo, da je kosilo nekakšen konstituens družine in da mora biti, zato da je *pravo* oz. da družino obnavlja in krepi, pripravljeno na poseben način. O *pravem kosilu*¹³ so prve pisale britanske avtorice, med katerimi so najpomembnejše sociologinje Marion Charles, Nickie Kerr in Ann Murcott, o njegovem obstoju pa poročajo tudi finske (Mäkelä v Gronow, 1996; Prättälä, Helminen .v Gronow, 1996), francoske (Sjögren-de Beauchaine v Gronow, 1996), avstralske (Lupton, 1996) in ameriške (de Vault v Gronow, 1996) študije. Sestavine kosila in kuharske tehnike so različne v različnih kulturnih okoljih, a za teorijo je bistvenega pomena obstoj *pravega kosila* kot družbene oz. družinske norme.

11 Gre za gotove obroke, ki jih posameznik ne zaužije v restavraciji, ampak šele doma ali na poti. V Veliki Britaniji so to ponavadi: hamburgerji in druga hitra hrana, pice, kitajske in druge etnične jedi, ocvrt krompirček in ribe (ang. fish and chips), ražnjiči (t.i. kebab) ter sendviči in pecivo. To vrsto ponudbe poznamo tudi v Sloveniji, vendar gre v večini primerov bolj za vzporedno ponudbo restavracij kot za osnovno dejavnost. Dokaz za majhno razširjenost je tudi, da zanjo nimamo uveljavljenega slovenskega izraza.

12 Pri tem velja opozoriti, da je avtor pojasnil z velikostjo gospodinjstva, prisotnostjo otrok in zaposlitvenim statusom le 5 odstotkov variabilnosti naklonjenosti do uporabe kupljene (pol)pripravljene hrane, kar kaže na precejšnjo socialnodemografsko nedoločeno pojav in na potrebo po detekciji drugih pospeševalnih in zaviralnih dejavnikov.

13 Pravo kosilo je prevod angleškega izraza "proper meal" oz. "proper dinner". Slovenski izraz, ki je angleškemu vsebinsko še najbolj podoben, je nedeljsko kosilo, pri katerem so vrste jedi (goveja juha, meso, krompir in sveža solata ter sladica) in kombinacije okusov bolj ali manj stalni, skupaj pa ga jedo vsi člani in članice (razširjene) družine. Vendar se v teoriji uporablja tudi izraz "Sunday dinner", ki ni sinonim za "proper meal", ampak njegova obilnejša in razkošnejša različica. Izraz proper dinner bi morda lahko prevedli tudi kot primerno oz. ustrezno kosilo in bi nekoliko bolje izražal vrednotne vidike te prakse, vendar sem se odločila za izraz pravo, ker zajema tudi njegove materialne značilnosti.

Pravo kosilo je glavni dnevni obrok, ki se pripravlja in poteka po natančno določenih nenapisanih kulinarčnih in vedenjskih pravilih. Pripravljeno in zaužito je v skladu z dvema skupinama pravil. Prva skupina pravil se nanaša na strukturo jedilnega dogodka: kuharske metode in tehnike, dopustne kombinacije okusov, jedi in pijač, vrstni red jedi idr.; druga pa na socialne odnose: druženje družinskih članov, vedenje pri mizi, socialne vloge (Gronow, 1996). Kuhanje *pravega kosila* zahteva veliko časa in nenehno nadzorovanje kuhe. Ničesar ni mogoče pripraviti vnaprej, vse je treba kuhati hkrati. Kosilo mora biti pripravljeno iz svežih živil, zato je treba tudi nakupe opravljati sproti. Industrijsko obdelana živila in pripravljene jedi ne sodijo v *pravo kosilo* (Murcott, 1982). Sociologinji Charles in Kerr (1988) sta ugotovili, da so kupljeno pripravljeno hrano uporabljale vse njune udeleženke raziskave, vendar pa, da so to precej skesano priznale. Počutile so se krive, ker so jo uporabljale, še zlasti kot del *pravega kosila*. Njihova krivda je izvirala iz prepričanja, da je *pravo kosilo*, ki je skuhan v skladu z vsemi kulinarčnimi in družbenimi pravili, tudi zdravo kosilo. Vsak obrok, ki ne spoštuje pravil, je nujno zdrav manj. Če svoji družini kuhaš kupljeno pripravljeno hrano, ne jedo tako zdravo, kot bi morali. *Pravo kosilo* se praviloma zaužije ob koncu delovnega dne. V idealnem primeru zaužijejo kosilo vsi člani in članice družine skupaj, sede za jedilno mizo. Nečlani/-ce družine so praviloma izključeni/-e, kar pomeni, da se *pravo kosilo* redko jé s prijatelji in (v delavskih družinah) nikoli s tujci. Informantke Anne Murcott so *pravo kosilo* opisovale kot razlog, da se mož vsak dan vrača k svoji družini; kot zdravo hrano, ki moža in otroke okrepi in napolni z energijo, in kot čustveno podporo, ki olajša pot v zunanji, javni svet (Murcott, 1983). *Pravo kosilo* sporoča, da je ženska porabila svoj čas v skladu s svojim statusom in spolom. Veliko količino časa in dela, ki ju ženska porabi za pripravljanje *pravega kosila*, se lahko pojmuje kot učinkovito sredstvo za privezovanje žensk v zasebnost, za njihovo udomačevanje (Murcott, 1982, 693). Nickie Charles in Marion Kerr (1988) sta podobno kot Anne Murcott ugotovili, da velika večina žensk pojmuje redno uživanje pravih kosil kot nujni element urejenega družinskega življenja. Razloga sta dva: po eni strani *pravo kosilo* družinskim članom/-icam zagotavlja izdatno in zdravo prehrano, po drugi strani pa kaže, da se družina vede v skladu z idealom britanske družine – to pomeni, da člani/-ce družine sedijo skupaj za isto mizo, se pogovarjajo in uživajo v hrani ter družbi drug drugega. Informantke, ki so morale zaradi pomanjkanja denarja opustiti tradicionalni jedilnik *pravega kosila*, so se čutile prikrajšane in celo krive, da možje in otroci nimajo zdrave in izdatne prehrane. Menile so celo, da njihova družina ni več tako urejena kot včasih. To nas je pripeljalo do razmišljanja o tem, da vrednote vplivajo na prehranjevalne navade.

Vrednotne usmeritve

Po mnenju Swobode in Morschetta (2001, 182) naj bi k naraščanju uporabe (pol)pripravljene hrane prispevale tudi spremembe vrednot v take, ki dajejo prednost izboljševanju kakovosti življenja, katero odseva v želji, da bi se razbremenili, zmanjšali stres in imeli več prostega časa. Te pa naj bi v kombinaciji s sodobnimi zaposlitvenimi in demografskimi trendi vodile k enostavnemu nakupovanju in kuhanju.

Videti je, da imata avtorja v mislih Inglehartovo tezo o vrednotnem obratu od materialističnih k postmaterialističnim vrednotam v postindustrijskih družbah z visoko materialno varnostjo (Inglehart in Baker, 2000), ki pa ne more imeti enoznačnega vpliva, saj:

1) se v Sloveniji še ni končal (Hanžek, Gregorčič, 2002, 68),

2) lahko iste vrednote v tem novem vrednotnem sklopu delujejo na kupovanje (pol)pripravljene hrane spodbudno in zaviralno hkrati,

3) so nekatere vrednote v tem vrednotnem sklopu v eksplicitnem nasprotju s kupovanjem (pol)pripravljene hrane.

Postmaterialistična vrednotna usmeritev po Inglehartu (v Hanžek, Gregorčič, 2002, 35) poudarja posameznika, njegovo svobodo, samoizpolnitev, samoizražanje, smiselno delo, prosti čas, socialne (prijateljske) stike in udejstvovanje v družbenem življenju. Večji pomen ima tudi varstvo okolja (pred ekonomsko učinkovitostjo) pa pravice žensk in drugih družbenih manjših in večja je strpnost do različnosti v načinu življenja.

Ena od značilnosti postmaterialistične usmerjenosti, ki bi lahko vodila v večjo uporabo/kupljene (pol)pripravljene hrane, je zmanjševanje pomena dela in naraščanje pomena prijateljstev in prostega časa v življenju posameznikov. A raziskovalni podatki za Slovenijo kažejo, da je za posameznike delo izjemno pomembno področje življenja, veliko bolj pomembno kot prijatelji in prosti čas. Leta 1999 je 62 odstotkov odraslih prebivalcev Slovenije ocenilo delo za zelo pomembno področje svojega življenja. Prijatelji se zdijo zelo pomembni 42-im odstotkom prebivalcem, prosti čas pa 32-im odstotkom (Slovensko javno mnenje 1999/3 v Hanžek, Gregorčič, 2002, 48). Ker priprava obrokov zahteva veliko gospodinjanskega dela, bi lahko sklepali, da je delo, ki se ga vložijo v le-to, v zasebnem okolju zelo cenjeno in to bi lahko ljudi odvrčalo od "iskanja bližnjic", od nakupa (pol)pripravljene hrane. Na drugi strani pa isti podatki tudi kažejo, da se Slovenci močno identificirajo s svojim *poklicnim* delom in da imajo do le-tega (in sebe) visoka pričakovanja: materialna (npr. dobro plačilo), socialna (npr. prijetni sodelavci) in samouresničiteljska (npr. možnosti napredovanja, dosežkov, dajanja pobud). Izgorevanje v poklicnem delu, ki je nujno, če želi posameznik/-ca doseči vse to troje, verjetno vodi v potrebo po poenostavitvi gospodinjanskega dela.

A tudi, če bo Slovenija nekoč idealnotipska post-materialistična družba, ne pomeni nujno, da bo idealna za proizvajalce in prodajalce (pol)pripravljene hrane. Nekatere postmaterialistične vrednote taki hrani eksplicitno nasprotujejo, druge lahko vodijo v eno ali drugo smer. Naraščajoča ekološka zavest, lahko na primer deluje zaviralno, kajti večino tovrstne hrane proizvede živilska industrija iz surovin, ki ji jih dobavlja industrializirano kmetijstvo. To pa velja, zaradi intenzivne uporabe pesticidov in umetnih gnojil, za velikega onesnaževalca okolja in virov pitne vode.¹⁴ Obenem pa njena uporaba pomeni dodatno kopičenje odpadkov, in sicer zaradi embalaže, v katero je zavita.

Potreba po samoizražanju lahko vodi v to, da posameznik/-ca kuha s pomočjo kupljene (pol)pripravljene hrane. To pa zato, da mu/ji ostane več časa zase oz. za svoje ustvarjalne dejavnosti. Ista potreba lahko vodi tudi v kuhanje iz svežih sestavin. Nekateri raziskovalni podatki namreč kažejo (npr. Murcott, 1995; Lupton, 1996; Probyn, 1998; Warde, Martens, 2000), da so že nastale skupine ljudi, ki razumejo kuhanje kot priložnostno dejavnost, kot intelektualni projekt, mesto osebne ustvarjalnosti in samouresničenja, kot protistresni program po napornem profesionalnem delu; kratka kot nasprotje banalnemu in rutinskemu vsakdanjemu opravilu. Tudi večanje pomena kakovosti življenja lahko na kuhanje vpliva različno: na eni strani lahko pomeni njegovo opuščanje, ker je enolično in naporno in v neposrednem nasprotju s predstavo o kakovostnem življenju, na drugi pa lahko zato, ker je kakovost življenja neposredno povezana z zdravjem, ki je na vrhu lestvice vrednot v Sloveniji (Toš, Malnar, 2002), spodbuja kuhanje iz svežih sestavin. Da hrana, ki jo uživajo, varuje zdravje, se zdi zelo pomembno 73-im odstotkom odraslih prebivalcev Slovenije. Poleg tega imajo ti isti zelo kompleksno predstavo o zdravi hrani. Ta je sveže pripravljena, raznovrstna, vsebuje naravne sestavine in veliko vitaminov ter mineralov, ne vsebuje umetnih dodatkov in je pridelana brez umetnih škropiv in gnojil (Tivadar, 2001).

Videti je torej, da imamo v Sloveniji družbene pogoje za rast uporabe kupljene (pol)pripravljene hrane, a tudi precej nasprotnih tendenc, ki skupaj tvorijo ambivalentni odnos do nje. V nadaljevanju si to ambivalentnost oglejmo še podrobneje.

METODA

Namen raziskave in postopek

Ugotovitve o odnosu do kupljene (pol)pripravljene

hrane so manjši del podatkov, ki smo jih zbrali v okviru prve faze triletnega raziskovalnega projekta z naslovom *Sociološki in socialnopsihološki vidiki zaskrbljenosti zaradi hrane v Sloveniji*. Ker je namen raziskave ugotoviti najprej raznolikost in naravo, nato pa še razširjenost zaskrbljenosti zaradi hrane v Sloveniji, smo se odločili za kombinacijo kvalitativnih in kvantitativnih metod. Od jeseni 2001 do jeseni 2003 poteka kvalitativna faza, ki ji bo sledila kvantitativna (telefonska anketa) na reprezentativnem vzorcu prebivalcev Slovenije. Podatke za kvalitativno fazo raziskave smo zbrali s petimi skupinskimi pogovori (Krueger, Casey, 2000) s skupaj 38-imi udeleženci in udeleženkami. Opis in analiza enajstih vrst skrbi za hrano oz. zaskrbljenosti zaradi nje,¹⁵ ki smo jih do sedaj ugotovili v prvi fazi raziskave, sta že predstavljeni (Tivadar, Kamin, 2002).

Intervju

Pogovori so potekali od aprila do avgusta 2002 in so trajali od 90 do 150 minut. Zaskrbljenost smo v delno strukturiranem pogovoru ugotavljali na dva načina: a) posredno, v pretežnem delu diskusije in b) neposredno, usmerjeno na konec diskusije. Posredni pristop smo izbrali zato, da udeležence ne bi vnaprej usmerjali v odgovorih oziroma da bi bili le-ti čim bolj raznoliki in tudi, da bi se izognili "umetnim" skrbem. Zato smo jih spraševali o merilih pri nakupovanju hrane, kuhanju in uživanju hrane in o dejavnikih, ki po njihovem mnenju vplivajo na njihovo prehranjevalno vedenje. Proti koncu diskusije pa smo o morebitnih zadržkih, pomislekih, skrbih in oklevanjih v zvezi s hrano in prehranjevanjem spraševali tudi neposredno.

Osnovno vprašanje o odnosu do kupljene (pol)pripravljene hrane in njeni uporabi smo v okviru posrednega poizvedovanja o zaskrbljenosti postavili v vseh skupinah Glasilo se je: "Kakšen je vaš odnos do pripravljene hrane, ki se jo lahko kupi v trgovini, kot so na primer zmrznjene slaščice, juhe v vrečkah, zmrznjena zelenjava, konzervirana zelenjava, pice, ki jih je treba samo še speči, golaž v konzervi in tako naprej?"

Udeleženci raziskave

Za rekrutacijo udeležencev smo uporabili svoja socialna omrežja v kombinaciji s tehniko "snežene kepe", pri čemer smo, da bi dosegli kar se da veliko variabilnost končnih rezultatov, skupine sestavljali v skladu s pravili rekrutiranja fokusnih skupin (Krueger, Casey, 2000). Stremeli smo k temu, da v posamezne

14 Dve tretjini odraslih prebivalcev Slovenije menita, da "vsa umetna kemična sredstva lahko povzročijo raka" in da so "pesticidi in druga kemična sredstva, ki jih uporabljajo v kmetijstvu, izjemno oz. zelo nevarni za okolje" (Toš in sod., 2000).

15 Te so: 1) sestava (pre)hrane, 2) skrbi zaradi znanstvenega in tehnološkega napredka v pridelavi in proizvodnji hrane, 3) priprava hrane in obnavljanje družinskih odnosov, 4) neofobičnost, 5) denarne zadeve, 6) telo, 7) mikrobiološka oporečnost živil, 8) BSE, 9) etika, 10) namizna estetika in lepo vedenje za mizo ter 11) zdravje.

skupine nismo združili socialnodemografsko zelo različnih posameznikov, in drugič, da smo med skupinami dosegli kar se da velike socialnodemografske razlike.

Skupaj smo govorili z 11-imi moškimi in 27-imi ženskami. Prvo skupino so sestavljali redni študenti in študentke dveh ljubljanskih fakultet, drugo ženske različnih starosti iz ruralnega okolja v spodnji Savinjski dolini, tretjo skupino pa ženske in en moški iz manjšega kraja na Primorskem. V četrti skupini so bili ženske in moški tridesetih let iz Ljubljane in njene okolice, v zadnji pa so bili moški intelektualci srednjih let (35–53 let) iz različnih krajev Slovenije. Prevladujoča izobrazba v skupini študentov in tridesetletnikov je bila srednješolska, v skupini iz Savinjske doline osnovnošolska, v skupini s Primorske poklicna, v skupini intelektualcev pa podiplomska. Velika večina sogovornikov, razen študentov, je bila zaposlena in je živela s partnerjem/-ko in otroki.¹⁶

IZSLEDKI IN RAZPRAVA

Odklonilen odnos do kupljene (pol)pripravljene hrane je bil prevladujoč v vseh skupinah. Vprašanju o (pol)pripravljeni hrani je praviloma sledilo zmrdovanje in odkimavanje. Če bi ne vztrajali pri pogovoru o njej s postavljanjem dodatnih vprašanj, kot npr. "Kaj pa zamrznjeno pico, ali morda to kdaj kupite?", "Dobiti je mogoče tudi testenine z omako v vrečki. Ste jih že poskusili?", "Naredite testo za štrudelj sami?", bi diskusijo o tej temi lahko hitro zaključili. A pogovor se je z malo spodbude intenzivno razvil. Samodejno pa se je začel vrteti skoraj izključno okrog razlogov za uporabo, ki so bili mišljeni oz. izrečeni kot opravičila. Videti je, da imajo posamezniki občutek, da morajo uporabo kupljene (pol)pripravljene hrane vedno utemeljiti in opravičiti z dobrimi (čeprav ne nujno tudi praviimi) razlogi.

Zaviralni dejavniki

Slab okus

Ena od pogosto omenjenih pomanjkljivosti kupljene (pol)pripravljene hrane je njen slab, "konfekcijski" oz. "industrijski" okus, ki so ga udeleženci praviloma navedli kot eno prvih pomanjkljivosti, a niso znali natančneje opisati, kaj jih pri tem okusu moti. Videti pa je bilo, da jim ni všeč, ker je drugačen od okusov, ki so jih vajeni od doma, a tudi ker izdaja umetne sestavine.

"Nikol ni tko dobr narejen, kot če sam skuhaš in zamrznjena zelenjava, k jo kupš v trgovini, je vedno čudna. Al pa to z vrečk, vedno ma okus po kemikalijah." (Brigita, študentka, 22)

"Ne kupujem vlk tega. Zmrznjen štrudel kupim enkrat na let. Domač je velik boljši. Mam rad, da so

drobtine not. Ne kupujem tega iz hladilnika. /.../ Vidi se, da je na hitr narjeno." (Miha, študent, 24)

Da so okus in druge senzorične lastnosti hrane med najpomembnejšimi kriteriji vsakdanje prehrane, je razkrilo veliko raziskav (npr. Shepherd, Towler v Shepherd, 2001; Steptoe et al., 1995; Tivadar, 2001), vendar pa te raziskave kažejo, da je za posameznike zelo pomembno tudi, da hrana, ki jo uživajo, varuje zdravje, da ni predraga, da je naravna itn., in da so ti kriteriji med seboj povezani. To je v skladu s slavnim Lévi-Straussovimi izrekom, da mora biti hrana, če naj bo dobra za jesti, najprej dobra za misliti. Slab okus kupljene (pol)pripravljene hrane torej ni samo posledica tega, da jo industrija pripravlja drugače kot se jo pripravlja doma, da jo na primer drugače začini in zabeli, temveč tudi številnih pomislekov glede njene kakovosti, kot bomo videli v nadaljevanju.

Umetni dodatki, maščobe in "bog ve, kaj vse je notri"

Veliko pomislekov se je v raziskavi nanašalo na sestavine kupljene (pol)pripravljene hrane. Udeleženci so največkrat omenjali njeno nenaravnost: konzervanse, E-je, umetne stvari in tudi maščobe, ki jih na splošno odvrtaajo od tega, da bi jo uživali.

"Te argo kocke, se mi zdijo kr rizične, ne. Mislim, da vsebujejo nekaj, kar ni zdrau, da ne bom kej narobe rekla. To, ni za vsak dan, da bi prau velik devala, dam eno kocko rečmo v juho, da bi pa velik, pa ne." (Margeta, delavka v pralnici, 48)

"Nikol ne gledam na tiste E-je, kakšna inšpekcija bi morala to bol nadzorovat. Jest niti nočem vsega vedet. Potem moraš delat selekcijo. Na drugi strani me pa vseen skrbi, zato konzerv bol mau kupujem." (Mojca, dipl. inž. geodezije, 34)

"Industrijsko hrano jaz gledam bolj tko: kakšne jušne kocke, golaž, vampi ... tam notr je tolk konzervansov po mojem, da ti še želodec prežre. Da ti golaž zdrži, ne vem kolk ma trajnosti, eno, dve leti, pa pašteta ma tud dve leti, se pravi, da mora tu bit konzervansov ogromno noter. Do tega pa imam predsodek." (Igor, učitelj telovadbe, 50)

"Jest ne maram kuhat. Rada pojem kej dobrga, ne, sam ne maram pa tudi tiste hitro pripravljene hrane. Enkrat sem neki pohanga kupla in je bilo tako napito tistga ola, da sem vrgla v kanto za smeti, k ni hotel nobeden jest." (Branka, specialna pedagoginja, 40)

Precej nelagodja je med udeleženci/-kami povzročalo tudi dejstvo, da ko gre za kupljeno (pol)pripravljeno hrano, nimajo nadzora nad procesom njene priprave, pa tudi nezaupanje v živilsko industrijo, ki naj bi jo vodilo prizadevanje za čim večji zaslužek, vendar, žal, na škodo potrošnikov. To vodi v dvoje pomislekov:

16 Socialnodemografske značilnosti udeleženk in udeležencev raziskave so natančneje opisane v Tivadar in Kamin (2002).

da so se njihove hrane dotikali tujci in je simbolno okužena; zlasti pa, da vsebuje neznane sestavine in celo tujke. Poglejmo nekaj primerov:

"Jes pa moram reči, ko pomislim, da so to uni tam vse to prijimali ... nisem še kupla pripravljene solate, razen francosko mogoče. V solato lahko vse sorte daš. Doma pa veš kaj daš." (Mojca, dipl. inž. geodezije, 34)

"Pice sami doma delamo, pa štrudle. Edino dvakrat do zdaj smo kupili najnovejše Pečjakove kifeljčke, to je edino, mogoče bomo še kaj, ker so prišli na dober glas. Kaj jaz vem, kifeljč je mal drugač kot pica, kjer nikol ne veš, kaj so ti gor nametal, kaj vse je še zraven padlo, kifeljček je pa le kifeljček. Sej verjetno, da so to mal to predsodki, jes sem pač s podeželja, k smo vse doma kuhali in se mi zdi kvalitetno, če je čim bolj domače." (Peter, učitelj, 53)

"Verjetno ne bi smel vse v isti koš metat. Če ti pr Pečjaku kifeljčke naredijo, sej so tko narjeni kot če bi jih doma, razlika je v tem, da so pol zamrznjeni. To je po mojem čist neki drugga, kot pa če kupiš neko pico pripravljeno." (Anže, učitelj, 45).

Intervjuvarka: "Kaj pa očičeno in narezano solato, ali jo kdaj kupite?"

Sogovornik Peter (učitelj, 35): "Še lep čas je ne bom. Ker solata se mi zdi pa še posebej občutljiva varianta, ne vem ... Mora bit doma lepo narezana, pa oprana, pa tko naprej, tam je vse na brzino in lahko notr kaj ostane /.../ Gotov da imajo tam tud kontrolo oz. tehnologijo, ki to preprečuje, ampak se mi zdi, da je solata takšna varianta, kjer se lahko ogromno tujkov notr skriva. Doma, ko jaz solato trebam, zlo gledam, da je v redu. Čeravno v gostilni jo pa ješ, bog ve, kakšno pa tam kupijo."

Za bojznijo pred neznanimi sestavinami, ki je posledica odvzema nadzora nad pripravo, je verjetno tudi bojazen, da so sestavine (pol)pripravljene hrane ostanki ali da so vprašljive kakovosti. Problematičen se jim je zdel tudi dolgi rok trajanja, ki so ga imeli za prepričljiv dokaz, da vsebuje ta hrana velike količine umetnih kemičnih dodatkov. Umetne dodatke najbolj povezujejo s hrano v konzervah, manj pa z zamrznjeno hrano, medtem ko za dehidrirane izdelke ni jasno, kam jih glede vsebnosti umetnih dodatkov uvrščajo. Med njimi so namreč omenjali samo juhe v vrečkah, zlasti gobovo, ki je po naših podatkih videti najbolj sprejemljiva dehidrirana industrijsko pripravljena jed. Na podlagi gornjih izjav bi lahko sklepali, da obstajajo bolj in manj sprejemljive kategorije kupljene (pol)pripravljene hrane: zamrznjena je sprejemljivejša od dehidrirane, dehidrirane juhe so sprejemljivejše od dehidriranih glavnih jedi, polpripravljene sladice/slaščice, kot so na primer rogljički, so sprejemljivejše od polpripravljenih glavnih jedi, denimo pic. Zamrznjena hrana naj bi vsebovala manj umetnih dodatkov, na dehidrirane juhe so verjetno navajeni, ker so že zelo dolgo na trgu, rogljički pa imajo v primerjavi s pico oz. njenim nadevom,

ki vsebuje zmečkana, sesekljana ali kako drugače spremenjena živila, ki so težje prepoznavna, jasno, prepoznavno obliko. Hkrati pa se jih uživa zgolj kot prigrizek ali posladek, za užitek in ne za preživetje; so na meji med hrano in ne-hrano, ki ima manj moči kršiti pravila sestavin *pravega kosila*.

Postanost

Konstitutivna lastnost *pravega kosila* je tudi, da je sveže pripravljeno, kar praviloma ne velja za kupljeno (pol)pripravljeno hrano in to nekatere odvrača od nje. Izgubo svežosti so udeleženci povezovali s slabšimi senzoričnimi lastnostmi (npr. ni tako okusno), s slabšo užitnostjo (zlasti pri krompirju) in nasploh z nezdravim prehranjevanjem.

"Sveže je, če je doma skuhamo. Tisto, ko skuhaš pa da greš kr pojest, je gvišn svež." (Agata, upokojena tovarniška delavka, 66)

"Ne vem, tiste solate tam, k jih imajo tolk časa ... Pofirbcaš mal, pa ideje pobereš, vzameš pa ne. To je vse vprašljivo. /.../ Tam je ves čas izpostavljeno, na odprtem, kljub temu, da je pokrito. Hrana, ki je izpostavljena oksidaciji, izgubi svojo vrednost, kakovost, užitnost, pa tud barvo spremeni." (Polona, poslovna sekretarka, 34)

A tudi svežost hrane ima lahko različne pomene za različne ljudi. Poglejmo primer:

Mojca (dipl. inž. geodezije, 34): "Te pečene piščance pa kupmo, ki jih ma Jata. Sem pa ke kakšen petek ... al pa kračo ma že pečeno. Še toplo domov prnesemo, že prej pa krompir in solato pripravm."

Sebastijan (inž. prometa, 34): "Meni tud slučajno ne odgovarja to, da bi kupoval že pečeno zadevo."

Mojca: "Ni da bi pogrevu, tist prneseš toplo domov in takoj poješ."

Sebastijan: "Men gre v nos že tista pečica, k grem tam mim."

Skupni imenovalc zadnjih dveh vrst pomanjkljivosti – umetnih dodatkov in maščob ter postanosti pa tudi industrijskosti okusa – je verjetno prepričanje, da kupljena (pol)pripravljena hrana škoduje zdravju. Že uvo doma sem omenila, da v pojem zdrave hrane v Sloveniji sodi tudi sveža priprava, naravna pridelava in odsotnost umetnih dodatkov.

Nenavajenost

Udeleženci raziskave so kot zaviralni dejavnik uporabe kupljene pripravljene hrane omenjali tudi svoje navade:

"Ta mlad so bolj prilagodljiv, bolj hitro osvojijo okus. Mi se pa še mal tepemo." (Marjeta, delavka v pralnici, 48)

"Smo generacija, ko smo še navajene toliko kuhat in tako, nam je lepo to delat. Če bi ble me tle petnajst let mlajše, bi dost več mele ragujev al pa kej takega, al pa dvajst let mlajše." (Nevenka, kuharica, 47)

"V McDonalds grem dva- do trikrat na let. Zamrznjeno hrano al kej podobnega kupujem še manj. Ne spomnim se, kdaj sem nazadnje kej takega jedel. Nikol tud doma nismo tega jedl. Se izogibam." (Andraž, študent, 20)

"Po mojem je to tudi navada. Pri nas doma nismo imeli navade tega kupvat. /.../ Mogoče je pa čist fajn, vsaj zamrznjena zelenjava, ker pri uni iz konzervu imaš pa že druge pomisleke." (Petra, dipl. inž. ekonomije, 28)

Za sklicevanjem na navade je skrit odpor do novosti v prehranjevanju (t.i. neofobija), hkrati pa lahko sklicevanje na navade razumemo tudi kot nenavajenost na njen okus in ne samo kot nenavajenost na njeno uporabo. Psihološke raziskave prehranjevalnih navad (npr. Pliner 1982 v Woods-Logue 1991; Birch in sod. 1997) namreč ugotavljajo, da je za to, da neko hrano vzljubimo, marsikdaj potrebno le, da jo čim večkrat pokusimo. Leann L. Birch je skupaj s sodelavci ugotovil, da je treba majhne otroke osem do desetkrat izpostaviti novi hrani, da jo vzljubijo. Izpostavljenost pomeni pokušanje hrane, kajti vohanje in gledanje le-te ni dovolj. Iz zgornjih izjav je razvidno, da se na nenavajenost sklicujejo tako mladi kot starejši udeleženci, kar pomeni, da je to tudi priročna razlaga lastnega vedenja, za katero se sicer skriva kopica različnih pomislekov.

Tradicionalnost samopreskrbe

Kvantitativni podatki kažejo, da je v Sloveniji raven samopreskrbe s hrano dokaj visoka. Približno polovica gospodinjev v Sloveniji pridelava zelenjavo, ki jo zaužije, pretežno sama, tretjina si pridelava sadje. Približno v polovici gospodinjev redno, vsako leto vkuhavajo zelenjavo, sadje vkuhavajo v dveh petinah, mesnine izdelujejo v četrtini, v četrtini tudi zamrzujejo večje količine sveže zelenjave in v tretjini gospodinjev večje količine svežega mesa (Kos et al., 2000).

Samopreskrba pa je tudi pomemben zaviralni dejavnik kupovanja (pol)pripravljene hrane:

"Jaz nisem navajena, zelenjavo vso pridelam, ma ne vem, men ne dopade." (Angela, upokojenka, 52)

"Tle mam skor use vrte, ne. Tako da to dost vpliva na to kuharijo. Če bi ble vse v nekih stolpncah, glih taku vse kupiš. Samo, če že imaš doma vrt in da ti doma raste, se ti že škoda zdi, da gre tm v nič in že bolj rabiš. Vsaj jaz tako po sebi gledam." (Nevenka, kuharica, 47)

"Mi imamo kmetijo, od kisle repe in zelje, ne vem kaj vse pripravljam, al pa smo meli češenj čuda, sem jih vložila v kozarce in v škrinjo. Sem delala štrudelj, pa češnjevce sladice. Je polhno dela, ohromno, se pa dosti prišpara." (Anica, frizerka, 50)

Razširjenost samopreskrbe in neformalne oskrbe je bila pred osamosvojitvijo Slovenije posledica zamude v modernizaciji družbe (slabo razvita urbana kultura, po-

vezanost s sorodniki na podeželju, nezanesljiva formalna preskrba, nizki dohodki). Ko se je v Sloveniji v začetku devetdesetih let 20. stoletja spremenil družbeni red, so k nam skupaj z modernizacijskimi dosežki začele prihajati nove vrednote, ki se izražajo v težnjah po varovanju okolja, naravnem življenju, individualizmu, v aktivni skrbi za telo in zdravje, ki so se odlično ujele z ostanki preteklosti. V Sloveniji ima dve tretjini gospodinjev zelenjavni vrt, od tega je takih petina mestnih gospodinjev (Tivadar, 2001). Tako danes na mestni zemlji druga ob drugi obdelujeta svoja vrtova tradicionalna vrtičkarica in postmoderna vrtnarka. Povedano metaforično, prva je tovarniška delavka in ima vrt zato, da kaj prihrani in ker jo vodi prepričanje, da je prav, če je zemlja obdelana, pa še zato, da ve, kaj njena družina jí; drugi, učiteljici, pa delo na zemlji pomeni oživiljen stik z naravo, vrnitev h koreninam, duhovno izkušnjo, protiutež abstraktnemu intelektualnemu delu in priložnost za učenje sonaravnih načinov gojenja rastlin (Tivadar, 2002).

"Predrag, premau in zanc"¹⁷

Pogosto omenjena pomanjkljivost kupljene (pol)pripravljene hrane je neustrezno razmerje med ceno in količino ter kakovostjo: cena je previsoka, količina premajhna, kakovost pa vprašljiva. O tem so naši sogovorniki živahno razpravljali:

"Jest imam štiri moške in se pooojej! (pokaže en meter med rokami). Tiste pladenjčke k dajo, to ni za nas, to se pojej." (Anica, frizerka, 50)

"Ko pogledam lazanjo, kolk jo je tam notr ... Jes jo nardim cel pleh in jo majo naši potem še za večerjo. Pride me mogoče dva jurja pa pol, ampak res nabašem 80 dek mesa, parmezana velik, vsega, Barilla testenine; bom rekla ta drage variante, pa vseen je velik cenej." (Katja, knjigovodkinja, 34)

"Jes sem prejšnji mesec kupu tiste kalamare, nikoli več jih ne kupim, niti ene več. Kalamari narejeni, pripravljene, vam povem, tisto je obupno, sam moko sem kupu in jajca, ne kalamare. Dal sem 800 tolarjev, k sem kupu tist paket kalamar, 800 tolarjev! Za 800 tolarjev bi kupu celo kilo kalamarov, mi štirje ne pojemo. In mi štirje smo dobili vsak tisth pet in smo se gledali in za nič niso bli. Porabiš deset minut več cajta in jih nardiš prou in smo vsi sit." (Eniz, kovinostrugar, 47)

"Men pa te pice, k so zmrznjene ... v redu, sej bi blo, ne, ampak, jes jo moram še naložit. Jes, če hočem jest kruh, bom kruh kupla, če hočem pico, pa hočem, da je naložena. Bom dodala gobe, sir, salamo, potem je pa čist vseen, če jo nardim sama al naročim al pa, če jo grem v svojo najljubšo picerijo iskat." (Andreja, frizerka, 34)

Da je v zahodnem kulturnem okolju cena pomemben dejavnik pri nakupovanju hrane, ugotavlja precej

17 Andro, mizar, 34.

raziskav (npr. Steptoe et al., 1995; Tivadar, 2001, Prescott et al., 2002). Na podlagi njihovih ugotovitev bi lahko sklenili, da hočejo ljudje zelo kakovostno, a poceni hrano. Precejšnje ukvarjanje z ravnovesjem med ceno in kakovostjo je bilo v naši raziskavi značilno za vse skupine udeležencev in za vse skupine hrane, ne le za kupljeno (pol)pripravljeno. Vendar pa se je v izjavah udeležencev in v kontekstu, v katerem so jih izrekli, bolj izražala želja po *gospodarnosti* kot po *varčnosti* za vsako ceno. Večina jih namreč misli, da je poceni hrana tudi neakovostna.

To se ujema z ugotovitvami Daniela Millerja (1997), ki je tako raziskoval nakupovanje v Severnem Londonu, da je udeležence raziskave osebno spremljal po nakupih. Ugotovil je, da je želja po gospodarnem nakupovanju živila od treh temeljnih lastnosti vsakdanjega nakupovanja. Vendar pa vsota denarja, ki jo zapravimo za hrano, sploh ni povezana z občutkom gospodarnosti. Njegove udeležence in udeleženci so imeli občutek, da so gospodarni, če so bodisi kupili tri izdelke za ceno dveh, trgovinsko blagovno znamko, pocenjen izdelek, dražji izdelek, a boljše kakovosti ali majhne količine, da jim hrana ni ostajala. Večja kot je ponudba, več načinov si lahko izmislimo, da opravičimo svoje trošenje ali zapravljanje kot premišljeno denarno naložbo. V trgovino gremo z namenom, da bomo v njej zapravili denar in odidemo iz nje prepričani, da smo ga pravzaprav prihranili (Miller, 1997).

Premalo ljubezni in skrbi za družino

Udeleženci verjamejo, da je kakovost hrane v vzročni zvezi s količino časa, ljubezni in skrbi, ki so bili vloženi v njeno pripravo. Simbolični pomen družinskega kosila je močan, morda celo najpomembnejši zaviralni dejavnik kuhanja s kupljeno (pol)pripravljeno hrano. Majhna uporaba le-te je bila utemeljena s tremi razlogi, ki so prepleteni med seboj:

a) Družina zahteva ali pričakuje jedi, ki so pripravljene iz svežih sestavin:

"Mož, otroc pa vnuki so bolj zadovoljeni, če same naredimo. Če narediš štruklje, al pa kej tajega, to imajo zelo radi, pa tud pravjo, da so najbl dobr štruklji tist, ko jih naredim jest, al pa svaljke pa tak. Mi že naprej naročjo, kaj bomo jedli, kaj bom skuhala, ko bojo pršli." (Jožica, upokojena tovarniška delavka, 59)

"To je stara vzgoja, se čutem dolžna to narediti za družino, se matram cel dan, potem me še ošvrcajo, da ni kej dobru, ampak jest vseenu to naprej rinem. 'Pa zakej ni domač kruh? Kej ne moreš spečt doma kruha?' rečejo vsi. To je ohromno enga dela in mene, še bolj kot me moti kuharija, moti posoda potem. Sej mam stroj, ma kej dam lahko noter?" (Anica, frizerka, 50)

"Pr ns se ne kuha en dan vnaprej, pa vsak dan delam, pa delam tud ob nedeljah, pa pridem domov, je poldne in pol, če jemat govejo župo skuhano. Nč uno z vrečke Knorr, jest jih bi odpraula s Knorr, sam niso

zadovoljni. Enkrat sem kupla njoke, une z vrečke, zmrznjene, in so rekli: 'Dnes si mislla, da nas boš tko hitr odpraula, o ne, kr nesi psi, nej jih jej.' In pol nima smisla, pol ne kupujem zmrznjenga. Če kupim zmrznjen, je to kšen grah, špinača zmrznjena, v konzervi kšen fižol mogoče zdej poleti, zato ker se uni hitro pokvari, redkokdaj kšna juha, taka kremna, kšna gobova, redkokdaj. In kar je v konzervah kšen kompot in tle se pr konzervah in zmrznjeni konča. Drugo pa mora bit prpravljeno dnevno." (Zora, poslovodkinja v trgovini, 43)

b) Domača kuha je za gospodinjo dokaz, da dobro skrbi za družino, hkrati pa v njej išče samoizpolnitev. Kupljena pripravljena hrana tudi zmanjšuje pomen kulinaričnega znanja in veščin ženske. Gotovo jed zna namreč vsak pogreti (Warde, 1997, 152). To razmišljanje je bilo v raziskavi značilno zlasti za ženske iz kmečklega okolja:

"Pa neki mormo tud same gospodinje naredit, mormo neki pokazati kaj znamo. Potem smo pa vesele, če nas kdo pohvali, smo tud na to pozorne, a je dobr al ni dobr." (Olga, kmečka gospodinja, 52).

"Če nč ne bi sama naredila, tud ne bi bila nč uredna, če bi kr tam ležala pa ... Zdej, ker je mlad, pa ma otroke pa se jim mora posvetit, šola pa to, je drugač. Sigurn, da je tist bl važn, ko pa kuhaje, ne. Ko si enkrat starejš, pa mislim, da vidiš v tem tud smisu, ne." (Marjeta, delavka v pralnici, 48)

"Je tudi užitek skuhat, spečeš štrudel, če vidiš, da ti ga pojejo." (Nevenka, kuharica, 47)

c) Zato da se družina pri skupni jedi lahko obnavlja in krepi, ne zadostuje samo, da družina je skupaj, ampak mora jesti doma skuhano hrano:

"To, da je doma pripravljeno, je neki zelo pomembnega. Nekaj zelo pomembnega, če je nekaj z ljubeznijo pripravljeno in doma pripravljeno in če sam nardiš in tko naprej, in če to nardi skupina ljudi zase, to ima čist drugačno vrednost, kot pa če ti greš in eno zamrznjeno živilo kupiš tamle pa ga *prvlečeš* domov. Se pravi ima svoj socialni vidik, ne samo prehranbenega." (Martin, učitelj, 46 let)

Navedene izjave povsem potrjujejo številne vidike pravega kosila, ki sem jih opisala v uvodnem delu. Govorijo o ženski, ki živi zato, da izpolnjuje želje svojega moža in otrok, pozna svoje mesto v družbi, ker sicer "ne bi bila nč uredna" in o velikem čustvenem pomenu družinskega kosila. Ženske pa v izpolnjevanju svojih družbenih vlog najdejo tudi užitek, kuhanje ni le obveza in prisila, ampak tudi sredstvo s katerim se samouresničujejo. Pomenljivo pa je, da naše sogovornice iščejo svoj užitek v okviru predpisanih družbenih vlog žene-gospodinje-matere in ne zunaj njih. Enako je ugotovila tudi Ann Allison (1997) za Japonke, ki imajo otroke v mali šoli. Te morajo zanje vsako jutro skuhati kosilo za v šolo. Mnoge pripravljajo prave kulinarične mojstrovine. Da bi šlo otrokom kosilo čim bolj v slast,

jedi krasijo z metulji iz limoninih koščkov, rožicami, narjenimi iz klobas, redkvic, paradižnika ali zeljnih listov, jadrnicami iz kumaric, redkvicami v obliki gobic itn.

Pospeševalni dejavniki

Pomisleki o kupljeni (pol)pripravljene hrani, ki sem jih predstavila v prejšnjem poglavju, ne pomenijo, da je naši sogovorniki ne uporabljajo. V nadaljevanju si oglejmo eno veliko in pet majhnih skupin dejavnikov, ki vodijo v njeno uporabo.

Priročnost

Udeleženci največkrat kupijo (pol)pripravljeno hrano, ker jo lahko hitro in/ali enostavno pripravijo in ker si je z njo enostavno pripraviti zalogo.

"Se izogibam tega, sam če je pa stiska s časom ... špagete hitr naredim, pa ragu v konzervi hitr pogreješ in maš kosiu v petnajstih minutah narjen. Sem pa tja grem u Mkdonaldsa. Zamrznjene stvari zlo mau kuham. Ni-sem glih rojen kuhar, raj kšno pico naročim." (Jože, študent, 22)

"V skrinji mora bit, če nucaš vzameš ven, če ne pa ne. Če včasih pride kriza, da nimaš časa narest, hitr ven vzameš. Te rogljičke, bolj sladke stvari, za obiske. Drugač pa ne." (Andro, mizar, 34)

"Al pa recimo, idealno – Bofrostova čebula že nasekljana, jes vedno tulim, kadar čebulo režem. Jes ne grem za golaž rezat čebule. Če se hočem potruditi in rečem: 'Zdej bom pa tak res dobr golaž naredila', potem jo pa nasekljam. Od Bofrosta kupujem še sladole, torte, ribe, špinačo, brokoli, jušno zelenjavo." (Tina, vzgojiteljica, 34)

V zadnji izjavi se prepozna tudi povezanost med trudom gospodinje in skrbjo za družino z (ne)uporabo kupljene (pol)pripravljene hrane (kupljene narezane čebule), ki sem jo opisala v prejšnjem poglavju. Hkrati pa udeleženka uporabo narezane čebule posebej utemelji z neprijetnim dejstvom, da ji ta povzroča solzenje.

Tako kot navade, se tudi pomanjkanje časa lahko navede kot izgovor za druge odpore, na primer odpor do kuhanja. Ista udeleženka je trditve članov v svoji skupini o domnevno majhni uporabi kupljene (pol)pripravljene hrane tako komentirala:

"Men se pa zdi, zdaj ko tole poslušam, al mate vsi tolk časa za kuhat al kaj, jes ga nimam. In jes zelo pozdravljam te stvari. Ne vsega. Ampak men zmanjka časa. Rada pečem, rada packam take sladke stvari, kuhanje mi je bolj nujno zlo, to je res. Če mam velik časa, potem rada kej skuham, al pa za obiske pa tko. Med tednom nimam nobenga časa." (Tina, vzgojiteljica, 34)

Med razloge v okviru priročnosti, bi lahko šteli tudi tega, da udeleženci kupljeno (pol)pripravljeno hrano uporabljajo tudi, ko imajo dovolj časa za kuho, vendar

bi ga raje porabili drugače. Pri tem je treba opozoriti, da ne gre za prava družinska kosila; v prvem primeru, ki ga navajam, gre za prigrizek, v drugih dveh pa za zakonska para, katerih otrok čez teden ni doma, ker študirajo v Ljubljani.

"Določene pripravljene solate, ki sem jih probala, so ble zelo dobre. Pa tud včasih ti zapaše glih mal zraven sendviča. A bom šla za to, da si bom prpraula tako solato še pol ure časa zgubljat, da bom to naštimala, pol pa na konc še nau tko dobra?" (Andreja, frizerka, 34).

"Gobovo juho jest zmiri kupm, ali je samostojna za jest ali za omako nardit. Kupim tudi prebranec, tipo pasulj, je enkrat, za dva človeka ga ne morem kuhat, anu tisto daš v pečico, še malo pancete notri ..." (Nevenka, kuharica, 47)

"Med tednom, če sva sama, se pa kakšna stvar ne splača delat in naredim nekaj na brzino. Za vikend pa imamo celo veselico. Je veselje, če je več ljudi, če sta dva človeka, pa tudi kakšna škatla pride prav. Zakaj da ne? Se mi zdi škoda, da tri ure stojim pri šporgetu in da bova midva mal mešala po krožniku." (Smiljana, knjigovodkinja, 44)

Ker se zdi uporaba tovrstne hrane, kot je bilo videti v prejšnjem poglavju, udeležencem/-kam problematična vsaj iz sedmih različnih razlogov, jo minimalizirajo; z njo pripravijo le del, ne vsega obroka: npr. juha iz vrečke in domače palačinke, zamrznjeni cmoki in domača zelenjavna juha, osnova za omako itn. S tem, ko se jo pomeša s hrano, ki je pripravljena iz svežih sestavin, ko se jo torej vključi v znani kulinarični okvir, se jo "udomači", naredi znano in s tem bolj užitno. Hkrati lahko kuhar/-ica pri sebi ohrani občutek, da še vedno kuha sam/-a, kar pomeni, da ustrezno skrbi za zdravje in blaginjo svoje družine:

"V teh stvareh ni biološko nič več živega. Zamrznjene zadeve se kupujejo za tisti dan, ko veš, da ne boš mogel kosila pripraviti. Recimo zamrznjeni štruklji al pa zamrznjeni cmoki. Da jih imaš za k zelenjavni juhi, ki jo pripraviš v pol urce." (Martin, učitelj, 46).

"Pripravljeno hrano sem pa jaz tudi že probala. Sladice, pa testo za štrudel, ta je še najboljši, drgč pa druge stvari pa tud enkrat probaš, ne ne vem kolk, /.../ da bi se stalno s tem prehranjeval, pa ne. Kakšno omako, pa to, tist pa kupim kdaj, npr. Fant omako, da mam mal prej narjeno omako pa neki pol doma nardiš, mal zravn pa maš, ne. Tak, da je vsega neki." (Majda, šivilja, 49)

Drugi pospeševalni dejavniki

1) Izhod v sili

Nekateri (pol)pripravljeno hrano kupijo le, če jim zmanjka lastnih zamrznjenih zalog:

"Mi od Bofrosta jemljemo špinačo, brokoli, take stvari, sam to sam takrat, ko ni na vrtu." (Katja, knjigovodkinja, 34)

"Pri nas imamo velik zmrzovalnik, ampak ne kupujemo nč industrijsko zmrznjenga, mogoče pet procen-

tov, če kaj zmanjka, npr. korenčka marca. /.../ Mene to, da je zmrznjeno čist nč ne moti, pomembno pa je, da je doma prpravljeno, da nardiš sam iz lastnih sestavin." (Peter, učitelj, 53).

2) Neizurjenost

(Pol)pripravljena hrana bi lahko bila rešitev za tiste, ki ne znajo kuhati. A tega ni omenil nihče. Gospodinje so povedale le, da "pride prav" takrat, ko ne znajo pripraviti določene jedi. Zlasti velja to za listnato testo in pecivo iz njega.

"Pečjakove rogljičke, na primer, vem, da jih nikol ne bom znala tko dobre nardit. Če jih enkrat na leto spečem, ni to nč hudga." (Brigita, študentka, 22).

"Pr nas se zlo velik peče, to je men hobi, to rada delam, tko da bi prou velik to kupvala, to ne. Rogljčke pa listnato testo, to še nikdar nisem sama nardila. Vlečeno vedno, pico, mi na kraj pameti ne pride, da kupm uno, ker pico maš, če se zdele spomnš, prej ko v eni uri na mizi." (Kaja, knjigovodkinja, 34)

3) Užitek, za izboljšanje okusa

Nekateri (pol)pripravljeno hrano uživajo tudi, ker jo imajo radi, jušne kocke pa so dobrodošel pripomoček za izboljšanje okusa jedi:

"Men zapaše zvečer, pozim al pa če je mraz, tiste tamale juhce, k jih preliješ z vodo mam strašno rada. Pa vem, da je plastik fantastik." (Tina, vzgojiteljica, 34)

"Jes zamrznjeno tudi kupim, za otroke na primer, kupim rdeče zelje, ja rdeče zelje majo radi, pa one svaljke s skuto od Pečjaka. Ta večji kombinira tiste svaljke in zmrznjeno rdeče zelje. Pa si ga segreje v mikrovalovni, tist se pa skuha." (Igor, telovadni učitelj, 50)

"Jaz imam pa rada štruklje. Pa tiste krokete tudi vzamemo, tiste piščančje, tist dostkrat, zlo dostkrat kupmo tak, pa štrukle sploh. Tiste cmoke, pa ne tk velik, včasih pa tudi. Nudlce pa dostkrat sama naredim." (Agata, upokojena tovarniška delavka, 66)

"Kokošje kocke, pa malo Vegete je tud dobr. Okus spremeniš. Saj zihr daš v juho korenja, peteršila, sam ni taka, če ne daš majčkeno kocke notri pa fertik, je prav ali pa ni prav. Ne vemo, ali delamo prav ali ne." (Olga, kmečka gospodinja, 52)

A tudi dober okus jušnih kock je treba racionalno utemeljiti:

Intervjuvarka: "Vi ste rekli, da pripravljene hrane ne kupujete. Po drugi strani pa je precejšnja ponudba te hrane ravno na vegetarijanskih policah, recimo juh iz kvasnih ekstraktov in podobnih stvari."¹⁸

Udeleženec Martin (učitelj, 46 let): "To kupujemo, recimo zelenjavne juhe v kockah. Namesto dve kocki, vržeš pol kocke notr, da jo otroc raje jejo, ker ima določen okus, določene začimbe (ki so jim všeč). Ampak to ni glavno živilo v obroku, to je za barvanje okusa. Poleg tega ima kvas, B12, ki ga drugače ne

dobiš, pa niacin ... Ja, to morš posegat po teh stvareh."

4) Na dopustu

Primerna je tudi, ko se gre na dopust, npr. na hrvaško obalo. To pa zato, ker naj bi bila cenejša od (sveže) hrane, ki se prodaja v hrvaških trgovinah.

"Al pa, če si na dopustu. Še zmeraj je cenej v Sloveniji kupt. Vzameš juho, take stvari, k so pakirane, že delno pripravljene, v konzervah, grah al pa kej tazga." (Polona, poslovna sekretarka 34)

K ugodni ceni, ki jo omenja udeleženka, bi verjetno lahko dodali tudi željo gospodinje, da bi se na počitnicah razbremenile kuhanja, a tega ni omenila nobena.

5) Popestritev jedilnika

Kupljeno (pol)pripravljeno hrano se uporablja tudi za popestritev jedilnika:

"Zamrznjen krompir za pomfri, Onkel bens omake, juhe, kaj pa vem, cmoke Pečjakove ... to jaz vse kupujem, malo smo se razvadili, tudi otroci, pa tudi na hitro je treba naredit, k je le služba pa tak naprej, tk da, kaj pa vem, jaz se kar velik stvari poslužujem /.../ jst kar dost, k rada kej novga probam." (Karmen, bolničarka, 25)

"Jaz rada postikam po čem novim in rada kombiniram. Men se recimo dopade džuveč u škatli, jaz skombiniram malo svoje kuhinje, kot dodatek je pa ta duveč. Jaz ga ne znam narediti, jaz znam narediti sataras s svežo zelenjavo, vendar je džuveč zame neki družga. To juho z vrečke občasno tud skuham, kaj jaz vem, včasih si jo želim jest. Rada tudi kakšne nove kaše probam, zdaj so zelo moderne kaše. To delam predvsem zaradi tega, ker imajo mladi drugačne želje, brez mesa, pa dosti zelenjave, pa takega i onakega in dosti te hrane je hitro pripravljene. Jaz jo malo kombiniram. Me zanimajo tudi nove stvari. In si kupim, če je kaj na novo, v kakšni hladilni omari, pa kupimo pa poskusimo, ne. Nekaj je dobrega, nekaj je slabega." (Smiljana, knjigovodkinja, 44)

ZAKLJUČEK

Glavni sklep naše raziskave je, da je odnos do kupljene (pol)pripravljene hrane precej ambivalenten. Naše sogovornike odvrča od njene uporabe vsaj sedem in jih vodi vanjo vsaj šest različnih vrst dejavnikov, ki se ponavadi ne izključujejo, ampak se nenehno prepletajo med seboj. Kateri bo prevladal, je odvisno od situacije, v kateri se ljudje trenutno nahajajo, ne pa od njihovih socialnodemografskih značilnosti.

Odklonilni odnos je posledica prepričanj o slabem, industrijskem okusu, o umetnih dodatkih, maščobah in nekakovostnih sestavinah ter izgubi svežosti, kar je povezano predvsem z bojznijo, da bi vse to škodilo zdravju. Razloga za te pomisleke sta netransparentnost proizvodnih postopkov in mnenje, da živilsko industrijo

18 Udeleženec in vsa njegova družina so vegetarijanci.

vodi predvsem želja po dobičku na škodo potrošnikov. Udeleženci raziskave so še omenjali, da je pri kupljeni pripravljani hrani razmerje med ceno, količino in kakovostjo slabo, da nanjo niso navajeni, in da se je ne splača kupovati, ker si veliko hrane, zlasti zelenjave in sadja, pridelajo sami. Kot najpomembnejši zaviralni dejavnik pa se je pokazal velik simbolični pomen družinskega kosila, ki ga mnogi razumejo kot pripomoček za obnavljanje družinskih vezi. Njegova uspešnost je neposredno odvisna od količine časa, ljubezni in skrbi, ki so vloženi v njegovo pripravo. Slabo mnenje o (pol)pripravljani hrani ne pomeni tudi, da je udeleženci ne kupujejo. Najpomembnejši razlog za uporabo take hrane je njena priročnost, ki je povezana s prihrankom časa (zaradi hitre in enostavne priprave) ter z njeno primernostjo za zaloge. Ljudje jo uporabljajo tudi, ko jim zmanjka doma pripravljenih zalog ali če česa (npr. listnatega testa) ne znajo pripraviti sami ali ko so na počitnicah. Edina dva razloga, ki sta izražala pravo naklonjenost (in nista bila predvsem opravičevanje), pa sta bila, da imajo tako hrano radi in da si z njo popestrijo jedilnik oziroma da pokusijo novo jed. Kupljena (pol)pripravljena hrana, zlasti etnične jedi, je primerna za ljudi, ki se jim, ko kuhajo, ne da eksperimentirati ali pa za to nimajo možnosti. Je skratka dober (in varen) način pokušanja kulinaričnih novosti.

Pomanjkljivosti kupljene (pol)pripravljene hrane, ki so jih omenjali naši sogovorniki, sicer ne onemogočajo njene uporabe, jo pa zagotovo omejujejo. Pogosto jo, da bi čim bolj zmanjšali vpliv negativnih lastnosti (npr. umetnih dodatkov) ali bojazni, da ne skrbijo dovolj za družino, in bi pred seboj ter drugimi prikriji njeno uporabo, pripravijo kot del sicer sveže pripravljene obroka. Naši podatki kažejo, da ljudje najpogosteje kupujejo zamrznjeno zelenjavo, juhe v vrečki (zlasti gobovo) in zamrznjene izdelke iz testa, kot so npr.

njoki, svaljki, štruklji, pa zamrznjeno testo in zamrznjene slaščice, zlasti rogljičke. Velika večina udeleženk in udeležencev je odločno zaničala, da kupuje pripravljene (glavne) jedi.

V mnenjskih anketnih raziskavah, v katerih se sprašuje po pogostosti uporabe kupljene (pol)pripravljene hrane, lahko pričakujemo t.i. "podporočnost" (*angl. under-reporting*), saj zaradi njenega kombiniranja z "domačo" hrano in njenega moralno oporečnega statusa nanjo ljudje zlahka in radi pozabijo. Naši rezultati kažejo, da je kupljena (pol)pripravljena hrana moralno sporna predvsem, ker ogroža dve najbolj pomembni vrednoti prebivalcev Slovenije – družino in zdravje. Ker pa so jo ljudje, ker želijo ali morajo vsak dan kuhati, marsikdaj prisiljeni uporabljati, njeno uporabo vedno dobro utemeljijo, vendar se kljub temu občutkov krivde nikoli zares ne odrejejo. Recept v zvezi z uporabo kupljene (pol)pripravljene hrane, ki kroži med ljudmi, je torej tak: z *dobrim razlogom in s pravo mero*.

ZAHVALA

Predstavljeni rezultati so nastali na podlagi prve faze triletnega podoktorskega raziskovalnega projekta z naslovom Sociološki in socialnopsihološki vidiki zaskrbljenosti zaradi hrane v Sloveniji (Z5-3214-0582-01), ki ga finančno omogoča Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport RS. Predstavitev prvih rezultatov raziskave na 15. svetovnem sociološkem kongresu so nam poleg MŠZŠ z donacijami oz. sponzorskimi sredstvi omogočila podjetja *Droga, Mercator, Gorenje, Meso Kamnik, Kambus* in *Mestna občina Ljubljana*. Iskreno se zahvaljujemo tudi podjetjema *Mercator* in *Gral-Iteo*, ki sta nam posredovali prodajne podatke, ter vsem udeleženkam in udeležencem raziskave, ki so z nami velikodušno delili svoja razmišljanja, izkušnje in skrbi.

SAVE MONEY, WASTE LOVE: AMBIVALENCE TOWARD PURCHASED CONVENIENCE FOOD

Blanka TIVADAR

University of Ljubljana, Faculty of Social Sciences, SI-1000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5
e-mail: blanka.tivadar@guest.arnes.si

SUMMARY

The article highlights the outcomes of the qualitative portion of research into the concern regarding food in Slovenia, centred on the attitude toward purchased convenience food. The data was collected by means of five group interviews with a total of 38 participants from different social and cultural backgrounds. In the introduction the author defines the concept of purchased convenience food and describes the accelerating factors (capital

interests, demographic trends and changes of values) for its use that are most frequently mentioned in Western nutrition theory and their possible impact in Slovenia. The central part focuses on the description and analysis of seven groups of reasons not to buy convenience food and six groups of reasons for buying it. The expressed doubts were related to ingredients and the loss of freshness, which can have harmful effects on the consumer's health. These doubts derive from the lack of transparency of production processes and from the opinion that the food-processing industry is mostly driven by profit at the expense of the consumers. Consumers are discouraged from using convenience food by their habits and neophobia, a high level of food self-sufficiency, a disproportionate relation between quantity, quality and price, and in particular the high emotional value of family dinners, which are seen as a constituent of a good, proper family; to perform its function successfully, food has to be home-cooked. Arguments supporting the purchase of convenience food include the saving of time and practicality. Convenience food is also used when consumers run out of their home-grown frozen food supplies, if they are unable to prepare a certain dish, for pleasure, on holidays, to provide variety to their diet, or to get acquainted with new culinary products.

The main finding of the research is that the attitude toward purchased convenience food is quite ambivalent. A negative opinion about it does not prevent its consumption; arguments for and against it are constantly interchanging. Which argument will prevail depends mostly on each specific situation. The deficiencies of purchased convenience food, mentioned by the consumers, do not discourage them from using it altogether but do limit its consumption. Often, to minimize its negative effects (for example, artificial supplements and the feeling of not taking care of their families) and to hide its consumption from themselves and others, they include it in a fresh home-cooked meal. The majority of interviewees vigorously denied buying pre-prepared (main) dishes. Combinations of purchased convenience food with home-cooked food and the morally opposable status of the former may lead to under-reporting in consumer surveys on the frequency of consumption of purchased convenience food.

Key words: convenience food, home meal replacements, food habits, attitudes, concerns

LITERATURA

Allison, A. (1997): Japanese Mothers and *Öbentos*. The Lunch Box as Ideological State Apparatus. V: Counihan, C. in Van Esterik, P. (ur.): Food and Culture. A Reader. New York – London, Routledge, 296-314.

Beardsworth, A., Keil, T. (1997): Sociology on the Menu. London – New York, Routledge.

Birch, L. L., Orlet Fisher, J., Grimm-Thomas, K. (1997): The development of children's eating habits. V: Meiselman, H. L., MacFie, H. J. H. (ur.): Food Choice, Acceptance and Consumption. London, Blackie Academic and Professional, 161-206.

Bonke, J. (1997): Economic Influences on Food Choice – Non-convenience versus Convenience Food Consumption. V: Meiselman, H. L., MacFie, H. J. H. (ur.): Food Choice, Acceptance and Consumption. London, Blackie Academic and Professional, 293-317.

Candel, M. J. J. M. (2001): Consumers' Convenience Orientation Towards Meal Preparation: Conceptualization and Measurement. *Appetite*, 36, 1. Elsevier science, 1-14.

Charles, N., Kerr, M. (1988): Women, Food and Families. Manchester, Manchester University Press.

Darian, J. C., Cohen, J. (1995): Segmenting by Consumer Time Shortage. *Journal of Consumer Marketing*, 12, 1. Chicago, University of Chicago Press, 32-44.

Davies, G., Madran, C. (1997): Time, Food Shopping and Food Preparation: Some Attitudinal Linkages. *British Food Journal*, 99, 3. Emerald, 80-88.

Fischler, C. (1980): Food Habits, Social Change and the Nature/Culture Dilemma. *Social Science Information*, 19, 6. London, Sage, 937-953.

Fischler, C. (1988): Food, Self and Identity. *Social Science Information*, 27, 2. London, Sage, 275-292.

Gronow, J. (1996): Regularities of Eating. Paper to be presented at the ESA subgroup The Sociology of Consumption. Tallin, Estonia, 29th August – 1st September 1996.

Hanžek, M., Gregorčič, M. (2002): Poročilo o človekovem razvoju. Slovenija 2000-2001. Ljubljana, Urad Republike Slovenije za makroekonomske analize in razvoj.

Inglehart, R., Baker, W. E. (2000): Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values. *American Sociological Review*, 65. Washington, American Sociological Association, 19-51.

Lupton, D. (1996): Food, the Body and the Self. London, Sage.

Kos, D., Gantar, P., Renner, T. (1981): Sociološki vidiki razširjanja obstoječih in uvajanja novih oblik družbene prehrane (1. faza). Raziskovalna naloga. Ljubljana, Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo.

Kos, D., Tivadar, B., Ule, M., Renner, T., Hočevar, M. (2000): Razvoj orodij in model za spremljanje rabe kmetijskih in živilskih proizvodov. Raziskovalno poročilo. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede, Inštitut za družbene vede.

Krueger, R. A., Casey, M. A. (2000): Focus Groups: A Practical Guide for Applied Research. London, Sage.

- Lien, M. E. (1997):** *Marketing and Modernity*. Oxford in New York, Berg.
- Luthar, B. (ed.) (2002):** *Življenjski stili v medijski družbi*. Raziskovalno poročilo. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede, Inštitut za družbene vede.
- Madill-Marshall, J. J., Heslop, L., Duxbury, L. (1995):** *Coping With Household Stress in the 1990s: Who Uses Convenience Foods and Do They Help?* V: Kardes, F. R., Sujan, M. (eds.): *Advances in Consumer Research*. Association for Consumer Research, 22. Provo, UT, 729-733.
- Mercator (1999-2002):** Mercator, d.d. Podatki o prodaji zamrznjenih polpripravljenih živil in jedi. Ljubljana, Mercator, d.d.
- Miller, D. (1998):** *A Theory of Shopping*. Cambridge, Polity Press.
- Murcott, A. (1982):** *On the Social Significance of the Cooked Dinner in South Wales*. *Social Science Information*, 21, 4-5. London, Sage, 667-696.
- Murcott, A. (1983):** *It is a Pleasure to Cook for Him: Food, Mealtimes and Gender in Some South Wales Households*. V: Gamarnikow, E., Morgan, D., Purvis, J., Taylorson, D. (eds.): *The Public and the Private*. London, Heineman Educational Books, 78-90.
- Murcott, A. (1995):** *Raw, Cooked and Proper Meals at Home*. V: Marshall, D. W. (1995): *Food choice and the Consumer*. London, Blackie Academic and Professional, 219-235.
- Panel trgovin (2000-2002):** Podatki o trgu pripravljenih jedi v Sloveniji. Ljubljana, Gral-Iteo.
- Prescott, J., Young, O., O'Neill, L., Yau, N. J. N., Stevens, R. (2002):** *Motives for Food Choice: A Comparison of Consumers from Japan, Taiwan, Malaysia and New Zealand*. *Food Quality and Preference*, 13. Elsevier Science, 489-495.
- Probyn, E. (1998):** *Mc-Identities. Food and the Familial Citizen*. *Theory, Culture and Society*, 15, 2. London, Sage, 155-173.
- Rose, G. M., Kahle, L.R., Shoham, A. (1995):** *The Influence of Employment Status and Personal values on Time Related Food Consumption Behavior and Opinion Leadership*. V: Kardes, F. R., Sujan, M (eds.): *Advances in Consumer Research*. 22. Association for Consumer Research, Provo, UT, 367-372.
- Shepherd, R. (2001):** *Does Taste Determine Consumption? Understanding the Psychology of Food Choice*. V: Frewer, L., Risvik, E., Schifferstein, H. (eds.): *Food, People and Society. A European Perspective of Consumers' Food Choices*. Berlin, Springer, 117-130.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika (1995):** Slovar slovenskega knjižnega jezika. Ljubljana, DZS.
- Statistične informacije (2003):** Statistične informacije. Popis prebivalstva, gospodinjstev in stanovanj, Slovenija, 31. marca 2002, št. 92. Ljubljana, Statistični urad Republike Slovenije.
- Stepoe, A., Pollard, T. M., Wardle J. (1995):** *Development of a Measure of the Motives Underlying the Selection of Food: The Food Choice Questionary*. *Appetite*, 25. Emerald, 267-284.
- Swoboda, B., Morschett, D. (2001):** *Convenience – Oriented Shopping: A Model from the Perspective of Consumer Research*. V: Frewer, L., Risvik, E., Schifferstein, H. (eds.): *Food, People and Society. A European Perspective of Consumers' Food Choices*. Berlin, Springer, 177-196.
- Tivadar, B. (2001):** *Družbeno strukturiranje prehranjevalnih vzorcev*. Doktorska disertacija. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.
- Tivadar, B. (2002a):** *Od goriva za telo do pripomočka za samouresničevanje: vzorci prehranjevanja v Sloveniji*. *Družboslovne razprave*, 18, 39. Ljubljana, Slovensko sociološko društvo – Fakulteta za družbene vede, 151-178.
- Tivadar, B. (2002b):** *Razvoj nove generacije gospodinjstevskih aparatov*. Raziskovalno poročilo o anketni raziskavi. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede, Inštitut za družbene vede.
- Tivadar, B., Kamin, T. (2002):** *Moram? Smem? Naj? Skrb za hrano*. *Socialna pedagogika*, 6, 3. Ljubljana, Združenje za socialno pedagogiko, 279-308.
- Toš, N. et al. (2000):** *Slovensko javno mnenje 2000/2*. Raziskava o okolju. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede – Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij. Dostopno prek Arhiva družboslovnih podatkov: <http://www.adp.fdv.uni-lj.si>
- Toš, N., Malnar, B. (eds.) (2002):** *Družbeni vidiki zdravja: Sociološka raziskovanja odnosa do zdravja in zdravstva*. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede – Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij.
- Warde, A. (1999):** *Convenience Food: Space and Timing*. *British Food Journal*, 101 7. Emerald, 518-527.
- Warde, A. (1997):** *Consumption, Food & Taste: Culinary Antinomies and Commodity Culture*. Sage, London – New Delhi, Thousand Oaks.
- Warde, A., Martens, L. (2000):** *Eating Out*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Woods-Logue, A. (1991):** *The Psychology of Eating and Drinking. An Introduction*. New York, Freeman.

PRIMERJAVE V MEDKULTURNOSTI:
ZAČETKI INDIJSKE IN GRŠKE FILOZOFIJE

Lenart ŠKOF

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 18
e-mail: lenart.skof@zrs-kp.si

IZVLEČEK

Predmet članka je odnos med medkulturno in primerjalno filozofijo, podaja pa še različne modele medkulturno-primerjalne filozofije. V širšem sredozemskem prostoru in v zavesti evropskega človeka je medkulturnost prisotna že od začetkov evropske zgodovine, že stari grški filozofi so bili zavezani filozofskim primerjavam. Uvodno poglavje želi najprej prikazati pomen medkulturnosti za sodobno in prihodnjo filozofijo. V ospredju so nekateri zgodnji in sodobni pogledi na vlogo in pomen medkulturne filozofije (Scheler, Mall idr.). V nadaljevanju se posvečamo filozofskim historiografom, ki so od Diogena Laertskega naprej soustvarjali evropsko filozofsko zgodovino, pri tem je poudarek na Deussenovi zgodovini filozofije ter Masson-Ourselovi metodi primerjalne filozofije. Tretje poglavje prinaša pogled v zgodovino medkulturnega srečevanja med Mediteranom in Azijo (Indijo) ter se sprašuje, kakšen je za primerjalno filozofijo pomen verjetnih neposrednih stikov in posrednih vplivov med kulturami. Sklepno poglavje prinaša primerjavo stare indijske (*Rgveda*) in stare grške filozofije (Heziodova Teogonija) ter se z vnovično navezavo na Schelerjevo tezo v luči medkulturno-primerjalne filozofije sprašuje o prihodnji medkulturni orientaciji v filozofiji.

Ključne besede: medkulturna filozofija, primerjalna filozofija, grška filozofija, indijska filozofija, Heziod, *Rgveda*, filozofska historiografija, Deussen, Masson-Oursel

COMPARAZIONI INTERCULTURALI: ORIGINI DELLA FILOSOFIA INDIANA E GRECA

SINTESI

Nell'articolo si discute il rapporto tra la filosofia interculturale e comparata. Vengono trattati anche i modelli della filosofia interculturale – comparata. L'interculturalità è presente nello spazio mediterraneo e nella coscienza dell'uomo europeo già dagli inizi della storia dell'Europa. Anche gli antichi filosofi greci discutevano sulla filosofia comparata. Nel capitolo introduttivo viene presentata l'importanza dell'interculturalità per la filosofia attuale nonché futura. Si mettono in risalto alcuni punti di vista passati e presenti, concernenti il ruolo e l'importanza della filosofia interculturale (Scheler, Mall, ecc.). In seguito vengono menzionati gli storiografi che hanno contribuito alla formazione della storia della filosofia europea partendo da Diogene di Laerte. Si sottolinea la storia della filosofia di Deussen, nonché il metodo della filosofia comparata di Masson – Oursel. Nel terzo capitolo si entra nella storia degli incontri interculturali tra il Mediterraneo e l'Asia (India) e si discute sull'importanza che hanno avuto per la filosofia comparata i possibili incontri diretti, nonché influenze indirette tra le due culture. Nel capitolo conclusivo si fa una comparazione tra l'antica filosofia indiana (*Rgveda*) e quella greca (Teogonia di Esiodo). Si fa nuovamente riferimento alla tesi di Scheler, concernente la filosofia interculturale – comparata e si discutono i possibili orientamenti interculturali futuri nella filosofia.

Parole chiave: filosofia interculturale, filosofia comparata, filosofia greca, filosofia indiana, Esiodo, *Rgveda*, storiografia della filosofia, Deussen, Masson-Oursel

NA POTI K MEDKULTURNOSTI V FILOZOFIJI

Na poti k vprašanju primerjalne filozofije in medkulturnosti se na začetku ozrimo k besedam, s katerimi I. Urbančič v svojem *Zarastrovem izročilu* ugotavlja trenutno stanje evropskega in s tem planetarnega duha: "To pomeni, da današnja Evropa ni dorasla zahtevi svojega modernodobnega bistva [...] Tako je Evropa sama ogrožena po tej svoji nemoči za svoje bistvo. Evropa (še?) ne ve, kaj naj pravzaprav in v celoti in trajno hoče in zato je brez vse-zedinjujočega hotenja. Evropa: to je danes planet" (Urbančič, 1993, 124). Besede se v svoji temeljni skrbi za prihodnjo usodo Evrope ujemajo z besedami E. Husserla, ki je v svojem predavanju *Kriza evropskega človeštva in filozofija* iz leta 1935 ogroženost Evrope (ki je prav tako ne razume zgolj geografsko) spoznal kot krizno stanje, potrebno radikalnega premisleka in nove duhovne usmeritve v prihodnosti evropsko-planetarnega človeštva. Še pomembnejša analogija med obema mislecema je govor o grško-evropskem spoznanju/znanosti kot *filozofiji* v nasprotju z 'orientalskimi' (indijskimi, kitajskimi in drugimi) 'filozofijami', ki so po Husserlu le izraz univerzalnih religiozno-mističnih motivov, po Urbančiču pa je evropska misel tisto, kar je izbornega (izobrazba) in *nebarbarskega* v zgodovini človeštva. "Stalna funkcija filozofije evropskega človeštva je, da nastopa kot arhontska funkcija vsega človeštva" (Husserl, 1989, 27).¹ Grčija kot izvorno mesto filozofije se s tem po 'hölderlinovsko' zariše tudi kot mesto *rešitve* krize evropskega duha. Zato se tudi pri Urbančiču, ki je v nasprotju s Husserlom na sledi Nietzschejeve filozofije, rešitev pojavlja edinole v okviru povratka k dionizičnemu grštvu.

Vendarle je 'planetarna' (evropska in ameriška) filozofija preteklega stoletja s številnimi pristopi, ki so se gibali znotraj fenomenološko-hermenevtično-strukturalnega (Heidegger, Gadamer, Derrida...),² pragmatističnega in jezikovnega (Dewey, Wittgenstein...) ter znotraj številnih drugih okrožij, sama ustvarila prostor, ki v začetku 21. stoletja omogoča pojmovati filozofijo kot pro-

stor srečevanja misli različnih (med)kulturnih okolij in kontekstov. Hkrati pa je bila znotraj evropske filozofije že od 18. stoletja dalje opazna druga pot, ki je bila primarno in tudi metodološko odprta k (neevropski) drugačnosti (Herder, brata Schlegel, Schelling, Schopenhauer, Nietzsche...). Znano Schelerjevo tezo iz njegovega govora iz leta 1927 o nujnosti poravnave "med Evropo in tremi velikimi *azijskimi* središči, Indijo, Kitajsko in Japonsko" (Scheler, 2001, 186) – ki si jo je zamislil v okviru nove svetovne filozofije, lahko razumemo kot vrh nekega v evropski zavesti že prisotnega izročila,³ hkrati pa nas tudi že usmerja h kritičnemu vprašanju *orientacije* v tovrstnem mišljenju. G. Wohlfart se – ne da bi govoril o 'vzhodnih filozofijah' – obrača k "medkulturni inteligenci in kompetenci" sodobnega filozofa, ki se bo "moral naučiti misliti evrazijsko" (Wohlfart, 1998a, 11 isl.). S tem je srečevanje različnih kultur, filozofij in religij – v nasprotju s Husserlovo in zgodnejšo Heideggrovo ter tudi Urbančičevo krizno duhovno podobo – postalo izziv sodobnega časa (Mall, 2000). Tako je danes eno izmed aktualnejših vprašanj sodobne filozofije naslednje: Koliko evropska je še lahko 'evropska' filozofija (vključno z njenimi grškimi izvori) in v kolikšni meri gre pri pridevniku evropski le za eno izmed mnogih določitev bistva te filozofije. Pri tem pa sta, poleg filozofske hermenevtike, v ospredju dve področji: primerjalna filozofija in medkulturna filozofija.

Za Malla je vsaka možnost primerjalne filozofije že vpleta v medkulturni kontekst. Zanj je pri tem z medkulturnostjo in s hermenevtično situacijo v humanističnih znanostih tesno povezan *etos* oziroma zaveza usmerjenosti k drugemu, ki naj se izrazi tudi v filozofski historiografiji.⁴ Zato je sodobna medkulturna filozofija postala prostor, kjer se srečujejo afriška, latinskoameriška, evropska in ameriška, indijska in tibetanska, kitajska, japonska in številne druge filozofije.⁵ Hermenevtični krog, ki se mu kljub taki odprtosti ne moremo izogniti in ki nas vselej nagovarja k premisleku o vlogi predsodkov (Gadamer)⁶ v tem gibanju, pa po drugi

1 K temu lahko dodamo še Heideggrov govor v Rimu iz l. 1936 ("Evropa in nemška filozofija") o ogroženosti evropske (nemške) filozofije s strani Azije. V nasprotju z Urbančičevo vizijo evropske filozofije lahko omenimo misel G. Kocijančiča, ki v transkulturni razsežnosti in "ne glede na različnost kultur" med seboj povezuje velika duhovna izročila človeštva (Parmenid, 1995, 9).

2 K medkulturnosti in Evropi prim. Gadamer (1989) in Derrida (1990).

3 W. Halbfass uvršča Schelerja, skupaj s Ph. Mailänderjem (1841-1876) in E. von Hartmannom (1842-1906), v krog Schopenhauerjevih naslednikov (Halbfass, 1981, 137 isl.).

4 Mall ima v mislih Davidsona in njegov 'principle of charity' iz *Raziskav o resnici in interpretaciji*, le-tega oba razumeta kot zavezo k iskanju resnice in pomena v "sistemu in obnašanju drugih" (Mall, 2000, 8).

5 O sodobni afriški filozofiji prim. P. Ikuenobe (1997). Ikuenobejev pregled obsega dve poglavni tezi iz sodobne afriške filozofije: t. i. univerzalistično (ta trdi, da je tradicionalni evropski pojem 'filozofije' moč navezati tudi na sodobne afriške refleksije; predstavniki te teze so Bodunrin, Wiredu, Appiah in Hountondji) ter partikularno (ta pa zagovarja nezmožnost, da bi evropska filozofija podala okvir za sodobno afriško misel – poglavni zagovorniki so Ayoade, Gyekye, Sodipo in Onwuanibe). Ikuenobe zagovarja komplementarno načelo in proces reinterpretacije posameznih plasti in s tem različnih elementov sleherne, tudi afriške filozofije. Tako lahko po Ikuenubovem mnenju npr. pri Talesu, Anaksimandru, Heraklitu in Parmenidu (stare mitološke, 'ljudske' in nesistematične vsebine) – mi lahko dodamo tudi *Upanišade* (denimo stari mitološko-obredni elementi) – in v tradicionalni afriški etnofilozofiji najdemo mesta oz. plasti, ki jih je moč primerjati, ne da bi sklepali na skupen filozofsko-pojmovni okvir (prim. Ikuenobe, 1997, 195).

6 Ob Gadamerjevi filozofski hermenevtiki in možnosti njene navezave na neevropske filozofije in medkulturni kontekst, se Halbfass sprašuje: "Ali je moderni Zahod sploh še tradicija?" (Halbfass, 1990, 166). Zaradi zlitja različnih kulturnih krogov skozi zgodovino in

strani napeljuje k analoški in odgovorni hermenevtiki v tem etosu medkulturnega filozofiranja.⁷ Tako lahko rečemo, da se je sodobno polje filozofskih raziskav iz tradicionalne helenistične – krščanske – judovske osi oziroma trikotnika Atene – Rim – Jeruzalem, že v začetku 20. stoletja prek začetkov neohinduistične indijske (tudi primerjalne) filozofije pomaknilo vse do indijskih intelektualnih in duhovnih središč in slednjič do Kjota, ko se tradicionalnemu grškemu poimenovanju 'filozofije' in indijskim filozofskim sistemom ('daršana', 'ānvik-ṣikī') pridruži še japonsko poimenovanje za 'filozofijo' ('tetsugaku').⁸ Zgodovina filozofije 20. stoletja je s temi hermenevtičnimi premiki plačala stari dolg heglvske filozofije zgodovine in uma in se v nasprotnem loku vrnila na pot, ki ji je bila skozi zgodovino sicer zavezana že od časov prvih stikov med starimi civilizacijami in med filozofi velikih kulturnih središč.

NOVE FILOZOFSE HISTORIOGRAFIJE IN ZAČETKI PRIMERJALNE FILOZOFIJE

Omenjeni poskusi (Herder, Schopenhauer, brata Schlegel idr.), da bi v okrožje evropskih filozofij pritegnili tudi neevropska filozofska izročila, se vse do P. Deussna niso uresničili. V filozofskih historiografijah oziroma pregledih filozofske zgodovine, ki so se začeli z Diogenom Laertskim in se nadaljevali vse do Hegla in drugih historiografov 19. in tudi še 20. stoletja, je bilo neevropskim filozofijam in s tem primerjalnim filozofskim temam posvečenega zelo malo prostora. Če se bomo v našem prikazu omejili na indijsko filozofijo, pa je vendarle pomembno omeniti, da se je že Diogen Laertski v 3. stoletju navezoval na dolgo, po nekaterih interpretacijah celo skoraj tisočletno zgodovino prisotnosti Indije v zavesti grškega človeka (Halbfass, 1981). Le postopoma pa se je na poti k sodobnim medkulturnim pregledom zgodovine (svetovnih) filozofij ta podoba Indije osvobodila predsodkov, ki so bili posledica

nepoznavanja izvirmih besedil in jezikov. V zgodovini proučevanja in primerjav evropske in indijske filozofije tako lahko govorimo o "pozabi Indije" (Droit, 1989) oziroma o izključitvi Indije iz evropskega obzorja zgodovine filozofije. De Burleighov pregled zgodovine filozofije iz 14. stoletja *De vitis et moribus philosophorum* se skoraj v celoti opira na Diogena Laertskega, v Bruckerjevem delu *Historia critica philosophiae* (1742-44) pa so vse neevropske teme prikazane na način mišljenja starih grških filozofov in njihovega poznega kompilatorja Diogena Laertskega, in sicer kot proizvod 'negrškega/barbarskega' duha (Halbfass, 1990). Pri Bruckerju je tako moč najti filozofijo le med Grki in tistimi evropskimi narodi, ki so jim sledili; ista teza pa je prisotna tudi pri številnih drugih doksografih 17. in 18. stoletja. Ta podoba je analogna sočasni (misijonarski) razmejitvi religij sveta na tri velike monoteistične religije na eni in na preostali 'poganski' svet (lat. 'gentiles') na drugi strani. Hegel je to znanje in lastno (sicer izjemno) zanimanje za neevropske filozofije vključil v svoj sistem in v njem svetovno zgodovino od njenega začetka (Azija) ko konca (Evropa) izpeljal kot zgodovinsko gibanje, ki pomeni tudi hkratno preseganje indijskih in drugih filozofij s strani grške misli. 19. stoletje je poleg Heglove filozofije zgodovine prineslo še številne druge primere utemeljitev razvoja in pomena svetovnih filozofij. Skupne poudarke teh doksografov – mednje lahko štejemo tudi še Überwegovo in Heinzejevo (*Grundriss der Geschichte der Philosophie I*, 1862) in Windelbandovo zgodovino filozofije (*Lehrbuch der Geschichte der Philosophie*, 1892), katerih vpliv je segal daleč v 20. stoletje, lahko z redkimi izjemami povzamemo v na slednje skupne točke: Grčija (Tales) je kraj začetka filozofije, zgodovina filozofije je lahko samo grška – rimska – krščanska, Azija pa se v tej zgodovini ne more dvigniti do višin filozofskega duha Evrope in ostaja ujeta v mitologijo.⁹ Toliko pomembnejša je zato Deussnova *Allgemeine Geschichte der Philosophie 1-6* (1894-1917), ki

v smislu sodobne medkulturne hermenevtične situacije zagovarja Halbfass misel, da je mogoče hermenevtično metodo uporabiti tudi v kontekstih, ki niso več le evropski: "Horizont vendar ni toga meja, temveč nekaj, kar se giblje skupaj z nami [...]" (Gadamer, 2001, 206), in dalje: "Horizont je namreč nekaj, v kar vstopamo in kar se premika z nami" (251).

7 O analoški hermenevtiki prim. 2. poglavje Mallove knjige (Mall, 2000), o odgovorni hermenevtiki pa Nevillov članek (Neville, 1998). Mall se pri tem navezuje na antropološko in s tem univerzalno konstanto 'hermenevtičnega' ter na 'analoško' zavest, ki deluje na širokem polju med "popolno identiteto" in "radikalno razliko". Primerjalna filozofija, ki izhaja iz tako razumljene hermenevtike, s tem "ne absolutizira posamezne filozofske konvencije" (Mall, 2000, 16 isl.). Neville pa postavlja v okviru sodobne "pluralistične kulturne situacije" pod vprašaj že naš lastni (izhodiščni) kontekst misli in tako usmerja k odgovornemu razumevanju slehernega, ne le tujega konteksta filozofske misli (Neville, 1998, 211 isl.).

8 Ime je uvedel Nishi Amane (1829-1897) in združuje filozofe filozofske šole iz Kjota (Nishida, Nishitani idr.).

9 Za izčrpen pregled doksografov 17. in 18. stoletja in omenjenih del 19. stoletja gl. 9. poglavje Halbfassove knjige. Navedene teze pripadajo A. Schweglerju, J. F. Friesu, E. Zellerju idr. Pri Überwegu Halbfass vendarle poudarja, da je v izdaji (ponatisu) iz l. 1967 prvotni odlomek o 'orientalcih', ki nimajo filozofije v dejanskem pomenu besede, nadomeščen z bolj pozitivno podobo indijske filozofije (Halbfass, 1990, 153 isl.). Windelband v delu o grški filozofiji poudarja, da sicer pri Kitajcih in Indijcih najdemo moralno in logično misel, vendar hkrati ugotavlja, da so ti začetki filozofije tako daleč od evropske filozofije, da njegov učbenik nima "nikakršnega razloga, da bi se podajal v to" (Windelband I, 1990, 67, op. 1). Prid. 'doksografski' v našem članku uporabljamo v širšem pomenu (komentiranega) prikaza naukov različnih filozofov v obliki zgodovine filozofije (ožji pomen vključuje zgolj nekomentirane prikaze naukov filozofov – denimo v obliki *Florilegija* in na drugi strani teme, ki so že sistematično povezane v odnos – kot denimo pri Bruckerju (Wimmer, 1990).

je indijski filozofiji prvič kot eni izmed neevropskih filozofij namenila povsem enakovredno vlogo v zgodovini svetovnih filozofij. Deussen (1845-1919), ki je bil Nietzschejev sopotnik in dobri prijatelj (Nietzsche je zavzeto bral njegove študije in prevode indijskih filozofskih del) in hkrati največji Schopenhauerjev naslednik, je bil kot indolog primarno zavezan indijski filozofiji, ki pa jo je navezoval na Schopenhauerjevo razumevanje bistva filozofije v smislu Kantovega razločevanja med pojavnim in nepojavnim svetom. Tako je Deussenovo razumevanje filozofije vseskozi metafizično in s tem že v začetku podvrženo predhodnemu razumevanju tega, kar zanj v različnih tradicijah spada v okrožje filozofskega. Njegov pristop k obravnavanju tem zgodovine filozofije je geografski, ključno za prihodnji razvoj primerjalne filozofije pa je, da se Deussen v svojem delu loteva primerjalnih vidikov med grško in evropsko ter indijsko filozofijo, in sicer na ravni konkretnih podobnosti in analogij (predsokratiki in zgodnja indijska filozofija) kakor tudi v že omenjenem smislu 'velike' povezave Platona, Kanta (Schopenhauerja) in indijske vedānte.¹⁰ V predgovoru k svojem delu razdeli Deussen zgodovino filozofije na "zahodnoazijsko – evropsko (grško, krščansko in novejšo)" na eni in "vzhodnoazijsko" (pri tem se pri svojih primerjavah zaradi omenjene primerjalne sheme in tudi zaradi svoje metafizične 'tendence' omeji le na indijsko ter kitajski in japonski filozofiji odmeri zelo malo prostora) na drugi strani (Deussen, 1915, IX);¹¹ indijska filozofija pa ima v tem prednost – namreč prvenstvo pri samem začetku filozofiranja. Deussenova zgodovina filozofije se zato začne z izčrpnim pregledom indijske filozofije in s tem vzpostavlja nasprotje sočasnemu Windelbandovemu delu.¹²

Na poti k primerjalni filozofiji kot samostojni in razviti filozofski disciplini pa igra ključno vlogo prispevek P. Masson-Oursela. Pojem 'primerjalne filozofije' v okviru evropske filozofije ni bil prisoten pred letom 1923, ko je Masson-Oursel izdal svoje delo z naslovom *La philosophie comparée*. M. Müller – filozof, indolog in religiolog je sicer v svojih delih že uporabljal pojme, kot sta 'primerjalna teologija' in 'primerjalna mitologija', ni pa govoril o primerjalni filozofiji. Halbfass ugotavlja, da je bil po vsej verjetnosti avtor, ki je prvi uporabil pojem 'primerjalna filozofija', bengalski filozof B. N. Seal (1864-1938). Ta je že leta 1899 v svoji

knjigi *Comparative Studies in Vaishnavism and Christianity* namenil del pozornosti tudi "znanosti primerjalne filozofije" (Halbfass, 1990, 423). Masson-Oursel je poznal Sealovo poznejše delo *The Positive Sciences of the Ancient Hindus* (izšlo je v Londonu leta 1915), kjer se Seal prav tako ukvarja s 'primerjalno filozofijo'. Svoje protiheglovske videnje filozofske zgodovine je Seal opremil z naslednjimi besedami: "Iz zgodovinske primerjave, kakor je tu predložena, sledi, da so objekti, ki jih primerjamo, na enaki stopnji" (Halbfass, 1990, 423). Ta metodološki in epistemološki *etos* nove primerjalne filozofije zdaj pomeni, da skupnega poteka filozofske zgodovine ni mogoče razumeti brez neke temeljne 'sopostavitve' sicer medsebojno različnih filozofskih sistemov. Če je Deussen svojo zgodovino filozofije še pisal po geografskem načelu delitve filozofskih področij in hkrati trdno ostajal pod vplivom Schopenhauerjeve metafizične filozofske misli, je za obravnavo, kot jo predlaga Seal, v filozofiji potrebna nova metoda primerjalne raziskave. Razvoj pozitivnih znanosti, temelječih na podatkih in opazovanjih, ki so v novem veku omogočile prelom z dotedanjam mišljenjem, je tudi na področju primerjalne filozofije omogočil metodološki prelom z dotedanjam filozofskim mišljenjem.

Utemeljitelj pozitivizma A. Comte (1798-1857) je s svojo 'pozitivno filozofijo' neposredni predhodnik Sealovega in Masson-Ourselovega projekta primerjalne filozofije. L. Lévy-Bruhl, ki je napisal delo o Comtejevi filozofiji, je vplival tudi na Masson-Oursela, prav tako je bil Comtu zavezan Seal. Pozitivizem s svojimi znanstvenimi metodami se tako zoperstavi Heglovski viziji poteka filozofske zgodovine. V Nemčiji je pozneje velik Comtov kritik Dilthey, ki je v Comtovi filozofiji in v njegovih naravoslovnih metodah videl nevarnost za potek razvoja duhoslovnih znanosti, kot jih je sam navezoval na zgodovinsko metodo.¹³ Za sam razvoj primerjalne filozofije pa so vendarle pomembne prav primerjalne metode naravoslovnih znanosti. Od 17. stoletja dalje srečujemo v naravoslovnih znanostih (fiziologiji, anatomiji itd.) vrsto 'primerjalnih' poskusov, ki so posredno vplivali tudi na vpeljave analognih metod na drugih področjih (npr. mitologije, religiologije). Comte se je kot novi 'znanstveni filozof' v svojem delu *Tečaj pozitivne filozofije (Cours de philosophie positive; 1832-42)* oprl na naravoslovne znanosti in svojo družbeno fiziko oziroma sociologijo navezal prav na zadnjo

10 Izčrpn je o tem pisal Č. Veljačić v svoji disertaciji (gl. Veljačić, 1961, 113-136).

11 Sicer Deussen zgodovino filozofije členi v pet poglavij: indijsko filozofijo, grško filozofijo, filozofijo Biblije, srednjeveško filozofijo in novejšo filozofijo. V širši okvir 'filozofije Biblije' spadajo "egipčanska religija in filozofija", "staro mojzesovstvo" ("Der alte Mosaismus"), "iranski pogled na svet" (religija Zarathustre), "judaizem" (iz Jezusovega časa) in "krščanstvo" (Deussen, 1915, 15 isl.).

12 Nasprotje je najbolj vidno pri začetnih poglavjih obeh filozofov: medtem ko začenja Windelband tradicionalno s pojmom filozofije (tj. pri Grkih), se Deussen v prvem poglavju o 'pojmu filozofije' že ukvarja z indijskimi filozofskimi sistemi ('daršana' in vprašanje indijskega pojmovanja filozofije) v povezavi s tradicionalnim grškim pojmom filozofije. Deussen pred tem poudarja, da ni mogoče vzpostaviti takšne definicije filozofije, ki bi zaobsegla vse tiste pojave, o katerih bo morala govoriti zgodovina filozofije (Deussen, 1915, 1).

13 O Diltheyu in njegovi viziji primerjalne metode v filozofiji ter neevropskih referencah gl. Halbfass 1990, 428 isl.

v vrsti razvoja naravoslovnih znanosti – na biologijo (tudi Schopenhauerjeva pomembna pritegnitev primerjalne anatomije in naukov P. J. G. Cabanisa v delu *O volji v naravi* in pritegnitev drugih fizioloških metod pa še francoskega fiziologa M. J. P. Flourensa v drugem delu njegovega dela *Svet kot volja in predstava I* spada v ta okvir in nakazuje tedanjo potrebo po povezovanju 'sodobnih' znanstvenih uvidov in tradicionalne filozofije). Tudi za Comta je pomembna zgodovinska metoda, s katero lahko vzporeja tri obdobja družbe (teološko, metafizično in pozitivno) in družbene pojave, kakor si sledijo skozi čas, vendar v svoji metodi pozitivne znanosti uporablja tri osnovna načela, ki so pripadala 'biologiji': opazovanje, eksperiment in primerjalno metodo (Comte, 1989). V tem je Comta moč povezati s tradicijo ameriške filozofije (Peirce), ki je v svoji navezavi na darvinistično biologijo prav tako iskala poti iz kartezijansko-kantovskih form spoznanja in prenesla težo s strani razločnosti in gotovosti spoznanj na stran zmotljivosti kot osnovnega gibalca tudi filozofskih raziskav.¹⁴ Za Comta je z vpeljavo primerjalne metode v sociologijo kot zadnjo izmed znanosti v toku znanstvenega razvoja odprta možnost vzporejanja medsebojno različnih družbenih pojavov. Kakor je v primerjalni anatomiji in biologiji moč primerjati vsa živa bitja oziroma organizme, tako je tudi v sociologiji z njeno uporabo odprta pot k proučevanju odnosov in dinamike razvoja v družbi.

Masson-Oursel je z navezavo na Comtovo filozofijo primerjalni filozofiji ustvaril lastno metodo. V svojem delu *Primerjalna filozofija (La philosophie comparée; 1923)* želi metodološko relativizirati različne filozofske tradicije ter jih prav s tem – v nasprotju z Deussonovo omejujočo metodo *metafizične* sopostavitve – postaviti v primerjalni kontekst. Relativizirajoča pozitivnost v filozofiji je zanj pravi antipod metafizični absolutnosti. Tako postane "primerljivost dveh dejstev [...] funkcija primerljivosti njunih kontekstov" (Masson-Oursel, 2001, 51) in za Masson-Oursela je človeška zgodovina s številnimi stiki med različnimi filozofijami in religijami sama dokaz za vseprisotno človeško željo spoznavati drugega. V povezavi s pozitivno metodo je sedaj potrebno "motriti filozofije kot snovi, ki niso nič manj stvarne od katerih koli drugih podatkov" (Masson-Oursel, 2001, 29).¹⁵ Za primerjalno filozofijo je najpomembnejša naloga to, da vzporeja različne duševne strukture in nji-

hove izraze; etnografi in antropologi so tu igrali pionirsko in obenem že ključno vlogo v zmanjševanju umetne in etnocentrično zasnovane razlike med 'civiliziranim in 'neciviliziranim'. V domeni primerjalne filozofije je, da te razlike, ustvarjene skozi različne apriorne pojme ukine oziroma zmanjša, in sicer skozi sopostavitev in kontrastiranje. Vprašanje novega gledišča pri tem pa je za Masson-Oursela povezano z odmikom od tradicionalnega človeškega ideala *homo humanus* proti primerjalnemu in s tem širšemu pogledu. Vendarle pa se pri tem ne moremo popolnoma ločiti od svoje lastne izhodiščne točke, s katere motrimo druge (pri Masson-Ourselu evropske) tradicije (Seal je bil tu analogno zavezan indijski), ki ji Masson-Oursel kljub zavezi univerzalnosti dodaja le še dve pomembnejši 'zgodovinski' tradiciji: indijsko in kitajsko.¹⁶ Masson-Ourselovo vodilno gibalno raziskavo je analogija (kot matematično razmerje: "A je enako B-ju, tako kakor je Y enak Z-ju"; Masson-Oursel, 2001, 44), ki deluje pri vzporejanju različnih filozofij, ne glede na to, koliko se te medsebojno vsebinsko razlikujejo. Dejstva, ki vstopajo v primerjavo, pa s tem ostajajo v okviru primarnih okolij, v katerih se nahajajo (denimo vloga Sokrata v Grčiji v primerjavi s Konfucijem na Kitajskem).

Če je Deussonova zasluga predvsem v tem, da je indijsko filozofijo vključil v filozofsko zgodovino in jo z izjemnim poznavanjem in prevodi prvič tudi zares približal evropskemu občinstvu, je po drugi strani šele Masson-Ourselov pozitivistični model primerjalne filozofije (Veljačić ga uvršča med formalistično-doksografske modele; Veljačić, 1992, 41) na podlagi rezultatov znotraj evropskega izročila omogočil prestop v medkulturno okolje zgodovinskega nastajanja in (v njegovem primeru formalno-analoškega) sovpadanja različnih filozofij.

Vprašanje velikih tradicij in njihove vloge v primerjalnih analizah se tudi v novejših prispevkih primerjalnih filozofij giblje na polju modelov, ki se v svojih tezah omejujejo na tri središčna kulturno-civilizacijska področja oziroma 'tradicije' – Evropo, Indijo (z Iranom) in Kitajsko, ki se jim pridružujejo islamska, tibetanska in japonska filozofija. Poleg že omenjenih Deussona in Masson-Oursela spadajo v ta okvir vsaj še S. Radhakrishnan z *Zgodovino vzhodne in zahodne filozofije* v dveh zvezkih (*History of Philosophy Eastern and Western*, 1952-53) ter P. T. Raju s svojim *Uvodom v*

14 Ch. S. Peirce je diplomiral na tedaj ustanovljeni Lawrence Scientific School na Harvardu, njegov oče je bil vodilni astronom in matematik tistega časa in ima zasluge za začetke poučevanja znanosti na Harvardu, Comte pa je študiral na pariški Politehnik (Collins, 2000, 675 in 760).

15 Pri tem zagovarja metodo 'radikalnega empirizma' (Masson-Oursel, 2001), tj. znanstvenega pristopa, kateri poraja hipoteze, ki jih dobimo iz številnih dejstev. Zopet se ponuja vzporednica z ameriškim pragmatizmom (Peirce, James, Dewey) in njegovimi znanstvenimi metodami v filozofiji.

16 Indijsko filozofsko izročilo zavzema osrednji geografski položaj in je vez med Evropo in Kitajsko, hkrati pa ima osrednji položaj tudi zato, ker je zanj edino, ki ima neprekinjeno (sholastično) tradicijo do 19. stol.; v kronološki pregled osebnosti pa so vključeni tudi semitski, iranski, tibetanski in japonski predstavniki (Masson-Oursel, 2001).

primerjalno filozofijo (*Introduction to Comparative Philosophy*, 1962), K. Jaspers z delom *Veliki filozofi* (*Die grossen Philosophen*, 1957),¹⁷ Č. Veljačić s svojimi deli,¹⁸ J. C. Plott et al. z *Globalno zgodovino filozofije* (*Global History of Philosophy I-V*, 1963-89),¹⁹ in med novejšimi primerjalnimi filozofi B.-A. Scharfstein s *Primerjalno zgodovino svetovnih filozofij* (*A comparative History of World Philosophies*, 1998)²⁰ ter R. Collins z monumentalno *Sociologijo filozofij* (*The Sociology of Philosophies*, 1998).²¹ Kot poudarja Neville, je v okviru današnjega filozofskega pogovora potrebno poznati različne filozofske tradicije (Neville, 1998, 197), pri čemer vsi zgoraj omenjeni filozofi v svojih primerjalnih modelih in metodah vztrajajo pri Deussnovi in Masson-Ourselovi shemi treh velikih tradicij z njihovimi zgodovinsko-filozofskimi sopotnicami (grško-evropska s krščansko, islamsko in judovsko, indijska z iransko in tibetansko, kitajska z japonsko) ter kanoniziranimi avtorji.

V tej napetosti med različnimi modeli²² primerjalnih filozofij in sodobnimi medkulturnimi filozofijami pa se, z Mallovimi besedami, vzpostavlja polje sodobne *medkulturno-primerjalne* filozofije: "Ta usmerjenost, ta kultura medkulturnosti spremlja vse kulture kakor senca in jim preprečuje, da bi se absolutizirale; ta usmerjenost je pogoj, ki je potreben za možnost pristne primerjalne filozofije" (Mall, 2000, 9). Ker primerjalna filozofija *predpostavlja* medkulturnost filozofskega mišljenja, se njena današnja podoba ne more več omejevati le na

velike filozofske tradicije in mreže kanoniziranih filozofov. V ta okvir tako vstopajo tudi afriška, latinsko-ameriška in druge, še nereflektirane oblike *filozofiranja* na eni ter tudi tradicionalno 'predfilozofsko' vrednotene oblike mišljenja na drugi strani. Naloga primerjalne filozofije je hkrati iskati sledi medkulturnega stika skozi zgodovino ter, z besedami G. Wohlfahrta, krmariti med primerjavo kot identifikacijo (ksenofilijo) na eni in negativno in popolno absolutizacijo razlike na drugi strani (Wohlfahrt, 1998b). S tem pa je nerazdružljivo povezana tudi naslednja naloga medkulturno-primerjalne filozofije: na sledi zgodovine medkulturnosti vnovič premisliti sam pojem filozofskega – tako v njegovih začetkih kot v sodobni medkulturni hermenevitični situaciji.

ZGODOVINA MEDIKULTURNEGA SREČANJA MED INDIJO IN GRČIJO²³

Predpogoj sodobne medkulturno-primerjalne filozofije pa je pogled v zgodovino stikov in medsebojnih vplivov, ki so skozi čas omogočali, da se je prek različnih primerjalnih modelov konstituirala medkulturna zavest (v našem primeru) 'evrazijskega' človeka (Scheler; 2001; Wohlfahrt, 1998a). Najprej moramo omeniti različne študije s področja indoeuropeistike (obdobje predzgodovine poznejše indijske in helenistične civilizacije in kulture), ki v sebi že zaobsegajo različne modele primerjav.²⁴ V ospredju zgodovinskih analiz je

- 17 Med velikimi osebnostmi – filozofi Azije najdemo v tem Jaspersovem delu Buddho, Konfucija (spadata med t. i. 'ključne osebnosti') ter Lao Zi-ja in Nāgārjuno ('iz temelja misleči metafiziki'), ki pa v primerjavi z drugimi 'ključnimi osebnostmi' (Sokrat in Jezus, 'utemeljevalci filozofiranja' (Platon, Avguštin, Kant) ter ostalimi metafiziki (Anaksimander, Heraklit, Parmenid, Plotin, Anselm, Spinoza) vendarle ostajajo v občutni manjšini.
- 18 Od njegove disertacije iz l. 1961 naprej (Veljačić, 1961). O Veljačiču in njegovi filozofski poti ter delih gl. Ježić (1998).
- 19 J. C. Plott loči v svoji zgodovini filozofije do 19. stol. več povezanih epoh (osno oz. aksialno, hansko – helenistično – baktrijsko, patristično – sutristično, sholastično).
- 20 Scharfsteinov pregled, ki obsega mislece od *Upaniṣadov* do Kanta, se najprej ločeno posveča posameznim filozofom (denimo v poglavju o imanentno-trascendentnem holizmu Šaṅkari in Spinozi), ki jih v vsakokratnem zaključku poglavja v diskusiji sopolstavi v primerjalnem kontekstu. Scharfstein pušča ob strani možne medkulturne vzporednice in posledice srečanj teh filozofov.
- 21 Collins se je v svojem življenjskem delu ukvarjal z 'intelektualnimi mrežami', tj. družbenimi vezmi in mrežami procesov med filozofskimi generacijami znotraj različnih filozofskih okolij ali tradicij in pri tem izdelal tudi 'katalog', ki obsega 2700 oseb (vključno z manj vplivnimi in 'obrobnimi'), ki so soustvarjale filozofsko zgodovino od začetkov filozofije v Evropi in Aziji v 6. stoletju pr. Kr. (Grčija, Indija, Kitajska) prek krščanske, islamske, judovske in vse do sodobne japonske filozofije (filozofska šola iz Kjota) ter sodobne evropske misli – oboje do l. 1935 oz. deloma do l. 1965; medtem ko denimo indijskega neohinduizma (19. stol.) podrobneje ne obravnava. Med izbranimi evropskimi filozofi in mrežami tudi ne najdemo Masson-Oursela (najdemo pa Lévy-Bruhla in Durkheima ter njune naslednike in denimo Sartra in Foucaulta) in na indijski strani Seala, Vivekānande idr. Seveda v 'fenomenološki zvezi' (Brentano – Meinong – Husserl) med številnimi 'spremljevalnimi' filozofi ne najdemo našega Vebra.
- 22 'Matematični' model primerjalne filozofije U. Libbrechta vzpostavlja v delu *Uvod v primerjalno filozofijo: Konstrukcija in razvoj primerjalnega modela* (*Inleiding Comparatieve Filosofie: Opzet en ontwikkeling van een comparatief model*, Vol. 1, Assen 1995; za predstavitev gl. Nagel, 1997) globinsko strukturo in prostor dveh osi (horizontalna os 'informacije' in vertikalna os 'energije'), ki deluje kot koordinatni sistem, v katerega lahko uvrščamo različne manifestacije misli skozi zgodovino. Omenimo še model Nevilla, ki gradi svojo primerjalno filozofijo skozi temeljne motive (stvarjenje, družbene norme, resnično sebstvo, yin-yang itd.) in mitološke matrice, kot so se skozi zgodovino pojavljale v različnih civilizacijskih okoljih (Neville, 1998).
- 23 Za terminološko opombo gl. Sedlar (1981, vii) – tako je z 'Indijo' mišljeno širše geografsko področje, ki se severovzhodno (Hindukuš) in vzhodno (stara indska civilizacija) razteza preko meja današnje Indije, z 'Grčijo' pa je mišljena celota starega *helenističnega* kulturnega sveta.
- 24 O tem prim. Mallory (1992). Ježić (1987) loči v tem okviru več stopenj podobnosti – od prve, genetične podobnosti, ki se nanaša na skupne predzgodovinske obrazce, ko so poznejše kulture še bivale na skupnem prostoru, prek druge, tj. podobnosti v različnih izrazih in vsebinah, ko se v njih še ohranja sled izvorne skupne povezanosti – v tem primeru – starih grških in starih indijskih izročil, a brez genetične podobnosti, do tretje, dinamične stopnje, ko je v teh vsebinah že prišlo do vsebinskega pomika.

prav gotovo stični oziroma kontaktni model, ki je usmerjen v izpričane in verjetne neposredne stike in verjetne elemente medkulturnega vplivanja med civilizacijami, kulturami in njihovimi filozofijami. Nanj se nanašajo zgodovinske študije najstarejših civilizacij (mezopotamske, indske, kitajske) in obdobj, ki so sledila. Temu se najprej pridružujejo modeli, ki temeljijo na verjetnih posrednih medsebojnih vplivih brez stika in slednjič vsi tisti modeli, ki se – ne da bi se ozirali na morebitne stike ali vplive – v svojih 'medkulturnih' analizah navezujejo bodisi na široke možnosti geografskih, tipoloških in drugih primerjalnih analiz bodisi na potek velikih zgodovinsko-civilizacijskih obdobj; Heglova *Predavanja o filozofiji zgodovine* so morda najznamenitejši primer modela, ki ga v širšem smislu (poleg že omenjenih doksografov 18. in 19. stol.) lahko uvrstimo v to zadnjo vrsto primerjalno-filozofskih del.

H. von Glasenapp nas v spisu, v katerem se zlasti posveča vprašanju vzporednic med 'indijsko in zahodno metafiziko' (Glasenapp, 1953) posebej opozarja na pomen samostojnega razvoja dveh velikih in filozofskih tradicij, ki ne mejita na Sredozemlje (indijska in kitajska) in ki ju je mogoče primerjati s samostojnim razvojem grške in islamske (ki jo uvršča v evropsko filozofijo) filozofije. Vendarle se Glasenapp kljub obilici primerjalno-filozofskih tez in analogij ne ukvarja z zgodovinskimi analizami, ki bi mu omogočile, da bi lahko indijsko filozofijo tesneje navezal na staro grško misel. Tako zaradi izrazitih podobnosti med njima sklepa na možnost stikov, a pri tem ostaja pri naslednjem prepričanju: "Zato je prav verjetno, da se je filozofija v Grčiji pojavila neodvisno od kakršnih koli vplivov iz Indije in da je do konvergenca med indijsko in grško metafiziko prišlo zaradi dejstva, ko so lahko različne osebe neodvisno prišle do podobnih sklepov, ker je bilo njihovo izhodišče enako" (Glasenapp, 1953, 225). Nekaj proučevalcev zgodovine stikov na velikem evrazijskem področju pa je temu Glasenappovemu sklepu (ki se mu pozneje pridružuje denimo Jaspers s svojo delitvijo na velike osebnosti in zlasti s tezo o 'aksialnem' obdobju oziroma 'osnem času'; 'die Achsenzeit')²⁵ vendarle poskušalo dodati študije, ki bi privedle do jasnejše podobe o odnosu med širšim področjem Sredozemlja in velikimi azijskimi zgodovinskimi središči (Mezopotamija in porečje Inda). Tako je P. Conger leta 1952 objavil prispevek o možnih indijskih vplivih na grško filozofijo. Conger omenja dve poti iz 'Indije' (ki se v

času do okoli 10. stol. pr. Kr. omejuje le na porečje Inda in na današnje zahodno Indijo) v 'Grčijo' (v smislu širšega sredozemskega področja Grčije in njenih otokov, Male Azije ter Egipta, Italije in Sicilije): prvo ob obalah arabskega morja in drugo preko Mezopotamije (Conger, 1952, 103) ter hkrati nakazuje možnosti skupne 'arijske' (indoevropske) dediščine starih Indijcev, Irancev in Grkov, podkrepljene z rezultati primerjalne religiologije in primerjalnega jezikoslovja. Congerjev sklep pa je vendarle omejen na grško religijo – namreč, da so vsekakor obstajali "tuji vplivi na grško religijo ali religije" (Conger, 1952, 110) – in ne na filozofijo. Conger se sicer ukvarja z grškimi pesniki in filozofi do Sokrata in pri Homerju v *Odiseji* (I, 22-25) denimo sklepa o znanju o Indijcih. Gre za tezo o indijskem izvoru 'Etiopijcev', ki so jo poznejši raziskovalci zavrnil (Karttunen, 1989, 107 isl.). Tako Karttunen, ko preko obravnave prvih dokumentiranih trgovskih stikov, ki so v 3. tisočletju potekali med področji Inda in Mezopotamije ter arabskega polotoka²⁶ (po dveh poteh, ki ju omenja Conger – pomembnejši morski iz pristanišč indske civilizacije ter kopenski preko Irana), določa dejanski stik v zvezi z Grki vendarle sklepa, da po trgovskih poteh, ki so se prek kopnega na eni in Rdečega morja na drugi strani nadaljevale vse do Grčije, vanjo ni prišlo nobeno znanje o Indiji, še manj pa je bila v Mezopotamiji (in seveda Grčiji) v času 2. in prve polovice 1. tisočletja pr. Kr. poznana indijska vedska kultura (Karttunen, 1989, 28). Ta se je po prihodu Indoirancev v Iran in v Indijo v drugi polovici 2. tisočletja (in ob hkratnem zatonu stare indske civilizacije) naselila na severni in se v naslednjih stoletjih pomikala proti severnozahodnemu delu današnje Indije (porečje Gangesa in Jamune, vse do današnjega Biharja). Čeprav so grški stiki (Mikene, Kreta) z Mezopotamijo izpričani in so bili že v 3. in 2. tisočletju mornarji iz Sredozemlja sposobni pluti vse do Indije, pa obstaja premalo dokazov za podprtje kakršne koli teze o neposrednih vplivih med indijsko in grško kulturo v tem času (Karttunen, 1989). Tako je slednjič mogoče po Karttunenu z gotovostjo potrditi (saj obstajajo dokazi) neposredne stike med Grčijo in Indijo šele v obdobju Ahajmenidov (6./5. stol. pr. Kr.) oziroma perzijske nadvlade na širokem področju med indijskim in grškim svetom. Skilaks iz Karjande (živel je v času vladavine Darija I.) naj bi bil tako prvi 'evropejec', ki je med leti 519-516 potoval v Indijo, in sicer z namenom, da bi vladarju prinesel podatke o Indiji (Skilaks pa ni poročal o filozofiji ali religiji; Halbfass, 1981) in ti so

25 K. Jaspers se prav tako ne ukvarja z zgodovino medkulturnega stika, ko govori o velikih osebnostih in filozofih (Jaspers, 1959). Karttunen v zvezi z Jaspersovim 'osnim časom' dodaja, da je po novejših indoloških ugotovitvah o času Buddhovega življenja, ki so njegove letnice pomaknile za celo stoletje naprej (prej 566-486, zdaj 448-368 pr. Kr.), ta ideja razvrščanja filozofov postala "še bolj umetna" (Karttunen, 1989, 110, op. 70).

26 Kmalu po odkritjih I. 1920, ki prinesejo dokaze o obstoju stare indske civilizacije (središči Mohenjo Daro in Harappo), so v Mezopotamiji našli indske pečate, ki z drugimi dokazi (izkopavanja v Bahrajnu in drugod) izpričujejo trgovske povezave med Sumerjem in Meluhho ter tudi med arabskim polotokom (Bahrajn, Oman) in porečjem Inda.

ostali v veljavi vse do časa Aleksandra Velikega, ko se začne drugo obdobje stika med velikima kulturama. Na drugi strani pa je – analogno grškemu pojmu barbarskega – Indijcem zaradi njihovega brahmanističnega prepričanja o posvečenosti bivanja v okviru indijske religijske tradicije, potovanje na neindijska področja pomenilo greh.²⁷

Primerjalna filozofija se tako znajde pred vprašanjem, če in na kakšen način je v obdobju pred omenjenim obdobjem Ahajmenidov in onkraj skupne indoevropske predzgodovine mogoče govoriti o zgodovini vplivanja na polju med Grčijo oziroma Sredozemljem na eni ter Indijo oziroma širšim področjem osrednje in vzhodne Azije na drugi strani. Če se vrnemo k 'doksografskim' metodam v ožjem pomenu besede (ko gre za preglede grške filozofske zgodovine), je denimo pri W. K. C. Guthrieju (1992) odsotna podrobnejša refleksija negrških vplivov in medkulturnosti v okviru toka te filozofske zgodovine. Guthrie tako ostaja pri načelnem priznavanju možnosti grškega poznavanja "orientalnega duha" (1992, 32 isl.). S tem ima v mislih predvsem Egipt in Mezopotamijo (znanost Babiloncev), vendar brez pomembnejših vplivov na razvoj grške filozofije (pridevnik 'grški' lahko tu že beremo kot pleonazem). Drugi znameniti in zgodnejši proučevalec grške filozofije J. Burnet pa je v svojem delu o grški filozofiji poleg ostre razmejitve med 'mitologijo' ("Celo divjaki imajo kozmogonije in te so skoraj tako razvite kakor tiste od bolj civiliziranih ljudstev"; Burnet, 1955, 4) in 'filozofijo' ter poleg zavrnitve vpliva babilonske znanosti na razvoj grške v zvezi z razmerjem med Grčijo in Indijo slednjič zapisal: "Edino vzhodno ljudstvo, ki lahko zdrži primerjavo z Grki v znanosti in filozofiji so Indijci [...] Zdi pa se gotovo, da nobenega indijskega znanstvenega dela in torej ničesar, kar bi lahko šteli za filozofijo, ne moremo z verjetnostjo datirati v čas pred Aleksandrom" (Burnet, 1955, 8 isl.). Guthriejeve in še prej Burnetove teze (oba poudarjata pomen sintagme 'lógon didónai') v celoti zavrača za primerjalno filozofijo izjemno pomembno delo M. L. Westa *Zgodnja grška filozofija in Orient (Early Greek Philosophy and the Orient, 1971)*. Westovo delo je za primerjalno filozofijo pomembno z dveh vidikov: najprej kot prikaz zgodnjega razvoja grške mitološko-teološke misli in zgodovine (poglavji o Ferekidu s Siroso) ter kot delo, v katerega je vključena vrsta virov in primerjav od Egipta prek Bližnjega vzhoda do Irana in Indije (zlasti iz *Upanišadov*). Karttunen (1989) zaradi velikih podobnosti v nauku sklepa o resni možnosti stika pri starih grških filozofih edinole pri Pitagori, čeprav ne izključuje povsem tudi možnosti

vplivanja azijskih (in med njimi tudi indijske) filozofij na Ferekida in jonske filozofe. Vendar tudi pri Pitagori slednjič med drugimi zavrne dva poglavitna argumenta za primerjalno tezo o stiku in neposrednem vplivu med njim in Indijo – o transmigraciji (z izvori v Trakiji) ter še pomembnejšo skupno prepoved prehranjevanja s fižolom (kar argumentira s skupno indoevropsko prepovedjo). Za primerjalne analize, povezane z grško in indijsko filozofijo, tako poleg medsebojne povezanosti in odvisnosti naukov zanj ostanejo še tri druge možnosti: navdih, simpatija in antipatija (Karttunen, 1989). Vse tri možnosti zahtevajo *neposredni* stik, tega pa v obdobju do Aleksandra Velikega po vsej verjetnosti ni bilo. Tako ostajata ob omenjenih zadržkih za primerjalno in medkulturno filozofijo, naslednji dve možnosti analiz: prva, po sledi sorodnosti v skupni indoevropski dediščini in druga, glede na vrste tipoloških podobnosti naukov, in sicer brez dokazanega stika ter z omejenimi posrednimi vplivi (Mezopotamija; West, 1971). Naše sklepno vprašanje je namenjeno predvsem drugemu vidiku (v smislu *filozofije začetka*), v manjši meri pa se dotika tudi prvega.

NEKATERE PRIMERJALNE MOŽNOSTI IN MODELI INTERPRETACIJ STARE GRŠKE IN STARE INDIJSKE FILOZOFIJE: *RKSAMHITĀ* 10. 129 IN *THEOGONIJA* 116-128

Kljub omenjenim zadržkom, ki se navezujejo na stične podobnosti, nam predvsem West in nekateri drugi interpreti vendarle ponujajo možnosti primerjalnih analiz stare grške (od Hezioda prek Ferekida do jonskih filozofov) in stare indijske filozofije (od začetkov v 10. knjigi *Rksamhite* do zgodnjih *Upanišadov*). Ob primerjalnih vzporednicah in analizah pa si je potrebno zastaviti tudi vprašanje o razmerju med mitologijo, religijo in filozofijo ter različnimi kozmogonijami in drugimi kozmološkimi vprašanji, ki se pojavljajo v njihovem okviru. Ko filozofi – historiografi govorijo o zgodovini filozofije, pripade čast prvih filozofov jonskim mislecem Talesu, Anaksimandru in Anaksimenu. Vendarle lahko med drugimi tudi pri Albertu (Hesiodus, 1998) najdemo trdno prepričanje, da je že pesnik in teolog Heziod iz Askre (okoli 7. stol. pr. Kr.) vendarle tisti, ki si je prvi v vrsti grških mislecev zastavil temeljno *filozofsko* vprašanje, namreč: "Heziod želi govoriti o začetku, o Prvem, kar je bilo. Tako se ne začneja nobena pesnitev" (Hesiodus, 1998, 19).²⁸ Zato je s tega vidika Heziod zanj celo pomembnejši mislec od Talesa.

27 O s tem povezani 'tradicionalni indijski ksenologiji' gl. 11. poglavje Halbfassove knjige (Halbfass, 1981). S tezo o vključitvi v staroindijski religijsko-mitološki in jezikovni okvir (v tradicionalnem hinduizmu postane življenje na geografskem področju Indije sinonim za pripadnost 'indijskemu') in s tem pripadnosti 'dharmi' na eni in vsemu tujemu oz. 'barbarskemu' svetu (sskt. izraz za vse drugo, tuje, nevredno je od srednjega vedskega obdobja naprej 'mleccha') na drugi strani je logično povezano tudi dejstvo, da Indija vse do sodobnega (neohinduističnega) časa "ni iskala Evrope" (Halbfass, 1981, 190).

28 K. Albert na tem in nekaterih drugih ključnih mestih navaja O. Gigona (*Izvor grške filozofije. Od Hezioda do Parmenida*).

V dodatni zagovor svoje teze navaja (po Gígonu) še Heziodovo željo po spoznanju resnice, kot mu jo razodenejo Muze (iz Proemija k *Teogoniji*, vv. 26-28): "Znamo povedati mnogo laži, podobnih resnici, / znamo, če hočemo, tudi povedati čisto resnico!"; v. 28: "Ísmen d' eút' ethélomen alethéa gerýsasthai" (Heziod, 1974, 5; Hesiodus, 1998, 42).²⁹ Prav vprašanje začetka vsega kar je, pa je prvo in najpomembnejše filozofsko vprašanje, postavljeno v *Teogoniji*, 114-115: "To mi opevajte, Muze, v olimpskih bogovih živeče, / prav od začetka, in kaj od vsega je najprej nastalo" (Heziod, 1974, 8). Heziod se z vprašanjem, ki sprašuje po Prvem ('Cháos'), po izvoru vsega bivanja in nebivanja, po tistem, ki ni le v začetku, "temveč je istočasno [...] najresničnejše" (Hesiodus, 1998, 19), podaja na pot, ki ji bodo zavezani vsi poznejši veliki grški filozofi. Vprašanje o Prvem, o začetku pa je hkrati tisto vprašanje, ki omogoča Heziodovi pesniško – teološko – filozofski misli sopostaviti še starejše in tako za samo filozofijo zgodnejše staroindijske začetke filozofskega vpraševanja.

V 129. himni iz desete knjige *Rksamhite*, ki jo lahko uvrstimo v srednjevedsko obdobje (cca. 1200-850 pr. Kr.), temu že sledijo prvi in najstarejši *Upanišadi*, najdemo verjetno prvo filozofsko pričevanje o vprašanju izvora bivajočega nasploh, vprašanje o Prvem ter hkrati v toku bivajočega in nebivajočega nenehoma ohranjujočem se načelu vsega živega in neživega sveta. Skupaj z ostalimi tako imenovanimi 'filozofskimi' himnami *Rgvede* (10, 81-82; 10, 121 idr.)³⁰ je himna izraz želje starih vedskih Indijcev, da bi se z različnimi načini, pristopi, modeli stvarjenja in nastajanja sveta ter z različnimi imeni približali tistemu (vedskim bogovom Agniju, Indri, Parjanya...; stvarniku, prvi Osebi, neznanemu Bogu oziroma prvotnemu kozmičnemu jajcu, vedski besedi oziroma govoru, Enemu...),³¹ kar/ki stoji na začetku sveta, in tistemu, kar/ki omogoča, da se v tem svetu rojevajo bogovi in ljudje ter da se ta svet nenehoma in iz dneva v dan ohranja. Tudi v okviru indijske filozofije je analogno grškemu razvoju filozofije (Parmenid, Platon, Aristotel) na mesto prvih 'filozofov' moč postaviti šele najpomembnejše upanišadske (in nasploh prve filozofske) mislece Raikvo, Śāṅḍilyo, Ud-

dálako Āruṅija, Yājñavalkyo in ostale (Uddālaka Āruṅi in Yājñavalkya, ki sta osrednja misleca *Upanišadov* sta verjetno živela v 8./7. stoletju – Ruben (1947) ju v svoji študiji postavlja v pozno 7. stoletje in s tem v tretjo generacijo upanišadskih filozofov, to je še vedno vsaj stoletje pred Talesom), vendar je za vprašanje in opredelitev prvih začetkov filozofskega spraševanja odločilno predupanišadsko obdobje s svojimi ṛgvedskimi himnami na začetku.

Za primerjalno filozofijo je torej prva tema, ki jo je mogoče postaviti v okvir zgoraj omenjenih modelov in ki bo tema naše primerjave, hkrati tudi že utemeljevalna tema *filozofije začetka* – tako v pomenu najstarejše filozofije kakor v pomenu filozofije o tistem, kar je bilo pred vsem drugim in po čemer je vse drugo nastalo. Prav tako je to tisti *govor*, ki v sebi ohranja vse dele *mýthosa*, še posebno če slednjega razumemo kot zgodnjo povezanost "religije, filozofije in znanosti" (Hutter, 1996, 53), potem v enem izmed temeljnih grških pomenov 'govora' ali pa v še zgodnejšem in izvirnejšem (etimološkem) pomenu 'misli' (gr. 'mýthos' je istoroden s pslov. obliko *mysb – prim. slovensko 'mísel', ki obe nakazujeta ide. koren **meudh-*, v pomenih 'paziti na, misliti na'; prim. Snoj, 1997). Stare vedske in stare grške kozmološke predstave in kozmogonije oziroma filozofije začetka pa je najprej mogoče postaviti v širši primerjalni okvir starih bližnjevzhodnih predstav o začetku: v babilonskem mitu *Enuma Eliš* (nastal je do 12. stol. pr. Kr.) je začetno stanje kozmosa, ko še ni bilo Neba in Zemlje, opisano kot stanje, v katerem (še nerazločeno) prebivata vodna praroditelja Apsu (podzemski praocean, ki je vir vseh vodnih izvirov in, kar je pomembneje, moški princip) in Tiamat (morje ter ženski princip; Hutter, 1996; Van der Toorn et al., 1999). Iz njiju šele izvira ves nebeški in zemeljski svet. Omenjena predstava se navezuje na nastanek sveta pri Heziodu, ko si, kakor bomo videli, prek Erosa, ki je eden izmed 'najstarejših bogov' (prim. Platon, *Simp.*, 178B), sledijo pari moških in ženskih božanstev; hkrati pa opis pristanja, v katerem je najprej prisotna (le) voda, napeljuje k opisu iz ṛgvedske himne o začetku (10, 129):³²

29 Prim. spremno besedo K. Gantarja v: Heziod (1974, 72 isl.).

30 Prim. Edgertonov (1965) izbor 'spekulativnih' himn iz *Rksamhite* (1, 164; 2, 1. 12; 5, 3. 83; 10, 71-72. 81-82. 85. 90. 121. 125. 190).

31 Bog 'stvarnik' je Viśvakarman (10, 81), Oseba, ki je bila v začetku, je kozmični Puruša (10, 90), Neznani Bog ostaja ne(s)poznani v obliki vprašanja (oz. vprašalnega zaimka 'kaž' – 'kdo?'; 10, 121), beseda/govor je 'Vāc' ter Eno 'tad ekam' (10, 129).

32 Prevod po: *Rgveda* (1965). Posamezne zloženske so v zapisu razdeljene. Slovenski prevod himne že v: *Kot bilke kot iskre: izbor sanskrtske lirike* (1973); posredni prevod himne v slov. tudi v Veljačić (1992). Začetna beseda kitice prinaša deležnik gl. biti 'sát' ('tisto, kar je', 'bivajoče', 'bit(je)'). Skupaj z grškim (Parmenidovim) izrazom za 'tisto, kar je' ('to eón') se navezuje na skupno ide. obliko **h₁sent-* (o tem gl. Ježič, 1999, 82) iz korena **h₁es-* v pomenu 'biti, obstajati' (prim. tudi lat. oblike 'essens', 'essentia') – v slov. v sed. oblikah gl. 'biti' – 'sem' idr.; Snoj, 1997.

1. nāsad āsīn no sad āsīt tadānīm
nāsīd rajo no vyomā paro yat |
kim āvarīvaḥ kuha kasya śarmann
ambhaḥ kim āsīd gahanam gabhīram ||

2. na mṛtyur āsīd amṛtaṃ na tarhi
na rātriyā ahna āsīt praketaḥ |
ānīd avātaṃ svadhayā tad ekaṃ
tasmād dhānyan na paraḥ kiṃ canāsa ||

3. tama āsīt tamasā gūḥam agre
'praketaṃ salilaṃ sarvam ā idam |
tuchyenābhv apihitaṃ yad āsīt
tapasas tan mahinājāyataikam ||

4. kāmas tad agre sam avartatādhi
manaso retaḥ prathamaṃ yad āsīt |
sato bandhum asati nir avindan
hṛdi pratīṣyā kavayo manīṣā ||

5. tiraścīno vitato raśmir eṣām
adhaḥ svid āsīd upari svid āsīt |
retodhā āsan mahimāna āsan
svadhā avastāt prayatiḥ parastāt ||

6. ko addhā veda ka iha pra vocat
kuta ājātā kuta iyaṃ visṛṣṭiḥ |
arvāg devā asya visarjanena
athā ko veda yata ābabhūva ||

7. iyaṃ visṛṣṭir yata ābabhūva
yadi vā dadhe yadi vā na |
yo asyādhyakṣaḥ parame vyomant
so aṅga veda yadi vā na veda ||

1. Ne bivajočega ne nebivajočega ni bilo takrat,
ni bilo ozračja ne nébes tam onkraj.
Kaj je prekrivalo? Kje? V čigar zavetju?
Je bila voda, globoka in brezdanja?

2. Ne smrti ne nesmrtnosti ni bilo tisti čas,
ne noči ne dneva znamenj ni bilo.
Eno je dihalo brez vetra, iz sebe,
drugega res ni bilo onkraj tega.

3. V začetku je bila tema, zakrita s temó,
ocean brez znamenj je bilo to vse.
Praznota je bila ovita z lupino –
in Eno je bilo rojeno z močjo toplote.

4. Najprej ga je obšla ljubezen,
ki je bila prvotno seme misli.
Zvezo bivajočega v nebivajočem so našli
pesniki, preiskujoč v srcu, z mišljenjem.

5. Počez je razpeta njihova vrv.
Je bilo tedaj zgoraj, je bilo kaj spodaj?
Bilo je seme, bile so moči,
spodaj lastna moč, zgoraj izročitev.

6. Kdo zares ve? Kdo lahko tukaj govori?
Od kod so bili rojeni, od kod to izpuščanje?
Po izpuščanju njega (sveta) so prišli bogovi.
Torej – kdo ve, od kod je nastal?

7. Od kje je prišlo to izpuščanje?
Ali ga je ustvaril ali pa ne,
ta, ki je opazovalec vsega v najvišjih nebesih?
On ve – ali pa je tako, da niti on ne ve?³³

Himna 'Nāsadāsiya' (imenovana po njenih začetnih besedah – 'Himna o bivajočem in nebivajočem') ali 'Bhāvavṛttam' (kot je imenovana v registru k vedskim himnam – 'O nastanku', kozmogonična himna) je skupaj s himno 10, 121, ki opisuje nastanek sveta iz zlatega embrija/jajca ('hiraṇyagarbha') in kozmičnih voda, filozofsko najpomembnejša in hkrati najpogosteje prevajana himna *Rksamhite*. Deussen jo ima za "najbolj občudovanja vredno delo filozofije, ki se je ohranilo iz starih časov" (1915, 120). Himno lahko razdelimo v dva dela: prvega o začetku sveta (10, 129, 1-4ab) ter drugega (4cd-7), ki opisuje ustvarjen svet, v katerem že prebivajo bogovi in pesniki, slednji pa to stvarnost tudi že razlagajo. Ključni kitici pa sta vendarle prva in druga, v katerih se vedski pesnik sprašuje o stanju pred 'za-

četkom' tega sveta oziroma pred dejanskim stvarjenjem. Kaj/kako je *bilo* takrat, ko še ni bilo ničesar? Odgovor je v marsičem zaviti v skrivnostno govorico, vendar hkrati v njem že zaslutimo filozofsko naravo *vprašanja o začetku*: pesnik se v uvodnih verzih popolnoma distancira od sleherne mitološke vsebine, kajti bogovi so prišli šele pozneje (v. 6c). Začetek je tako opisan kot stanje, v katerem je prisotno zgolj nerazločljivo (to) Eno ('tad ekaṃ'; prim. gr. 'to hén'), ki v odsotnosti slehernega znamenja življenja (ni smrti – človeškega niti nesmrtnosti – božanskega) diha iz sebe in s svojo lastno močjo. To Eno ni niti bivajoče niti nebivajoče, saj bi slednje, če bi bilo v začetku, bivajoče, čas in prostor že predpostavljalo. Edino, kar 'je', pa lahko onkraj te dvojnosti razumemo kot zagonetno in skrivnostno

33 Za razlago vv. 1-4ab gl. tekst; v. 5a: "počez je razpeta njihova vrv" – verjetno gre za uvid (v povezavi z vv. 4cd), ki je povezan z božansko umetnostjo 'merjenja' (vrv kot merilo) stvarstva (Hillebrandt, v: *Lieder des Rgveda*, 1913; Ježič, 1987); v. 5b: "āsīd [...] āsīt" – s številko '3' je označen glasovni poudarek; v. 5c: moško in žensko počelo rojevanja/nastajanja sveta, Thieme (1993) prevaja 'mahimāna' ('moči') z nosečnostmi (db. sskt. pomen za 'mahimāna' – 'velikosti' primerja s fr. 'grossesse'); v. 6b: "izpuščanje" (gl. 'vi'sṛj') je v pomenih 'izpustiti, izliti' opis emanacije oz. 'stvarjenja' sveta; v. 7b-d: je morda ta (prvi) opazovalec in tisti, ki morda celo sam 'izžareva' ta svet, Sonce ('Sūrya'; Michalski, 1952; Ježič, 1987)?

prvotno praznoto ('klicó'; 'abhu'), ki v sebi zaobsega vse možnosti pred stvarjenjem sveta. Med interpreti himne Michalski (1952) med seboj zamenja drugo in tretjo kitico, ker Eno, ki v drugi kitici že diha, v tretji kitici šele nastane. Vendarle je večina drugih interpretov (Geldner, Deussen, Renou idr.) prvotni vrstni red v himni pustila nedotaknjen, saj ravno v prvih dveh kiticah sledijo stanju, kakršno je bilo v začetku in se s tretjo in četrto skozi hkratni in skoraj neopazni vsebinski premik od kozmogoničnega vprašanja o nastanku (prvega) bivajočega k vprašanju o nastanku prvega 'živega' (Thieme, 1993) tudi pomaknejo k prvim znakom (ocean, klica ovita v lupino praznote, ki se 'ogreje', tako kot se iz 'ogretega' jajca rodi življenje) v nastajanju sveta. Hkrati je v prvotnem vrstnem redu skrita še možnost vzvratnega branja prvih dveh kitic v luči tretje in četrte (gl. op. 34). Ti prinašata potek nastajanja sveta in življenja in sicer: da bi se nekaj ogrelo, potrebuje željo ('kāma'), ki tako postane vodilno načelo nastajanja sveta v tej kozmogoniji. Še pred željo je misel ali duh ('manas'), s tem pa postane 'duhovno' – po mnenju večine interpretov (tudi najpomembnejšega indijskega komentatorja Sāyaṇe) – prvi razpoznavni znak življenja Enega. Ker gre v v. 4b za rodilniško strukturo, je seveda mogoče tudi obratno: da je misel prišla iz ljubezni oziroma želje (tako med drugimi Edgerton, Ježić). 'Kāma' (želja ali ljubezen) je načelo, iz katerega izhaja življenje in jo je moč primerjati z 'érosom' pri Heziodu. Že Deussen (1915) je ob 'kāma' (in poznejšo željo po bivanju – 'tr̥ṣṇa') postavil grška izraza 'éros' in 'epithymía' (prim. Aristotel, *Met.* 984b23), še pomembnejša primerjava pa se ponuja ob sopostavitvi Heziodovih verzov 116-125 iz *Teogonije* ter predvsem prvih treh kitic vedske himne. Heziod tako pravi:

"V samem začetku je Kaos nastal, nato pa še Zemlja, širno prsata, nesmrtnikov trajno obstojno domovje, njih, ki prebivajo zgoraj, na snežnih vrhovih Olimpa, Tartar temačni nastal v globočinah je Zemlje prostrane. Hkrati je Eros nastal, najlepši med vsemi bogovi, Eros, ki ude utruja, ki vsem, ljudem in bogovom,

v prsah načrte in misli preudarne kroti in obvlada. Érebos mračni nastal je iz Kaosa, hkrati nastala Noč je temačna vsa, Noč, ki je z Érebom mračnim spočela, z njim zanosila v ljubezni in Eter in Dan mu rodila. Zemlja pa najprej rodila Nebo je, z zvezdami posuto, sebi enako po meri, da z njim bi lahko vse odela, kjer naj srečnim bogovom bo dom, neminljivi in večni."³⁴

Heziodov Kaos je moč primerjati z vedsko predstavo o začetku, v katerem še ni bilo bivajočega in nebivajočega. Že West (1966) opozarja na izbrane ṛgvedske himne (predvsem 10, 72. 90. 129. 190), ki jih je – skupaj z drugo teogonično literaturo starega sveta – moč primerjati s Heziodovo *Teogonijo*. Heziod se v primerjalnem oziru in v okviru *filozofije začetka* prav tako kot pred njim vedski pesnik, teolog in filozof v pomembni meri pomakne od stare mitologije k povsem *novemu* vprašanju kozmološkega oziroma kozmogoničnega 'ničā' in prazačetka. Čeprav je Heziod formalno in primerjalno bolj kot indijski pesnik-filozof še zavezan izraznim načinom mitološkega govora (denimo predstavam o prastarših Nebu in Zemlji) in je še lahko "nefilozofski le zaradi simboličnega jezika mitov [...]" (Kirk et al., 1999), pa lahko njegov Kaos že razumemo kot svojevrstno filozofsko *epoché*, pomik v stanje pred nastankom nebeškega in zemeljskega sveta. S tem je Kaos tisto vse-vsebujoče-v-možnosti, ki ne spada niti v red bivajočega niti v red nebivajočega. Je torej "kvalitativni nič" ali kozmološki nič (Hesiodus, 1998, 23)³⁵ filozofije začetka in s tem primerljiv s temeljnim vprašanjem vedskega misleca. To Prvo – Kaos ('Cháós', prim. 'tad ekam' iz ṛgvedske himne 10, 129) se vseskozi ohranja in iz njega (oboje je slovnično srednjega spola) lahko šele nastaja bivajoče ter moški in ženski pol življenja. Kaos, ki pomeni zev, špranjo in votlino, je tako podoba prvotne in brezoblične *odprtosti* (prim. gr. glagol 'cháō' v pomenu 'široko zijati'; West usmerja k najustreznejšemu prevodu: angl. 'Chasm' – prim. v. 740, ko je v *Teogoniji* govor o 'chásma')³⁶ prostora in

34 Prevod K. Gantarja iz: Heziod (1974).

35 Tudi pri vedski himni gre za začetno podobo (absolutnega) 'kvalitativnega ničā', ki ni niti bivanje niti nebivanje (ta 'nič' se 'nahaja' pred vzvratno – tj. z bivajočim in z uvidom 'pesnikov-vidcev' kvalificiranim 'nebivajočim!'). Pesniki namreč šele 'pozneje' in "preiskujoč v srcu" (v. 4d) najdejo zvezo bivajočega v nebivajočem (kot relativnem privativnem pojmu) – kot zvezo znotraj genealoške vrste, ki se začenja pri nebivajočem (to sta zdaj 1. in 2. kitica v vzratni perspektivi 3. in 4.!) in gre k bivajočemu (Eno, ki zgolj 'je') – prek abstraktno zamišljenih počel mišljenja, poželenja (želje, ljubezni) in toplote vse do prvotne klice in nastanka življenja (potek v 3. in 4. kitici; Thieme, 1993). Pred nebivajočim tako ostaja "odprtost vpraš(ev)anja" (Panikkar, 1977, 55), ki s svojo apofatičnostjo presega domet človeškega in (morda celo) božanskega odgovora (prim. 7. kitico himne)! Tudi Heziod ne odgovori na vprašanje, ali je bilo kaj pred Kaosom; le-ta je preprosto opisan kot 'nastal' ('généet'; prim. West, 1966). Zanimivo je, da tudi sodobni fiziki – kozmologi ob vprašanih začetka vesolja govorijo o nastanku "prostora-časa iz *vakuumu*, ki seveda ni "čisti" nič [...]" (Uršič, 2002, 543).

36 'Chásma' je prostor med Zemljo in Tartarom. West (1966) v komentarju zavrača možnost intepretacije 'Cháosa' kot zraka ('aér', v 5. stol. pr. Kr.; zagovarja jo denimo W. Karl v svoji disertaciji *Chaos und Tartaros in Hesiods Theogonie* iz l. 1967) ter se pridružuje interpretacijam Preller-Roberta ter posebej Wilamowitza, Cornforda in Kirk-Ravena idr. –, slednji ga razumejo kot prvotno vrzel med še *ne ustvarjenima* Zemljo in Nebom.

praznote (prim. prvi dve kitici v rgvedski himni 10, 129), iz katerih bo Heziod šele izpeljal Zemljo in pozneje Nebo ('Ouranós'; v. 126). V tem dogajanju pa je Éros – in tu je njegova vloga analogna moči želje/ljubezni ('kāma') iz vedске himne – tisti princip, ki omogoča, da se z ljubezensko združitvijo Zemlje in Neba (vv. 126-27 ter 132-33) spočenjajo bogovi (Hesiodus, 1998). Prav nekatere očitne dvoumnosti pri Heziodu, ki izhajajo iz povezave starih mitoloških vsebin in njegovega odgovora na vprašanje začetka kažejo, v kolikšni meri so bile stare mitološke vsebine podrejene želji, da bi se Heziod s svojo teogonijo in kozmogonijo vendarle pomaknil za korak nazaj in da bi v njej zaobsegel tudi vprašanje o Prvem (Zemlja je Nebu hkrati mati – ko ga na začetku iz same sebe ustvari – in pozneje žena; iz (temačnega in vetrovnega; prim. Kirk et al., 1999) Kaosa zatem nastaja tudi Érebos/Tema, ki se združi z Nočjo – tudi v vedski himni je v pomenskem pomiku k izrazu "tema, zakrita s temo" (10, 129, 3a) opazna razlika med prvotno in neopisljivo *temo* in prvimi znamenji dneva in noči).

Ali lahko slednjič obe pesnitvi povežemo v skupni primerjalni okvir? West (1971) v smislu podobnosti na sledi skupne indoevropske predzgodovine med staro indijsko in staro grško kozmologijo poudarja, da je poleg že omenjenih babilonskih vzporednic (Tiamat in Apsu v izvorni skupni enotnosti, ki jo preseka bog Marduk in loči nebo in zemljo, prim. tudi 1 Mz, 1; sicer je West (1971) mnenja, da je Heziod te predstave že prejel v okviru grškega – mikenskega izročila) mogoče sklepati o indoevropskem nasledstvenem mitu o nebeškem Očetu in Materi Zemlji, ki je na vedski strani izražen v dvojici Dyauh pitā in Pṛthivī (ta dva v rgvedski himni 10, 129 ne nastopata) ter na grški strani kot par Zeús in Gaía, vendar z razliko, da pri Heziodu pozneje zaradi prednosti izpeljave sveta iz Cháosa mesto Zeúsa zasede sicer manj pomembni bog Ouranós.³⁷ Podobnosti spraševanja pri Heziodu in v himni Nāsādāsīya pa

onkraj te skupne predzgodovine mitoloških in religijskih vsebin, ki vključujejo različne stopnje v njihovem razvoju (gl. op. 24), in onkraj neizpričanega neposrednega stika med starimi Grki in vedskimi Indijci (prim. Karttunen, 1989) vendarle pričajo o stari in skupni filozofski želji, da bi zgodnji pesniki, teologi in filozofi segli do Začetka, ki v sebi skriva Prvo ('tad ekam' – Eno; 'Cháos' – Kaos), ki skupaj s prvimi počeli bivajočega ('manas', 'kāma'; 'Gaía' in 'Éros') ustvarja in ohranja svet bivanja. Pri tem je indijska himna o nastanku morda najstarejši ohranjeni dokument, ki s filozofskim govorom priča o 'tistem, kar je' in o 'tistem, česar ni' – (prvem) bivajočem in nebivajočem, in je hkrati eden najstarejših dokumentov, ki kaže na kozmogonično skrivnost uvid(evan)ja Začetka.

SKLEP

Pogled v zgodovinske epohe medkulturnih srečanj je skupaj s primerjalno sopostavitvijo začetkov stare grške in stare indijske filozofije oziroma *filozofije začetka* lahko ena izmed smeri na poti sodobne medkulturne orientacije. Le-to spodbuja Schelerjeva (2001) teza o 'poravnavi' med velikimi kulturnimi središči Evrope in Azije; teza, ki je v luči sodobne medkulturne in primerjalne filozofije razširjena na široko polje filozofskega v njegovih različnih manifestacijah. Če se zdaj vrnemo k naši začetni temi, lahko opazimo, da medkulturno-primerjalna usmerjenost filozofije in njenih doksografov ter historiografov s svojo izvorno 'poliarhično' funkcijo³⁸ lahko spremlja evropsko-planetarno filozofijo v njeni 'arhontski funkciji' filozofije človeštva in s tem – sledeč notranjemu etosu usmerjenosti k prepoznavi vrednosti izrazov mišljenja različnih kulturnih središč in mrež – razvija preteklo, sedanje in bodoče prostore medkulturnih filozofskih primerjav.

37 V staroiranski *Avesti* so kozmološke predstave o prvotnem stanju sveta enako izražene s še nerazloženo eno(tno)stjo Neba in Zemlje (Y. 44,4; gl. Hutter, 1996, 213 isl.).

38 Prim. k temu pot od 'monologov' k 'polilogom' v Wimmerjevi (2000) medkulturni filozofiji. Wimmer loči (za okvir evropske filozofije) tri stopnje: monološko, ki jo spremlja proces 'pozahodnjenja' in akulturacije drugih tradicij; dialoško, ki drugo še prepozna kot 'eksotično', a hkrati že ustvarja možnosti za primerjalno filozofijo ter stopnjo 'polilogov', v kateri so druge tradicije upoštewane kot enakovredne *sogovornice*.

COMPARISONS IN INTERCULTURALITY: THE ORIGINS OF GREEK AND INDIAN PHILOSOPHY

Lenart ŠKOF

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 18

e-mail: lenart.skof@zrs-kp.si

SUMMARY

The history of the interaction between Europe (more specifically the Mediterranean area) and Asia (the Near East, Iran and India) offers various approaches and models for the study of intercultural and comparative philosophical influences. In the 20th century European philosophy developed hermeneutical-intercultural and comparative methods that drew philosophies from different traditional and environmental backgrounds into their circle of understanding. In addition, the intercultural orientation and the intercultural ethos remain the key constituents of modern philosophical awareness. The aim of the article is to indicate that the most important conditions for research are the examination of the history of intercultural interaction and the related development of philosophical historiography before Deussen and Masson-Oursel – pioneers in modern comparative philosophy. The introduction presents some modern conceptions of the significance and role of intercultural philosophical awareness. Together with Mall, the assumption that interculturality is one of the fundamental concepts of European thought is advocated. Furthermore, comparative philosophy, born from a long tradition of European (romanticists, Schopenhauer, et al.) and partly Indian (Seal) philosophical history, focuses its analyses on the relation between different philosophical traditions. Therefore, the second part of the research is centred on the role of philosophical historiography for increasing intercultural-comparative awareness. In addition to Deussen – the first to have included a considerable portion of Indian philosophy in a history of philosophy – a key author is Masson-Oursel, who developed his comparative method on the basis of ideas of French positivism. Furthermore, the important role of historians providing archaeological and other evidence for (pre)historical interactions of civilizations and cultures must be acknowledged. For the territories of India and Greece the most significant evidence was collected by Karttunen. These viewpoints are highlighted and evaluated in the third part of the article. Based on conclusions drawn by the history of intercultural and comparative philosophy, the concluding comparison of the beginnings of Greek and Indian philosophy presents possible analogies between the philosophy of the beginning in India (Rgvedic hymns) and Greece (Hesiod). These lead to several comparative possibilities – in particular the question of the origins of the world (Indian and Greek cosmogony) and the role of love ('kāma', 'éros') in the subsequent formation of the world and the birth of gods. The concluding statement advocates a future polyarchic function of philosophy, which has been since its origins bound to possible contexts of past, present and future intercultural comparisons.

Key words: intercultural philosophy, comparative philosophy, Greek philosophy, Indian philosophy, Hesiod, *Rgveda*, historiography of philosophy, Deussen, Masson-Oursel

LITERATURA

- Burnet, J. (1955):** Greek philosophy: Thales to Plato. London, Macmillan.
- Collins, R. (2000):** The sociology of philosophies: a global theory of intellectual change. Cambridge Mass., The Belknap Press of Harvard Univ. Press.
- Comte, A. (1989):** Kurs pozitivne filozofije (prev. R. Lukić). Nikšić, NIO.
- Conger, G. (1952):** Did India Influence Early Greek Philosophers? *Philosophy East and West* 2. Honolulu, Univ. of Hawaii Press, 102-128.
- Derrida, J. (1990):** Kurs auf das andere Kap. Liber 3.
- Deussen, P. (1915):** Allgemeine Geschichte der Philosophie mit besonderer Berücksichtigung der Religionen. Erster Band, Erste Abteilung: Allgemeine Einleitung und Philosophie des Veda bis auf die Upanishads. Leipzig, Brockhaus.
- Droit, R. –P. (1989):** L'oubli de l'Inde: Une amnésie philosophique. Paris, Presses Universitaires de France.
- Edgerton, F. (1965):** The Beginnings of Indian Philosophy. London, George Allen & Unwin LTD.
- Gadamer, H. –G. (1989):** Das Erbe Europas. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Gadamer, H. –G. (2001):** Resnica in metoda (prev. T. Virk). Ljubljana, LUD Literatura.

- Glassenapp, H. von (1953):** Parallels and Contrasts in Indian and Western Metaphysics. Philosophy East and West 3. Honolulu, Univ. of Hawaii Press, 223-231.
- Guthrie, W. K. C. (1992):** A History of Greek Philosophy I. Cambridge, Cambridge Univ. Press.
- Halbfass, W. (1981):** Indien und Europa. Basel, Schwab & CO AG Verlag.
- Halbfass, W. (1990):** India and Europe. New York, State Univ. of New York.
- Hesiod (1966):** Theogonie. Ed. with Proleg. and Comm. by M. L. West. Oxford, Clarendon.
- Hesiodus (1998):** Theogonie. Texte zur Philosophie, Bd. 1 (über. von K. Albert). Sankt Augustin, Academia Verlag.
- Heziod (1974):** Teogonija – Dela in dnevi (prev. K. Gantar). Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Husserl, E. (1989):** Kriza evropskega človeštva in filozofija (prev. T. Hribar). Znamenja, 101. Maribor, Založba Obzorja.
- Hutter, M. (1996):** Religionen in der Umwelt des Alten Testaments I. Studienbücher Theologie, Bd. 4. Stuttgart, Kohlhammer.
- Ikuenube, P. (1997):** The Parochial Universalist Conception of 'Philosophy' and 'African Philosophy'. Philosophy East and West 47, 2. Honolulu, Univ. of Hawaii Press, 189-210.
- Jaspers, K. (1959):** Die grossen Philosophen. Erster Band. München, Piper Verlag.
- Ježić, M. (1987):** Ṛgvedski himni. Zagreb, Globus.
- Ježić, M. (1998):** In memoriam – Čedomil Veljačić. Filozofska istraživanja 18, 1. Zagreb, Hrvatsko filozofsko društvo, 235-245.
- Ježić, M. (1999):** Ṛgvedske upanišadi: Aitareya i Kaušītaki. Zagreb, Matica hrvatska.
- Karttunen, K. (1989):** India in Early Greek Literature. Studia Orientalia, Vol. 65. Helsinki.
- Kirk, G. S. et al. (1999):** The presocratic philosophers. 2nd ed. Cambridge, Cambridge Univ. Press.
- Kot bilke kot iskre: izbor sanskrtske lirike (1973).** Prev. V. Pacheiner. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Lieder des Ṛgveda (1913),** über. von A. Hillebrandt. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- Mall, R. A. (2000):** Intercultural philosophy. New York, Rowman & Littlefield Publ.
- Mallory, J. P. (1992):** In Search of the Indo-Europeans: Language, Archeology and Myth. London, Thames and Hudson.
- Masson-Oursel, P. (2001):** Comparative Philosophy. The International Library of Philosophy, IV. London, Routledge.
- Michalski, St. Fr. (1952):** Hymnes philosophiques du Ṛgveda. Scientia 46, 123-129.
- Nagel, B. (1997):** A new approach to comparative philosophy through Ulrich Libbrecht's comparative model. Philosophy East & West 47, 1. Honolulu, Univ. of Hawaii Press, 75-78 (Book review).
- Neville, R. C. (1998):** Motif Analysis East and West. V: Elberfeld, R. et al.: Komparative Philosophie. Schriften der Académie du Midi Bd. IV. München, Fink, 197-212.
- Panikkar, R. (1989):** The Vedic Experience. Pondicherry, All India Books.
- Parmenid (1995):** Fragmenti (prev. G. Kocijančič). Znamenja, 122. Maribor, Založba Obzorja.
- Ṛgveda (1965),** ed. by Vishva Bandhu. Part VII. Hoshiarpur, VVRI.
- Ruben, W. (1947):** Die Philosophen der Upanishaden. Bern, A. Francke AG Verlag.
- Scheler, M. (2001):** Človek v dobi poravnave (prev. M. Soldo). Nova revija 232-233. Ljubljana, Nova revija, 171-195.
- Sedlar, J. W. (1981):** India and the Greek World. New Jersey, Rowman and Littlefeld.
- Snoj, M. (1997):** Slovenski etimološki slovar. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Thieme, P. (1993):** Gedichte aus dem Rig-Veda. Stuttgart, Reclam.
- Urbančič, I. (1993):** Zaratustrovo izročilo I. Ljubljana, Slovenska matica.
- Uršič, M. (2002):** Štirje časi. Pomlad. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Van der Toorn, K. et al. (1999):** Dictionary of deities and demons in the Bible. 2nd and ext. rev. ed. Leiden, Brill.
- Veljačić, Č. (1961):** Komparativno proučavanje indijske i evropske filozofije – Stari vijek, Zagreb, doktorska disertacija.
- Veljačić, Č. (1992):** Ločnice azijskih filozofij I (prev. B. Kante). Ljubljana, Cankarjeva založba.
- West, M. L. (1971):** Early Greek Philosophy and the Orient. Oxford, Clarendon Press.
- Wimmer, F. M. (1990):** Interkulturelle Philosophie. Geschichte und Theorie, Bd. 1. Wien, Passagen Verl.
- Wimmer, F. M. (2000):** Polylog – interkulturelle Philosophie. www.polylog.org (2000-02): <http://www.inst.at/ausstellung/enzy/polylog/wimmer.htm>.
- Windelband, W. (1990):** Povijest filozofije I-II (prev. N. Šašel et al.), Zagreb, Naprijed.
- Wohlfart, G. (1998a):** Interkulturelle Inkompetenz. Eine Glosse über die deutsche Philosophenprovinz. V: Elberfeld, R. et al.: Komparative Philosophie. Schriften der Académie du Midi Bd. IV. München, Fink, 9-17.
- Wohlfahrt, G. (1998b):** Wordless Teaching – giving signs: Laozi and Heraclitus – A Comparative Study. V: Elberfeld, R. et al.: Komparative Philosophie. Schriften der Académie du Midi Bd. IV. München, Fink, 281-296.

original scientific paper
prejeto: 2003-04-08

UDK 1(091) Vico G.:801.73

ZGODOVINA V BESEDAH. POJEM FILOLOGIJE V VICOVI FILOZOFIJI

Jan *BEDNARIK*

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 18
e-mail: jan.bednarich@zrs-kp.si

IZVLEČEK

Filozofija Giambattiste Vica (1688-1744) je v marsikaterem pogledu zanimiva tudi za današnje humanistične znanosti. Pri poskusu opredelitve temeljnih razsežnosti prebivanja se mislec spopade z vprašanjem zgodovine kot smiselnega obzorja človeškega delovanja. Ob ohranitvi teološkega prvenstva božje previdnosti se premočno prerine na površje novoveška podoba človeka kot stvarnika lastne usode. Izrazne oblike zgodovinskosti so zapisane mišnevanju in spreminjanju. "Filološka" znanost pa nudi sredstvo za prirejanje le-teh takim kulturnim prvinam, kakršne so značilne za posamezne kulture sveta. Enota in mnoštvo se spogledujeta: razlike temeljijo na globlji enotnosti človekovega duha. Filološka analiza s tem spodbija domnevo o tujstvu kulturnih okrožij in gradi medkulturne mostove, ki povezujejo najbolj oddaljene predele sveta.

Ključne besede: filozofija, filologija, hermenevtika, jezik, metafizika

LA STORIA NARRATA IN PAROLE. IL CONCETTO DI FILOGIA NELLA FILOSOFIA DEL VICO

SINTESI

La filosofia di Giambattista Vico (1688-1744) non è priva di interesse, sotto diversi aspetti, anche per le odierne scienze umanistiche. Nel tentativo di definire le dimensioni fondamentali dell'esistenza umana, il filosofo affronta il tema della storia come orizzonte delle attività dell'uomo. Accanto al mantenimento del primato teologico della provvidenza divina emerge potentemente la figura dell'uomo della modernità, creatore del proprio destino. Le espressioni della storicità sono destinate a svanire e a trasformarsi. La scienza "filologica" viene usata come mezzo per raccoglierle e avvicinarle agli elementi culturali caratteristici di ogni singola cultura. L'unità e la molteplicità si contemplano: le diversità si basano sulla profonda uniformità dell'ingegno umano. L'analisi filologica confuta l'ipotesi della lontananza degli ambiti culturali e costruisce ponti tra culture diverse, mettendo in contatto i luoghi più remoti del mondo.

Parole chiave: filosofia, filologia, ermeneutica, lingua, metafisica

UVOD

Obravnavna vprašanja jezika se v vseh treh izdelavah Nove znanosti, še posebej v tretji iz leta 1744, izkaže za tako sredinsko in bistveno poglavje, da ga Giovanni Battista Vico, italijanski filozof, označi kot "ključ" svojega dela. Veščina filološkega razumevanja se ne omejuje na obravnavo lingvističnih vprašanj, temveč se ukvarja z različnimi področji človekovega delovanja in ustvarjanja. S tem utira pot k razumevanju treh osnovnih jezikovnih sestavov, v katerih se izraža razvoj človeške zgodovine. Predmet filološke raziskave pravzaprav ni več jezik, marveč raznolika govorna sveta. Njena zgradba ni niti subjektivna niti objektivna, ampak je intersubjektivna, saj se izoblikuje v stiku z drugostjo in z znamenji časa.

Kljub nekakšni načelni kronološki ločnici, v kateri se zrcali narek božje previdnosti, se jeziki pojavljajo hkrati in tonejo v zgodovino, naplavine besed pa se vračajo in preoblikujejo obzorja zavesti. Igra plime in oseke ima svoje zakonitosti. Svetovi človeške zgodovine slonijo na enotni genezi mišljenja, ki se kot izkustvo nepremostljive razlike sveta povsod pojavlja, obenem pa omogoča različne oblike prisvajanja bivajočega in smisla le-tega. Večni idejni slovar ponazarja enotnost v množtvu, ki se ji novoveška misel ne more odreči. Filološka analiza s tem spodbija domnevo o tujstvu kulturnih okrožij in gradi medkulturne mostove, ki povezujejo najbolj oddaljene predele sveta.

PREGLED DOSEDANJIH OBJAV

Ker bi bil pregled pomembnejših dosedanjih objav o navedeni temi preobsežen, se zdi bolj umestna smiselna omejitev orisa sodobnejših spisov, ki se ukvarjajo z vprašanjem Vicovega razumevanja filologije. Pri tem je potrebno upoštevati širše okrožje vprašanja jezika v Vicovi filozofiji. Vicovo pojmovanje jezika je namreč dejavno vplivalo na italijansko filozofijo že v času romantike. Klasično obdobje interpretacije Vicovega dela doseže svoj vrh z Benedettom Crocejem, literarnim kritikom, in z Zgodovino italijanske književnosti literarnega zgodovinarja Federica De Sanctisa. Nova znanost je v teh nazorih prikazana kot "veličastna sinteza, ki povzema preteklost in razpira svet bodočnosti" (De Sanctis, 1870). Z Vicom so se poleg skoraj vseh pomembnejših predstavnikov italijanskega povojnega humanizma (med katerimi so najbolj znana imena: Eugenio Garin, Nicola Corsano, Pietro Piovani, Enzo Paci, Pietro Rossi in Nicola Badaloni) ukvarjali tudi znani sodobni filozofi, kot so Gadamer, Lukács, Berlin, Horkheimer in Apel.

Jasen pregled sodobnejših objav ponuja delo Nicole Badalonija *Introduzione a Vico* (Badaloni, 1984), iz katerega so povzete nekatere izmed sledečih oznak. Za razliko od Croceja, ki je pomen Vicove teorije jezika povezoval predvsem z odlikovano obliko lepote, kakršna se uresniči v pesniški besedi, Antonino Pagliaro

poudarja, da je Vico v marsikaterem pogledu prehitel de Saussura, saj je umestil svoje filološko snovanje na področje "lingvistike govora" (Pagliaro, 1961). Pri tem je ovrednotil posebno obliko izomorfizma, ki povezuje zgodovinsko in psihološko resnico. Erich Auerbach, ki je že v polpreteklem času objavil posebno študijo o Vicovi filologiji (Auerbach, 1956), raziskuje povezavo med romantičnim pojmom "narodnega duha", kakršnega poznamo pri Herderju, in pravno ter racionalno obliko razumevanja soglasja oziroma t.i. *sensus communis* (Auerbach, 1968). Gadamer se je v hermenevitičnem okolju posvetil obravnavi tega sklopa (Gadamer, 1960). Podobno hermenevitično razumevanje Vicove "filologije" zasledimo pri Apelu (Apel, 1975). Tullio De Mauro se ukvarja s takimi leksikalnimi in semantičnimi sredstvi, ki jih vsebujejo osnovne jezikovne oblike in ki jih zasledimo tudi v Novi znanosti. Pri tem izstopa pojem posamičnosti, in sicer kot podlage slovničnega in skladskega telesa jezikov, ki ga sestavljajo skoraj neskončne podrobnosti (De Mauro, 1968). Badaloni se spogleduje s teorijo generativnosti jezikovnih sestavov, ki jo je izdelal Noam Chomsky. Osnovni akterji Vicovega družbenega sveta niso vnaprej določeni predmeti, marveč generativne ideje, ki z jezikovnimi kombinacijami in transformacijami nenehno preoblikujejo obzorja človeškega razumevanja, bodisi v subjektivnem bodisi v objektivnem pogledu (Badaloni, 1984). Giovanni Cantelli se osredotoča na pojem domišljije in na Vicovo oblikovanje domišljijanskega jezika. Pri tem ugotavlja, da svet, ki se prvič razpre človeškemu izkustvu, tako kot ga prikazuje Vico, ni svet mrtvih predmetov, marveč svet simbolov, ki izražajo sami sebe in sporočajo raznovrstne pomene (Cantelli, 1986). Sprašuje se, kaj se bo s prihodom sekularizacije in novega, odčaranega sveta, v katerem ni več prostora za sveto, zgodilo s tem domišljijanskim svetom. Mitična pripoved se namreč počasi, a vztrajno umika indiferentni enotnosti pojmov. Ta enotnost postane določilo filološke znanosti. Mario Papini obravnava krožno posredovanje zgodovinskega dogajanja, ki je značilno za Vicovo teorijo zgodovine. Paradoks nesposobnosti sporazumevanja med kulturami, ki so si tako zgodovinsko kot prostorsko zelo oddaljene, rešuje s pomočjo "metafizične" perspektive, s katero vzpostavlja enotnost med razlikami v množtvu (Papini, 1984). Poleg tega isti pisec razvija tudi samosvojo teorijo etimološkega raziskovanja, ki temelji na nadomestitvi klasičnega koncepta drevesa znanosti (*arbor scientiae*) s pojmom drevesa človeškega jezika (*arbor humane linguae*). Ernesto Grassi postavlja Vico v okvir kulturne tradicije Salutatija, Landina, Poliziana in Pica della Mirandola. V tej kulturni tradiciji je bila retorična veščina predvsem oblika raziskovanja resnice, ne pa sredstvo prepričevanja (Grassi, 1980; 1990). Mooney izhaja iz izkustva govorništva in poudarja pomen govorništva in filologije pri združevanju razumskih oblik mišljenja z domišljijo. Jezik ni le sredstvo komunikacije,

marveč ena najintimnejših vezi, ki povezujejo družbeno tkivo. Vicovo razumevanje zgodovine je speljano skozi logiko retoričnih tropov, skozi metafore, metonimije, sinekdohe in ironije (Mooney, 1985). Razvejani univerzum pomenov, ki se nikoli ne umiri in se stalno spreminja, ostaja celota, dokler njegovi prebivalci še vedno delijo podobne občutke. Če pa se temeljni smisel stvari zaobrne, tako da boj za javno soglasje postane samovladje zasebnih mnenj, tudi struktura postane šibkejša in se celo razpusti. V novejšem času sta zanimivi in v marsikaterem pogledu tudi antitetični interpretaciji Vicovega pojmovanja jezika razvila Donald Verene (Verene, 1984) in Jürgen Trabant (Trabant, 1996). Verenova interpretacija je utemeljena na pojmu domišljije, Trabantova pa je zasnovana semiološko in uvaja pojem sematogeneze. Z vprašanjem jezika pri Vicu se ukvarjajo tudi nekoliko manj znani avtorji. Med njimi so Antonio Battistini (Battistini, 1975; 1984), Emanuele Di Luzio (Di Luzio, 1983), Giacomo Nencioni (Nencioni, 1984), Filippo Agrimi (Agrimi, 1984), Donatella Di Cesare (Di Cesare, 1986; 1992), Giuseppe Modica (Modica, 1986; 1995), Enanuela Di Magno (Di Magno, 1992) in drugi. V slovenščini je krajšo študijo o vprašanju jezika v Vicovi filozofiji objavil pisec teh vrstic (Bednarik, 2002).

MATERIALI IN METODE

Pri obravnavi tematskega sklopa je bilo uporabljeno skoraj izključno tekstovno gradivo, z izjemo slike (dipintura), ki jo Vico postavlja na začetek Nove znanosti. Viri in bibliografija so posebej navedeni v poglavju o literaturi. Pri interpretaciji besedila ima prednost hermenevtično-fenomenološka metoda.

REZULTATI

Poskus interpretacije Vicovega pojma filologije dokazuje, da z razumevanjem ontološke povezave med jezikovnostjo in zgodovino Vicova "nova znanost" raziskuje zgodovinsko uresničevanje ejdetskih struktur zavesti. Te strukture se znotraj posameznih kulturnih okrožij sicer pojavljajo v različnih oblikah, vendar ohranjajo določene arhetipske podobnosti. Jezikovnost pogojuje oblikovanje političnih, kulturnih, moralnih, pravnih, simbolnoumetniških in celo znanstvenoanalitičnih okrožij. Človek kot bitje govornice zasnavlja svet svojih pomenov tako v individualnem kot v družbenem smislu. Prvenstvena vloga jezikovnega izkustva je svetovornost ali razpiranje sveta, obenem pa ravno prisotnost proizvedenih družbenih stvarnosti začenja čedalje bolj odmerjati prostor jezikovnega izražanja. V tem pogledu se lahko Vico prišteva med predhodnike nekaterih sodobnih antropoloških tem. Pri tem ostaja obzorje Vicovega razmišljanja še vedno metafizično: smisel zgodovine, ki se skozi filologijo razgrne v zgodbi jezika, se spreverne v zgodovino smisla.

RAZPRAVA

Pri Vicu ni najti kake dovršene teorije jezika, ki bi bila od širšega metafizičnega ozadja njegove misli natančno razmejena. Vicovo razumevanje filologije, kakršno se razgrne v sliki, ki stoji na začetku *Nove znanosti (Dipintura)*, je umeščeno v sklop interpretacije človeške stvarnosti in njenega zgodovinskega spreminjanja. Jezik ima namreč pri Vicu trojno vlogo: prvič, retorika kot znanost in večina razpravljanja je model spoznavanja v družboslovnih znanostih oziroma model filološkega spoznavanja v širšem smislu, ki se uveljavlja tako v gnoseološkem (verjetnost v nasprotju z matematično gotovostjo) kot v metodološkem smislu; drugič, razvoj jezika je eden od pomembnejših vsebin *Nove znanosti*, še posebej v metodološkem oziru; tretjič, prvine filološke analize je mogoče razširiti na vse oblike družbenega sobivanja, ki jih je mogoče obravnavati po analogiji z jezikom, od književnosti preko prava pa do religije (Miščević, 1981, 150-151). Jasno je, da bo v nadaljevanju pričujočega sestavka mogoče nakazati le nekaj vidikov tega samosvojega prepleta.

Seveda je sleherni poskus proučevanja Vicovih pogledov na bistvo jezika nekako prisiljen, da se vsaj na skrito spogleduje, če ne že naravnost odkrito sooči z metafizično zasnovo Vicovega razumevanja zgodovinske in pravi zgodovinskega toka. Sam filozof namreč v svoji Avtobiografiji opozarja bralca: "Iskal sem način, kako uskladiti najboljšo filozofijo, kakršna je platonška, ko se podreja krščanski veri, s filologijo, ki bi prinesla znanstveno nujnost v svoji dve stroki, v dvoje svojih zgodovin, v zgodovino jezikov in v zgodovino stvari." Pa vendar težava ne tiči samo v tem.

Pravo hermenevtično težavo predstavlja šele tista nadvse osupljiva preprostost, ki se skriva pod lupino zapletenih fantazmagorij *Nove znanosti* in predstavlja preizkusni kamen posrečenega razumevanja te obširne sume novoveške zavesti, osnutka nastajajočih zgodovinskih ved, prepredenega s tradicijo italijanskega humanizma. Foucault je izjavil, da je "življenje jezika v klasični dobi obenem kraljevsko in skromno" (Foucault, 1966, 93). Ta misel se odlično ujema z obliko Vicovega raziskovanja. Prav takšno je namreč odkritje, ki je Vico stalo, kakor sam pravi, petindvajset let neutrudneega in težavnega raziskovanja: "Prva ajdovska ljudstva (...) so spregovorila v pesniških znakih" (Vico, 1744, § 34). V prvem natisu *Nove znanosti* se to mesto glasi: "Tako smo našli, da so bili pesniški znaki elementi jezikov, ki so jih govorila prva ajdovska ljudstva" (Vico, 1725, § 261). Zgodovina jezika se začneja z ugotovitvijo, da so bili prvi pogani po naravi pesniki, ki so se izražali s pesniškimi znamenji. Na podobne uvide sicer naletimo pri Hamannu, Herederju in Rousseauju in pri drugih razsvetljencih. Pomen odkritja pa je vsekakor zapečaten z nedvoumno jasnostjo ("To odkritje, ki je glavni ključ te vede, nas je stalo trmastega iskanja v času domala vsega našega pisa-

teljevanja", Vico, 1744, § 34) in se zrcali v podobi, ki se ji mislec posveča na začetku Nove znanosti.

Svetlobni žarek, ki se iz srca metafizike razliva na Homerjevo soho (Vico, 1744, § 2) in ožarja svet predmetov, omogoča "razjasnitev počel jezikov in črk, ki si jo je doslej filologija do onemoglosti prizadevala najti" (Vico, 1744, § 33). Predmet *Nove znanosti* ni zgodovina izvoljenega ljudstva, marveč seme človeškosti, ki je samo od sebe (*iuxta propria principia*) vzkliklo na nerodoviti zemlji poganškega brezboštva. Kljub vsej skrbi, ki jo namenja obvarovanju krščanske podobe sveta, se tehničar Vicovega raziskovanja odločno prevesi na stran poganstva. Ajdovsko človeštvo je potomstvo Noetovih sinov. Po vesoljnem potopu se narava ajdov, ki je še hranila odtis božjega stvarjenja, sprevrže v živalsko naravo (*natura di bestioni*). Ljudje postanejo giganti, ajdi. Spet si morajo izboriti tisto človeško naravo, ki so jo nekoč izgubili. Filološka znanost, podprta s filozofskim razumevanjem, nam razgrne zgodovino človeštva od njenih nejasnih starodavnih začetkov do novejših obdobij. Zgodovina pa je podobna gozdu (*selva*), goščavi, v kateri lahko vselej izgubimo pravo pot. Filologija je dober vodnik samo takrat, ko jo znamo primerno uporabljati. Čeprav se pri ovrednotenju krščanske previdnosti in pri iskanju tvarnih zgodovinskih virov Vico zanimal predvsem za stebre evropske civilizacije, se pravi za kulturne oblike, ki so jih razvili Grki in Rimljani, zasledimo v spisku ajdovskih narodov predstavnike vseh dežel sveta: Kitajce, Kaldejce, Egipčane, Feničane, Perzijce, Skite, Germane in Patagonce (Indijance). S pojmom ajdovskega ljudstva potemtakem filozof ne misli samo na tiste narode, ki nastopajo v klasičnih obravnavah evropske zgodovine. Doba velikih zemljepisnih odkritij, ki je nerazdružljivo tudi doba srečanja z drugim, nezadržno vdira v tkivo Vicovih razmišljanj v obliki poročil, pričevanj in antropoloških beležk prvih misijonarjev in svetovnih popotnikov (Trabant, 1996, 23). Geneza mišljenja in geneza sporočanja imata analogen značaj. To se dogaja na vseh concilijih sveta. Iz tega je mogoče sklepati o nekaterih splošnih značilnostih, s katerimi lahko opišemo razvoj jezikovnosti.

Znakom, s katerimi so se sporazumevala ajdovska ljudstva, Vico pravi *pesniški* znaki (*caratteri poetici*). Ta pojem je povezan z etimološkim izvorom grškega izraza *poietes* (ustvarjalec, stvarnik, stvaritelj). "Pesniki", pravi Vico, "je v grščini isto kot stvarniki" (Vico, 1744, § 379). Prvi pesniki sploh ne zasnavljajo jezikov in ne uglašujejo svojih pesmi. Prvi svet ne pozna besed v običajnem smislu besede. Označevanje ni prepuščeno niti glasovom niti zvokom. Pesniški znaki so pri ajdovskih ljudstvih "hieroglifi", paradoksnost pojasnjeno so to enostavne oblike zapisa, vendar ne s pisavo, so predmeti in dejanja. Osmišljanje oziroma prisojanje pomenov je osnovna značilnost človeškega bivanja, ki se začenja že s srečanjem z drugim, s tujstvom sveta. V trenutku, ko človek začenja preoblikovati ta svet v svet pomenov,

vzpostavi smisel stvari. Hieroglif, prva oblika zapisa brez pisave, osnovna možnost pozunanjenja volje in predstave, ni pretkano sredstvo, ki so ga izumili podučeni ljudje, da bi zavarovali skrivnosti vednosti, marveč je osnovna oblika sporočanja, ki je skupna vsem narodom in vsem ljudem. Sam po sebi ni stopnja izražanja, ki ga je zgodovina odvrгла v brezno pozabe. Kot semiotična možnost se je hieroglif ohranil do današnjega dne; nekateri narodi ga še vedno uporabljajo. Filologija ne zre samo v preteklost, marveč se dopolnjuje z zasnutkom antropološke vede. Geneza jezikov je avtonomna in avtohtona, samoniklost ostaja taka, čeprav se izraža v različnih oblikah in z drugačnimi sredstvi. Do kontaminacije in stika med jeziki pride v drugi fazi, ko napoči doba bojev in pomorskih potovanj.

V okviru svojega razumevanja jezikovnosti Vico razlikuje, podobno kot Rousseau (Rousseau, 1999), tri vrste jezikov, ki so neposredno povezani z zgodovinskimi obdobji ter s pravnimi institucijami in z oblikami družbenega ustroja, ki se v njih razvijajo (Vico, 1744, § 32). Prvi zgodovinski dobi – dobi bogov, v kateri je družba urejena v horde in družine v okviru teokratske skupnosti, pripada jezik bogov oziroma božanski jezik. Označevalci tega jezika so dejanja, telesa, predmeti. Drugi zgodovinski dobi, dobi junakov, v kateri je družba razdeljena na kaste, pripada junaški jezik oziroma jezik junakov. Njen politični ustreznik je aristokracija ali oligarhija. Funkcijo označevalcev imajo junaška dejanja, ki so zabeležena v grbih (*imprese*), poleg njih pa še raznovrstne primere, primerjave, metafore ter naravne lastnosti. V tretji dobi – dobi ljudi se jezik spremeni v artikulirani govor. V tej dobi nastanejo širše državne tvorbe monarhične ali demokratične vrste. Označevalci tega jezika so besede in njihovi sestavni deli, zvoki, predvsem pa črke in pismenke (*caratteri pistolari*) ter "dopisni znaki". Te tri oblike govora niso razvrščene v diahrono fenomenologijo stopenj govornice v ožjem smislu, marveč se, čeprav namigujejo na zgodovinsko sosledje, pojavijo kot sinhrona tvorba. Njihova osnova je namreč človek kot stvarnik sveta svojih pomenov in kot bitje, ki se znajde v svetu sredi hermenevtičnega kroženja smisla. Besede in podobe se presnavljajo v čiste označevalne komplekse, ki nastanejo v obliki zgodbe in postanejo ogrodje bajeslovnih pripovedi. Sami jeziki niso golo sredstvo izražanja, saj odigravajo pomembno vlogo pri oblikovanju "sveta" človeških ustanov in tudi pri "filološkem" razkrivanju zgodovine tega sveta (Vico, 1744, § 33).

Pri tem se mora raziskovalec obvarovati nekaterih osnovnih zmot, zaradi katerih lahko postane "filološka pot" skozi gozd zgodovine povsem neprehodna. Učenjaki, ki so si prizadevali najti izvor jezikov, so na primer obstali nemočni pred to nalogo, saj so jim njihovi predsodki (*boria dei dotti*, prevzetnost učenjakov) zastirali možnost, da bi spoznali neko preprosto resnico: "Filologi so prepričani, da so pri narodih najprej

nastali jeziki in šele nato črke; jeziki in črke (...) pa so se rodili kot dvojčki in skupaj shodili v vseh svojih treh oblikah" (Vico, 1744, § 33). Jezik in pisavo so tovrstni raziskovalci razumeli kot dvoje združenih stvarnosti, saj si niso mogli predstavljati možnost "nemega jezika": "Tu bomo namreč pokazali, da so na začetku vsi narodi govorili s pisanjem, saj so sprva bili nemi. 'Karakterji' pomenijo 'ideje', 'oblike', 'modele' in zagotovo so pred znaki za artikulirane glasove obstajali pesniški znaki (...) Če bi te črke predstavljale oblike artikuliranih glasov, bi poleg tega morale biti pri vseh narodih enake, tako kot so enaki artikulirani glasovi." (Vico, 1744, § 429). Telesni označevalci dobe bogov (*corpi*) omogočajo pesniško, ustvarjalno prenašanje smisla. Takšni znaki so obenem "ideje", "oblike", "modeli" (Vico, 1744, § 34); pesniški znaki (*caratteri poetici*) so označeni kot domišljjski rodovi (*generi fantastici*) ali domišljjske univerzalije (*universalisti fantastici*); torej simbolne oblike, s katerimi si ljudje razlagajo zunanjo stvarnost in dogodke (Vico, 1744, § 209). V razliki med domišljjskimi univerzalijami in razumskimi rodovi ali univerzalijami (*generi, universalisti intelligibili*) ne zasledimo samo idealne časovne ločnice med dobo bogov in junakov ter dobo ljudi, marveč predvsem nasprotje med osnovnima načinoma osmišljanja sveta, med domišljjo in logiko (Verene, 1986). To nasprotje ni samo stekališče ontološkega reza, s katerim je zaznamovano filološko preiščevanje o zgodovini, marveč je tudi izvor marsikaterega nesporazuma, ki se je uveljavil v recepciji Vicove misli. Croce npr. obravnava domišljjsko univerzalijo kot obliko pojmovne protislovnosti – *contradictio in adjecto* (Croce, 1910, 61). Pri tem se pojavlja dvom, ali ta ocena ne izhaja že spet iz prevar filološke zavesti. Na domišljjske univerzalije pa je mogoče gledati z različnih vidikov. V osnovnem smislu je teorija domišljjske univerzalije samosvoj opis geneze prvih oblik pojmovnosti, sveta zaznav in metaforičnih prenosov; v širšem smislu pa je tudi proučevanje občil pogojev možnosti mišljenja. Ko se sreča s tujstvom sveta, prvi človek gleda na strela in grom kot na izraz bitja, ki ga opazuje z neba. V nebo se zazre kot v neskončno veliko telo. Nad človekom bdi ponoči in podnevi, ne da bi se mu mogel kdorkoli približati. Strela postane znamenje (*nutus*), tako da razodene neskončno, nadčloveško silo, ki ne ponuja le sledi lastne prisotnosti, marveč prodira v človeško zavest in se vtisne v spomin ljudi. Ker je pesništvo naraven odziv človeštva na tujstvo sveta, obenem pa tudi najpristnejše izročilo zgodovinskega spomina, se vsako zgodovinsko dogajanje, ki se dotakne širšega kroga ljudi ali celo duše naroda, preoblikuje v mitično pesniško pripoved.

Z druge strani pa, ko se sprašujemo o resničnosti Cassirerjeve izjave, da je "Vico utemeljil sodobno filozofijo jezika, obenem pa je osnoval povsem novo filozofijo mitologije" (Cassirer, 1961, II, 6), se moramo bržkone spomniti, da sama resnica mita postane

vprašljiva, šele ko jo prekrije resnica logosa. Občasno sta se ti dve resnici ohranjali v nekakšnem čudovitem ravnovesju, odstirali sta se ena drugi kot zrcalni sliki. Platonova teorija mita in izrekanje filozofske resnice skozi mitično preobleko sta dve od najbolj znamenitih oblik tega ravnovesja, ki se po nekakšni logiki kontrapunkta včasih, celo v spisih najzvestejših zagovornikov moči razuma, prerine na površje. Še same Descartesove *Meditacije*, ki predstavljajo pravcati spev jasnosti filozofske metode, se zibljejo v negotovosti dvoma, ki ga vpelje predstava o morebitnem resničnem ali morebitnem izmišljenem doživljanju, in včasih že podlegajo njenemu čaru. V obdobju ponovnega odkrivanja antike, za katerega so se ogrevali humanisti in predstavniki renesanse, se mit prerodi. Bajeslovne preobleke postanejo učeno sredstvo, znak kultiviranosti. Pri Vicu pa je ta predstava obrnjena na glavo. Bajeslovna pripoved izhaja iz naravne nujnosti. Mit ni proizvod ali preostanek zgodovine, marveč je prvo gibalo njenega napredka. Pesniški znaki kot karakterji, s katerimi se ukvarja filologija, so torej podobni osebam, značajem (*caratteri*), ki nastopajo v komediji. Pomenljivo je, da ne gre zgolj za filozofske, marveč za pravcate "zgodovinske" like (Vico, 1744, § 34). Heraklej, eden od temeljnih znakov, ki jih Vico raziskuje v svoji pesniški gnoseologiji, je "karakter" stvarnika človeštva in človeške družbe (Vico, 1744, § 3). Jupiter je izvorni karakter božanskega, Orfej je karakter pesmi, Ahil je karakter moči junakov itn. Poosebljanje ni naključno, marveč je šifra prvih oblik spoznavanja. Domišljjski rodovi so zaradi tega tudi edina prehodna filološka pot k razumevanju pojmovnega sveta prvih ljudi. Ontogeneza in filogeneza sta v samosvojem sovisju: otroci razmišljajo tako kot prvi ljudje (Vico, 1744, § 375), saj so bili prvi ljudje vendarle "otroci nastajajočega človeštva". Za psihični svet otroka je značilna moč domišljije, ki se pri odraslem človeku postopoma izgublja. Vico pri tem opozarja: "Načelo izvora jezikov in črk zasledimo v tem, da so bili prvi poganski narodi po naravni nujnosti pesniki in so govorili v pesniškem jeziku. To odkritje, ki predstavlja glavni ključ Nove znanosti, nas je stalo nepopustljivega raziskovanja, ki zaobjema skoraj vse naše pisateljevanje, ker si je to pesniško naravo v naših uglajenih naravah povsem nemogoče zamisliti, saj jo lahko z velikimi naporji šele razumemo" (Vico, 1744, § 34). Filološko raziskovanje tu naleti na nekakšne Herkulove stebre, obenem pa ravno ta težava ponuja rešitev, ki se opira na zamisli o večnem idejnem slovarju (*dizionario mentale eterno*).

Večni slovar je zbor idej, ki zaznamujejo bistvene prehode v zgodovini človeštva. Ko na začetku druge izdaje *Nove znanosti* Vico omenja tri mesta iz prve izdelave, ki jih je po njegovem mnenju potrebno ohraniti (Vico, 1730, § 28), še posebno izstopa vrednost tretjega mesta, ki se nanaša na obči duhovni slovar (*dizionario mentale comune*). "V prvi izdaji tega dela

smo razmišljali o zamisli duhovnega slovarja, ki bi uskladjal pomene različnih jezikov, in sicer tako, da bi jih navezal na skupne ideje, ki jih vsak narod razume drugače in jih zato izraža z različnimi besedami. Ta slovar uporabljamo vselej, ko razmišljamo o Novi znanosti" (Vico, 1744, § 445). Večni duhovni slovar preseva izza ostalih jezikov kot četrti jezik Nove znanosti. Njegov ustreznik, večna idejna zgodovina, namreč razgrne smisel posameznih narodnih zgodovin: "Ta slovar je potreben, da bi razumeli jezik, v katerem govori večna idealna zgodovina, po razlagi katere se v času godijo zgodovine vseh narodov. Slovar je hkrati še nujen za znanstveno utrditev avtoritete, kajti z njo so potrjeni predmeti naravnega prava in sploh vseh posameznih pravnih znanosti" (Vico, 1744, § 35). Razjasnitev tega sklopa zahteva krajši teoretični ekskurz.

Ko Vico našteva raznolike obraze svoje "nove znanosti", le-to označi kot "premišljeno politično teologijo božje previdnosti", kot "zgodovino človeških idej" in kot "filozofijo avtoritete" (Vico, 1744, § 342, § 347, § 350). Teologija, zgodovina in filozofija niso razdelki te znanosti, marveč njeni vidiki. Svojo novo vedo Vico razume tudi kot metafiziko človeškega duha in kot novo kritično veščino (*nuova arte critica; nuova scienza, o sia la metafisica; arte critica, pur metafisica*; Vico, 1744, § 348, § 350). Ta veščina terja sposobnost razbiranja nasprotij in antitez. S tem se odpira interpretacijska razsežnost obzorij zgodovine. Z druge strani igra nasprotij zahteva globljo enotnost. Sestop večne idealne zgodovine v človeško časovnost je zabeležen v razčlenjenem univerzumu pravnih znanosti. Pravo namreč za zakoni in pravili ureja oblike in načine človeškega sobivanja. S tem vzpostavlja družbo, ki je zazrta v spoštovanje pravice in resnice, pa čeprav se na začetku tega ne zaveda. Četudi so prve pravne oblike povsem nerefektirane, saj se v davniini še ni razvil smisel za univerzalnost pravice, jih metafizična prisotnost božje previdnosti vodi k uresničevanju točno določenih ciljev in posledično k razgrinjanju resnice. To Vicovo zamisel bosta v devetnajstem stoletju vsak po svoje izkoristila Michelet in Quinet. Vicovo pravo se namreč zazre v naravno pravo narodov (*jus gentium*), in sicer skozi filološko obravnavo arhetipnih predstav, ki jo Vico, tako da se prebije do substrata smiselnosti, v katerem se prepoznavajo pripadniki iste družbe (*sensus communis*), razvija na podlagi večnega idejnega slovarja. Na dnu tega substrata najdemo obče smiselne sklope, ki so skupni celotnemu človeštvu. Do njih vodi indukcija iz posameznega v obče. "Ker so svet narodov ustvarili ljudje, poglejmo torej, v čem so se le-ti strinjali in se še strinjajo: kajti to nam bo podalo univerzalna in večna (...) načela, na temelju katerih so nastali in se ohranjajo vsi narodi" (Vico, 1744, § 332). *Sensus communis* je nerefektirana sodba (*giudizio senz'alcuna riflessione*; Vico, 1744, § 142), ki jo lahko priznava najprej določena skupina ljudi, nato narod, slednjič pa vse člo-

veštvo. Iz korenin skupnih predstav se na podlagi "pesniških znakov" razraščajo podobe bajeslovnih govoric. Obči duhovni jezik (*lingua mentale comune*), se pravi jezik domišljije, se preobrazi v naravne govorice dobe ljudi in se ohranja v simbolih (Vico, 1744, § 161). Obči duhovni slovar je potemtakem leksikon osnovnih prototipov zgodovinskega delovanja. Jupiter je temelj pojma prava, je Herkulov karakter, prikazuje mitični čas nastanka kulture. Pred razlagalcem tu stojita dve možnosti: če se opredeli za interpretacijo besed tega slovarja, razgrne podlago Vicove transcendentale filozofije (Fellmann, 1976; 1979; Otto, 1980); če pa se odloči za raziskovanje samih bajeslovnih zgodb, za vzporejanje tradicij in razlik, se duhovni slovar pokaže kot jezik zgodovine, obenem pa tudi kot zemljevid arheologije in geografije spoznavanja.

Ta dvojnost temelji na globljem razlogu. Pojem resničnega (*verum*) Vico ne povezuje izključno s storjenim (*factum*), ki vzpostavlja temelje pravnega razmišljanja, marveč tudi z gotovostjo (*certum*) filološke analize. Čeprav to zvezo Vico omenja že v delu *De antiquissima italorum sapientia*, se vanjo resneje pogloblja šele v okviru spisa *De universi juris principio et fine uno*, ki ga je mislec izdal leta 1720. Tu Vico razume gotovost kot področje resničnega (*certum est pars veri*). Pri tem še posebej izstopa razmerje med razumom in avtoriteto oziroma virom gotovosti (*ratio-auctoritas*). Če drugi del omenjenega spisa, naslovljen *De constantia jurisprudentis*, na podlagi filološke interpretacije zgodovine proučuje to razmerje, predvsem pa ga utemeljuje skozi zgodovino naravnega prava, v tretji izdaji *Nove znanosti* razmerje med resnico in gotovostjo pridobi še eno razsežnost. Resnica in gotovost sta žarišči razmišljanja, ki se ukvarja s celotno človeško zgodbo. Ta polarnost se zrcali v razmerju med filozofsko in filološko znanostjo, ki sta med sabo tesno povezani. Filozofija je znanost o resničnem, filologija pa je oblika vedenja, ki se ukvarja z gotovim. Ta gotovost je v najstarejših obdobjih poistovetena z domišljijско realnostjo pesniških znakov. Obzorje obeh ved ostaja zgodovina. Filologija je podlaga, ki omogoča adekvatno filozofsko osmišljanje dejstev, filozofsko stremljenje po univerzalnem (*scientia de universalibus et aeternis*) pa mora svoje oblike spoznavanja prilagajati posamičnim predmetom filološke znanosti. Usklajevanje univerzalnega in individualnega se uresničuje najprej v mitičnih podobah, v katere je vsak narod položil svojo najstarejšo zgodovino, nato pa v pravnih spomenikih, ki jih vsaka kultura na določeni stopnji razvoja pušča za sabo. Z dialektičnim približevanjem individualnega in univerzalnega, filozofije in filologije, načelo sovisnosti med resničnim in storjenim dokončno prestopi bregove, s katerimi je razmejena kartezijska razvidnost, in se povzdigne v mogočno interpretacijo simbolnih izročil in pravne zgodovine sveta. S tem se razpre celosten pogled na človeško bivanje in delovanje, ki upošteva člove-

kovo izgrajevanje lastnega sveta, hkrati pa še vedno metafizično razume človeško zgodovino, in sicer kot prizorišče bogojavljanja. Večna idealna zgodovina je ime božje previdnosti, ki raziskujoči filološki zavesti razklene red in smisel človeške zgodovine.

SKLEPI

Vicova filologija zaobjema vse pojave, ki pripadajo zgodovinskosti človeškega bivanja. Pod tem izrazom lahko razumemo vse tisto, kar se nam kaže kot "intersubjektivni duh". Predmet filološke vede je vse, kar pripada človeku kot članu družbe in narodne skupnosti. Filolog proučuje sopripadnost jezikov in družbenih tvorb, ki se medsebojno ujemajo in osmišljajo. Jezik ima vlogo sredstva in predmeta pojasnjevanja. Moč filološkega pohoda je v sposobnosti dojetja individualnega v luči univerzalnosti. Ta moč ima svojo preslikavo v večni idealni zgodovini, ki ponazarja svet dovršenega spomina zavesti. Večna idealna zgodovina je ime božje previdnosti, ki se pojavi tako, da razklene raziskujoči zavesti red in smisel človeške zgodovine. Ko bralec podleže čaru Vicove jezikovne fantazmagorije, izgubi tudi tisto interpretacijsko nit, ki predstavlja edino zanesljivo vodilo skozi labirint *Nove znanosti*.

Jezik kot prostor izpričevanja zgodovine namreč razklene svet resnic, ki jih je brezno časa že pogoltnilo, ali pa omogoča razbiranje ostankov, ki jih morje zgodovine občasno naplavlja na bregove sodobnosti. Nara-

tivna razsežnost resnice, razširjena na kriterij razumevanja zgodovine in jezika ne samo enega naroda, ampak celotnega človeštva, se dovrši v mogočni miselni zgradbi *Nove znanosti*. Tu se istovetenje resničnega in storjenega pretvori v samo govorico zgodovinskega. Pričevanja, običaji, zakoni in umetniške oblike, gospodarske reforme in vojni pohodi, mirovne pogodbe in družbene ureditve postanejo mejniki ustvarjanja resnice, ki je še vedno v času. Resnica je položena na vrh drugih resnic, ki jih ustvarja čas. Resnica se namreč obenem skriva v tistem jeziku, ki ga je treba še raziskati skozi filologijo, ravno zato, ker je jezik v svojih zgodovinskih premenah najzvestejši izraz temeljev človeškosti. Šele na tej topični podlagi, ki se je uresničila (*verum*) nekje v davni, kot realna podlaga pa velja še danes (*factum*), se lahko izgrajuje logično razmišljanje. Tudi oblika zgodovinskega pripovedovanja je povezana z zasnovo resnice, ki izhaja iz zgodovine kot take. Posledica tega je dejstvo, da je zgodba najbolj zanesljiva takrat, ko tisti, ki kaj stori, o tem tudi pripoveduje.

Z druge strani ontoteološki okvir metafizike tu razkaže skrajno možnost svoje interpretativne sile. Subjektivno pripovedovanje o lastnem delovanju razgrne svet intersubjektivne resnice, ki se sesede v objektivne plasti zgodovine in postane predmet filološkega raziskovanja. Od jezika, ki je sestavljen iz besed, se selimo na raven jezika, ki ga sestavljajo dejstva in ki ga besede le naknadno osmišljajo in razpirajo.

HISTORY IN WORDS. THE CONCEPT OF PHILOLOGY IN VICONIAN PHILOSOPHY

Jan BEDNARIK

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 18
e-mail: jan.bednarich@zrs-kp.si

SUMMARY

The discussion of the question of language in all three recensions of Vico's New Science, in particular the third (1744), represents such a central and crucial chapter as to be claimed by the author himself as the "master key" to his work. The skill of philological comprehension is not limited to the discussion of language questions but also deals with various fields of man's operation and creativity, enhancing the understanding of three fundamental language systems that reflect the development of human history. In fact, the object of philological study ceases to be the language itself, becoming instead the heterogeneous speech of the world. Growing on the foundations of otherhood and signs of time, its structure is neither objective nor subjective, but inter-subjective.

In spite of the principle chronological demarcation line mirroring divine providence, languages emerge at similar times to sink into history, with the alluvia of their words flowing back to reshape the horizons of our consciousness. The play of high and low tide follows certain principles. Worlds of man's history lean on the unified genesis of thought that always appears as an experience of the otherhood and its insurmountable difference; concomitantly, it enhances various forms of the appropriation of the living and its meaning. The dictionary of eternal ideas illustrates the unity in the crowd, which modern thought cannot renounce. Thus, the philological analysis disproves the assumption of the alienation of cultural environments and builds intercultural bridges that connect with each other the most distant corners of the world.

The attempt to interpret the Viconian concept of philology, in particular the idea of the dictionary of eternal

ideas, proves that through the comprehension of the ontological connection between linguisticity and history Vico's 'new science' realizes the historical emergence of eidetic consciousness structures. Despite acquiring a variety of forms within different cultural environments, these preserve certain archetypal similarities. Linguisticity conditions the formation of political, cultural, moral, legal, symbolic-artistic and also scientific-analytic environments. Man – as a being of speech – creates the world of his meanings in individual and social senses. The primordial role of the linguistic experience is to create and expand the world and at the same time, as the presence of constructed social realities, to increasingly allot the space for linguistic expression. These concepts place Vico among the predecessors of some modern anthropologists. However, the Viconian horizon of thought remains metaphysical: the meaning of history unveiled through philology in the story of language, converts into the history of meaning.

Key words: philosophy, philology, hermeneutics, language, metaphysics

LITERATURA

- Agrimi, F. (1984):** Ontologia storica del linguaggio in Vico. V: Formigari, L. et al.: Teorie e pratiche linguistiche nell'Italia del Settecento. Bologna, Il Mulino, 37-60.
- Apel, K. O. (1975):** L'idea di lingua nella tradizione dell'Umanesimo. Da Dante a Vico. Bologna, Il Mulino.
- Auerbach, E. (1956):** Giambattista Vico e l'idea della filologia. Convivium XXIV. Firenze, 394-403.
- Auerbach, E. (1968):** Vico e il linguaggio. De homine, 27-28. Bologna, 157-169.
- Badaloni, N. (1984):** Introduzione a Vico. Roma-Bari, Laterza.
- Battistini, A. (1975):** La Dignità della Retorica. Studi su G.B. Vico. Pisa, Pacini.
- Battistini, A. (1984):** Teoria delle imprese e linguaggio iconico vichiano. Bollettino del Centro di Studi Vichiani, XIV-XV. Napoli, Bibliopolis, 149-177.
- Bednarik, J. (2002):** Vicove besede. Phainomena, 41-42/2002, Ljubljana, Nova revija, 211-232.
- Cantelli, G. (1986):** Mente Corpo Linguaggio. Saggio sull'interpretazione vichiana del mito. Firenze, Sansoni.
- Cassirer, E. (1961):** Filosofia delle forme simboliche. Firenze, La Nuova Italia.
- Croce, B. (1910):** La filosofia di Giambattista Vico. Bari, Laterza.
- De Mauro, T. (1968):** Vico dalla retorica allo storicismo linguistico. La Cultura I/VI. Bologna, 127-139.
- De Sanctis (1870):** Storia della letteratura italiana. Torino, Einaudi.
- Di Cesare, D. (1986):** Sul concetto di metafora in G. B. Vico. Bollettino del Centro di Studi Vichiani, XVI/86. Napoli, Bibliopolis, 325-334.
- Di Cesare, D. (1992):** Parola, logos, dabar: linguaggio e verità nella filosofia di Vico. Bollettino del Centro di Studi Vichiani, XXII-XXIII/92-93. Napoli, Bibliopolis, 251-287.
- Di Luzio, A. (1983):** Zur Bedeutung von Vicos Neuer Wissenschaft für die Sprachwissenschaft. V: Allgemeine Sprachwissenschaft, Sprachtypologie und Textlinguistik. Tübingen, Universität Tübingen, 221-235.
- Fellmann, F. (1976):** Das Vico-Axiom: Der Mensch macht die Geschichte. Freiburg – München, Alber.
- Fellmann, F. (1979):** Ist Vicos 'Neue Wissenschaft' Transzendentalphilosophie? Archiv für Geschichte der Philosophie, 61/1979. Hamburg, De Gruyter, 68-76.
- Gadamer, H. G. (1960):** Wahrheit und Methode. Tübingen, Mohr.
- Grassi, E. (1980):** Rhetoric and Philosophy. Pennsylvania, Pennsylvania University Press.
- Grassi, E. (1990):** Vico and Humanism. Essays on Vico, Heidegger and Rhetoric. Bern – Frankfurt am Main – New York – Paris, Lang.
- Modica, G. (1986):** Sulla fondazione del linguaggio in Vico. Bollettino del Centro di Studi Vichiani, XVI/1986. Napoli, Bibliopolis, 325-344.
- Modica, G. (1995):** Oltre la filosofia del linguaggio. Sul rapporto vichiano tra logos e mythos. V: Jürgen Trabant (ed.): Vico und die Zeichen. Tübingen, Narr Verlag, 157-177.
- Mooney, M. (1985):** Vico in the Tradition of Rhetoric. Princeton, Princeton University Press.
- Nencioni, G. (1985):** Corso e ricorso linguistico nella "Scienza Nuova". Bollettino del Centro di Studi Vichiani, XIV-XV/1984-85. Napoli, Bibliopolis, 39-62.
- Otto, S. (1980):** Vico als Transzendentalphilosoph. Archiv für Geschichte der Philosophie, 62/1980. Hamburg, De Gruyter, 67-79.
- Pagliaro, A. (1961):** Altri Saggi di Critica Semantica. Messina – Firenze, D'Anna.
- Papini, M. (1984):** Il geroglifico della storia. Significato e funzione della dipintura nella "Scienza nuova" di G. B. Vico. Diptychum vicianum, I. Bologna, Cappelli.
- Papini, M. (1984):** Arbor humanae linguae. L'etimologico di G. B. Vico come chiave ermeneutica della storia del mondo. Diptychum vicianum, II. Bologna, Cappelli.
- Rousseau, J. J. (1999):** Esez o izvoru jezikov. Ljubljana, Krtina.
- Vico, G. B. (1725):** Scienza Nuova prima. V: Nicolini, F. (ed.): Opere, 1914-1941. Bari, Laterza.
- Vico, G. B. (1730):** Scienza Nuova seconda. V: Nicolini, F. (ed.): Opere, 1914-1941. Bari, Laterza.
- Vico, G. B. (1744):** Scienza Nuova terza. V: Nicolini, F. (ed.): Opere, 1914-1941. Bari, Laterza.

original scientific paper
ricevuto: 2003-04-15

UDC 327.8:329.18(450:497.1)"1918/1941"

LA DIPLOMAZIA CULTURALE ITALIANA IN JUGOSLAVIA DURANTE IL FASCISMO

Stefano SANTORO
IT-34135 Trieste, Via dei Giacinti, 4
e-mail: steff_ts@yahoo.com

SINTESI

Nell'articolo si affronta il tema della diplomazia culturale italiana in Jugoslavia fra le due guerre mondiali, mettendone in risalto la funzione politica. L'elemento propagandistico costituì infatti parte integrante della diplomazia culturale, che fu insieme "cultura" ma anche "propaganda". Tramite una sempre più organica collaborazione della classe intellettuale italiana – in particolare gli studiosi di slavistica – con la diplomazia italiana, si realizzò un complesso piano di penetrazione italiana in direzione dei Balcani e segnatamente della Jugoslavia, intensificatosi negli anni Trenta e giunto al culmine dopo l'occupazione dell'aprile 1941. La penetrazione culturale italiana, legata strettamente alla penetrazione di carattere politico ed economico, si dovette scontrare con la sempre più forte concorrenza del Terzo Reich, per finire poi fuori gioco entro la fine del 1942, quando il ruolo subalterno dell'Italia nei Balcani era ormai del tutto chiaro.

Parole chiave: diplomazia culturale, propaganda, fascismo, slavisti, Italia, Jugoslavia

ITALIAN CULTURAL DIPLOMACY IN YUGOSLAVIA DURING THE FASCIST PERIOD

ABSTRACT

The article presents Italian cultural diplomacy in Yugoslavia in the inter-war period, with special emphasis laid on its political function. In fact, the propaganda element was an integral part of cultural diplomacy, which represented both "culture" and "propaganda". Through an increasingly organic collaboration of the Italian intellectual class – in particular researchers of Slavonic studies – with Italian diplomacy, a complex plan for Italian penetration into the Balkans, in particular Yugoslavia, was realized. Its intensity grew in the 1930s to reach a climax after the occupation of Yugoslavia in April, 1941. Italian cultural penetration, closely connected to political and economic penetration, had to confront the progressively stronger competition of the Third Reich to finally accede to German predominance at the end of 1942, when its subordinate role in the Balkans was already clear.

Key words: Cultural diplomacy, propaganda, fascism, Slavonicists, Italy, Yugoslavia

1. INTRODUZIONE

Il presente saggio si propone di studiare la "diplomazia culturale" italiana in Jugoslavia fra le due guerre mondiali. Con il termine diplomazia culturale si intende l'insieme delle relazioni culturali stabilite ed effettuate su istanza governativa, ma anche il complesso delle attività culturali portate avanti in modo autonomo da associazioni e istituzioni private, che durante il fascismo vennero tuttavia progressivamente sottoposte al controllo governativo. Nel presente saggio ci si propone di mettere in risalto la funzione politica che assunse questa diplomazia culturale. L'elemento propagandistico costituì infatti parte integrante della diplomazia culturale, che fu insieme "cultura" ma anche "propaganda". In tal modo, tramite una sempre più organica collaborazione della classe intellettuale italiana – in particolare gli studiosi di slavistica – con la diplomazia italiana, si realizzò un complesso piano di penetrazione italiana in direzione dei Balcani e segnatamente della Jugoslavia, intensificatosi negli anni Trenta e giunto al culmine dopo l'occupazione dell'aprile 1941. La penetrazione culturale italiana, legata strettamente alla penetrazione di carattere politico ed economico, si dovette scontrare con la sempre più forte concorrenza del Terzo Reich, per finire poi fuori gioco entro la fine del 1942, quando il ruolo subalterno dell'Italia nei Balcani era ormai del tutto chiaro.

La produzione storiografica sul tema della diplomazia culturale italiana in Jugoslavia nel periodo considerato è stata finora molto scarsa. Chi scrive ha toccato questi argomenti all'interno di studi più vasti sulla diplomazia culturale italiana in Europa orientale (Santoro, 1999a; Santoro, 1999b; Santoro, 2002; Santoro, 2003a; Santoro, 2003b). Altri studiosi hanno affrontato diversi aspetti della politica culturale italiana, con particolare riferimento alla Slovenia, soprattutto nel corso dell'occupazione militare della cosiddetta Provincia di Lubiana (Ferenc, 1994, 67-86; Cuzzi, 1998, 25; Godeša, 1999).

Con questo contributo ci si propone di ampliare le conoscenze su tale questione, ancora, come si vede, abbastanza limitate. Soprattutto, si vuole tentare di offrire una panoramica sull'evoluzione storica complessiva dello strumento offerto dalla diplomazia culturale italiana alla diplomazia ufficiale portata avanti da Palazzo Chigi e quindi sull'apporto che il mondo della "cultura" e dell'"accademia" ha dato alla politica di potenza dell'Italia fascista verso i Balcani.

Per la stesura di questo studio sono state utilizzate fonti inedite e poco conosciute. Le più importanti sono quelle del fondo della Direzione Generale per i Servizi della Propaganda presso l'Archivio Centrale dello Stato, dell'Archivio Scuole dell'Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri, dell'Archivio Storico della Società Dante Alighieri (Roma). Inoltre, le fonti del fondo Record Group 59, Department of State, presso i National Archives II di College Park, Maryland.

2. GLI ANNI VENTI

Fino alla seconda metà degli anni Trenta, l'Italia non fu presente in modo massiccio in Jugoslavia con proprie istituzioni culturali sul territorio. Ciononostante, vi fu sia negli ambienti diplomatici che, per riflesso, in quelli intellettuali, una grande attenzione per il vicino paese adriatico in tutto il corso del ventennio. Prima della guerra esisteva a Belgrado una scuola italiana sussidiata dal governo e appoggiata dalla Dante Alighieri, che tuttavia venne ben presto chiusa a causa di incomprensioni di carattere burocratico con il governo serbo. Furono poi compiuti ulteriori tentativi, tutti falliti: dopo la guerra il conte Conestabile della Staffa gettò le basi di un circolo italiano che riuscì a raggruppare un certo numero di soci, ma dovette poi rinunciare ai suoi progetti per mancanza di finanziamenti. Prima delle dimissioni del ministro degli Esteri jugoslavo Ninčić, di orientamento filoitaliano, il segretario del Club dei giornalisti jugoslavi, Svetovski, aveva redatto lo statuto di un circolo italo-jugoslavo da fondarsi a Belgrado, mentre a Roma si sarebbe dovuto fondare un analogo circolo jugoslavo-italiano, con sussidi del Ministero degli Esteri jugoslavo: anche in questo caso, tale progetto non fu realizzato. Dopo la firma del Patto di Tirana, poi, il mutato clima nelle relazioni italo-jugoslave non consigliò alcun ulteriore tentativo in questo senso. Il governo di Belgrado nutrì una profonda diffidenza verso la formazione di nuclei di penetrazione culturale italiana in Jugoslavia e, nonostante che "fra i serbi l'interesse per la lingua italiana non [fosse] debole", si ebbe "paura di riconoscere ufficialmente l'importanza della lingua italiana": ad esempio, la pur esistente cattedra di lingua e letteratura italiana all'Università di Belgrado restò a lungo vacante (ASMAE, 1). Più radicata fu la presenza patriottico-culturale italiana in Dalmazia, dove esistevano quattro principali istituzioni: la Società del casino, la Biblioteca popolare italiana, il gruppo di Sebenico della Lega nazionale e la Colonia dell'unione femminile cattolica italiana. La Società del casino fu fondata nel 1775 e accentrò tutte le attività culturali e associative italiane, tenendo giornalmente aperte le sue sale di lettura. La Biblioteca popolare, ricca di tremila volumi, diffuse i suoi libri anche fra l'elemento slavo, la Lega nazionale gestì la locale scuola elementare italiana, mentre la Colonia dell'UFCl, intitolata a Niccolò Tommaseo, coinvolse la quasi totalità delle donne italiane di Sebenico. Divisa in un gruppo donne cattoliche italiane e in un circolo della gioventù femminile cattolica italiana, la Colonia era sorta al tempo dell'occupazione militare italiana, e condusse attività di proselitismo anche fra gli slavi, con la diffusione di giornali, riviste, libri e opuscoli della propria biblioteca, con riunioni settimanali e conferenze. Tuttavia, a Sebenico ancor più che nel resto della Jugoslavia, i sentimenti antitaliani nella popolazione slava furono molto accesi e ostacolarono quindi

lo svolgimento sistematico di una propaganda culturale italiana. Ad esempio, nel corso di una manifestazione organizzata il 4 maggio 1924 per commemorare il cinquantenario della morte di Tommaseo, un gruppo di studenti jugoslavi impedì lo svolgimento del discorso di Paolo Orano, giunto appositamente a Sebenico (ASMAE, 2).

Generalmente, la Jugoslavia fu percepita dalla pubblicistica italiana dell'epoca in modo decisamente negativo, tranne che nei periodi di riavvicinamento fra Roma e Belgrado: inizialmente, nei primi anni Venti, quando prevalse la volontà di conciliazione portata avanti dal ministro degli Esteri Sforza e dal segretario generale del ministero, Contarini; poi, nella seconda metà degli anni Trenta, quando andò al potere il filofascista Stojadinović. Però, accanto a questa pubblicistica di più larga diffusione, esisterono dei crescenti spazi di riflessione a livello accademico, dove operarono gli esponenti della nascente slavistica italiana, che, andando oltre alle polemiche più strettamente politiche, puntarono a fornire – in modo più o meno marcato – una base storico-culturale alle istanze del nazionalismo italiano verso la Jugoslavia, ossia in particolare riguardo la Dalmazia. Inoltre, la linea interpretativa che percorse la slavistica italiana fra le due guerre, caratterizzata dalla costante ricerca delle ascendenze latine e "italiche" delle culture est-europee, assunse nel caso della Jugoslavia delle connotazioni ancora più evidenti. Obiettivo dichiarato di questo genere di studi fu di evidenziare il ruolo svolto dall'Italia nel corso dei secoli nell'incivilimento dei popoli sloveno, croato e serbo: il risvolto politico di questo tipo di argomentazioni era evidente.

Il principale di questi studiosi fu Arturo Cronia. Nato a Zara nel 1896, Cronia è considerato uno dei pionieri della slavistica italiana (Picchio, 1962, 2). Iniziò la sua attività accademica in Cecoslovacchia come professore ospite di lingua e letteratura italiana all'Università di Bratislava (1929-32) e successivamente all'Università Carlo IV e all'Alta scuola di commercio di Praga (1932-36). Nel 1937 era stato nominato docente di filologia slava alle Università di Padova e Bologna e, poco dopo, docente di lingua e letteratura serbocroata a Venezia. Infine, nel 1940 gli fu assegnata, "per chiara fama", la neo istituita cattedra di lingua e letteratura serbocroata dell'Università di Padova (Maran, 1967, 5-6).

Il motivo dell'Italia portatrice di civiltà e di una cultura spiritualmente superiore fu costantemente al centro degli studi di Arturo Cronia, dedicati in gran parte alla letteratura serbocroata e agli influssi che la cultura latina e italiana avevano esercitato su di essa nel tempo:

L'Italia [...] non cessò mai di mandare i suoi raggi di luce vivificatrice anche oltre l'Adriatico azzurro; or con brevi e tenui spiragli fendendo l'influenze dell'orien-

talismo, or con bagliori accecanti ed irresistibili invadendo tutta la vita d'una nazione faticamente affascinata. Il primo periodo della letteratura serbo-croata ossia la così detta "letteratura glagolitica" anche se nelle origini offre evidenti le tracce e lo spirito della chiesa greca, nel suo ulteriore sviluppo si modella completamente sulle opere sacre della letteratura italiana e le calca così fedelmente da apparire non di rado una mera copia. Trattare diffusamente di questa "letteratura" tutt'altro che artistica... non è qui il caso [...]. Basti dire che della misera ed insignificante produzione glagolitica non poche sono le opere latine o italiane che assumono veste croata per mano di scrittori ignoti, di modesti glagòliti, di tapini mestieranti della penna (Cronia, 1924).

Simili argomenti furono utilizzati da Oscar Randi, un pubblicista esperto del mondo balcanico, che collaborò a riviste quali "L'Europa Orientale", facendosi conoscere inoltre con due studi dedicati alla Jugoslavia (1922), a cura dell'Istituto per l'Europa Orientale, e ai Balcani (1939), per la "Dante Alighieri". Randi, nato a Zara nel 1876, irredentista, dopo la fine del primo conflitto mondiale divenne funzionario dell'Ufficio stampa del Ministero degli esteri, passando in seguito all'Ufficio stampa del Ministero della cultura popolare. Collaboratore a riviste nazionaliste quali "La vita italiana", "L'idea nazionale", "Politica", "Il Giornale d'Italia", fu un nazionalista convinto e diede il proprio appoggio incondizionato al revisionismo e all'imperialismo fascisti verso la Jugoslavia, sostenendo conseguentemente con entusiasmo l'aggressione nazifascista del vicino regno e il suo smembramento nell'aprile del 1941 (Chiaroni, 1980a, 25-81).¹

I rapporti fra Italia e Jugoslavia, tesi nell'immediato dopoguerra per la fissazione delle frontiere fra i due paesi, si distesero in seguito alla politica di Giolitti e Sforza e sfociarono nella stipulazione del trattato di Rapallo, il 12 novembre 1920. In base al trattato, l'Italia ottenne a nord la linea prevista dal trattato di Londra, con qualche miglioramento, fino al monte Nevoso; Zara, con una zona adiacente di vari chilometri di raggio; le isole di Cherso, Lussino, Lagosta e Pelagosa. Lo stato fiumano fu dichiarato "perpetuamente" indipendente, ma contiguo territorialmente all'Italia. Inoltre, furono previste facilitazioni economiche alle imprese italiane in Dalmazia, mentre agli italiani residenti in Jugoslavia vennero concessi speciali privilegi culturali e il diritto di optare, entro un anno, per la cittadinanza italiana (Ledrer, 1966, 324-361).

In tale periodo di distensione, ambienti politico-economici sia italiani che jugoslavi auspicarono una collaborazione sempre più stretta fra i due paesi, sia nel campo diplomatico che in quello economico. Da parte jugoslava si era infatti affermato che *l'avvenire delle due*

¹ Su Randi, cfr. Chiaroni, 1980b, 21-23; Cace, 1953, 55-58; Semi e Tacconi, 1992, 514-516; D'Alia, 1928, 100-101.

nazioni italiana e jugoslava, che per provvidenza divina sono chiamate a reggere le sorti politico-economiche di quella parte dell'Europa orientale [...] si presenta chiaro e positivo nella loro armonia economica, la quale sola potrà dare a tutt[e] e due una base matematica di un prosperamento bilaterale e sicuro. [...] Una nuova era sta sorgendo sull'orizzonte politico-economico per ambedue gli Stati: per l'Italia e per la Jugoslavia (Kučinić, 1923, 151-153).

Similmente, da parte italiana anche il nazionalista Randi aderì alla tesi del "matrimonio di convenienza" italo-jugoslavo. A suo parere, lo stato di tensione fra italiani e jugoslavi dell'immediato dopoguerra era dovuto da una parte ai "pregiudizi" e all'"ignoranza reciproca", ma dall'altra anche a un'oggettiva rivalità per il dominio sull'Adriatico, che portava per forza di cose ad "un'antipatia reciproca insanabile". Gran parte della responsabilità di questa secolare inimicizia era però fatta ricadere sui paesi che, storicamente, avrebbero rinfocolato a loro vantaggio la rivalità fra i due popoli: prima l'Ungheria, che avrebbe aizzato i croati contro Venezia, poi l'Austria e, infine, la più infida, la Francia, avrebbero fatto da "tertius gaudens" fra i due litiganti (Randi, 1922, 523, 527).

La penetrazione economico-finanziaria italiana verso la Jugoslavia fu tuttavia scarsa, ad eccezione dell'impegno della Banca commerciale italiana, che, con la collaborazione del finanziere Giuseppe Volpi – dal 1925 ministro delle Finanze – aveva avviato una proiezione in direzione dei Balcani. Volpi, interessato ai paesi balcanici per le grandi opportunità di investimenti offerte al capitale italiano, aveva già prima della guerra iniziato un'opera di penetrazione tramite la Società Commerciale d'Oriente, la Compagnia di Antivari e la Società regia cointeressata dei tabacchi del Montenegro (Zamagni, 1993, 197-198; Romano, 1979).

Nei primi anni Venti diversi ambienti iniziarono ad esercitare delle pressioni sul governo per realizzare una più funzionale collaborazione fra gli interessi economici italiani proiettati verso l'area danubiano-balcanica, profittando del temporaneo indebolimento postbellico dei gruppi austro-tedeschi. Sulla scorta delle altre potenze europee, che attivarono uffici di informazioni commerciali appoggiati dai rispettivi governi, anche l'Italia tentò di fare altrettanto, istituendo nel 1921 una commissione che avrebbe dovuto "pronunciarsi sui modi e sui mezzi [...] più proficui per lo svolgimento dell'importantissima opera della propaganda all'estero a favore delle nostre industrie e dei nostri commerci" (ACS, 1). Non si hanno tuttavia ulteriori notizie sulla costituzione di un simile ufficio. Inoltre, nel 1922 anche i finanziamenti governativi per l'Istituto italiano per l'espansione commerciale e coloniale, che avrebbe dovuto favorire l'espansione commerciale italiana all'estero, furono sospesi (ACS, 2).

La Jugoslavia entrò a far parte della Piccola Intesa assieme a Cecoslovacchia e Romania, firmando con la

prima una "convenzione difensiva" il 14 agosto 1920 e con la seconda un'analoga convenzione il 7 giugno 1921, completate poi da due convenzioni militari nel 1921-22. Come gli altri due paesi usciti vincitori dalla guerra, anche la Jugoslavia volle mantenere inalterato lo *status quo*, opponendosi ad ogni tentativo di revisione territoriale a vantaggio di Ungheria e Bulgaria (Iordache, 1977, 26-36).

Delle concrete ragioni di carattere politico legarono quindi Francia e Jugoslavia, favorendo il rafforzamento di legami di carattere culturale fra i due paesi. L'Italia, invece, vide deteriorarsi i propri rapporti con il vicino Regno SHS dalla seconda metà degli anni Venti. Firmato il Patto di Roma il 27 gennaio 1924, con cui Mussolini riuscì ad ottenere all'Italia la sovranità su Fiume in cambio della cessione alla Jugoslavia di Porto Baros, le relazioni fra i due paesi si irrigidirono a causa delle mire italiane sull'Albania e alla firma del patto di sicurezza ed amicizia italo-albanese del novembre 1926, con cui Tirana si impegnò ad intrattenere un rapporto di tipo esclusivo con Roma, estromettendo la Jugoslavia da future ingerenze. Nel corso dell'estate 1927 l'Italia e la Jugoslavia ruppero le relazioni diplomatiche: la Jugoslavia quindi cercò ed ottenne delle precise garanzie dalla Francia, con la stipulazione a Parigi l'11 novembre 1927 di un trattato di amicizia, alleanza ed arbitrato. L'Italia rispose con la firma del secondo trattato di Tirana del 22 novembre e, nel gennaio 1929, alla scadenza del Patto di amicizia e di cordiale collaborazione italo-jugoslavo del 1924, non si procedette ad un suo rinnovo (Duroselle, 1972, 71-72, 91-93).

L'Italia così si impedì ogni possibilità di influenzare la Jugoslavia tramite politiche di diplomazia culturale, limitandosi fino alla seconda metà degli anni Trenta ad aizzare stuoli di propagandisti contro Belgrado e la Piccola Intesa esclusivamente a fini interni. Nel campo culturale, benché non mancasse il consueto impegno da parte degli slavisti italiani per uno studio appassionato delle questioni concernenti la cultura degli slavi del Sud, non si rinunciò generalmente ad un atteggiamento spesso fazioso, mirante in modo ancora più marcato che negli anni precedenti a giustificare le tesi egemoniche dell'Italia sulla Jugoslavia. Caratteristica di tale pubblicistica fu una forte pregiudiziale antiserba e un frequente tentativo di gettare un ponte verso i cattolici sloveni e croati. In particolare, l'uso della questione confessionale assunse un'importanza sempre maggiore in funzione di supporto alla politica revisionistica italiana, permettendo di cogliere degli elementi di affinità fra sloveni, croati ed italiani all'interno delle categorie di "cattolicesimo", "latinità" ed "occidente", e di porre una radicale divisione rispetto ai serbi, "ortodossi", "bizantini" ed "orientali". Lo stesso armamentario ideologico e propagandistico fu poi usato con sistematicità durante l'occupazione italiana della Jugoslavia, allo scopo di fornire una base di aggregazione culturale all'*intel-*

ligencija slovena e croata sotto le bandiere dell'invasore italiano.

Aurelio Palmieri, un illustre esponente della diplomazia vaticana, usò con particolare enfasi le argomentazioni confessionali con evidenti finalità di polemica politica. Alla divisione della Jugoslavia fra ortodossi e cattolici, Palmieri faceva infatti corrispondere la linea che divideva Oriente ed Occidente, esaltando in particolare il popolo croato e la sua storica funzione di "*antemurale Christianitatis*" (Pirjevec, 1995, 67), prima contro i turchi, poi a difesa della "vera" cristianità, facente capo a Roma. La scelta di campo di Palmieri era chiara: "L'orientalismo e l'occidentalismo lottano presso i nostri vicini per la supremazia: non siamo in grado di prevedere quali [sic] delle due tendenze prevarrà, ma naturalmente i nostri voti sono per l'occidentalismo, che è rappresentato dagli jugoslavi cattolici" (Palmieri, 1924, 254-255).

Sulla stessa linea si schierò anche Randi, secondo cui "Belgrado non ha mai nascosto di avere una missione nazionale e culturale slavizzatrice contro la supposta corruzione latina dei confratelli slavi cattolici d'occidente, Croati e Sloveni": si trattava di una "campagna, solo apparentemente religiosa, ma in sostanza nazionale [...] trasportata oltre i confini della Jugoslavia tra gli Slavi della Venezia Giulia, ove spesso si fanno risuonare le grida di: 'via da Roma! passiamo all'ortodossia!'" (Randi, 1922, 367-369).

3. GLI ANNI TRENTA

Nonostante le tese relazioni diplomatiche e la scarsa penetrazione della propria influenza culturale, i rapporti economici dell'Italia con la Jugoslavia furono molto floridi: dopo l'Albania, la Jugoslavia fu infatti l'unico paese dell'Europa sud-orientale in cui l'Italia raggiunse una forte posizione, in particolare nel campo commerciale. Se già nel 1929 l'Italia era stata il più grosso acquirente della Jugoslavia, assorbendo oltre un terzo delle esportazioni jugoslave e contribuendo agli introiti di valuta straniera jugoslavi per quasi un quarto del totale, nel 1934 l'Italia continuò ad essere il paese più importante per il commercio estero della Jugoslavia. Tuttavia, gli scambi commerciali con la Jugoslavia furono viziati da un costante saldo negativo sulla bilancia commerciale italiana, visto che il controvalore delle merci acquistate era molto superiore a quello delle merci vendute nel vicino regno: tale politica economica non poté ovviamente fungere da apripista per una preminenza politica italiana in Jugoslavia. Inoltre, la politica revisionista e aggressiva del fascismo verso Belgrado implicò una progressiva e rapida apertura della Jugoslavia alla Germania, con cui fu stipulato il già citato accordo economico del 1934, e che assorbì nel corso degli anni Trenta anche questo paese nella propria sfera economica a discapito dell'Italia (La Marca, 1996, 44-46).

Con la creazione del Terzo Reich, l'Italia dovette far fronte ad una sempre più intensa penetrazione economica tedesca: la Germania stava infatti riprendendo ad espandere i propri traffici, inizialmente indeboliti dalla crisi economica mondiale, lungo la tradizionale direttrice del bacino danubiano-balcanico. Nel 1934 la Germania stipulò accordi commerciali con l'Ungheria e la Jugoslavia, con l'obiettivo di contrastare la creazione di due rivali sfere economiche in Europa sud-orientale: la prima, egemonizzata dalla Piccola Intesa e diretta in particolare da Praga, e la seconda controllata da Roma, attraverso l'asse con l'Ungheria e l'Austria (DGFP). Fin dall'inaugurazione della politica del "Nuovo Piano" varata da Schacht nel 1934, uno degli obiettivi della politica nazista fu inoltre quello di espellere gradualmente dall'Europa sud-orientale, dal punto di vista economico e politico, la Francia e la Gran Bretagna (Collotti-Sala, 1974, 13).

Dopo il colpo di stato monarchico di Alessandro, Mussolini intensificò gli attacchi contro la Jugoslavia, soprattutto tramite la stampa, che dipinse il vicino regno come un centro di sovversione e un pericolo per l'Italia; inoltre, furono finanziate diverse associazioni irredentiste, che reclutarono volontari per una vagheggiata "marcia sulla Dalmazia". Infine, il regime continuò a stringere rapporti con organizzazioni terroristiche quali gli ustaša croati di Pavelić (Iuso, 1998) e l'organizzazione indipendentista macedone ORMI di Vančo Mihailov. Il duce guardò con disprezzo alla "dittatura di porcellana" di Alessandro, considerandola "una vergogna per noi dittatori" e non aderì quindi alla proposta del governo jugoslavo di rinnovare il patto di amicizia del 1924. Si giunse così ad un progressivo inasprimento dei rapporti fra i due paesi, culminato nell'episodio della distruzione dei leoni di san Marco a Traù nella notte fra il 1 e il 2 dicembre 1932, preceduto il 28 ottobre dal rinnovo dell'accordo di amicizia e collaborazione franco-jugoslavo del 1927. Infine, qualche settimana più tardi, il capo di stato maggiore francese visitò Belgrado e firmò un accordo per un prestito di un miliardo di franchi destinato alla modernizzazione dell'esercito jugoslavo.

Parallelamente alla prosecuzione dei buoni rapporti con la Francia, Alessandro favorì lo stringersi di relazioni politiche ed economiche con la Germania in modo da controbilanciare l'aggressività italiana. La Germania fu molto disponibile verso la Jugoslavia: con l'accordo *clearing* del 1934, Berlino si impegnò ad acquistare materie prime jugoslave a prezzi superiori a quelli vigenti sui mercati internazionali. Anche nel campo della stampa e della propaganda, i due paesi si vennero incontro: numerosi organi di stampa jugoslavi guardarono con crescente simpatia al nazismo, mentre gli stessi giornali nazisti elogiarono il popolo serbo e il suo sovrano, consigliando alla propria minoranza in Jugoslavia di stringersi fedelmente intorno alle bandiere "di una delle due razze guerriere d'Europa".

Mussolini guardò con crescente apprensione all'avvicinamento jugoslavo-tedesco, cui reagì, fra l'altro, con la firma dei Protocolli di Roma italo-austro-ungheresi del marzo 1934 (Pirjevec, 1993, 105-112). Come ricorda l'allora sottosegretario agli Esteri Suvich, "il continuo scivolamento della Jugoslavia verso la Germania era evidente" (Suvich, 1984, 221). Esautorato Grandi, favorevole ad un riavvicinamento a Belgrado in funzione antitedesca, Mussolini riprese la guida del Ministero degli esteri nel luglio 1932, imprimendo alla diplomazia italiana una linea sempre più antijugoslava (Nello, 1993, 163, 190; Carocci, 1969, 159-167). La campagna propagandistica contro la Jugoslavia, oltre ad essere affidata alla stampa, coinvolse anche i circoli dell'accademia e dell'alta cultura: la rivista "L'Europa Orientale" affiancò infatti l'azione governativa con interventi che esaltavano l'italianità della Dalmazia, appoggiando l'idea di un'intesa italo-croata contro lo stato jugoslavo.

Fu con l'andata al potere di Milan Stojadinović nel luglio 1935, che iniziò una fase di distensione fra Italia e Jugoslavia, turbata dall'adesione di Belgrado alle sanzioni decise a Ginevra contro l'Italia dopo l'invasione dell'Etiopia, ma nuovamente rilanciata alla fine del settembre 1936, con un accordo commerciale che avrebbe consentito alla Jugoslavia di esportare in Italia il 52% della cifra raggiunta nel 1934. Il riavvicinamento italo-jugoslavo fu sancito dalla firma del trattato di amicizia da parte di Ciano a Belgrado il 23 marzo 1937, che prevedeva, fra l'altro, il miglioramento delle condizioni di vita della minoranza slava della Venezia Giulia, un controllo più rigoroso sull'attività degli ustaša in Italia, il comune rispetto dell'indipendenza albanese e, da parte jugoslava, il riconoscimento dell'impero recentemente proclamato da Mussolini. Edificando un regime di stampo parafascista in Jugoslavia, Stojadinović tentò in politica estera di controbilanciare l'influenza esercitata rispettivamente da Italia e Germania, badando al contempo di non inimicarsi i due tradizionali alleati di Belgrado, la Francia e la Gran Bretagna (Pirjevec, 1993, 131-134).

Alla stipulazione del trattato di amicizia fece seguito, come era ormai consuetudine dalla metà degli anni Trenta, la firma di un accordo culturale fra i due paesi, con lo scopo di "consolidare e sviluppare i vincoli di amicizia esistenti [...] anche mediante un'adeguata intensificazione dei loro rapporti culturali, artistici e scientifici, atta a favorire una maggiore conoscenza fra i due popoli". In base all'accordo, il governo italiano avrebbe istituito a Belgrado un Istituto di cultura "con lo scopo di promuovere e sviluppare la conoscenza in Jugoslavia della civiltà e della vita italiana e di attendere allo sviluppo delle relazioni italo-jugoslave nel campo delle scienze, delle lettere e delle arti", mentre il governo jugoslavo avrebbe istituito un ente analogo a Roma. Il governo italiano si impegnò ad assicurare l'insegnamento della lingua serbo-croata presso la facoltà di economia e commercio delle Università di Roma e Trie-

ste, l'Istituto superiore orientale di Napoli, l'Istituto di economia e commercio di Venezia e gli Istituti commerciali di Bari, Padova e Gorizia, mentre si dichiarò disposto ad estendere l'insegnamento del serbo-croato anche in altre scuole medie, "qualora risulti la possibilità di ottenere presso di esse un adeguato numero di iscritti". Il governo jugoslavo si impegnò a fare altrettanto nei propri istituti universitari e di insegnamento superiore.

Inoltre, la Jugoslavia si impegnò ad istituire presso le Università di Belgrado, Lubiana e Zagabria l'insegnamento della filologia, della storia e della cultura italiana. Al contempo, l'Italia garantì "un adeguato sviluppo" all'insegnamento della letteratura jugoslava nei corsi di filologia slava esistenti presso le Università di Roma, Padova, Bologna e Firenze. Sarebbe stato incoraggiato l'insegnamento della lingua e letteratura serbo-croata presso l'Istituto per l'Europa orientale di Roma, l'Istituto Scientifico-letterario "Regina Elena", sempre di Roma, e "presso altri Enti i quali si proponessero finalità analoghe a quelle degli Istituti predetti". Sarebbero poi stati nominati, con l'accordo di entrambi i governi, dei lettori di lingua italiana e serbo-croata presso le rispettive università dei due paesi. Furono infine previste le usuali facilitazioni per scambi di docenti, studenti, e per l'istituzione di borse di studio. Per la realizzazione pratica di tale accordo, sarebbe stata creata una commissione governativa mista, che si sarebbe riunita almeno una volta l'anno (ACS, 3).

La penetrazione culturale italiana in Jugoslavia subì alla fine degli anni Trenta una nuova intensificazione, sia per iniziativa diretta dello stato, che per volontà di privati, generalmente sovvenzionati dal governo. È questo ad esempio il caso del progetto portato avanti dalla casa editrice Mondadori, che strinse un accordo con la maggiore casa editrice jugoslava, la "St. Kugli" di Zagabria, per la pubblicazione di serie di opere italiane moderne, fra cui una breve storia della letteratura italiana ed una breve storia d'Italia, tradotte in serbo-croato. A tale scopo, la Kugli si sarebbe avvalsa della collaborazione di due noti italianisti, i professori Mix e Deanović. Scrivendo al ministro della Cultura popolare Alfieri, lo stesso Mondadori evidenziò come fosse particolarmente importante poter stabilire un accordo con una Casa Editrice di questo Paese, non solo tenuto conto della situazione politica attuale fra Jugoslavia ed Italia, ma anche in relazione all'attività culturale che in quel Paese svolgono altri Stati, particolarmente la Germania e la Francia.

I francesi – ricordava Mondadori – agivano attraverso i loro Instituts français, di cui ben 76 esistevano in Jugoslavia, con "la funzione di tutelare tutto quanto costituisce lingua, cultura e spirito del popolo francese", "tutti completamente spesati dal Governo francese". Mediante questi Istituti, la Francia distribuì "una gran quantità di volumi francesi alle istituzioni private, scolastiche e pubbliche della Jugoslavia: anche questo gratuitamente".

I tedeschi erano poi "in condizione di gran lunga più vantaggiosa in confronto a qualsiasi altro Paese":

A causa delle antiche relazioni politiche con l'Austria, la lingua tedesca è assai diffusa in Jugoslavia. La vecchia generazione è stata completamente educata nello spirito e nella lingua tedesca; gli studi compiuti in gran parte nelle Università austriache hanno portato, naturalmente, una vastissima diffusione del pensiero e della cultura tedesca. Inoltre, il tedesco (come del resto anche il francese) viene impartito nelle scuole come materia obbligatoria. Per questa ragione il libro tedesco è, di tutti i libri esteri, il più diffuso in Jugoslavia. Si può dire che, su 100 libri stranieri, 70 sono tedeschi, 15 sono francesi e gli altri 15 italiani, inglesi o di altre lingue.

Tramite una serie di incentivi e soprattutto una politica di "forti sconti", il governo tedesco in collaborazione con le case editrici tedesche poté così realizzare un'ampia diffusione della cultura germanica in Jugoslavia. Esistevano inoltre circoli e società di amici della Germania dove si insegnava il tedesco e ai quali le biblioteche del Reich distribuirono gratuitamente i propri volumi.

Per quanto riguardava il progetto di penetrazione culturale "libreria" italiana, la casa editrice Kugli chiese un sostegno da parte dell'Italia: come spiegò Mondadori, infatti, "data la povertà di quel mercato editoriale e data l'azione già svolta da Germania e Francia, non è possibile arrivare ad una conclusione senza un aiuto da parte nostra". La Kugli era disponibile a stampare 3000 copie per volume, ma chiedeva l'impegno da parte del governo italiano di acquistare 500 copie di ogni opera, per farne omaggio alle biblioteche pubbliche e scolastiche della Jugoslavia (ACS, 4). Questa iniziativa di Mondadori suscitò l'entusiastica adesione del direttore generale dell'IRCE De Feo e il favore del direttore generale della Propaganda Celesia di Vegliasco (ACS, 5).

La concorrenza nel campo editoriale e della diffusione libraria fra Italia e Germania fu tra gli anni Trenta e gli anni Quaranta molto accesa. I tedeschi in particolare tentarono dopo il 1940 di controllare, tramite la loro grande forza politica e finanziaria, la distribuzione dei libri, dei periodici e dei quotidiani anche in Italia, per mezzo dell'acquisto delle Messaggerie italiane e delle Librerie italiane riunite, che si trovavano fino ad allora in mano francese (Hachette) e che disponevano della più grande rete di distribuzione della penisola. Gli italiani riuscirono però ad imporre la Mondadori, acquistando le azioni di Hachette: fu lo stesso Alberto Mondadori a rappresentare gli interessi italiani presso la Confederazione degli editori tedeschi ed il Ministero della propaganda di Berlino. Dopo la sconfitta e l'occupazione della Francia, iniziò un'intensa lotta concorrenziale italo-tedesca per il possesso delle reti di di-

stribuzione e dei mercati sia francesi che dell'Europa sud-orientale. Oppure, si tentò la strada degli accordi: in Croazia e in Grecia furono ad esempio stipulati contratti di ripartizione che dovevano assicurare partecipazioni paritetiche alla parte tedesca e a quella italiana (Petersen, 1986, 377-378).

Nel gennaio 1939 vi fu una seconda visita di Ciano a Belgrado. In tale occasione, oltre a conversare con Stojadinović su una futura ipotetica spartizione dell'Albania, Ciano fu accompagnato dal primo ministro al quartier generale del suo partito, l'Unione radicale jugoslava, dove fu organizzata una manifestazione di benvenuto in tipico stile fascista. Prima di tale manifestazione, Ciano presenziò all'inaugurazione dell'esibizione del libro italiano, insieme al principe Paolo, a Stojadinović, a importanti esponenti del governo e della corte jugoslavi e a membri dei corpi diplomatici a Belgrado. In tale circostanza, il ministro jugoslavo dell'Istruzione, dando inizio alla cerimonia, glorificò l'antica Roma, paragonandola al nuovo impero fascista di Mussolini. Da parte sua, il presidente dell'IRCE² Pavolini replicò con le seguenti parole: "i nostri due popoli sono vicini nel senso geografico della parola; essi sono complementari economicamente; ma essi sono anche vicini l'un l'altro nello spirito...".

A questa visita di Ciano fu data larga risonanza sia in Jugoslavia che in Italia: i giornali jugoslavi pubblicarono molti articoli sull'Italia, su Ciano ed esaltarono le relazioni cordiali esistenti fra i due paesi. Ad accompagnare Ciano e la delegazione italiana vi furono inoltre venticinque importanti giornalisti italiani - fra cui Virginio Gayda - di quotidiani quali "Il Giornale d'Italia", "La Stampa", "Il Messaggero", "Il Lavoro Fascista", "Il Popolo di Roma", "La Tribuna", "Il Popolo d'Italia", "Il Corriere della Sera" e l'agenzia "Stefani". Secondo il ministro americano a Belgrado, benché la Germania avesse ormai assunto una posizione nettamente predominante, l'Italia ci teneva a fare velleitariamente sapere che non era disposta a rinunciare alle proprie "aree di influenza" in Jugoslavia e generalmente nell'Europa centro e sud-orientale. Però, la visita di Ciano e l'esibizione del libro non produssero grandi risultati nel senso di "aumentare il prestigio italiano in Jugoslavia", in quanto "the Yugoslav people simply refuse to take the Italians very seriously": "they dislike intensely all of the manifestations and trappings of fascism and are cynical about Dr. Stojadinović's apparent delight in associating with dictators and the errand boys [fattorini] of dictators".

Subito dopo la partenza di Ciano, ad esempio, la Legazione italiana organizzò alcune proiezioni su argomenti quali le bellezze d'Italia, la vita e l'arte di Giotto,

2 L'IRCE (Istituto Nazionale per le Relazioni culturali con l'Estero) fu fondato nel 1938, allo scopo di promuovere "la diffusione all'estero della cultura italiana in tutte le sue manifestazioni, politiche, sociali, economiche, letterarie, artistiche, scientifiche" e di favorire "le relazioni fra le istituzioni e organizzazioni italiane, aventi finalità educative o culturali, e le istituzioni e organizzazioni straniere, aventi simili finalità" (ACS, 6).

Mussolinia – uno dei nuovi centri urbani costruiti nella zona bonificata delle Paludi Pontine – e le imprese aeree di Ciano quale membro della squadra "Disperata" in Etiopia. A queste manifestazioni presenziarono con scarso entusiasmo un esiguo numero di funzionari del governo jugoslavo e di membri della società belgradese: "Many persons expressed their surprise, indignation, and sometimes amusement that there should be shown under official auspices motion pictures of Count Ciano as a valiant and daring aviator fighting against the Ethiopians, who had no combat planes or anti-aircraft artillery". Infine, furono notate diverse leggerezze dell'organizzazione propagandistica italiana: nell'"esibizione del libro italiano", ad esempio, fu esposta una copia di una traduzione italiana dei poemi di Heinrich Heine, mentre un testo di geografia italiana incluse mappe che incorporavano l'intera costa dalmata nel territorio italiano (NA, 1).

Intanto, la penetrazione economica tedesca proseguì in modo costante. Il declino del commercio italiano in Jugoslavia iniziò nel periodo delle sanzioni, mentre l'ascesa degli scambi germano-jugoslavi, avviata con il trattato commerciale del 1934, si intensificò nello stesso periodo. L'*Anschluss* e la presenza delle truppe tedesche ai confini di Italia e Jugoslavia spinsero tuttavia Roma e Belgrado a trovare delle intese per un incremento dei rispettivi traffici sia allo scopo di controbilanciare un'eccessiva dipendenza economica jugoslava dalla Germania, sia di compensare parzialmente l'Italia della perdita del traffico di transito austriaco - in particolare attraverso il porto di Trieste -, assorbito dalla Germania (NA, 2).

Successivamente all'*Anschluss*, la rivalità italo-tedesca in Jugoslavia investì dunque sia il campo economico che quello politico, coinvolgendo conseguentemente l'ambito della diplomazia culturale e della propaganda. Riferì il ministro americano Arthur Bliss Lane, che "a certain spirit of rivalry seems to have developed lately between the German and Italian propagandists":

Formerly, German and Italian propaganda went hand in hand, with the unquestioned purpose of overshadowing French and possibly English efforts along this line, but it is now a matter of common comment by many people in Belgrade and even by Yugoslav officials that first one and then the other of the totalitarian states are endeavoring to outdo the efforts of the other in presenting their country's culture in Yugoslavia (NA, 3).

Le velleità dittatoriali e l'eccessivo atteggiamento filofascista di Stojadinović provocarono un crescente malcontento nel paese e una sempre più accesa irritazione del principe reggente Paolo, legato alle democrazie occidentali, in particolare alla Gran Bretagna. Nel

febbraio 1939 il principe Paolo costrinse Stojadinović alle dimissioni, sostituendolo con Dragiša Cvetković che, il 26 agosto dello stesso anno, firmò un accordo con il leader croato Maček, con l'obiettivo di rafforzare la stabilità dello stato jugoslavo e di impedire alla Germania e all'Italia di inserirsi nelle dispute fra Zagabria e Belgrado. L'accordo serbo-croato prevede la costituzione di una banovina (unità amministrativa regionale) della Croazia, con un proprio sabor (parlamento) e un governo autonomo, con ampi poteri in politica interna, economica e culturale. In ogni caso, tale accordo non soddisfece nessuna delle due parti. Inoltre, per non irritare eccessivamente Italia e Germania, contrariate per la caduta di Stojadinović, il reggente scelse come ministro degli Esteri un diplomatico di carriera, Aleksandar Cincar-Marković, già ministro a Roma e Berlino e noto per le sue simpatie per l'Asse. Sebbene il reggente cercasse in tal modo di continuare a mantenere il paese in equilibrio da una parte fra Italia e Germania, approfittando della loro reciproca rivalità per il controllo dei Balcani, dall'altra fra queste ultime e le democrazie occidentali, la Jugoslavia era ormai fatalmente inserita nell'orbita dell'Asse e in particolare della Germania nazista (Pirjevec, 1993, 135-138).

Nel dicembre 1939 la Germania organizzò un'imponente esposizione del libro tedesco a Belgrado, nei locali del Museo del Principe Paolo. All'inaugurazione dell'esposizione, il 9 dicembre, presenziarono le maggiori autorità jugoslave, il principe reggente Paolo, il reggente reale Stanković, il presidente del consiglio Cvetković, numerosi ministri jugoslavi e il ministro di Germania in Jugoslavia. La mostra, organizzata in dodici grandi sale, presentò un numero notevole di antichi e rari manoscritti serbi e croati. In proposito, la Legazione americana a Belgrado notò che era stato dato poco spazio a libri propagandistici dal contenuto razzista e antisemita e che i tedeschi evitarono di esporre il *Mein Kampf*, mentre la Legazione italiana a Belgrado riferì che "manca[va] ogni accenno a campagne e a ideali politici".³

I tedeschi evidentemente cercarono di non esagerare nella loro propaganda ideologica e razzista, consapevoli che la diffidenza e l'ostilità nei loro confronti era ormai largamente diffusa in Jugoslavia. Negli interventi ufficiali del ministro tedesco a Belgrado e di un docente di slavistica mandato da Berlino per l'occasione, furono sottolineate le relazioni culturali esistite nel passato fra le due nazioni: anche a questo riguardo, il rappresentante diplomatico americano evidenziò il fatto che il ministro jugoslavo dell'Educazione, presente alla cerimonia, parlò poco e che il principe Paolo assistette in silenzio (NA, 4). L'interpretazione americana, che non si disco-

3 Curiosamente, il vicedirettore del Centro italiano di informazioni di Belgrado, Dante Benedetti, riferì invece di un'abbondante presenza di letteratura riguardante l'ideologia nazista, con il *Mein Kampf* di Hitler, oltre a libri di Goebbels, Göring e Rosenberg (ACS, 7).

stava in realtà molto dalla realtà effettiva delle cose, era in definitiva la seguente: pur non gradendo la Jugoslavia la penetrazione politico-culturale nazista, questa doveva essere tuttavia accettata in quanto la Germania era indispensabile sia come mercato di esportazione dei prodotti jugoslavi, sia come fonte di prodotti industriali (NA, 5). Il vicedirettore del Centro italiano di informazioni di Belgrado, Dante Benedetti, si soffermò sul tentativo tedesco di accattivarsi le simpatie degli jugoslavi: "una intera sala è dedicata a libri sui vari paesi balcanici con un discreto numero di volumi riproducenti traduzioni in lingua tedesca di autori jugoslavi". Inoltre, dal gennaio al maggio del 1940 si sarebbero dovuti tenere a Belgrado, a cura del lettorato della locale Accademia germanica, corsi di letteratura, storia ed arte tedesca, corsi speciali di corrispondenza commerciale in lingua tedesca e serate di conversazioni serbo-tedesche con conferenze e proiezioni di film. Benedetti mise poi in guardia sull'attivismo tedesco, spiegando che l'Italia doveva potenziare la propria penetrazione culturale, sostenendo con maggiore impegno il centro italiano di informazioni da lui diretto:

Si è quindi in presenza di un intenso programma di propaganda culturale tedesca degno di essere attentamente considerato nel presente momento politico internazionale anche in considerazione del fatto che, sebbene l'opinione pubblica jugoslava non sia in genere molto favorevole alla Germania, tuttavia queste manifestazioni culturali sono seguite con la maggiore attenzione e con un certo favore da parte degli ambienti culturali jugoslavi e soprattutto dall'elemento studentesco locale (ACS, 8).

L'Agenzia Italia fu istituita a Belgrado nell'aprile 1939 "allo scopo di creare [...] un primo ed importante centro di propaganda turistica e libreria e, attraverso a questa [sic] sua attività, [...] costituire un 'recapito' italiano, nella capitale, di indubbia utilità anche politica" (ACS, 9). Il centro era in pratica la delegazione per la Jugoslavia dell'Ente nazionale per le industrie turistiche (ENIT), diretta a Belgrado da Alfonso Lequio (ACS, 10). La creazione dell'Agenzia Italia era stata voluta dal Ministero della cultura popolare, con l'obiettivo di istituire al suo interno una libreria per "curare la vendita e la diffusione del libro italiano in Jugoslavia" e per contenere "le migliori e più rappresentative opere italiane in materia di arte, Fascismo, scienze" e "tutto quanto possa degnamente rappresentare il pensiero italiano" (ACS, 11). Nel giugno 1939 Benedetti fece alcune considerazioni sui compiti della penetrazione culturale italiana in Jugoslavia:

In un Paese come questo, dove la popolazione è tuttora profondamente orientata verso la cultura francese in ogni sua manifestazione, l'opera di penetrazione italiana, giunta ultima e con ritardo, non può necessariamente essere che tenace ed attenta se si vuole agire in profondità nel senso desiderato. Esiste, è vero, una

diffusa corrente di interessamento per l'Italia e per la sua cultura: ma a seconda delle categorie di persone questa corrente è maggiormente intensa, o solo superficiale, oppure mossa unicamente da semplice curiosità. Bisognerebbe quindi approfittare di questi stati d'animo non sempre definiti per cercare di penetrare con ogni mezzo, sebbene lentamente, nello spirito e nelle idee del pubblico jugoslavo. E per questa azione, alla quale questo ufficio prodiga tutta la sua appassionata attività, qualche volta non corrispondono i mezzi a disposizione (ACS, 12).

In realtà il Centro di informazioni funse sostanzialmente da deposito librario e da tramite fra le case editrici italiane ed i principali librai di Belgrado, prima fra tutti la Libreria Popović, "la più importante e la meglio attrezzata di questa città" (ACS, 13). A tale attività si affiancò una mostra permanente di oggetti d'arte decorativa e di piccolo artigianato, che spaziava da una selezione di vetriere di Murano a manufatti di diverso genere e di costo relativamente basso. Si erano così create una vera e propria rappresentanza permanente dell'AGIL ed una mostra campionaria di prodotti relativamente modesti delle arti decorative italiane. Il ministro italiano a Belgrado Indelli propose quindi di valorizzare maggiormente l'ufficio "Italia" mettendolo in condizione di attuare altre più produttive iniziative ("mostre e piccole esposizioni di propaganda, allestimenti occasionali di vetrine a Belgrado e nei migliori centri jugoslavi, conferenze, proiezioni, inserzioni pubblicitarie, pubblicità nelle sale di proiezione, propaganda radiofonica"), alle quali si era dovuto fino allora rinunciare sia per la scarsità dei mezzi a disposizione che per la mancanza di personale (ACS, 9).

La Libreria italiana presso il centro "Italia" doveva avere, in base alle direttive, un carattere *di esposizione permanente del libro italiano con il compito di raccogliere ordinazioni, di costituire dei sub-depositi librari nella [sic] maggiori librerie di Belgrado e di tutta la Jugoslavia e di curare, con una oculata e tempestiva azione di propaganda, ogni possibilità concernente la diffusione della nostra cultura e della nostra produzione letteraria maggiormente rappresentativa.*

Allo scopo di superare la diffidenza jugoslava, sarebbe stato sistematicamente escluso "ogni manifesto riferimento politico", per svolgere in modo produttivo "quell'opera di penetrazione culturale" voluta dalla Direzione della propaganda, favorita d'altronde "da un evidente interessamento per la cultura italiana nei suoi vari campi" in Jugoslavia. La Libreria italiana aveva stretto un accordo con la libreria Popović, una delle maggiori della capitale, situata nel quartiere centrale di Terazije e frequentata da una "numerosissima e svariata clientela". In base a tali accordi, la libreria Popović avrebbe accolto circa trecento libri italiani di letteratura, arte, storia – marginalmente medicina e diritto –, che sarebbero stati esposti in un intero reparto del negozio, in

cambio di uno sconto del 25% sul prezzo di copertina, in base alle condizioni tipo fissate dall'AGIL. Un analogo accordo era previsto con la libreria di Branko V. Sujić, che si trovava di fronte all'Istituto tecnico e avrebbe quindi ospitato circa 150 volumi di argomento tecnologico, assicurandosi così l'esclusiva per Belgrado della vendita di libri italiani di tecnologia. Nel primo mese di attività, si presentarono alla Libreria italiana circa 130 persone, tutte di estrazione intellettuale, quali ufficiali, studenti, qualche notevole, docenti, studenti di scuole d'arte, medici. In sostanza, l'attività della Libreria nel suo primo periodo, pur manifestando un certo dinamismo, non portò a risultati notevoli. Ad esempio, nel primo mese furono ordinati soltanto 17 libri, cosa che suscitò una certa irritazione da parte della Direzione generale della propaganda, un cui funzionario annotò a margine: "neanche un libro al giorno!" (ACS, 14).

A parere di Benedetti, in ogni caso, la libreria italiana riuscì ad ottenere "risultati che in considerazione delle difficoltà di ordine generale sopra accennate, delle limitatissime disponibilità finanziarie e della sempre più incerta situazione internazionale", potevano "essere ritenute soddisfacenti". Inoltre, un ulteriore elemento di difficoltà era dato dal notevole incremento che, con lo scoppio delle ostilità, si era avuto della propaganda di Germania, Francia, Gran Bretagna e Unione Sovietica. La Germania continuava a mantenere un posto nettamente preminente: la propaganda tedesca era svolta a Belgrado attraverso il Deutsches Verkehrsbüro, un'organizzazione nominalmente turistica ma che accentrava presso di sé tutte le attività di natura propagandistica:

Perfettamente attrezzato, con un numeroso e scelto personale, con larghe disponibilità di mezzi, l'ufficio anzidetto svolge la sua opera di propaganda in tutta la Jugoslavia, opera che naturalmente riveste anche aspetti di carattere informativo non tralasciando qualsiasi mezzo / pubblicità, diffusione di materiale, sovvenzioni in denaro / che possa essere ritenuto utile per il raggiungimento dei propri fini che vanno da quelli culturali e turistici agli altri, oggi specialmente importanti, di natura economica e politica.

La sproporzione fra le attività realizzate da Germania e Francia e quelle portate avanti dall'Italia continuava tuttavia ad essere evidente, benché Benedetti cercasse di mettere in luce i meriti acquisiti dalla libreria da lui gestita:

Tra queste varie e sempre più intense attività propagandistiche questo ufficio cerca, per quanto gli è consentito dalla limitatissima disponibilità di mezzi a sua disposizione, di potenziare al massimo la sua azione approfittando di quella corrente di simpatia verso l'Italia manifestatasi spontaneamente in special modo dall'inizio delle ostilità e dalla quale si potrebbero indubbiamente trarre vantaggi di ordine culturale, morale e politico. Comunque si può senz'altro affermare che a Belgrado si è avuto agio di apprezzare questa nostra Li-

breria che è già entrata nella consuetudine del pubblico jugoslavo e che costituisce un vero e proprio centro di italianità in questa capitale (ACS, 13; ACS, 15).

4. GLI ANNI DELLA GUERRA

Dopo la sconfitta e l'occupazione della Francia del giugno 1940, la pressione politico-economica del Terzo Reich sulla Jugoslavia si fece ancora più intensa, mentre ulteriore condizionamento sul governo di Cvetković e Cincar-Marković esercitò l'adesione al Patto Tripartito di Ungheria, Romania e Slovacchia e l'instaurazione in questi paesi di regimi di tipo fascista. Nel luglio 1940 Benedetti si mostrò moderatamente ottimista riguardo la tendenza politica del governo jugoslavo:

La necessità di un adeguamento al nuovo ordine politico che va sorgendo in Europa va lentamente manifestandosi anche in Jugoslavia. L'esempio romeno è stato attentamente considerato a Belgrado dove non sono mancati nelle ultime settimane vari sintomi che fanno ritenere sia negli intendimenti del Governo Jugoslavo di procedere a riforme nel campo interno destinate ad orientare la struttura politica dello Stato verso un sistema sindacale e quindi corporativo analogo o comunque simile a quello italiano.

Tuttavia, era palpabile il timore che la Jugoslavia, nel suo avvicinamento forzato all'Asse, fosse in realtà destinata a cadere nelle mani della Germania e che l'Italia corresse quindi il serio pericolo di venire in definitiva marginalizzata. Così, se si rilevava che Cvetković e il ministro della Pubblica Istruzione Korošec, "eminente uomo di stato noto per le sue idee anticomuniste e antimassoniche", avevano "chiaramente sottolineato il desiderio del Governo Jugoslavo di adeguare la propria politica alla nuova realtà europea" e di "stringere viepiù i rapporti di amicizia con l'Italia sia nel campo politico che in quelli sociale e culturale", si osservò anche che si erano "verificate nomine a posti direttivi di persone conosciute per aver più volte in altri tempi diffamato l'Italia". Benedetti suggerì quindi una linea di azione diretta a rafforzare le posizioni della propaganda italiana:

Ed è pertanto che, a subordinato giudizio del sottoscritto, la propaganda italiana in questo paese dovrebbe essere rafforzata e diretta a raccogliere e sostenere ogni tendenza a noi favorevole in questo momento. Anche perché bisogna considerare che mentre la propaganda francese ha ormai cessato di essere e quella britannica si abbandona agli ultimi impotenti conati, la propaganda russa ha iniziato, con l'apertura della nuova rappresentanza diplomatica a Belgrado, la sua offensiva propagandistica che si svolge con ampiezza di mezzi e che è evidentemente favorita dai legami di razza che uniscono i russi agli Jugoslavi e dalla difficile situazione economica e sociale in cui si trova la Jugoslavia.

Lo strumento principale su cui si puntò era la propaganda relativa a temi corporativi e sindacali, con la diffu-

sione di numerose pubblicazioni di tal genere edite dalla Direzione generale per la propaganda del Ministero della cultura popolare e distribuite dalla Libreria italiana di Belgrado. Si effettuarono spedizioni di pacchi di opuscoli di argomento corporativo alle maggiori biblioteche ed istituzioni culturali di Belgrado, della Croazia e della Slovenia, stampati in serbo-croato, tedesco e francese. Indicativamente, per il mese di giugno 1940, furono venduti 90 libri, distribuiti 58 cataloghi e 110 opuscoli di propaganda sulle realizzazioni del regime. Inoltre, furono regolarmente distribuite copie del giornale "Italia Illustrata" (ACS, 16). Come si è detto, la Libreria italiana collaborò strettamente con la libreria Popović di Belgrado, che curò i rapporti con il pubblico e la vendita al dettaglio dei libri forniti dalla stessa Libreria italiana, e con le Messaggerie Italiane, che spedirono i libri richiesti dall'Italia: la Libreria italiana costituì in sostanza il tramite permanente tra le Messaggerie e la Libreria Popović. In tal modo, la Libreria italiana, nata "su di un piano puramente propagandistico", aveva nel 1940 "ormai raggiunto un grado elevato nella considerazione degli ambienti culturali e studenteschi" della capitale, svolgendo "un'azione di continua e metodica penetrazione allo scopo di contribuire nel più efficace dei modi ad una maggiore conoscenza del nostro Paese e delle cose di casa nostra tra la gente jugoslava". Come si è visto, l'attività di tipo culturale fu strettamente intrecciata a quella di carattere politico e propagandistico, che non si limitò ai tradizionali temi del corporativismo, ma si spinse ormai apertamente nel campo della propaganda di guerra:

Escludendo ostentatamente ogni riferimento che possa avere carattere politico, non si tralascia però, senza averne l'aria, di includere nel materiale distribuito opuscoli di carattere propagandistico antibritannico editi a cura della Direzione Generale per i Servizi della Propaganda. Si raggiunge in tal modo lo scopo di poter, sebbene e necessariamente in tono minore, far circolare pubblicazioni che possono sempre essere di utilità anche in un Paese dove, come in Jugoslavia, la massa del pubblico segue attentamente la propaganda britannica ed è tendenzialmente favorevole ad ogni manifestazione delle potenze democratiche.

Facendo alcune considerazioni sullo stato della penetrazione culturale italiana all'inizio del 1941, Benedetti sottolineò le numerose difficoltà incontrate, costituite principalmente dalla "difficile psicologia del popolo jugoslavo" e dai "riflessi che la situazione internazionale ha in essa". La propaganda italiana, "ultima arrivata rispetto a quella di altri Paesi che da ben venti anni, cioè dalla costituzione dello Stato jugoslavo, batte il terreno in tutti i campi ed in ogni senso", aveva dovuto "lentamente e tenacemente, evitando malintesi e superando sospetti cercare di aprirsi un varco nella rete, purtroppo fittissima, dei pregiudizi e delle convinzioni del popolo jugoslavo". Secondo Benedetti, la mentalità jugoslava era per natura filofrancesa, filoinglese e filo-

russa e portava quel popolo a guardare con diffidenza le iniziative culturali italiane. In particolare, dal gennaio al maggio 1940, gli Alleati avevano avviato in Jugoslavia un'intensa propaganda per "creare [...] un'atmosfera di nervosismo e di maggiore diffidenza nei confronti di quelle che sarebbero state le mire dell'Italia sulla quale, d'altra parte, si andava sempre più formando la convinzione di un ormai prossimo intervento" (ACS, 17).

Gli Istituti di cultura italiana in Jugoslavia giocarono un ruolo primario nella tentata politica di assimilazione culturale italiana dopo l'invasione dell'aprile 1941. L'Istituto di cultura italiana di Lubiana fu inaugurato il 9 aprile 1940 alla presenza dell'élite politica slovena dell'epoca, con una piuttosto scarsa partecipazione di esponenti della cultura e della scienza sloveni. La funzione eminentemente politica assegnata all'Istituto in un'area considerata "vitale" per gli interessi di grande potenza dell'Italia fascista fu dunque evidente: all'inaugurazione erano presenti il ministro d'Italia a Belgrado, il direttore generale della Propaganda del Ministero della cultura popolare Koch, il bano (governatore) della Dravska Banovina Marko Natlačen, che dopo l'occupazione italiana aderì al collaborazionismo anti-comunista belogardista (Cuzzi, 1998, 70). Dopo alcune parole di introduzione di Giovanni Maver, il bano Natlačen salutò la creazione dell'Istituto di Lubiana, che aveva "lo scopo di mettere il popolo sloveno a diretto contatto coi valori della secolare e ricca cultura italiana, contribuendo così alle cause di un efficace avvicinamento fra i due popoli, i quali per ragioni geografiche e storiche sono destinati a vivere in buona amicizia". Il bano rievocò i consueti temi della civilizzazione culturale italiana verso l'Est, "i contatti materiali e culturali che fin dai tempi remoti sono esistiti fra italiani e sloveni" e l'opera svolta da scultori e architetti italiani quali Robba e Quaglia a Lubiana nei secoli XVII e XVIII. Successivamente, Balbino Giuliano pronunciò una prolusione sul tema *Lineamenti della cultura italiana nel secolo XX*, trattando della "reazione idealista e fascista al positivismo nella cultura e nella politica". Secondo il console generale italiano vi era "l'impressione di un generale favorevole consenso alla creazione del nuovo centro di studi italiani" (ACS, 18). Fino allo scoppio della guerra, l'Istituto fu diretto dal professor Evaldo Gasparini, ed organizzò corsi di lingua italiana e conferenze pubbliche tenute da esponenti del mondo accademico italiano quali Balbino Giuliano, Giacomo Devoto, Matteo Bartoli, Giovanni Maver ed Enrico Damiani. Furono inoltre dati concerti di musicisti italiani, mentre venne allestita un'esposizione permanente della produzione libraria italiana (Godeša, 1999, 141).

In un'analisi del direttore generale per la Propaganda Koch, si sottolineò l'orientamento favorevole ad una maggiore presenza politica e culturale italiana in Jugoslavia da parte del governo di Belgrado, in modo tale da controbilanciare l'egemonia tedesca:

Il paese è sempre più preoccupato della pressione tedesca nei Balcani che tende a mettere la penisola sotto la diretta influenza germanica. Si teme un colpo di mano che possa assicurare alla Germania i rifornimenti di cui abbisogna. L'azione effettuata dai tedeschi in Danimarca e Norvegia – di cui giunse notizia in Lubiana proprio il giorno della inaugurazione dell'Istituto di Cultura – ha accentuato sensibilmente questa preoccupazione pur facendo sperare che il Comando tedesco, estendendo il suo campo d'azione nel settore nordico, si astenga da serie minacce verso il sud-est europeo. Diviene pertanto sempre maggiore l'ostilità contro la Germania.

Tali circostanze e tale pericolo rendono sempre più orientata la politica jugoslava verso l'Italia essendo questa al difuori [sic] della guerra, interessata a mantenere l'equilibrio nei Balcani e nel Mediterraneo Orientale, essendo così di garanzia per la sicurezza di quegli Stati (ACS, 19).

L'Istituto di Belgrado, funzionante già dall'ottobre 1939 e sito in un bel palazzo della capitale, venne inaugurato ufficialmente con una grande cerimonia il 22 febbraio 1940, cui parteciparono il principe Paolo, la principessa Olga, il ministro italiano dell'Educazione nazionale Bottai, il direttore generale della Propaganda Koch, funzionari dei ministeri degli Esteri e dell'Educazione nazionale, il noto slavista Giovanni Maver, membri del governo jugoslavo, fra cui il ministro dell'Istruzione E. Bosidor Maksimović e numerosi altri notabili jugoslavi (ACS, 20; Romana, 1940, 317-318). Che l'Istituto, date le contingenze internazionali, servisse degli scopi innanzitutto politici, era chiaro a tutti e lo disse apertamente lo stesso Maver, affermando che esso si sarebbe prefisso obiettivi di "propaganda culturale", mediante cui giungere ad un "riavvicinamento spirituale fra le due nazioni" (NA, 6). L'Istituto di Zagabria fu inaugurato il 23 febbraio alla presenza del bano e dell'arcivescovo, con una prolusione di Bottai su *Italia-nità ed universalità di Mussolini*. La presidenza dell'Istituto fu affidata a Maver, mentre alla direzione andò Paolo Mix (Romana, 1940, 318).

Notevole fu il pieno coinvolgimento dei più noti slavisti italiani quali Maver, Damiani e Gasparini nel piano di penetrazione culturale e politica dell'Italia fascista in Jugoslavia. D'altronde, nello stesso periodo, un gran numero di insigni slavisti e linguisti stavano collaborando con convinzione all'attività ormai chiaramente propagandistica svolta dagli Istituti di cultura italiana in Europa orientale a supporto della politica di dominio dell'Asse (ASMAE, 3).

In particolare, Maver, quale presidente dell'Istituto di cultura italiana di Belgrado, si fece zelante promotore di un'opera che non può sicuramente essere confinata nell'ambito della cultura, ma che funse coscientemente

da supporto alla penetrazione politica del fascismo in Jugoslavia. Tramite una serie di "conferenze di carattere istruttivo generale", sarebbero state ad esempio illustrate, secondo le proposte di Maver, le "opere imponenti di bonifica del Regime" e le "sue varie molteplici provvidenze per la difesa della razza, della maternità e dell'infanzia e per il potenziamento civile e militare della Nazione" (AM, 1).

Nel febbraio 1939, in seguito ad una sollecitazione del direttore generale per la Propaganda Geisser Celestia, il presidente della Dante Felicioni manifestò il "vivo desiderio [...] che – nel rinnovato clima dei rapporti italo-jugoslavi" venisse istituito un comitato della "Dante" "a Belgrado o in qualche altro centro del Paese amico" (ASDA, 1). Nonostante la forma,⁴ fu il governo a gestire completamente, tramite il ministro italiano a Belgrado Mario Indelli, la formazione del comitato della Dante, in base a precise istanze di carattere politico, dirette al rafforzamento dei legami culturali fra i due paesi nel clima di "amicizia" e di avvicinamento progressivo all'Asse del governo jugoslavo. Fu infatti Indelli a scegliere i nominativi per le cariche del futuro comitato, che la direzione generale della Dante dovette solo ratificare. Il presidente del comitato di Belgrado era Corrado Sofia, corrispondente dell'Agenzia Stefani nella capitale jugoslava; vicepresidente Dante Benedetti; consiglieri Alfio Russo, corrispondente della "Stampa", Alfonso Lequio, direttore dell'Ufficio "Italia-ENIT" di Belgrado, Tiberio Nascimbeni, commerciante, Giovanni Zagrebelski, ispettore della FIAT; cassiere Guido Cantoni, impiegato presso l'ufficio dell'Addetto commerciale italiano (ASDA, 3).

Il comitato della "Dante" di Belgrado era destinato tuttavia ad avere vita breve. Nel settembre 1939, in seguito all'avvio della creazione dell'Istituto di cultura italiana di Belgrado, la sede centrale della Dante aveva "deciso di modificare conseguentemente il programma dell'attività del Comitato locale", in accordo con la Direzione generale degli italiani all'estero (ASDA, 4). In una prima fase si tentò una "coabitazione" fra le due istituzioni: significativamente, il presidente dell'Istituto di cultura italiana di Belgrado, Maver, fu nominato da Felicioni fiduciario della Dante Alighieri per la Jugoslavia (ASDA, 5). Allo stesso tempo, tale scelta evidenziò la posizione subordinata che la Dante assunse rispetto all'Istituto di cultura, conformemente alla volontà governativa e in particolare alle direttive di Ciano. Addirittura, lo stesso presidente della Dante di Belgrado, Corrado Sofia, scrisse a Felicioni che "per ovvie ragioni ritenendo utile che l'Istituto Italiano di Cultura accentri tutta l'attività che è possibile svolgere in questo Paese, mi permetto di esprimere l'avviso che l'ulteriore attività della Dante Alighieri in Jugoslavia sarebbe superflua"

4 Cfr. lo scambio di lettere fra il Ministero degli esteri e la Dante Alighieri (ASDA, 2).

(ASDA, 6). Felicioni inizialmente cercò di mantenere in vita il comitato della Dante, invitando però Corrado Sofia a mettersi in contatto e – praticamente – al servizio di Maver e dell'Istituto di cultura. Così il presidente della Dante scrisse a Maver:

Sentito infatti il parere delle altre competenti Autorità, è opinione e voto fervidissimo di questa Sede Centrale che il nuovo Comitato di Belgrado possa sussistere accanto all'Istituto di Cultura, per sostenere, affiancare ed eventualmente integrare, in posizione subordinata, la sua azione culturale e propagandistica.

Nella Vostra duplice qualità di Presidente dell'Istituto e di nostro Fiduciario, Voi vorrete quindi fissare, di mano in mano che il lavoro andrà sviluppandosi, il settore nel quale la "Dante" potrà, come in molti altri centri dove pure funzionano Istituti di Cultura o dipendenti sezioni, efficacemente servire (ASDA, 7).

Il comitato della Dante sopravvisse ancora per qualche tempo, ma privato di ogni autonomia e possibilità di azione, controllato dall'Istituto di cultura e sorvegliato strettamente da Felicioni, zelante esecutore degli ordini del ministero tendenti a paralizzare sempre più l'attività della società all'estero a beneficio degli Istituti di cultura italiana:

Mi richiamo a precedenti comunicazioni verbali e scritte per confermare oggi la necessità inderogabile che codesto Comitato non proceda in alcun caso all'organizzazione di conferenze e di altre manifestazioni culturali senza il tempestivo e preventivo consenso di questa Sede Centrale (ASDA, 8).

L'Istituto di cultura di Belgrado assorbì nei propri corsi di lingua i circa 300 iscritti ai preesistenti corsi della Dante Alighieri locale, contando in totale, nel giro di poche settimane, circa 900 persone. Avviò poi un corso per giornalisti professionisti, che vide fra i partecipanti un folto gruppo di redattori dei tre principali giornali belgradesi, e contribuì così ad allacciare "le migliori relazioni personali e di collaborazione con l'ambiente della stampa locale" (Cronia, 1958, 707; Romana, 1940, 581-585).

La sconfitta della Francia sembrò offrire all'Italia un'ulteriore possibilità di accrescere la propria penetrazione nell'Europa sud-orientale sostituendosi alla potenza rivale ormai fuori gioco: nell'agosto 1940 il ministro jugoslavo della Pubblica istruzione Korošec, intenzionato ad "intensificare le relazioni culturali tra l'Italia e la Jugoslavia", rese obbligatorio con decreto l'insegnamento della lingua italiana, in luogo di quella francese, nelle scuole medie superiori del paese. Per la scarsità di insegnanti a disposizione, l'insegnamento dell'italiano sarebbe stato effettuato in un primo tempo solo nei ginnasi tecnici di Belgrado, Lubiana, Maribor, Celje, Novi Sad, Kragujevac, Sarajevo e Cattaro. Con lo stesso decreto si autorizzarono le amministrazioni dei banati e di altri importanti centri jugoslavi ad organizzare corsi di lingua italiana nelle scuole di loro giurisdizione (ACS, 21).

5. L'OCCUPAZIONE

Il reggente di Jugoslavia principe Paolo, persuaso dell'impossibilità da parte della Gran Bretagna, che aveva un piccolo contingente in Grecia, di fornire un valido appoggio al suo paese, e convinto parimenti dell'ineluttabilità del dominio continentale dell'Asse, diede il proprio assenso all'adesione jugoslava al Patto Tripartito, firmato a Vienna il 25 marzo 1941 da Cvetković e Cincar-Marković, in presenza di Hitler, Ribbentrop, Ciano e dell'ambasciatore giapponese a Berlino. Dopo il colpo di stato belgradese del 26 marzo, che rovesciò governo e reggenza e portò al potere il generale Simović appoggiato dagli inglesi, Hitler decise di distruggere lo stato jugoslavo. Il 6 aprile iniziò il terribile bombardamento di Belgrado e nei giorni successivi truppe tedesche, italiane e ungheresi occuparono senza eccessivi problemi il regno: il 10 aprile fu presa Zagabria e il 12 Belgrado. Il territorio jugoslavo fu smembrato fra Italia, Germania, Ungheria e Bulgaria. L'Italia, in particolare, ottenne la città di Lubiana, la Carniola interna e inferiore (la cosiddetta "Provincia di Lubiana"); la Croazia, sotto il comando di Pavelić – appena rientrato dall'Italia –, divenne un regno indipendente affidato nominalmente ad Aimone d'Aosta, in realtà spartito fra Germania e Italia, con la cessione a quest'ultima della parte centrale della Dalmazia, fra Sebenico e Spalato, con quasi tutte le isole e le Bocche di Cattaro; il Montenegro fu occupato da truppe italiane e governato da un alto commissario con l'assistenza di una consulta tecnica, composta da maggiorenti locali; il Kosovo, infine, fu annesso alla grande Albania, che a sua volta faceva parte dell'impero italiano (Pirjevec, 1993, 149-152).

Una svolta nella politica di penetrazione culturale italiana in Jugoslavia fu ovviamente impressa dall'occupazione dell'aprile 1941. Questa comportò un grande sforzo organizzativo, che vide in prima linea gli Istituti di cultura italiana, impegnati quali centri principali di diplomazia culturale verso l'*intelligencija* locale. In particolare, il regime fascista riservò una speciale attenzione alla Provincia di Lubiana, seguendo una politica improntata alla concessione di una sorta di "autonomia" culturale, sperando di accattivarsi le simpatie della popolazione tramite una netta differenziazione rispetto alla politica di germanizzazione in atto nella Slovenia annessa al Terzo Reich. Il fine restò in ogni modo quello di una più o meno rapida "assimilazione" degli sloveni. Analogamente procedette il fascismo in Croazia, costituita in stato "indipendente" *ustaša*, sotto la guida di Ante Pavelić. In Croazia l'Italia tentò di portare avanti una politica di penetrazione economica e finanziaria in concorrenza con la Germania, servendosi in particolare della Commissione economica permanente italo-croata, presieduta – dopo l'aprile 1941 – dal conte Volpi, espressione di quei gruppi finanziari ed elettrici che più

avevano appoggiato l'alleanza con la Germania, ma anche la spinta a questa concorrenziale nell'Europa balcanica. Al gruppo Volpi faceva ormai capo la grossa *holding* finanziaria delle Assicurazioni Generali, che aveva costituito uno dei canali portanti della penetrazione del capitale italiano in Jugoslavia dai primi anni Trenta (Sala, 1974, 52-53).

Commissario civile, poi alto commissario per la Provincia di Lubiana, fu nominato il federale fascista di Trieste e consigliere nazionale del PNF Emilio Grazioli, che conservò la carica fino al 15 giugno 1943. Che la scelta di consentire una certa autonomia culturale alla Slovenia fosse strumentale e destinata a rendere più accetta la dominazione italiana presso gli "slavi cattolici", fu cosa messa in chiaro dallo stesso Ciano, secondo cui "il nostro trattamento liberale, confrontato con quello inumano dei tedeschi, dovrebbe attirarci le simpatie dei croati" e "varrà ad ottenerci simpatie nella Slovenia tedeschizzata nella quale si registrano i più cupi soprusi" (Sala, 1967, 76-78). Lo scopo degli occupanti italiani era di italianizzare e fascistizzare l'elemento sloveno della Provincia di Lubiana, seguendo una via più lunga e materialmente meno crudele rispetto a quella dei tedeschi, che già nel 1941 avevano progettato di deportare addirittura un terzo degli sloveni. L'obiettivo della graduale italianizzazione doveva essere raggiunto tramite il bilinguismo nell'amministrazione e nella vita pubblica, l'insegnamento accelerato dell'italiano nelle scuole, l'adozione del saluto romano, puntando in particolare ad una "rigenerazione fascista degli sloveni, specialmente della gioventù" (Ferenc, 1994, 67).

Le linee di fondo di questa strategia di penetrazione culturale, intesa quale strumento di assimilazione graduale di sloveni e croati, e poggiante sul presupposto della comune matrice cattolica e "latina" dei due popoli e dell'Italia, furono esposte il 18 aprile 1941 – quindi il giorno successivo alla capitolazione jugoslava – dal direttore dell'IRCE De Feo al direttore generale della Propaganda Koch. In base a "studi da tempo preparati dal nostro Istituto per la eventualità di una diretta espansione in quelle terre", si delineò un programma ben preciso:

La propaganda in Slovenia e Croazia, nell'attuale momento politico, deve soprattutto tendere a dimostrare l'esistenza nel tempo di reali correnti di simpatia e reciproca comprensione tra l'Italia e detti paesi, correnti accreditate dagli scambi culturali originati dalla situazione geopolitica e turbati talvolta soltanto da forze occulte o distratti dal loro naturale corso da infiltrazioni eterogenee di interessata propaganda straniera.

Dal punto di vista culturale, si sarebbe dovuto mettere in rilievo, tramite pubblicazioni, monografie e quaderni di propaganda, "come le letterature e le culture slovena e croata – dall'Umanesimo in poi – abbiano trovato origine e base essenzialmente nella letteratura e cultura italiana", portando ad esempio figure quali Valvasor, Prešeren, Sommaripa, Lionelli, Gundulić, Quadri,

Buvina, Giorgio Orsini, i Laurana e Giovanni di Trau.

Dal punto di vista storico, poi, si puntò a ripercorrere i classici temi della fratellanza di destino – politico, culturale e religioso – fra i tre popoli, più volte utilizzati nel ventennio dalla propaganda con l'obiettivo di delegittimare l'esistenza stessa dello stato jugoslavo e di gettare le basi per una collocazione di Slovenia e Croazia nell'orbita italiana:

sul campo storico si dovrebbero far risaltare le attività dei rapporti dinastici tra la Croazia e l'Italia per quanto indiretti, la comunanza dei destini per secoli interi tra la Slovenia, la Croazia e il Veneto succubi della stessa politica imperialistica austriaca, la comunanza di religione che separava queste popolazioni completamente dal mondo ortodosso nel quale vivevano gli altri popoli slavi e infine la comunanza di ideali, sullo stesso piano storico-politico e sociale, che accostava ognor più l'Italia, la Croazia e la Slovenia durante il secolo decimo nono (v. guerre napoleoniche, Regno d'Illiria, Regno italico, Prerisorgimento, Risorgimento, Mazzini, Tommaseo).

Anche per quanto riguardava gli aspetti economici e sociali si mirò a "far rilevare l'interdipendenza delle economie slovena e croata con l'economia italiana, più particolarmente del Veneto, della Puglia e del littorale [sic] Adriatico occidentale in genere":

A tal uopo sarebbe utile sottolineare il lungo e tradizionale processo di correnti migratorie di elementi delle campagne finitime italo-slovene e italo-croate dimostrando quale forza d'attrazione ha sempre rappresentato l'Italia per le classi contadine di quelle due razze. Classi che formano la stragrande maggioranza di quelle popolazioni.

Questa forza d'attrazione ha infatti trovato sempre e principalmente origine da quanto l'Italia agricola ha fatto e saputo fare per il miglioramento, potenziamento e progresso del proprio patrimonio terriero, non distogliendo d'altra parte giammai l'occhio dai bisogni, dalle necessità e dagli interessi del contadino e della sua famiglia.

La preparazione di tale opera di penetrazione culturale e propaganda, per mezzo di diverse serie di volumi, fu indubbiamente connotata da una meticolosità che denotò l'interesse del regime a presentarsi in modo "umano", "amichevole" e quasi paternalistico alla popolazione dei paesi occupati. La compilazione dei volumi di propaganda era da affidarsi "esclusivamente" a "specialisti [...] particolarmente esperti di questo determinato settore europeo"; inoltre, si sarebbero inviati nelle due capitali - "soprattutto e urgentemente a Lubiana" - degli osservatori diretti che, "prendendo immediato contatto con la popolazione locale e trovandosi presenti al progressivo sviluppo degli avvenimenti", avrebbero potuto rendersi conto giornalmente "degli umori, dei sentimenti, delle curiosità, dei bisogni e delle esigenze particolarmente interessanti la nostra attuale propaganda".

da", "in stretto contatto e in rapporto con gli Istituti di Cultura" (ACS, 22).

In definitiva, gli stereotipi formulati dalla propaganda nel corso del ventennio, fondanti a loro volta la propria "legittimità" sulle categorie culturali e ideali create dalla produzione scientifica "alta" sull'argomento, furono adoperati massicciamente dopo l'aprile 1941 come strumento di appoggio e complemento all'occupazione politica e militare italiana. Le categorie concettuali di carattere dicotomico basate sull'opposizione occidente-orientale, cattolicesimo-ortodossia, per giungere fino a quella di slavismo "latino" e slavismo "asiatico", erano dunque già pronte per essere utilizzate su vasta scala dalle autorità di occupazione. In un appunto della Direzione generale propaganda, riguardante la penetrazione culturale italiana in Croazia, si consigliava ad esempio di sviluppare i seguenti argomenti:

a) *La Croazia è sempre stata l'esponente della civiltà occidentale verso il sud-est europeo in contrasto col mondo serbo che ha sempre rappresentato, in quella regione, l'irrequieto e instabile slavismo balcanico.*

b) *Influsso negativo di Belgrado che attraendo la civiltà croata nell'orbita dello slavismo balcanico la ha allontanata dall'occidente.*

c) *Come l'Italia, nel periodo della prevalenza serba, abbia stretto i legami con la nazione croata – paese di civiltà europea – e si sia adoperata per la sua indipendenza* (ACS, 23).

La propaganda italiana, oltre a concentrarsi sulla Provincia di Lubiana - il cui Istituto di cultura, ormai in territorio italiano, passò in gestione dal Ministero degli esteri a quello della Cultura popolare (ACS, 24), che inviò come suo rappresentante presso l'Alto commissariato della Provincia di Lubiana il giornalista Umberto Nani (ACS, 25) - guardò con grande interesse alle possibilità offerte dalla creazione della nuova Croazia "indipendente". Strumento principale deputato a questo scopo, accanto all'Istituto di cultura italiana di Zagabria, fu l'ufficio ENIT, situato nel centro della città, che si propose di "iniziare una intensa propaganda libraria non solo a Zagabria, ma in tutta la Croazia mediante inserzioni sui giornali, spedizioni a Biblioteche, Istituti, Librerie, Centri culturali di opuscoli di propaganda, di cataloghi e di tutte le altre pubblicazioni che il Ministero della Cultura Popolare e codesto Istituto [l'IRCE] riteranno opportune" (ACS, 26). Inoltre, nel novembre 1941 l'Istituto di cultura italiana di Zagabria stava organizzando sezioni e delegazioni nei principali centri della grande Croazia e precisamente a Karlovac, Sarajevo, Banja Luka, Osijek e Ragusa (ACS, 27). Già dal maggio, comunque, il direttore dell'Istituto aveva "dato istruzioni ai professori della missione per la compilazione di articoli da inviarsi alla stampa locale", pregando a questo proposito la Direzione generale per la propaganda del Ministero della cultura popolare di inviargli "ritagli di articoli da adattarsi per la stampa locale o articoli origi-

nali sulle realizzazioni del Regime e sull'ordinamento dello Stato Fascista" (ACS, 28).

Nani aveva assegnato all'Istituto di cultura di Lubiana un compito ben preciso nel quadro del nuovo assetto della Slovenia occupata:

l'Istituto di cultura potenziato, integrato da conferenze dei maggiori scrittori italiani, noti al pubblico sloveno (Papini, Arcari, Gemelli etc.) da concerti, e da una ben fornita Biblioteca circolante etc. potrebbe diventare un centro di intensa propaganda linguistica e quindi nazionale in quanto la provincia di Lubiana, nonostante la sua annessione all'Italia, rimarrà per parecchio tempo, una entità linguistica e culturale autonoma, che soltanto mediante un'intelligente e attiva propaganda potrà essere, se non assorbita, almeno inquadrata culturalmente nel complesso statale (ACS, 29).

Con l'occupazione della Slovenia, numerosi accademici italiani, slavisti ma non solo, fecero a gara per contribuire ad una riuscita politica culturale dell'Italia verso quel paese, che essi conoscevano molto bene grazie ai loro studi, contribuendo in tal modo al complesso della politica di occupazione. Oltre ad impegnarsi all'interno di istituzioni quali l'Istituto di cultura italiana, questi studiosi presero attivamente parte alle politiche di "bonifica culturale" attuate dal regime nel paese occupato: la "Commissione per la revisione dei libri da usarsi nelle scuole della Provincia di Lubiana", istituita con ordinanza dell'alto commissario Grazioli l'8 agosto 1941, fu presieduta da Giovanni Maver e composta da Attilio Budrovich, Enrico Damiani, Attilio Depoli, Luigi Salvini ed Urbano Urbani (AM, 2).

Pur non potendo vantare, diversamente dagli alleati tedeschi ed ungheresi, legami etnici e culturali con i territori sloveni annessi, le istituzioni di propaganda italiane elaborarono generiche considerazioni storiche, con richiami alla Repubblica di Venezia, alla Contea di Gorizia, al Patriarcato d'Aquileia, al Ducato del Friuli e alle Province Illiriche dell'Impero romano. La creazione della Provincia di Lubiana doveva servire, nei piani di Mussolini, per tentare di ridimensionare l'ingombrante alleato tedesco in una regione storicamente sottoposta all'influenza germanica. Una presenza italiana tra le province austriache, l'Ungheria e la Croazia indipendente, avrebbe frenato le velleità, presenti negli ambienti di Berlino, Budapest e Zagabria, di ricostituire un rinnovato Impero austro-ungarico sotto protezione tedesca. La Provincia di Lubiana doveva rappresentare quindi una sorta di appendice del Regno d'Italia spinta nel cuore della Mitteleuropa a salvaguardia degli interessi italiani e delle terre "irredente" contro le aspirazioni revisionistiche tedesche, ungheresi e croate (Cuzzi, 1998, 25, 27).

L'alto commissario per la Provincia di Lubiana Grazioli, in linea con le direttive governative, mise in atto inizialmente una politica di stampo paternalistico, sia riguardo l'ambito dell'assistenza, sia riguardo quello

dell'istruzione. Gli sloveni, cittadini di serie B in quanto privi della cittadinanza italiana, avrebbero dovuto godere dei diritti che il regime riservava agli italiani, per persuadersi che l'annessione rappresentava un salto di qualità verso la civilizzazione dopo secoli di "feudale" dominio asburgico e decenni di "barbaro" giogo serbo. In particolare, sia l'Alto commissariato che il governo prestarono molta attenzione al campo educativo ed universitario, con un attento vaglio di insegnanti e docenti impiegati nelle scuole, negli istituti e nell'Università. Molti docenti, formati sotto l'Impero asburgico, avevano mantenuto una profonda ostilità verso gli italiani e soprattutto l'Università di Lubiana era considerata il centro nevralgico del ceto intellettuale partigiano. Nel novembre 1941 il Comando dell'XI Corpo d'armata comunicò che gli insegnanti sloveni, "infervorati propagandisti [...], basano la loro propaganda perfino sui libri di testo che nelle scuole elementari sono ancora quelli del vecchio regime e che nelle scuole medie e superiori dovrebbero essere più attentamente esaminati dalle nostre autorità". Ancora, nella riunione del 17 settembre 1942 tra il generale Robotti e l'alto commissario, il comandante dell'XI Corpo d'armata ribadì che "il nostro nemico è costituito dall'*intelligenza* di Lubiana". Parallelamente all'opera di revisione dei libri di testo e di epurazione del personale insegnante, il regime volle potenziare le strutture educative della Provincia, per impedire che la loro carenza potesse divenire un focolaio di più estese proteste contro le nuove autorità. Il 17 agosto 1941 un regio decreto istituì un nuovo istituto ginnasiale a Lubiana e il 9 settembre Grazioli richiese e ottenne dal Ministero dell'educazione nazionale la fornitura per la biblioteca universitaria di Lubiana di opere di cultura italiana, pubblicazioni, atti, rendiconti e memorie di accademie e istituti scientifici e degli atti pubblicati da dicasteri, dal Consiglio nazionale delle ricerche, dall'Istituto centrale di statistica e dagli altri enti statali. Lo stesso Mussolini seguì con attenzione e appoggiò l'operazione politico-culturale di Grazioli.

Nell'ambiente universitario di Lubiana, gli italiani poterono avvalersi di un ristretto ma molto attivo gruppo sloveno collaborazionista e dichiaratamente fascista, che aveva visto nell'annessione all'Italia l'inizio di una nuova era, in cui la Slovenia sarebbe entrata a far parte del Nuovo ordine europeo. Principale referente di questi intellettuali fu il sacerdote gesuita Lambert Ehrlich, docente di teologia all'Università di Lubiana, che verso la metà degli anni Trenta aveva fondato presso l'ateneo il movimento politico clericale e corporativo "Straža v Viharju" (Guardia nella Tempesta), cercando di organizzare tutti gli studenti e i docenti cattolici soprattutto in funzione anticomunista e, in generale, contro "i liberi

pensatori, i massoni e i bolscevichi" (Cuzzi, 1998, 48-50, 67, 73-74). I docenti universitari filoitaliani provenivano dalla Guardia nella Tempesta e dall'Azione cattolica universitaria. Nonostante tutto, però, la grandissima parte degli studenti era antitaliana: nella primavera e nell'estate 1942 le autorità di occupazione erano decise a spedire quanti più studenti possibile nei campi di concentramento (Ferenc, 1994, 78-79). Nell'agosto 1942, Grazioli comunicava al Ministero dell'Interno il suo "programma di attività" per la provincia di Lubiana, rivelando una decisa svolta in senso repressivo nei confronti della popolazione slovena: "linea di condotta 'durissima' nei riguardi degli sloveni, sino a quando non saranno tangibili e provate le manifestazioni di ravvedimento, e molto dura anche in seguito". Riguardo gli universitari, ritenuti elementi irrecuperabili, l'offensiva di Grazioli fu lanciata a tutto campo:

il numero degli iscritti è stato ridotto a meno di un terzo in seguito all'ordinamento che vieta l'iscrizione ai giovani non nati e pertinenti il 1° aprile 1941/XIX a questa provincia. Le tasse sono state raddoppiate, e ciò costituirà altra remora per l'iscrizione.

La quasi totalità degli studenti trovasi internata.

Usare largamente della facoltà di revocare l'iscrizione ad elementi indesiderabili.

L'Università potrà così "vivacchiare" in attesa che venga risolta definitivamente la questione, a vittoria conseguita, quando si potrà determinare quale "funzione italiana" potrà disimpegnare nei Balcani.

Creare un "ispettorato per gli studi universitari" in modo che l'ispettore stesso possa essere "di fatto" il Rettore dell'Università.⁵

Riferendosi alle attività culturali italiane, Grazioli voleva potenziare l'Istituto di cultura italiana di Lubiana, "che svolge deficiente attività", "continuare nel più scrupoloso controllo di tutte le varie istituzioni culturali slovene, riducendone gradualmente il numero e le attività ed avviandole a proficua opera di collaborazione", e "intensificare i corsi di lingua italiana e la diffusione di nostri libri" (Ferenc, 1994, 498-502).

La creazione della Croazia ustaša fu considerata una risorsa da sfruttare per la penetrazione culturale italiana, che, appoggiandosi alle nuove istituzioni culturali create dal governo di Pavelić nel clima del "risveglio" del popolo croato affrancatosi dal "giogo" serbo, sperava di estromettere in qualche modo i tedeschi dall'area:

Con la realizzazione delle vitali aspirazioni della nazione croata conseguite mediante la fondazione del nuovo stato, la cultura nazionale acquista un più forte significato e un maggiore sviluppo. Oggi la letteratura croata e con essa la musica, le belle arti, il teatro, l'arte popolare croata sono liberi e trovano la via aperta ad un

5 Doc. 97, Grazioli al Ministero dell'interno, *Relazione dell'A.C. Grazioli sul programma di attività nella provincia di Lubiana*, Lubiana, 24 agosto 1942 (Ferenc, 1994, 498-502).

continuo, progressivo sviluppo. A tale ramo della vita nazionale croata il governo ustascia attribuisce una particolare importanza già confermata dalle notevoli provvidenze già adottate al riguardo. Si è infatti istituita l'Accademia croata delle scienze, l'Università croata potrà finalmente lavorare senza ostacoli, nuove basi hanno ottenuto il Conservatorio di musica e l'Accademia delle Belle Arti.

Tale situazione poteva offrire, nei progetti della propaganda italiana, una grande possibilità di accrescere la propria influenza: "la tendenza dei croati ad avvicinarsi alla letteratura italiana intesa quale espressione viva ed efficace dei valori spirituali del nostro paese" era sempre stata alla base delle "aspirazioni culturali del popolo croato", anche quando "le relazioni politiche tra l'Italia e l'ex Regno di Jugoslavia apparivano difficili". In definitiva, si ribadiva, "mentre Belgrado subiva ed assimilava l'influenza culturale francese, la Croazia teneva gli sguardi costantemente rivolti alla cultura italiana e a quella tedesca".

Oggi che felici circostanze politiche e militari hanno determinato la creazione dello Stato Indipendente di Croazia il quale, se non altro per necessità di cose, non può esimersi dal subire la nostra influenza, tale desiderio dianzi accennato dovrebbe essere sfruttato al massimo da parte nostra soprattutto in considerazione di quelli che potranno essere domani i vantaggi derivanti oltre che nel campo dello spirito anche in quello della politica (ACS, 30).

Nel periodo 1941-43 il coinvolgimento di slavisti nell'attuazione dei programmi di penetrazione culturale e propaganda italiana nella ex Jugoslavia fu intenso e portò alla pubblicazione di alcuni studi, dove rigore scientifico e zelo propagandistico fascista si intrecciavano in modo ambiguo e inestricabile. Uno strumento in tal senso fu la collana "Stelle dell'Orsa", promossa dall'IRCE e diretta da Luigi Salvini, allora ispettore del Ministero dell'educazione nazionale, e da Sanminiatielli, della Dante Alighieri, che diffuse pubblicazioni relative ai paesi dell'Europa orientale. Nel caso della Croazia, Salvini aveva offerto all'IRCE la propria disponibilità a curare tre volumi, di cui due dedicati ai maggiori narratori croati, "inserendo naturalmente anche brani di personalità che sono ad un tempo espressione dell'attuale politica e cultura croata", e un terzo alla poesia croata contemporanea (ACS, 31). Tale iniziativa editoriale, che si appoggiava al Ministero dell'educazione nazionale, fu prontamente approvata dal Ministero della cultura popolare, che finanziò l'operazione, convinto che in questo modo sarebbero stati "interessati e simpaticamente lusingati il notevolissimo numero di scrittori che la creazione dello Stato ha proiettato in tutti i principali posti di comando della vita non solo culturale ma politica" (ACS, 32).

La Germania, che pur aveva lasciato all'Italia una sovranità nominale sulla Croazia, vedeva nello stato di

Pavelić un proprio satellite, similmente alla Slovacchia, considerandolo uno strumento per espandere l'influenza tedesca verso Sud-est. La Croazia costituiva in definitiva un elemento essenziale del *Donauraum* tedesco, un'area di diretta influenza politica, economica e culturale, nucleo centrale dell'idea di *Mitteleuropa* da restaurare sotto la guida del Terzo Reich, in base agli studi dei geopolitici del regime. Riviste specializzate quali "Südost-Echo" avevano sostenuto in modo chiaro e rilanciato le argomentazioni basate sulla radicale differenza esistente tra "barbarie" serba e "civiltà" croata: un tema sfruttato in modo analogo dalla pubblicistica e dalla propaganda italiana. Se i tedeschi ribadivano, come gli italiani, che i croati avevano "conservato per secoli nell'area sudorientale l'estremo spalto dell'occidente, mentre la Serbia tentò invano di superare lo stadio della barbarie, come ha mostrato il fulmineo crollo della Jugoslavia" (Bauer, 1941, 62, cit. in Collotti, 1974, 45), la propaganda del Reich andava ancora più in là, oltrepassando il discorso della superiorità culturale e spingendosi verso argomentazioni di carattere biologico-razziale. Come affermò Hitler nei suoi *Tischgespräche*:

Se i croati facessero parte del Reich, avremmo in loro dei fedeli ausiliari del Führer tedesco come guardie di polizia delle nostre marche. Non bisognerebbe tuttavia trattarli come li trattano attualmente gli italiani. I croati sono un popolo fiero. Dovrebbero essere legati direttamente al Führer da un giuramento di fedeltà. Quando Kvaternik è alla mia presenza, ho dinanzi agli occhi il tipo del croato così come l'ho sempre conosciuto, in-crollabile nelle sue amicizie, legato per sempre dal suo giuramento. I croati ci tengono molto a non essere considerati slavi. Secondo loro discendono dai Goti. Il fatto che parlano una lingua slava non sarebbe che un accidente (Hitler, 1954, 103, cit. in Collotti, 1974, 45).

6. CONCLUSIONE: LA SUBALTERNITÀ ITALIANA

La propaganda culturale italiana filocroata, tanto ben congegnata dall'IRCE, si urtò con l'atteggiamento ottuso e arrogante delle autorità italiane di occupazione, che spesso videro anche nei croati niente più che degli "slavi", senza troppe sottili distinzioni riguardo le categorie di "latinità" e "cattolicità". Come affermò il potente e famigerato prefetto di Fiume Temistocle Testa, il popolo croato "ogni giorno di più sta[va] dimostrando di essere quello che è sempre stato, cioè una razza inferiore che deve essere trattata come tale e non da pari a pari" (Sala, 1974, 69).

Era evidente che, per quanti sforzi la propaganda italiana facesse in Croazia, il regime ustaša, sempre più succube dei nazisti e risentito nei confronti dell'Italia dopo l'occupazione militare ordinata da Mussolini della zona smilitarizzata della Dalmazia, dell'Erzegovina, della Krajina bosniaca, della Lika e del Kordun nel-

l'agosto 1941, si era gettato completamente nelle braccia del Terzo Reich (Pirjevec, 1993, 163). In una nota del Ministero degli esteri si rilevò come negli opuscoli di propaganda stampati e distribuiti dagli ustaša in occasione dell'anniversario della proclamazione dello stato indipendente croato, "si mette[va] in evidenza l'appoggio accordato ai croati da parte tedesca" e "non [veniva] menzionata in alcun modo l'Italia e l'opera che essa ha svolto e svolge tutt'ora in Croazia". Di fronte a questa realtà, l'apparato propagandistico italiano non brillò sicuramente in fantasia e, non potendo contrapporsi direttamente ai tedeschi, si limitò a riproporre un logoro armamentario ideologico che aveva ben poche possibilità di sortire effetti concreti:

Di fronte a manifestazioni propagandistiche di questo genere che deliberatamente ignorano il contributo dell'Italia alla causa dell'indipendenza croata, si sottopone a codesto Ministero la eventualità che attraverso la diffusione di volantini o altre forme propagandistiche ritenute opportune siano da parte nostra sviluppati e illustrati alcuni aspetti della situazione che presentemente si verifica in Croazia come, ad esempio: il malessere delle popolazioni soggette ai ribelli; l'amore dei popoli balcanici per la casa e la famiglia in contrasto con l'irrisione comunista per tali sentimenti; il benessere del popolo italiano in contrasto con le privazioni alle quali è sottoposto il popolo russo; il desiderio italiano di veder pacificati tutti gli abitanti della Croazia senza distinzione di razza o di religione (ACS, 33).

A proposte di questo tipo, che manifestavano fra l'altro il disappunto italiano per la politica di sterminio attuata dagli ustaša nei confronti dei serbi, che comprometteva la stabilità della regione, la propaganda italiana affiancò pubblicazioni di carattere più dotto, dirette alla classe intellettuale, anch'esse nondimeno datate, basate sui vecchi stereotipi forgiati nel corso del ventennio attraverso un sincretismo fra miti risorgimentali e miti clerico-nazionalisti. Tuttavia, la retorica risorgimentale, utilizzata a piene mani dalla pubblicistica accademica nel corso del ventennio e anche prima, si rivelò un discreto strumento di propaganda – senza bisogno di eccessivi adattamenti – a disposizione del regime, nel suo tentativo, in parte riuscito, di catturare il consenso delle *intelligencije* dei paesi dell'Est, anche durante l'occupazione dell'Asse:

Da quando i croati entrarono a far parte dello "Orbis Romanus", la via della Croazia fu fissata per tutti i tempi. Roma, il Cattolicesimo, la civiltà d'Occidente: queste sono le forze che crearono la Croazia; queste sono le forze che le hanno permesso di resistere all'avversità di un duro destino per molti secoli; queste sono le forze originarie per cui anche oggi la Croazia si sente legata all'Italia (ACS, 33, Engely, G.: "Nella luce di Roma").

Il Montenegro, sotto occupazione italiana, si rivelò fin dall'inizio difficile da gestire: il 13 luglio 1941, la resistenza, guidata dai comunisti di Milovan Djilas, favorì

l'avvio di un esteso movimento popolare antitaliano, che condusse in pochi giorni alla liberazione di tutto il paese, ad eccezione dei maggiori centri urbani. La repressione italiana fu feroce e si risolse con il ristabilimento del controllo sulla regione entro la metà di agosto (Pirjevec, 1993, 156-57). Il commissario civile del governatorato del Montenegro Guglielmo Rulli aveva quindi concepito un programma di penetrazione culturale italiana allo scopo di conquistare alla "cultura latina" l'*intelligencija* locale, sperando in tal modo di aprire una via al consenso, dopo il momento della repressione militare dell'estate:

In questo territorio esiste, in una percentuale elevatissima, l'elemento colto (studenti, professionisti ed intellettuali in genere) in parte imbevuto di comunismo, in parte, se non contrario, verso di noi diffidente.

È pertanto opportuno, prima di accentuare la propaganda essenzialmente [sic] politica già in atto, attirare verso la nostra cultura l'elemento intellettuale montenegrino mediante una lenta, metodica e cauta azione attuata col metterlo in grado di leggere libri italiani di elevata cultura, riviste italiane di cultura od in ogni modo fra le più elevate, ed ottimi romanzi italiani.

In ciò si è facilitati dai seguenti fattori:

1°) dall'occupazione non circolano più libri nuovi né croati né stranieri.

2°) il montenegrino è lettore assiduo ed attento.

3°) gran parte dei montenegrini parlano ormai un pò [sic] di italiano e sono per loro natura portati ad apprendere facilmente le lingue.

4°) l'impossibilità, al momento, di una diffusione di opere provenienti dall'Estero.

Rulli chiedeva quindi l'invio di romanzi, saggi e periodici di carattere non politico, che avrebbero potuto contribuire efficacemente a formare una corrente di simpatia fra questo popolo, tenuto sinora lontano dalla intelligenza latina e proiettato verso quella slava, e la nostra cultura, creando così il presupposto necessario per attuare, in un secondo momento, un'attiva azione di propaganda della nostra dottrina e dei nostri principi politici (ACS, 34).

Una rilevante iniziativa culturale e propagandistica fu realizzata dall'Italia in Montenegro nella primavera del 1943, proprio in coincidenza con il divampare degli scontri con la resistenza partigiana al comando di Tito, che aveva allora spostato il proprio gruppo operativo nella zona montagnosa e selvaggia del Durmitor, tra Montenegro, Erzegovina e Bosnia (Pirjevec, 1993, 177). Nell'aprile 1943 venne infatti pubblicato il primo numero di "Durmitor", "mjesečna kulturna revija – rivista mensile di cultura", il cui titolo si riferiva alla "più alta montagna di questo paese [...] assunta a simbolo di attività dello spirito", che – curiosamente – era proprio la zona allora controllata dai partigiani. La rivista era concepita quale estremo tentativo di attirarsi le simpatie della popolazione locale: fu pubblicata in serbo, tranne

qualche articolo di carattere locale in italiano, e – si sottolineava nel progetto – "pur avendo in ultima analisi finalità politiche [la rivista] dovrebbe evitare anche nel frontespizio qualsiasi anche lontana allusione di genere prettamente politico" (ACS, 35):

I lettori vedranno fin da questo primo numero che il nostro scopo principale è quello di uno scambio fra la cultura italiana e quella montenegrina, e cioè una più intima conoscenza e comprensione fra i due Paesi che il destino della storia ha posto più volte in contatto. Nello stesso tempo, intendiamo offrire ai lettori, con la varietà e l'interesse degli argomenti, qualche ora di utile svago e di serena meditazione (ACS, 36).

Nello stesso periodo l'Italia tentò di giocare la carta della cultura anche in Bosnia – parte della grande Croazia –, dove il predominio tedesco era incontrastato sul piano politico, economico e militare, con la sezione di Sarajevo dell'Istituto di cultura italiana di Zagabria, che iniziò le proprie attività il 10 gennaio 1943, sotto la direzione del professor Luigi Vigliani. Alla conferenza inaugurale sugli scavi della città romana di Stobe, tenuta dal professor Jože Petrović, direttore del museo archeologico di Sarajevo e "largamente noto nel mondo internazionale degli studiosi d'archeologia, di numismatica ed in genere degli storici" (ACS, 37), presenziavano le maggiori autorità civili, militari e religiose locali, compresi il generale tedesco Johann Fortner, il generale croato Mihajlo Lukić, il direttore di polizia Petar Petković, il segretario del fascio Corrado Armieri, il capitano ustaša Gogala, il guardiano del convento di S. Antonio, fra Branko Krilić, il segretario della provincia francescana, fra Vitomir Jelčić. Nel corso della manifestazione fu esaltata dal direttore Vigliani – come di consueto – l'importanza della collaborazione culturale tra i croati e gli italiani, ricordando *il tempo antico quando i croati e gli italiani erano, come lo sono oggi, legati da vincoli culturali e d'amicizia che hanno contribuito al progresso dei due popoli, i quali nella Nuova Europa assumeranno, assieme agli altri popoli culturali [sic], il posto corrispondente.*

"Inaugurando le manifestazioni culturali dell'Istituto di Cultura Italiana di Sarajevo", riportava il locale "Novi List", "il Console Generale d'Italia ha terminato il suo discorso con le parole: 'Za Dom Spremnii!', 'Evviva il Poglavnik', 'Evviva il Duce', 'Heil Hitler', parole che i presenti hanno accolto in piedi e con la mano destra tesa" (ACS, 38).

Inoltre, si mise in campo una nuova edizione bilingue del preesistente settimanale "Rinascita" ("Preporod"), che – scriveva il console generale italiano a Sarajevo – "costituisce una felice innovazione nei nostri rapporti culturali colla Croazia":

Il nuovo ebdomadario italo-croato [...] potrà servire mirabilmente nella sua nuova forma alla diffusione non solo della nostra lingua e letteratura ma dei principi culturali, sociali e politici italiani – che debbono soste-

nere in questo momento l'accanita concorrenza dei loro confratelli tedeschi – che tendono a spandersi attraverso una ben organizzata opera di pubblicità. In genere si può affermare che la pubblicità tedesca in Croazia attraverso i vari giornali in lingua tedesca che qui si pubblicano – la diffusione della stampa del Reich – i documentari cinematografici e la radio – i manifesti di propaganda – stia nel rapporto di dieci ad uno colla pubblicità italiana (ACS, 39).

Il quadro reale dei rapporti di forza italo-tedeschi in Bosnia – così come in tutta la "grande Croazia" – nella primavera del 1943, fu fornito in un lucido rapporto del console a Sarajevo Paolo Alberto Rossi, che merita riportare largamente:

Il metodico controllo tedesco cui nulla sfugge aumenta la sua presa sulla stampa e su tutti gli organi che possono direttamente od indirettamente servire la causa della "collaborazione" tedesco-croata com'è ufficialmente denominato il diretto dominio tedesco in Bosnia!

Nell'ufficio statale della propaganda di Serajevo – alle dipendenze della direzione generale della propaganda stanno in permanenza ufficiali della Gestapo che esercitano implacabile censura sull'attività dell'ufficio che a sua volta censura quella dei giornali, dei circoli, della radio, ecc. A proposito di attività propagandistica recentemente è apparso un decreto di questa direzione generale della Polizia che prescrive la preventiva presentazione alla predetta Polizia del testo di tutte le conferenze, discorsi celebrativi ecc. di qualsiasi genere. Non so, e mi astengo dal chiederlo, se tali misure si applicano anche alle istituzioni straniere come Istituto di Cultura, Fascio ecc.

Indizi dell'aumentata influenza tedesca e della conseguente diminuzione della nostra, si sono avuti nella accresciuta difficoltà che incontra la nostra modesta penetrazione nella stampa locale fatta attraverso contatti personali che mantiene il Consolato Generale con questo e quel redattore e giornalista! Alcuni articoli passati dal servizio stampa di questo Consolato Generale e che nel passato venivano accolti sono stati inesorabilmente cestinati (ad esempio l'articolo per il ventennale dell'aeronautica fornito dalla R. Missione militare di Zagabria).

[...] Accanto alla cronaca locale della celebrazione del 2° annuale [dell'indipendenza croata] i giornali pubblicarono un esteso notiziario delle manifestazioni di provincia, dando particolare risalto a quelle dell'Erzegovina e della Dalmazia – il cui notiziario era inquadro dal titolo ammonitore (per chi?) "I tempi passati non torneranno – Mai più i nostri nemici saranno padroni della Croazia" [sic]. I soggetti della propaganda sono stati oltre la celebrazione anzidetta la costituzione di una divisione tedesca S.S. con elementi bosnici [sic] – "le cui gloriose tradizioni austriache saranno continuate e superate dalla nuova formazione" (ACS, 40).

Nel maggio 1943, all'Italia non restava che accettare

la situazione imposta dal Terzo Reich. Un patetico comunicato del console a Sarajevo mise in luce il totale fallimento della politica di potenza del fascismo italiano:

Allo scopo di assicurare come cerco di fare una almeno formale equiparazione del nostro paese alla Germania nelle numerose celebrazioni e manifestazioni organizzate in questo importante centro sia dalle autorità tedesche che croate – occorre a questo Consolato Generale poter disporre di un certo numero di bandiere e labari tricolori. [...]

Negli addobbi e nelle parate che accompagnano simili celebrazioni spiccano sempre numerose bandiere e labari del Reich – opportunamente distribuiti dagli organi di propaganda tedesca – mentre mancano quasi sempre per assoluta deficienza e non per cattiva volontà degli organizzatori – un equivalente numero di simboli italiani, bandiere, fasci, quadri del Duce, ecc.

Detto materiale d'ornamento che integrerebbe utilmente l'attività propagandistica – che questo Consolato Generale si sforza di svolgere per tenere viva, nonostante l'occupazione ed il controllo tedesco – la nostra influenza, dovrebbe essere fornito a questo Consolato Generale con cortese sollecitudine (ACS, 41).

D'altronde, la situazione in cui si trovavano le forze di occupazione italiane nel maggio 1943, preludio alla tragica catastrofe che si sarebbe verificata nel settembre successivo in tutto il settore balcanico, era descritta in un rapporto del generale dei carabinieri Pièche, inviato

dal Comando supremo e dal Ministero degli esteri con compiti di informazione e coordinamento dell'azione anticomunista nei Balcani, con le seguenti chiare parole:

I tedeschi presidiano ormai Zagabria e i centri più importanti non occupati dai partigiani. Esercito, polizia, poste, telegrafi, telefoni, ferrovie, ordine pubblico, tutto è ormai controllato dai tedeschi i quali agiscono come se fossero in casa propria senza nemmeno consultare, nel maggior numero dei casi, le autorità croate o quelle italiane (Sala, 1974, 75).

Ultimo atto della diplomazia culturale tra la Croazia di Pavelić e l'Italia di Mussolini fu la proposta del governo di Zagabria di creare un Istituto di cultura croato a Roma - "Institutum Croaticum" -, "volendo sempre più intensificare le secolari relazioni culturali fra le due nazioni amiche ed alleate" (ACS, 42). Il 20 agosto 1943, quasi un mese dopo la destituzione di Mussolini e a meno di tre settimane dall'armistizio, la Direzione generale per gli scambi culturali del Ministero della cultura popolare diede parere favorevole al progetto, "per considerazioni politiche generali" (ACS, 43).

Il fallimento della diplomazia culturale italiana in Jugoslavia non fu in definitiva causato da una sua intrinseca inadeguatezza, quanto fu il riflesso e la conseguenza del fallimento complessivo della politica di potenza fascista verso l'Europa danubiano-balcanica dal punto di vista politico, economico e militare, e della sua subalternità all'iniziativa del Terzo Reich.

ITALIJANSKA KULTURNA DIPLOMACIJA V JUGOSLAVIJI MED FAŠIZMOM

Stefano SANTORO

IT-34135 Trieste, Via dei Giacinti, 4

e-mail: steff_ts@yahoo.com

POVZETEK

Avtor se v svojem članku ukvarja z vprašanjem prodora italijanske kulture s pomočjo njene diplomacije v Jugoslavijo med obema svetovnjima vojnoma. Poudarja politično funkcijo, ki jo je le ta prevzela. Propaganda je predstavljala sestavni del prodora italijanske kulture in je bila hkrati "kultura" in "propaganda". S pomočjo usklajenega sodelovanja italijanskih intelektualcev – posebno tistih, ki so se ukvarjali s slavistiko – z italijansko diplomacijo, se je uresničeval ta celovit načrt, ki je bil usmerjen na Balkan, predvsem v Jugoslavijo. Ta plan se je okreplil v 30. letih in je dosegel vrhunec po okupaciji aprila 1941. Prodoru italijanske kulture, ki je bila vezana na politični in ekonomski prodor, je predstavljal vse močnejšo konkurenco Tretji Rajh. Italija je bila do konca leta 1942 izločena iz igre, saj je bila njena podrejena vloga na Balkanu že povsem jasna.

Orodje, ki ga je uporabljala Italija za prodor svoje kulture z namenom pridobiti si konsenz jugoslovanske inteligencije, je bilo osnovano predvsem na "latinstvu". Ta misel, ki sega v Risorgimento, je postala neke vrste simbol, na kateri so osnovali politično moč Italije od nacionalizma do fašizma. "Latinstvo", ki je po Mazziniju predstavljalo pravico Italijanov, da se postavijo kot duhovni vodje v imenu Rima, v primerjavi z drugimi "zatiranimi" narodi Vzhodne Evrope, je bilo ponovno uporabljeno v kontekstu nacional-fašistične miselnosti, očiščene od zadnjih ostankov demokracije, kot opravičilo za hegemonistične ambicije Italije. Od polovice 30. let se je propagandna ideološkega značaja, ki je temeljila na povečevanju delovanja režima in korporativizma, obogatila z mitom "latinstva".

Italijani, ki so se ukvarjali s slavistiko med obema vojnoma, so se osredotočili na nenehno iskanje skupnih latinskih in "italskih" korenin pri vzhodnoevropskih kulturah, predvsem kar je zadevalo Jugoslavijo. Cilj teh raziskovanj je bil opozoriti na vlogo, ki jo je imela Italija v stoletjih pri civilizaciji Slovencev, Hrvatov in Srbov: politično ozadje teh argumentacij je bilo jasno. Kulturo so vedno bolj uporabljali za doseg političnih ciljev in hkrati krepili italijansko revizionistično politiko. Poudarjali so podobnost med Slovenci, Hrvati in Italijani, kar zadeva "katoličanstvo", "latinstvo" in "zahod" ter ugotavljali radikalne delitve v primerjavi s Srbi, "pravoslavci", "bizantinci" in "orientalci". Isto ideološko in propagandistično orodje je bilo nato načrtno uporabljeno med italijansko okupacijo Jugoslavije z namenom nuditi osnovo za združitev slovenske in hrvaške inteligencije pod režimom italijanskega okupatorja.

Ključne besede: italijanska kulturna diplomacija, propaganda, fašizem, slavisti, Italija, Jugoslavija

FONTI E BIBLIOGRAFIA

ACS, 1 – Archivio Centrale dello Stato, Roma (ACS), Presidenza del Consiglio dei Ministri (PCM), 1921, b. 623, fasc. 3/17, n. 1736, Missioni e viaggi politici, commerciali, scientifici, geografici, sportivi, ecc. - pubblicazioni relative.

ACS, 2 – ACS, PCM, 1923, b. 708, fasc. 3/7, n. 620, Ditte, Aziende, stabilimenti industriali, Associazioni di carattere industriale e commerciale.

ACS, 3 – ACS, Ministero della Cultura Popolare (MCP) Gabinetto (Gab.), Accordo culturale fra il Regno d'Italia e il Regno di Jugoslavia (progetto predisposto dal Governo italiano), allegato ad Appunto per la direzione generale della propaganda, Roma, 7 dicembre 1937, firmato dal capo di Gabinetto Luciano, b. 13, fasc. 151, Accordo culturale italo-iugoslavo, sf. Accordo culturale italo-iugoslavo.

ACS, 4 – ACS, MCP, Direzione Generale per i Servizi della Propaganda (DGSP), Mondadori a Alfieri, Milano, 28 giugno 1938, b. 142, Jugoslavia 1938, fasc. Diffusione del libro italiano in Jugoslavia. Casa Editrice "St. Kugli" di Zagabria, 1938.

ACS, 5 – ACS, MCP, DGSP, Celesia a De Feo, Roma, 9 luglio 1938; De Feo a Celesia (stralcio), Roma, 18 luglio 1938; Celesia alla Casa Editrice "A. Mondadori", Roma, 14 luglio 1938, b. 142, Jugoslavia 1938, fasc. Diffusione del libro italiano in Jugoslavia. Casa Editrice "St. Kugli" di Zagabria, 1938.

ACS, 6 – ACS, MCP Gab., b. 321, fasc. 1, sf. 1. I (1938-1940). Schema di regio decreto contenente norme per l'attuazione del R. Decreto-legge 27 gennaio 1938, n. 48, relativo alla costituzione dell'Istituto Nazionale per le relazioni culturali con l'Estero.

ACS, 7 – ACS, MCP, DGSP, il Ministero degli esteri (firma illeggibile) al Ministero della cultura popolare, all'Ambasciata a Berlino e all'IRCE, Roma, 22 dicembre 1939, b. 144, Jugoslavia. Belgrado. Il parte, fasc. Pratiche varie – Belgrado, sf. Belgrado. Propaganda culturale tedesca – Mostra del libro tedesco.

ACS, 8 – ACS, MCP, DGSP, Benedetti al Ministero della cultura popolare, Direzione generale della propaganda, Belgrado, 14 dicembre 1939, b. 144, Jugoslavia. Belgrado. Il parte, fasc. Pratiche varie – Belgrado, sf. Belgrado. Propaganda culturale tedesca – Mostra del libro tedesco.

ACS, 9 – ACS, MCP, DGSP, Indelli al Ministero della cultura popolare, Direzione generale servizi della propaganda, e, p.c., al Ministero degli esteri, Belgrado, 23 dicembre 1939, b. 145, Jugoslavia. Belgrado. III parte, fasc. Relazione sull'attività svolta dalla Libreria Italiana.

ACS, 10 – ACS, MCP, DGSP, Lequio al Ministero della cultura popolare, Direzione generale per la propaganda, Belgrado, 10 maggio 1939, b. 145, Jugoslavia. Belgrado. III parte, fasc. Collaborazione Italo-Jug.

ACS, 11 – ACS, MCP, DGSP, Alfieri alle Confederazioni (minuta), 9 [?] novembre 1938, b. 145, Jugoslavia. Belgrado. III parte, fasc. Collaborazione Italo-Jug.

ACS, 12 – ACS, MCP, DGSP, Benedetti al Ministero della cultura popolare, Direzione generale della propaganda, Belgrado, 9 giugno 1939, b. 145, Jugoslavia. Belgrado. III parte, fasc. Relazione sull'attività svolta dalla Libreria Italiana.

ACS, 13 – ACS, MCP, DGSP, Benedetti al Ministero della cultura popolare, Direzione generale per la propaganda, Belgrado, 10 aprile 1940, b. 145, Jugoslavia. Belgrado. III parte, fasc. Relazione sull'attività svolta dalla Libreria Italiana.

- ACS, 14** – ACS, MCP, DGSP. Relazione sull'attività svolta dalla Libreria italiana dal 5 al 30 aprile 1939 XVII: Benedetti al Ministero della cultura popolare, Direzione generale della propaganda, Belgrado, 10 maggio 1939, b. 145, Jugoslavia. Belgrado. III parte, fasc. Collaborazione Italo-Jug.
- ACS, 15** – ACS, MCP, DGSP, Benedetti al Ministero della cultura popolare, Direzione generale propaganda, Belgrado, 6 marzo 1940, b. 145, Jugoslavia. Belgrado. III parte, fasc. Relazione sull'attività svolta dalla Libreria Italiana.
- ACS, 16** – ACS, MCP, DGSP, Benedetti al Ministero della cultura popolare, Direzione generale per la propaganda, Belgrado, 12 luglio 1940, b. 145, Jugoslavia. Belgrado. III parte, fasc. Relazione sull'attività svolta dalla Libreria Italiana.
- ACS, 17** – ACS, MCP, DGSP, Relazione annuale sull'attività svolta dalla Libreria italiana di Belgrado durante l'anno 1940 XVIII-XIX, firmata Benedetti, allegata a Benedetti al Ministero della cultura popolare, Direzione generale per la propaganda, e a De Feo, Belgrado, 26 febbraio 1941, b. 145, Jugoslavia. Belgrado. III parte, fasc. Relazione sull'attività svolta dalla Libreria Italiana.
- ACS, 18** – ACS, MCP, DGSP, il consolato generale d'Italia (firma illeggibile) al Ministero degli esteri, DIE, al Ministero della cultura popolare e alla Legazione d'Italia a Belgrado, Lubiana, 11 aprile 1940, b. 144, Jugoslavia. Belgrado. II parte, fasc. Rapporti culturali Italo-Jugoslavi.
- ACS, 19** – ACS, MCP, DGSP. Appunto di Koch per il ministro della Cultura popolare, Roma, 15 aprile 1940, b. 144, Jugoslavia. Belgrado. II parte, sf. Viaggio Ministro Koch.
- ACS, 20** – ACS, MCP, DGSP, Pavolini a Bottai, Roma, 23 gennaio 1940; Ministero della cultura popolare, Direzione generale per i servizi della propaganda, Appunto per S.E. il Ministro, Roma, 19 gennaio 1940; Viaggio di S.E. il ministro a Belgrado e Zagabria e Programma della visita a Belgrado di eccellenza il ministro Bottai, allegati ad un appunto di Koch per la Direzione generale per i servizi amministrativi, gli affari generali ed il personale, Roma, 26 marzo 1940, b. 144, fasc. Rapporti culturali Italo-Jugoslavi.
- ACS, 21** – ACS, MCP, DGSP, Benedetti al Ministero della cultura popolare, Direzione generale per la propaganda, Belgrado, 13 agosto 1940, b. 144, fasc. Rapporti culturali Italo-Jugoslavi.
- ACS, 22** – ACS, MCP, DGSP, De Feo a Koch, Roma, 18 aprile 1941, b. 150 bis, Jugoslavia. Parte generale, fasc. Programmi di propaganda in Croazia e a Lubiana.
- ACS, 23** – ACS, MCP, DGSP, Appunto di Koch per il ministro della Cultura popolare, Roma, 13 maggio 1941, b. 150 bis, Jugoslavia. Parte generale, fasc. Programmi di propaganda in Croazia e a Lubiana.
- ACS, 24** – ACS, MCP, DGSP, il capo di gabinetto del Ministero della cultura popolare Luciano alla Direzione generale propaganda, Roma, 1 luglio 1941, b. 150 bis, Jugoslavia. Parte generale, fasc. Programmi di propaganda in Croazia e a Lubiana.
- ACS, 25** – ACS, MCP, DGSP, Pavolini alle direzioni generali e all'Ispettorato per la radiodiffusione e la televisione, Roma, 14 maggio 1941, b. 147, Jugoslavia. Lubiana, 1941-43, fasc. Umberto Nani – Rappresentante di questo Ministero a Lubiana.
- ACS, 26** – ACS, MCP, DGSP, Benedetti a De Feo e, per conoscenza, al Ministero della cultura popolare, Direzione generale propaganda, Zagabria, 20 agosto 1941, b. 150 bis, Jugoslavia. Parte generale, fasc. Centro librario di Zagabria Praška 2.
- ACS, 27** – ACS, MCP, DGSP, Casertano al Ministero della cultura popolare, Zagabria, 5 novembre 1941, b. 148, Jugoslavia. Zagabria. I parte, fasc. Istituto Cultura Zagabria.
- ACS, 28** – ACS, MCP, DGSP, Ministero degli esteri (firma illeggibile) al Ministero della cultura popolare, Roma, 29 maggio 1941, b. 150 bis, Jugoslavia. Parte generale, fasc. Centro librario di Zagabria Praška 2.
- ACS, 29** – ACS, MCP, DGSP, Appunto per il capo di gabinetto del Ministero della cultura popolare, firmato da Umberto Nani, Lubiana, 9 giugno 1941, b. 147, Jugoslavia. Lubiana, 1941-43, fasc. Istituto di cultura italiana a Lubiana, 1941.
- ACS, 30** – ACS, MCP, DGSP, Relazione sugli sviluppi della propaganda libraria in Croazia, firmata Benedetti, Zagabria, 7 novembre 1941, b. 150 bis, Jugoslavia. Parte generale, fasc. Centro librario di Zagabria Praška 2.
- ACS, 31** – ACS, MCP, DGSP, De Feo a Perrone di San Martino, Direzione generale per i servizi della propaganda, Ministero della cultura popolare, Roma, 31 luglio 1941, b. 150 bis, Jugoslavia. Parte generale, fasc. Antologie in lingua croata a cura del Ministero dell'Educazione Nazionale.
- ACS, 32** – ACS, MCP, DGSP, Direzione generale per i servizi della propaganda, Appunto per il gabinetto dell'eccellenza il ministro (firma illeggibile), Roma, 28 luglio 1941; Appunto per la Direzione generale della propaganda e, p.c., alla direzione dell'IRCE, Roma, 4 agosto 1941, b. 150 bis, Jugoslavia. Parte generale, fasc. Antologie in lingua croata a cura del Ministero dell'Educazione Nazionale.
- ACS, 33** – ACS, MCP, DGSP, Ministero degli esteri (firma illeggibile) al Ministero della cultura popolare, Roma, 3 giugno 1942, b. 150, Jugoslavia. Zagabria. Articoli giornali fotografie, fasc. Articoli, giornali, fotografie. Zagabria, sf. Propaganda in Croazia.
- ACS, 34** – ACS, MCP, DGSP, Rulli al Ministero della cultura popolare, Cettigne, 6 dicembre 1941, b. 151, Jugoslavia. Montenegro, fasc. Pubblicazioni Cettigne, 1941-42.
- ACS, 35** – ACS, MCP, DGSP, Appunto per il direttore generale (bozza), (firma illeggibile), Roma, 23 gennaio 1943, b. 151, Jugoslavia. Montenegro, fasc. Propaganda italiana nel Montenegro, 1941-42.

- ACS, 36** – ACS, MCP, DGSP, Presentazione della direzione, "Durmitor", aprile 1943, pp. 1-2, b. 151, Jugoslavia. Montenegro, fasc. Propaganda italiana nel Montenegro, 1941-42.
- ACS, 37** – ACS, MCP, DGSP, Rossi alla Legazione d'Italia a Zagabria, al Ministero degli esteri, all'Istituto di cultura di Zagabria e al Ministero della cultura popolare, Sarajevo, 15 gennaio 1943, b. 147, Jugoslavia. Sarajevo, fasc. Conferenze. Serajevo, 1941-42.
- ACS, 38** – ACS, MCP, DGSP, "Novi List", 12 gennaio 1943, b. 147, Jugoslavia. Sarajevo, fasc. Conferenze. Serajevo, 1941-42.
- ACS, 39** – ACS, MCP, DGSP, Paolo Alberto Rossi alla Legazione d'Italia a Zagabria e, p.c., al Ministero della cultura popolare e al Ministero degli esteri, Sarajevo, 27 aprile 1943, b. 147, Jugoslavia. Sarajevo, fasc. Propaganda italiana a Serajevo, 1941-42.
- ACS, 40** – ACS, MCP, DGSP, Rossi al Ministero degli esteri e, p.c., al Gab. A. P. – Croazia, alla Legazione d'Italia a Zagabria e al Ministero della cultura popolare, Sarajevo, 13 luglio 1943, b. 147, Jugoslavia. Sarajevo, fasc. Conferenze. Serajevo, 1941-42.
- ACS, 41** – ACS, MCP, DGSP, Rossi al Ministero degli Esteri, al Ministero della cultura popolare e alla Legazione d'Italia, Sarajevo, 1 maggio 1943, b. 147, Jugoslavia. Sarajevo, fasc. Propaganda italiana a Serajevo, 1941-42.
- ACS, 42** – ACS, MCP, DGSP, Legazione di Croazia (firma illeggibile) al Ministero della cultura popolare, Roma, 24 luglio 1943 e nota verbale della Legazione di Croazia al Ministero degli esteri, s.d. ma 21 luglio 1943 (copia) allegata, b. 148, Jugoslavia. Zagabria. I parte, fasc. Istituto di cultura croato a Roma, 1943.
- ACS, 43** – ACS, MCP, DGSP, Cosmelli al Ministero degli esteri, Roma, 20 agosto 1943, b. 148, Jugoslavia. Zagabria. I parte, fasc. Istituto di cultura croato a Roma, 1943.
- AM, 1** – Archivio Giovanni Maver, Roma (AM), Dattiloscritto s.d. ma probabilmente fine 1939, scatola Attività, fasc. 5, Rapporti Italia-Jugoslavia (relazioni di Maver corrispondenze ecc. vocabolario Deanovic (italiano-croato), Istituti di cultura italiani all'estero Joanovic: lettera di Mazzini, 1920-41.
- AM, 2** – AM, Decreto firmato dall'alto commissario per la provincia di Lubiana Grazioli, Lubiana, 8 agosto 1941, fasc. 3a, Iniziative culturali e inviti dal 1915 al 1951.
- ASDA, 1** – Archivio della Società Dante Alighieri, Roma (ASDA), il presidente della Dante, Felicioni, a Celesia, Roma, 8 febbraio 1939, fasc. Belgrado 1939-1949.
- ASDA, 2** – ASDA, il Ministero degli esteri alla presidenza della Società Nazionale Dante Alighieri, Roma, 23 febbraio 1939; Felicioni al Ministero degli esteri, Roma, 24 febbraio 1939, fasc. Belgrado 1939-1949.
- ASDA, 3** – ASDA, Indelli al Ministero degli esteri e, p.c., al Ministero della cultura popolare, Belgrado, 2 giugno 1939; Felicioni a Corrado Sofia, Roma, 22 giugno 1939; Felicioni al Ministero degli esteri, Roma, 22 giugno 1939; Felicioni a Indelli, Roma, 22 giugno 1939, fasc. Belgrado 1939-1949.
- ASDA, 4** – ASDA, Felicioni a Corrado Sofia e, p.c., a Indelli, Roma, 20 settembre 1939, fasc. Belgrado 1939-1949.
- ASDA, 5** – ASDA, Felicioni a Corrado Sofia e, p.c., a Indelli, Roma, 26 settembre 1939, fasc. Belgrado 1939-1949.
- ASDA, 6** – ASDA, Sofia a Felicioni, Belgrado, 26 ottobre 1939, fasc. Belgrado 1939-1949.
- ASDA, 7** – ASDA, Felicioni a Maver, Roma, 8 novembre 1939, fasc. Belgrado 1939-1949.
- ASDA, 8** – ASDA, Felicioni a Sofia, Roma, 23 gennaio 1940, fasc. Belgrado 1939-1949.
- ASMAE, 1** – Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri, Roma (ASMAE), Bodrero al Ministero degli esteri, Belgrado, 15 febbraio 1927, b. 67, fasc. Italica.
- ASMAE, 2** – ASMAE, Bodrero al Ministero degli esteri, Belgrado, 2 giugno 1927, b. 67, fasc. Italica.
- ASMAE, 3** – ASMAE, Archivio Scuole 1925-45, De Cicco alle legazioni d'Italia, 3 febbraio 1940, b. 22, fasc. Scuole. Norme regolamentari sulle attività dei docenti Italiani (Circolare 75 del 13-12-39 XVIII⁰) e sollecito alla circolare stessa in data 3-2-40.
- DGFP** – Documents on German Foreign Policy, l'Auswärtiges Amt all'ambasciata in Italia, Berlino, 12 marzo 1934, series C, vol. II, doc. 318.
- NA, 1** – National Archives II, College Park, Maryland, Record Group 59, Department of State (NA), series (s.) T 1243, reel (r.) 36, 760H.65/801. Joyce, chargé d'affaires ad interim, al segretario di Stato, Belgrado, 7 febbraio 1939.
- NA, 2** – NA, s. T 1243, r. 36, 760H.65/783. Phillips al segretario di Stato, Roma, 29 aprile 1938.
- NA, 3** – NA, s. T 1243, r. 36, 760H.65/785. Bliss Lane al segretario di Stato, Belgrado, 20 maggio 1938.
- NA, 4** – NA, s. M 1203, r. 11, 860H.42762/2. Joyce, chargé d'affaires ad interim, al segretario di Stato, Belgrado, 22 dicembre 1939.
- NA, 5** – NA, Decimal File 1930-39, 740.00/386. Bucknell Jr. al segretario di Stato, Ginevra, 2 maggio 1938.
- NA, 6** – NA, s. M 1203, r. 25, 860H.42765/3. Organization and activities of the Italian cultural institute in Belgrade, Summary of Article from "Vreme" of Belgrade, February 19, 1940, allegato a Bliss Lane al segretario di Stato, Belgrado, 20 febbraio 1940.
- Bauer, H. (1941):** Ein Vielvölkerstaat zerbricht. Werden und Vergehen Jugoslawiens. Leipzig-Berlin.
- Cace, M. (1953):** Oscar Randi. Rivista dalmatica I. Roma, Associazione Nazionale Dalmata, 55-58.
- Carocci, G. (1969):** La politica estera dell'Italia fascista (1925-1928). Bari, Laterza.
- Chiaroni, T. (1980a):** Diario delle ansie dalmatiche (1940-41). Rivista dalmatica I-II. Roma, Associazione Nazionale Dalmata, 25-81.

- Chiaroni, T. (1980b):** I Diari di Oscar Randi. Rivista dalmatica I-II. Roma, Associazione Nazionale Dalmata, 21-23.
- Collotti, E. (1974):** Penetrazione economica e disgregazione statale: premesse e conseguenze dell'aggressione nazista alla Jugoslavia. In: Collotti, E., Sala, T.: Le potenze dell'Asse e la Jugoslavia. Saggi e documenti 1941/1943. Milano, Feltrinelli, 11-47.
- Cronia, A. (1924):** Riflessi italiani nella letteratura serbo-croata. L'Europa Orientale II. Roma, Istituto per l'Europa Orientale, 94-116.
- Cronia, A. (1958):** La conoscenza del mondo slavo in Italia. Bilancio storico-bibliografico di un millennio. Venezia, Istituto di Studi Adriatici.
- Cuzzi, M. (1998):** L'occupazione italiana della Slovenia (1941-1943). Roma, Stato Maggiore dell'Esercito, Ufficio Storico.
- D'Alia, A. (1928):** La Dalmazia nella storia e nella politica, nella guerra e nella pace. Roma, Optima.
- Duroselle, J.-B. (1972):** Storia diplomatica dal 1919 al 1970. Roma, Ateneo.
- Ferenc, T. (1994):** La Provincia 'italiana' di Lubiana. Documenti 1941-1942. Udine, Istituto Friulano per la Storia del Movimento di Liberazione.
- Godeša, B. (1999):** Le autorità italiane di occupazione e gli intellettuali sloveni. Qualestoria I. Trieste, Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, 133-70.
- Hitler, A. (1954):** Conversazioni segrete ordinate e annotate da Martin Bormann. Napoli, Richter.
- Iordache, N. (1977):** La Petite Entente et l'Europe. Genève, Institut Universitaire de Hautes Etudes Internationales.
- Iuso, P. (1998):** Il fascismo e gli ustascia 1929-1941. Il separatismo croato in Italia. Roma, Gangemi.
- Kučinić, F. (1923):** La Jugoslavia e la sua forza economica. L'Europa Orientale III. Roma, Istituto per l'Europa Orientale.
- La Marca, N. (1996):** Italia e Balcani fra le due guerre. Saggio di una ricerca sui tentativi italiani di espansione economica nel Sud Est europeo fra le due guerre. Roma, Edizioni Nuova Cultura.
- Lederer, I. J. (1966):** La Jugoslavia dalla Conferenza della pace al Trattato di Rapallo. Milano, Il Saggiatore.
- Maran, G. (1967):** Arturo Cronia uomo e slavista. In: Studi in onore di Arturo Cronia. Padova, Centro di Studi sull'Europa Orientale.
- Nello, P. (1993):** Un fedele disubbidiente. Dino Grandi da Palazzo Chigi al 25 luglio. Bologna, il Mulino.
- Palmieri, A. (1924):** Jugoslavia. Gli studi cattolici tra gli slavi. L'Europa Orientale V. Roma, Istituto per l'Europa Orientale.
- Petersen, J. (1986):** L'accordo culturale fra l'Italia e la Germania del 23 novembre 1938. In: Bracher, K. D., Valiani, L. (eds.): Fascismo e nazionalsocialismo. Bologna, il Mulino.
- Picchio, R. (1962):** Quaranta anni di slavistica italiana nell'opera di E. Lo Gatto e di G. Maver. In: Studi in onore di Ettore Lo Gatto e Giovanni Maver. Roma, Sansoni, 1-21.
- Pirjevec, J. (1993):** Il giorno di San Vito. Jugoslavia 1918-1992. Storia di una tragedia. Torino, Nuova Eri.
- Pirjevec, J. (1995):** Serbi, Croati, Sloveni. Storia di tre nazioni. Bologna, il Mulino.
- Randi, O. (1922):** La Jugoslavia. Napoli, Ricciardi.
- Romana (1940):** Romana. Roma, Istituto Interuniversitario Italiano.
- Romano, S. (1979):** Giuseppe Volpi. Industria e finanza tra Giolitti e Mussolini. Milano, Bompiani.
- Sala, T. (1974):** Fascisti e nazisti nell'Europa sudorientale. Il caso croato (1941-1943). In: Le potenze dell'Asse e la Jugoslavia. Saggi e documenti, 1941-1943. Milano, Feltrinelli, 49-76.
- Sala, T. (1967):** Occupazione militare e amministrazione civile nella "provincia" di Lubiana (1941-1943). In: Collotti, E., Sala, T., Vaccarino, G.: L'Italia nell'Europa danubiana durante la seconda guerra mondiale. Milano, Istituto Nazionale per la Storia del Movimento di Liberazione, 73-93.
- Santoro, S. (1999a):** Cultura e propaganda nell'Italia fascista: l'Istituto per l'Europa Orientale. Passato e presente XLVIII. Firenze, Giunti, 55-78.
- Santoro, S. (1999b):** Panslavismo e latinità negli studi de "L'Europa Orientale". Qualestoria II. Trieste, Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, 5-69.
- Santoro, S. (2002):** Penetrazione culturale in Europa orientale 1918-1939. Le grandi potenze occidentali a confronto. Passato e presente XLVI. Firenze, Giunti, 85-114.
- Santoro, S. (2003a):** The cultural penetration of Fascist Italy abroad and in Eastern Europe. Journal of Modern Italian Studies I. Milton Park – Abingdon – Oxfordshire, Taylor & Francis Ltd., 36-66.
- Santoro, S. (2003b):** L'Italia e l'Europa orientale. Diplomazia culturale e propaganda 1918-1943 (tesi di dottorato, a.a. 2001-2002). Trieste, Università degli Studi di Trieste.
- Semi, F., Tacconi, V. (1992):** Istria e Dalmazia. Uomini e tempi. Udine, Del Bianco, vol. II.
- Suvich, F. (1984):** Memorie 1932-1936 (Bianchi, G. eds.). Milano, Rizzoli.
- Zamagni, V. (1993):** Dalla periferia al centro. La rinascita economica dell'Italia/1861-1990. Bologna, il Mulino.

original scientific paper
prejeto: 2002-11-19

UDK 94 (45:437 Slovaška)"1922/1943":329.18

FAŠISTIČNA ITALIJA NA SLOVAŠKEM: ODNOSI MED ITALIJO IN SLOVAŠKO OD MUSSOLINIJEVEGA VZPONA NA OBLAST DO NJEGOVE KAPITULACIJE

Borut KLABJAN
IT-34018 Dolina (Trst), Dolina 35
e-mail: borutkla@hotmail.com

IZVLEČEK

V besedilu avtor obravnava vpliv fašistične ideologije na Slovaškem od začetka Mussolinijevega vladanja do razpada njegovega režima. Ugotavlja, da so se na Slovaškem že v začetku 20-ih let prejšnjega stoletja začele pojavljati organizirane skupine, ki so se odkrito sklicevale na italijanski fašizem. Podpora Mussolinijevemu režimu se je v medvojnem obdobju znatno razširila, predvsem v krogih, ki so bili blizu slovaški Ljudski stranki. S pričetkom druge svetovne vojne in z nastankom slovaške države so se stiki in odnosi med italijanskim režimom in totalitarno nastrojenimi slovaškimi krogi na oblasti dokončno institucionalizirali.

Ključne besede: Italija, Slovaška, Češkoslovaška, srednja Evropa, medvojno obdobje, druga svetovna vojna, fašizem, fašistična propaganda

L'ITALIA FASCISTA IN SLOVACCHIA: I RAPPORTI TRA L'ITALIA E LA SLOVACCHIA DALLA SALITA AL POTERE DI MUSSOLINI FINO ALLA SUA CAPITOLAZIONE

SINTESI

Nel testo viene trattata l'influenza che l'ideologia fascista ha avuto in Slovacchia dagli inizi del regime di Mussolini fino al suo declino. Si accerta che in Slovacchia già agli inizi degli anni '20 del secolo scorso, si sono formati gruppi organizzati, vicini al fascismo italiano. Il sostegno al regime di Mussolini si è allargato notevolmente nel periodo della guerra, soprattutto nei circoli vicini al Partito Popolare Slovacco. Con l'inizio della seconda guerra mondiale e con la costituzione dello Stato Slovacco, i rapporti con il regime fascista e con i circoli totalitari slovacchi che stavano al potere, si sono definitivamente istituzionalizzati.

Parole chiave: Italia, Slovacchia, Cecoslovacchia, Europa centrale, periodo della guerra, seconda guerra mondiale, fascismo, propaganda fascista

Tako v italijanskem kot v slovaškem zgodovinopisju je vloga italijanskega fašizma na Slovaškem skorajda nepoznana. Na eni strani se celotno pozornost posveča vplivu in pomenu Hitlerjevega rajha, na drugi pa se fašizem bolj ali manj obravnava kot notranja zadeva. Objavljenega gradiva je malo, zato sem v diplomski nalogi, katere kratek povzetek je sledeči članek, uporabil (vsaj kar zadeva gradivo v italijanskem jeziku) podatke iz različnih arhivskih fondov. Še najbolj mi je bilo koristno gradivo iz Zgodovinskega arhiva italijanskega zunanjega ministrstva (ASMAE) in tisto iz Osrednjega državnega arhiva (ACS), obdelal pa sem še nekaj že objavljenih dokumentov iz zbirke Documenti diplomatici italiani (DDI). Večina ostalih virov v italijanskem ter deloma tudi v angleškem jeziku obravnava srednjo in vzhodno Evropo v medvojnem obdobju, in sicer kot enovito celoto in se ne spušča v analizo slovaške specifičnosti. Na splošno pa se obdelani teksti tujih raziskovalcev ukvarjajo z novejšo slovaško zgodovino le posredno, kot del češke oziroma širše češkoslovaške problematike. Slovaški zgodovinarji, kot že omenjeno, pa svoje raziskave usmerjajo v poglobitev stikov z nacistično doktrino. Tako ostaja vpliv italijanske politike v ozadju.

UVOD

Eden izmed povodov za razmišljanje o sodobni slovaški zgodovini oziroma o vlogi, ki jo je italijanska fašistična ideologija imela v tej deželi, je bilo srečanje z bivšim predsednikom društva Società Dante Alighieri iz Bratislave, gospodom Šmatlákom. Po njegovih besedah pred leti ustanovljeno društvo komajda životari in se zanj zanima le peščica navdušencev. V preteklosti (od prve svetovne vojne dalje) pa je bila navzočnost italijanske države in vse, kar je z njo povezano, na slovaških tleh dosti bolj opazna in markantna. Sam gospod Šmatlák se spominja, kako je v letih med drugo svetovno vojno obiskoval gimnazijo v Banski Bystrici, kjer so leta 1940 prvič uvedli pouk italijanskega jezika. Prvi učitelj, Slovak Gregorovič, je poleg drugega dijake pospremil na ogled propagandnega celovečernega filma

Alcazar, ki je prikazoval in opisoval zmagovite pohode italijanskih in nemških enot na raznih frontah. Gregoroviča je kaj kmalu nadomestil italijanski učitelj Guido Maria Ferrari, ki je učne ure začel s podrobnim pregledom novic iz bojišč. Učenje se je nato nadaljevalo z opisom šeg in navad italijanskega naroda. Iz pripovedovanja gospoda Šmatláka je dovolj jasno, da je bil namen italijanskega učitelja usmeriti zanimanje dijakov v določeno področje in pogojevati njihovo mišljenje s takratnimi klišeji.¹

SLOVAKI V NOVI DRŽAVI V NOVO EVROPO

V komaj minulem stoletju se tesnejši stiki med Italijani in Slovaki pojavljajo že med prvo svetovno vojno, in sicer predvsem po zaslugi M. R. Štefánika, francoskega državljanca, vendar po rodu Slovaka, po poklicu astronoma in poleg drugega generala francoskega vojaškega letalstva, ki je v pariških vladnih krogih in kasneje med nekaterimi vidnimi italijanskimi politikami užival precejšen ugled. Zahvaljujoč se njegovemu posegu je takratni francoski predsednik vlade Aristide Briand sprejel Tomáša G. Masaryka,² ki je prav takrat snoval *Československo národno rado (Conseil National des pays Tchèques)* – organizacijo, ki naj bi iz tujine vodila boj za osvoboditev Čehov in Slovakov izpod habsburškega jarma. *Triumvirat Masaryk-Štefánik-Beneš* je v naslednjih letih dosegel precejšnje uspehe: predvsem tega, da so zahodne velesile sprejele njegov boj za svojega, se sprijaznile z razpadom Avstro-Ogrske monarhije in še zlasti z ustanovitvijo novih držav, ki naj bi temeljile na narodnostnem principu (tak primer je bila Českoslovaška³). Italija se je do zadnjega zoperstavljala, in sicer zato, ker bi na tak način neuradno privolila nastanku skupne države južnih Slovanov, to se pravi nevarnemu tekmeču na drugem bregu Jadrana. V času vojne se je stanje spreminjalo in so tudi Italijani (enako kot v Združenih državah Amerike, v Rusiji in v Franciji) podprli ustanovitev vojaških enot čeških in slovaških prostovoljcev, imenovanih *Česko-slovenské légie*. Vodja le-teh je bil spretni Štefánik, ki je s številnimi pogovori z raznoraznimi politikami (tudi italijanskimi) pripomogel, da

1 Po italijanski kapitulaciji 8. septembra 1943 se je G. M. Ferrari odločil, da bo, v nasprotju z večino italijanskega prebivalstva, ostal zvest Mussoliniju in njegovi novo nastali republiki (Repubblica Sociale Italiana, bolje poznana kot Repubblica di Salò). Taka in podobna delovna mesta so torej lahko zasedali ljudje, katerih zvestoba fašističnemu režimu ni bila v dvomu in so bili zato najprimernejši za širitev fašističnega nauka.

2 "Masaryk, Tomáš Garrigue (1850-1937), češkoslovaški politik, filozof in sociolog. Bil je poslanec v avstrijskem parlamentu (1891-1893 in 1907-1914) in je zaslovel po svojih prizadevanjih za priznanje pravic židovski in slovanskim manjšinam. Med prvo svetovno vojno je v Londonu skupaj z Benešem poskušal doseči priznanje češke neodvisnosti in zvezno priznanje svoje države. Po njuni zaslugi so leta 1918 v Pragi razglasili češko neodvisnost, Masaryka pa izvolili za predsednika. Zavzemal se je za prijateljske odnose s Francijo, Nemčijo in Avstrijo in je bil odločen zagovornik Društva narodov. Menil je, da zaradi vse hujše grožnje nacizma Českoslovaška potrebuje mlajšega predsednika, zato je odstopil (1935) in položaj prepustil Benešu." (Oxfordova enciklopedija zgodovine (1993)).

3 V delu bo uporabljena oblika *Českoslovaška*, *češkoslovaški* itd., saj je tako navedeno v Slovarju slovenskega knjižnega jezika. Bolj primerna in točna pa bi bila zveza *Česko-Slovaška* itd., kot je zapisano v mirovnih pogodbah, ki so botrovale k ustanovitvi nove države.

so na pariški mirovni konferenci češkoslovaški predstavniki lahko sedeli za mizo zmagovalcev.

V tistem obdobju so bili odnosi med Italijani in Čecoslovensko národno rado dokaj plodni. Dve diviziji češkoslovaških legionarjev pod vodstvom ambicioznega italijanskega generala Piccioneja, ki je malo prej nadomestil neposlušnega Grazianija, sta se v prvih mesecih leta 1919 podali na Slovaško, od koder sta po srditih bojih spodili madžarsko vojsko, ki se ni hotela podrediti zavezniškim ukazom. Le-ti so določali umik sovražnih enot iz ozemlja, namenjenega bodoči češkoslovaški državi. Prijateljski odnosi pa so se kmalu skrhalo. Na diplomatski ravni je med Italijani in Francozi prišlo do trenja, in sicer v zvezi s prihodnjim vplivom in nadzorom nad srednjeevropskim prostorom. Tako je konec maja Piccionejevo mesto prevzel francoski general Pellé. Od tega trenutka dalje so se češkoslovaški odnosi z Italijo začeli krepko spreminjati, postajali so vedno bolj problematični in težavni (Hronsky, 2002). Na pariški mirovni konferenci je italijansko nezaupanje do češkoslovaških zahtev prišlo jasno na dan.⁴ Čeprav so bili gospodarski stiki za obe strani še nekaj časa precej vabljeni in koristni, je italijanske voditelje z zunanjim ministrom Sonninom na čelu mučil strah pred novo nastalimi slovanskimi državami (Leoncini, 1978, 358). Zato so Italijani svoje zanimanje raje usmerili k Madžarski, ki je tako postala ena izmed najbližjih in najzvestejših italijanskih sogovornikov.

Čecoslovaška republika je bila v primerjavi z ostalimi državnimi enotami, ki so se na tak ali drugačen način prelevile iz ruševin Habsburške monarhije, nedvomno v zavidljivem položaju. Začasna kriza je neizogibno udarila tudi po Masarykovi državi, posledice pa so bile veliko bolj mile in kratkotrajne kot pri katerikoli drugi srednjeevropski sosedu. Čeprav se statistični podatki včasih malenkostno razhajajo, lahko z gotovostjo rečemo, da je Češkoslovaški pripadlo približno 70% celotne industrijske moči bivše monarhije. S takim potencialom je bila tako na nivoju industrijsko najbolj razvitih zahodnoevropskih velesil. (Berend, Ranki, 1978)

Če pogledamo samo slovaški del države, pa se nam kaže drugačna slika. Nedvomno je bila Slovaška že v predvojnem času, v primerjavi s češkim in moravskim delom, gospodarsko precej bolj zaostala. Stanje se je z novo ureditvijo, ko so se še tako krhke in malo donosne vezi s preostalim delom Ogrske popolnoma izničile, še poslabšalo. Povezave z novim središčem Prago so bile težavne in karseda obremenjujoče za državo, ki se je

hotela iz vojnih ruševin razviti v moderno in funkcionalno enoto. Poleg tega bi slovaška industrija za obnovo in modernizacijo objektov, infrastruktur ter obratov nujno potrebovala podporo s strani državnih oblasti. Državna politika z velikim kapitalom vred pa je raje podpirala in namenjala sredstva osrednjemu delu države.⁵

Čeprav je za ocenitev državne moči industrija bistvenega pomena, bi bila, če ne bi upoštevali agrarne politike, slika povojne Češkoslovaške popolnoma zgrešena. Na Slovaškem se je več kot 60% prebivalstva ukvarjalo s poljedelstvom in z dejavnostmi, ki so z njim povezane. Čeprav je bil odstotek na Češkem nekoliko nižji (30%), je bil vse prej kot zanemarljiv. Zato so vsi z izrednim zanimanjem sledili pripravam na agrarno reformo med leti 1919 in 1920. Reforma pa se ni izkazala za tako radikalno kot so malo prej napovedovali njeni pobudniki. Po desetih letih je bila še skoraj polovica slovaške zemlje v rokah veleposestnikov.

Poleg tega se je zaradi velikih težav za namestitev nove oblasti stanje na Slovaškem razlikovalo od tistega na Češkem in Moravskem. Medtem ko so Čehi kaj kmalu na tak ali drugačen način prepričali Sudetske Nemce, da bo meja potekala tako, kakor je bilo določeno v Parizu, se madžarska vojska in prebivalstvo madžarske narodnosti, ki je naseljevalo območje, dodeljeno Češkoslovaški, ni hotelo sprijazniti z novo ureditvijo. Nezaupljivo so sprejemali novo oblast in se obračali na Budimpešto ter iskali kakršnokoli podporo. Še celo leto po razglasitvi nastanka Češkoslovaške so si sledili številni oboroženi spopadi. Madžarske oblasti pa so pod pritiskom zahodnih velesil le morale kloniti in zapustiti Gornjo Ogrsko, kot so imenovali slovaško območje.

Iz navedenega je razvidno, da bi bilo na Slovaškem tako na družbeno-gospodarskem kot na političnem področju izenačenje stanja z vsedravnim skrajno omejevalno in posplošujoče. Številna nerešena vprašanja s teh področij so, kljub velikemu razcvetu na področju kulture, šolstva in na splošno narodne samozavesti, privedla do tega, da se je nelagodje Slovakov postopoma širilo in stopnjevalo. Na to struno so spretno igrali nekateri politiki. V podporo jim je bila tudi takratna mednarodna politična situacija, naklonjena uveljavitvi močnih figur, ki so s populističnimi gesli osvajale sestradane množice. Veliko ljudi je, razoračanih nad dotedanjim političnim razredom, sprejemalo nove mesije.

4 Poleg najobčutlivejših argumentov združitve Čehov in Slovakov v skupni državi in neločljivosti ozemelj, ki so zgodovinsko pripadala češki kroni, je češkoslovaška diplomacija predložila vrsto zahtev, ki so tudi za naše ožje območje izredno zanimive. Ozemeljski koridor med Slovaško in Slovenijo ter internacionalizacija železniške proge med Bratislavo in Trstom. Trst je bil tako pred vojno kot po njej izjemno privlačen za češki kapital, ki je iskal novih poti za svojo uveljavitev in razvoj.

5 V 20-ih letih so na Slovaškem zaprli približno 200 industrijskih obratov in tako je ostalo brez zaposlitve skoraj četrtina vseh delavcev, zaposlenih v industrijskem sektorju. (Lipták, 2000, 115)

NOVOST NA SVETOVNEM POLITIČNEM PRIZORIŠČU: FAŠIZEM

Po *pohodu na Rim* oktobra 1922 so Italijani dobili svojega duceja – Benita Mussolinija. Ta se je s spretnimi potezami in manevri povzpел do samega vrha državne politike ter se s pomočjo nekaterih industrijalcev in veleposestnikov znebil ostalih "omahujočih" političnih mož. V nekaj letih je fašistično doktrino povzdignil na raven državne ideologije in s pomočjo svojih pajdašev onemogočil kakršenkoli prevrat.

Režim se je v prvih letih fašistične vladavine bolj ubadal s tem, kako bi se čimbolj utrdil pa tudi s postopno fašizacijo državnega aparata. Zato si Mussolini in njegovi tovariši niso mogli privoščiti, da bi svoj nauk širili izven državnih meja. Mussolini je sam trdil, da ga kaj takega sploh ne zanima. Vendar je nova ideologija vzbujala veliko zanimanje in fašistični vzor se je brez podpore italijanskih oblasti ali organizacij kar sam širil (Borejsza, 1981, 21).

Na Slovaškem se je, in to v okviru dveh strank, ki sta bili med najstarejšimi na slovaškem političnem prizorišču – *Slovenská národná strana* (SNS) in *Slovenská ľudová strana* (SLS), naklonjenost fašističnim prvinam pojavila takoj po Mussolinijevem *pohodu na Rim* (Kamenec, 1980, 46). V tistem trenutku sta ti dve stranki vodili odkrito protivladno politiko, in sicer z namenom, da bi se izmuznili iz centralističnega praškega primeža in tako za Slovaško dosegli čim širšo avtonomijo. Vsaj toliko široko, kolikor jo je predsednik *Československe národne rade* T. G. Masaryk pred leti obljubil predstavnikom čeških in slovaških združenj v Združenih državah Amerike.⁶

V novi državi se je v povojnih letih uveljavila teorija *čehoslovakizma*. Gre za koncepcijo o dejstvu, da Čehi in Slovaki tvorijo en narod. Proti takim idejam sta ostro nastopili stranki SNS in SLS.

Ko je na svetovno prizorišče stopil fašistični duce Benito Mussolini, so se v okviru teh dveh strank začele pojavljati osebe in skupine, ki so se bolj ali manj odprto zgledovale po njem. Poveljevale so njegovo politiko, se zgražale in "udarjale" po lastnih državnih voditeljih ter se z ekstremističnimi gesli skušale prikupiti zbežanim ljudskim množicam.

Za vsemi temi visoko donečimi, narodno in socialno občutenimi gesli in parolami nekaterih slovaških najvidnejših mož so seveda, poleg drugega, stala politična

spletkarjenja, osebne bitke glavnih osebnosti in bitke med pripadajočimi frakcijami ter boj za premoč na političnem bojišču.

Nekateri člani Narodne stranke so v Martinu⁷ ustanovili *Jednoto slovenských junakov* in čeprav je bil uradni namen te organizacije ohranjanje slovaškega jezika, so bili iz nje izločeni komunisti in židje. Isti stranki je pripadal tudi L. Bazovský, ki je v mestu Lučenec postavil na noge organizacijo *Slovenských národných fašistov*. Skupini nista dosegli večjega pomena; z ene strani zaradi omejene moči Narodne stranke, z druge strani pa zaradi neizbežnih medsebojnih obračunavanj znotraj organizacij samih.

Novo nastale fašistično nastrojene skupine oziroma organizacije, povezane ali pa navdahnjene s fašističnimi ideali, je z veseljem pozdravila Ljudska stranka. Dne 31. decembra 1922 je v njenem uradnem glasilu *Slovák* izšel članek z naslovom *Slovaški fašisti in politične stranke*, v katerem je bilo med drugim napisano: "... Naše stališče do slovaških fašistov je jasno: smo z njimi, če so iz naroda, z narodom in za narod slovaški ..." (Čaplovič, 2001, 83).⁸

V naslednjih mesecih je radikalna struja, zbrana okrog Vojtecha Tuke, poleg drugega še glavni redaktor *Slováka*, začela v okviru stranke pridobivati vedno večji vpliv. Zato ji je brez večjih težav uspelo uveljaviti predlog o ustanovitvi neke vrste zasebne strankarske policije, ki bi v volilnem letu 1923 na strankarskih zborovanjih in shodih skrbela za varnost in red. Vedno večja skupina varnostnikov se je kaj kmalu prelevila v pravicatno organizacijo z lastnim statutom, točno določenimi pravili in priznanimi voditelji. Nadela si je ime *Rodobrana* in z izrazitimi nacionalističnimi gesli, naperjenimi predvsem proti Čehom in Madžarom, ter s protižidovskimi izpadi, povezanimi z vsesplošno nestrpnostjo, ki jo je takrat razširjal italijanski fašizem, stopila na politično sceno.

Eden izmed temeljev, ki se je jasno kazal v govorih njenih pripadnikov, je bila verska vsebina in pripadnost. Dobesedno stražili so nastope cerkvenih oblasti in predstavnikov, vestno sledili cerkvenim procesijam in si kot simbol izbrali križ, obdan z bodečo žico. Znak je bil zašit na njihovih črnih srajcah, ki so jih nosili na javnih nastopih in je bil tudi vklesan na toporišču dolgih lesenih palic, imenovanih *valáške*, ki so jih uporabljali, ko so obračunavali z raznoraznimi sovražniki. Večkrat so bili na udaru politični nasprotniki, predvsem socialisti

6 31. maja 1918 so se v Pittsburghu sestali Masaryk in zastopniki *Slovenske lige* ter *Češkega narodnega združenja*, da bi se dogovorili o bodoči ureditvi skupne češke in slovaške države. Pittsburska pogodba je predvidevala republikanski ustroj države in demokratično ustavo, ob tem pa še avtonomijo za Slovaško pokrajino, ki naj bi imela svoj parlament, lastno upravo in sodstvo ter slovaščino za uradni jezik.

7 Turčiansky Sv. Martin (ali samo Martin), mestece na severu Slovaške, ki je bilo v 19. in v začetku 20. stoletja center slovaškega narodnega gibanja.

8 *Slovenskí fašisti a politické strany*: "...naše stanovisko k fašistom slovenským je jasné: Sme s nimi ak sú z národa a pre národ slovenský..." (Slovák, 31. 12. 1922).

in komunisti, s katerimi so se včasih tudi fizično spopadli.

Voditeljem *Rodobrane* je uspelo izkoristiti vsesplošni radikalizem, v tistem obdobju prisoten med mlado generacijo, ter medse privabiti veliko mladih ljudi, predvsem študentov. Zato je bil mladi univerzitetni študent prava Vojtech Hudec postavljen za predsednika organizacije, pa čeprav je bil v svojih odločitvah popolnoma podrejen prej omenjenemu Vojtechu Tuki. Slednji je tako izoblikoval program *Rodobrane*, da je organizacija že spominjala na paravojaško enoto po vzoru italijanskih *Squadre d'Azione* (Čaplovič, 2001, 85). V nekaj mesecih se ji je priključilo približno pet tisoč privržencev, ki so začeli nastopati tako na zborovanjih Ljudske stranke kot tudi samostojno.

Zaradi odkritih rasističnih in ekstremističnih posegov govornikov *Rodobrane* ter zaradi krvavih izgredov njenih nasilnih članov, imenovanih *rodobrancev*, se je osrednja praška vlada odločila, da se organizaciji postavi po robu in jo je v avgustu leta 1923 prisilno ukinila.

SLS je proti ukrepu, ki ga je pojmovala za izredno krivičnega, odločno protestirala in se zato obrnila na najvišje državne sodne organe. Hkrati se je izpod peresa Karola Sidora, Tukovega naslednika, v redakciji strankinega glasila začela razvejana in masivna tiskovna ofenziva proti vladnemu odloku in proti vladi sami. Voditelj *fudákov* (tako so pravili privržencem Ljudske stranke) Andrej Hlinka se je večkrat postavil na stran *Rodobrane*, čeprav so mu včasih člani le-te vzbujali precejšnje nezaupanje.

Tako se je zaključila prva etapa uradnega delovanja *Rodobrane*. Njeni somišljeniki so, ne da bi se podredili vladnim ukazom, s svojo dejavnostjo nadaljevali "pod streho" telovadne katoliške organizacije *Orol* in v okviru različnih verskih društev. Najbolj priljubljeno je bilo društvo *Spolok svätého Vojtecha* (Čaplovič, 2001, 85). S takim prikritim delovanjem so torej obšli vladni ukaz ter ostali v prid slovaške avtonomije, ki je bila največja skrb Ljudske stranke in njenih organizacij, angažirani na različnih področjih. Njihovo plodno podtalno delovanje se je nadaljevalo do parlamentarnih volitev v novembru 1925, ko je na slovaškem političnem prizorišču *Rodobrana* spet odkrito nastopila.⁹

Po njihovem ponovnem nastopu v drugi polovici 20-ih let so kazali veliko bolj markantne fašistične simbole in so bili bolj organizirani, z jasnejšim programom v duhu gesla *Slovaška – Slovakom*. Začela so se povezovanja z ostalimi sorodnimi skupinami, predvsem s češko *Narodno Obec Fašističko* in *Moravsko Orlico*, kar je imelo za posledico, da so se protičeški izpadi vsaj začasno precej umirili. Tuka se je v prvi polovici leta

1926 večkrat sestal z voditeljem čeških fašistov generalom Gajdo in skupaj sta snovala državni prevrat, ki bi omogočil fašističnim silam prevzem oblasti. Državni udar naj bi izvršili med *VIII. Vsesokolskim zletom*, ki naj bi se odvijal v Pragi v prvih dneh julija 1926.

Glasilo HSLŠ *Slovák* je s svojimi zloglasnimi prispevki že dalj časa pripravljalo in usmerjalo bralce proti predsedniku Masaryku, vladi in vladnim strankam, za kar se je posebno zavzemal sam Tuka. Pomenljiv primer je članek z naslovom *Fascismus regenerans*, ki je maja 1926 izšel na prvi strani omenjenega časopisa. Avtor, ki se je podpisal s psevdonimom Orion, je kar po vrsti kritiziral vlado, predsednika, legionarske organizacije, judovsko skupnost, socialiste, komuniste, framazonske lože, opirajoč se na prepričanje, da so vsi skupaj krivi za odklonilni pristop do Mussolinija in italijanske fašistične politike. Obenem je proti koncu članka večkrat poudarjal dejstvo, da bi bil fašizem v primeru, da bi prinesel s seboj vse prednosti in ugodnosti, kakršne je "priboril" Italiji, na Slovaškem prav gotovo dobrodošel.

Napovedani državni udar je ostal le na papirju oziroma v glavah voditeljev čeških in slovaških fašistov. Vendar Tuka s svojo prevratniško dejavnostjo ni odnehal. Že v teku naslednjega leta je za pomoč zaprosil svojega starega znanca Attilia Tamara, ki je bil takrat v Hamburgu italijanski honorarni konzul. V zasebnem pismu ga je zaprosil, naj resno upošteva možnost, da bi italijanski fašisti oborožili slovaške somišljenike in kasneje še sami vojaško posegli na Slovaškem. Istočasno bi morala italijanska diplomacija poseči na mednarodno prizorišče, začasno onemogočiti češke protiukrepe in onesposobiti najožji češkoslovaški zaveznici Romunijo in Jugoslavijo. (Kramer, 1957)

Prav tako kot prejšnji tudi slednji poskus ni imel uspelega konca, čeprav Mussoliniju (kakor je razvidno iz italijanskih diplomatskih dokumentov) ni ušla "iz vida" protidržavna dejavnost slovaških avtonomistov. Še sam je v nekem dokumentu zapisal: "*Interessante bisogna seguire*."¹⁰ (DDI, 332). Verjetno se je italijanski duce že nadejal, kako bi lahko *rodobrance* izkoristil za oslabitev nevarne tekmice Češkoslovaške, kateri je zameril demokratično ureditev in tesno povezanost s Francijo. Mogoče je celo hotel slovaške avtonomiste uporabiti v svoj prid, tako kot je delal s hrvaškimi ustaši in z makedonskim revolucionarnim gibanjem VMRO. Oboje je podpiral, oboroževal in usmerjal, in sicer z namenom, da bi čim bolj onesposobil sosednjo kraljevino SHS.

Kakršnekoli so bile njegove misli oziroma namere, bi se verjetno težko uresničile. Še toliko bolj, ker je bil

9 Tistega leta si je Ljudska stranka nadela pridevek *Hlinková*, tako, da je postal njen popolni naziv *Hlinková slovenská ľudová strana* (HSLŠ). Popravek je jasno kazal na vpliv, karizmatičnost in ugled, ki ga je med svojimi somišljeniki užival duhovnik in voditelj Andrej Hlinka.

10 Zanimivo, treba je slediti.

Tuka aretiran. Ob deseti obletnici nastanka Češko-slovaške republike je le-ta v *Slováku* objavil članek o tako imenovani tajni klavzuli, ki naj bi bila zapisana v *Martinski deklaraciji* – listini, s katero so se Slovaki leta 1918 odločili za skupno državo s Čehi. Klavzula, tako je trdil Tuka, naj bi omejevala obstoj Češko-slovaške za dobo deset let, nato bi morali slovaški predstavniki, v kolikor bi se s tem strinjali, potrditi svojo privolitev v tako ureditev. Članek in kasnejše podobne izjave so v samem praškem parlamentu izzvale ogorčene proteste. Tuko in vrsto sodelavcev so aretirali in obsodili zaradi vohunstva. *Hlinková slovenská ľudová strana*, ki je bila takrat članica vladne koalicije, ni spregledala popularnosti, ki si jo je Tuka s tem posegom pridobil med volivci, in je zato nekaj dni po njegovi obsodbi zapustila koalicijo, medtem ko sta ministra Tiso in Labaj, iz vrst iste stranke, zapustila vladni kabinet.

Z aretacijo njenih voditeljev je tudi *Rodobrana* zašla v globoko krizo, zaradi katere si ni več opomogla. Fašistično nastrojeno krilo Ljudske stranke, ki si je zamišljalo, da bi *Rodobrana* lahko bila v vlogi njihovega orožništva (v okviru avtonomne Slovaške), pa je ostalo brez svojega najradikalnejšega dela.

Slovaškim občudovalcem fašizma sta takrat priskočila posredno na pomoč sam Mussolini s predstavniki Vatikana vred. Duce je prav leta 1929 sklenil tako imenovano *lateransko pogodbo*, konkordat s Svetim sedežem, in pritegnil na svojo stran milijone vernikov, ki so do takrat skeptično in nezaupljivo gledali na italijansko politiko (Borejsza, 1981, 24). Za večino katoliških vernikov, razpršenih po celem svetu, je Mussolini postal sprejemljiv sogovornik, če ne celo zaveznik v boju proti sovjetskemu komunizmu.

Na Slovaškem je imela katoliška vera od vedno močan vpliv, saj so bili katoliki daleč najštevilčnejša verska skupnost. Predstavljali so namreč več kot 80-odstotni del prebivalstva.

Tako so se preko verskih pridig množila svarila pred socialistično in komunistično "pohujšljivostjo", v nekaterih krogih pa se je vedno močneje dvigal glas, ki je prebivalstvo opozarjal na "židovsko nevarnost". Na tak način se je fašistični nauk iz omejenih in tematičnih *rodobranskih* skupin v milejši obliki širil med ljudi. Po Mussolinijevem dogovoru z Vatikanom se je fašistični sistem navidezno znebil svojega ekstremističnega naboja. Le-ta je bil do takrat značilnost radikalnih in brezperspektivnih skupin. Na začetku tridesetih let je tako ducejeva doktrina lahko prodrla do širših množic, ki so poleg drugega v njej iskale rešitev za hudo gospodarsko krizo. Gospodarski polom se je iz Združenih držav Amerike pomaknil v Evropo, kjer je močneje

prizadel države z demokratično ureditvijo. To se pravi, da sta bili najbolj na udaru ravno Češko-slovaška in njen zahodni zglede Francija.

USODNA TRIDESETA LETA

Fašistična ideologija na Slovaškem se je, predvsem zaradi omenjenih zunanjih faktorjev in zaradi notranje podpore, do 30-ih let prejšnjega stoletja širila brez vidnejših posegov italijanskih oblasti.

V začetku 30-ih pa se je na svetovnem prizorišču pojavil nevaren tekmeč – Hitler, ki je s svojimi še bolj poudarjenimi skrajnimi gesli duceja prehitel po desni strani. Z njegovim prevzemom oblasti se je Mussolini znašel pred nevarno konkurenco. J. P. Goebbels je s svojim *Reichministerium für Volksaufklärung und Propaganda*¹¹ v nekaj mesecih uspešno postavil na noge to, kar Mussoliniju ni uspelo v desetih letih. Nacistična ideja je, kot najbolj priljubljena desničarska totalitarna ideologija, začela vedno učinkoviteje nadomeščati fašizem, nenazadnje tudi v srednji Evropi, kjer je bil še vedno živ strah pred nemškim ekspansionizmom. Čeprav so se narodi srednje in vzhodne Evrope bali Hitlerjevih imperialističnih teženj, je bilo veliko osebnosti in skupin, ki so z odobravanjem sprejemale njegove "zapovedi". Najbolj priljubljeni so bili govori z ostro protikomunistično in protisovjetsko vsebino. Taki, ki so odkrito postavljali v dvom povojno ureditev Evrope ter zahteve po čimprejšnji rešitvi "judovskega vprašanja".

Mussolini je moral ukrepati. Zato je julija 1933 ustanovil organizacijo *Comitati d'Azione per l'Universalità di Roma*.¹² Njegov namen je bil bojevati se proti komunistični internacionali in zoperstaviti se naraščajoči Hitlerjevi moči. Ducejev načrt je jasno kazal, da je hotel z združitvijo raznih organizacij, skupin, strank in frakcij, razpršenih po Evropi, rešiti svoj mednarodni položaj in potrditi italijanski fašizem kot vodilno desničarsko ideologijo. Na tak način pa je dokončno demantiral lastno trditev, in sicer, da fašizem ni blago, ki bi se ga dalo izvažati (tako je od samega začetka sam večkrat poudarjal).¹³

Fašisti, nacionalisti, razni konservativci, privrženci korporativizma in reakcionarji vseh vrst so pristopili k Mussolinijevemu projektu. Iz Italije je cela vrsta vplivnih mož in vidnih osebnosti "romala" v tujino, da bi tam pridobila čim več podpore. Na Madžarskem in Češko-slovaškem je bila naloga poverjena *camerati* Vecchiniju (ACS, MCP–DGP, b. 45, CAUR). Iz kasnejših dokumentov je razvidno, da mu je uspelo organizirati dve propagandni skupini: eno v Pragi, drugo v Bratislavi (ACS, MCP–Gabinetto, b. 95) in na svojo stran pritegniti

11 Rajhovo ministrstvo za ljudsko prosveto in propagando.

12 Akcijski komiteji za univerzalnost Rima.

13 "Il fascismo non è merce da esportazione". Fašizem ni blago za izvoz. (Ledeen, 1973, 139).

celo prvega češkoslovaškega ministrskega predsednika in nekdanjega voditelja nacionalnih demokratov Karla Kramáňa (ACS, MCP–Gabinetto, b. 313 – report 53, 5. 11. 1936). Častni predsednik češkoslovaške sekcije CAUR dejansko že dalj časa ni imel vidnejšega vpliva na politični sceni. Prav tako kot organizacija, ki jo je predstavljal.

Organizaciji CAUR ni uspelo zaustaviti Hitlerjeve propagande, ki se je v tujini hitro širila; še bolj med številnimi pripadniki raznih nemških skupnosti, razpršenih po evropski celini.¹⁴ Italija pa s svojo dejavnostjo ni odnehala, čeprav gre zasluga za njeno prisotnost v tujini bolj zanimanju lokalnih privrženecv kot pa narčno izvedeni akciji.

Na polovici 30-ih let so se na Slovaškem začele vedno pogosteje pojavljati novice o Italiji. Poleg turističnih ponudb in revij, ki so predstavljale znamenito italijansko umetnost, literaturo itd., so se v tem času pomnožile publikacije s politično vsebino. V češkem jeziku je izšla Mussolinijeva knjiga *Řeči o Itálii a fašismu* (Govori o Italiji in fašizmu), kar ni na nikakršen način omejevalo njene prisotnosti tudi na slovaškem tržišču. Isto velja za publikacijo Andree Rossija – psevdonim, za katerim se je skrival Angelo Tasca, čigar delo *Pohod na Řím. Mussolinio cesta k moci* (Pohod na Rim. Mussolinijeva cesta k moči.) je izšlo leta 1938. Ta dva primera jasno kažeta, da je protifašistično nastrojena Togliattijeva knjiga *Boj proti valce a fašismu* (Boj proti vojni in fašizmu) bila prej izjema kot pravilo.

Poleg prevodov so se v tem obdobju začela pojavljati še dela slovaških avtorjev: leta 1937 je Karol Murgaš izdal *Nové Taliano* (Nova Italija), v katerem je pripovedoval o svojem potovanju po "novi" Italiji, pompozno opisoval dosežke italijanskega režima in perspektivnost fašistične ideje. Delo je kot podlistek izhajalo v bratislavskem dnevniku *Slovenská Pravda*, nato se je avtor, ki je bil zelo blizu Ljudski stranki, odločil za samostojno publikacijo, obogateno z gradivom, ki mu ga je nudil italijanski konzulat v Bratislavi.¹⁵ (ACS, MCP–Gabinetto, b. 313 – report 53, 5. 11. 1936).

Kasneje, leta 1939, se je na knjižnih policah pojavila

publikacija z naslovom *Propaganda*. Poleg prispevka nemškega ministra Goebblesa je knjižica vsebovala celoten govor, ki ga je italijanski zunanji minister Galeazzo Ciano imel v senatu 22. maja 1936. Predgovor je sestavil Alexander "Šaňo" Mach, od samega začetka eden izmed najožjih Tukovih sodelavcev in trenutno med vodilnimi osebnostmi skrajno desničarskega krila HSLS. Istega leta je bil spet na vrsti sam Mussolini in prevod njegovega dela, napisanega leta 1932, *La dottrina politica e sociale del fascismo* (Družbena in politična doktrina fašizma), ki ga je na Slovaškem izdala *Slovenská ľudová knihotlačiareň* z naslovom *Fašistická náuka* (Fašistični nauk). V predgovoru se prevajalec Vojtech Košík spušča na politično in ideološko področje ter z enako vnemo poveljuje nemški in italijanski sistem.

Od leta 1929 je bil na bratislavskem vseučilišču na razpolago tudi lektorat italijanskega jezika, ki ga je vodil priznani italijanski slavist Arturo Cronia. Italija se je v tujini "širila" preko knjig, biltenov, prospektov in drugih publikacij. Na vsedržavni ravni pa, točneje v Pragi in s pomočjo tamkajšnjega italijanskega fašističnega središča (*Fascio*), so poleg drugega začeli s predvajanjem filmov. Ti so bolj spominjali na propagandistične dokumentarce kot pa na filmsko umetnost. 16. avgusta 1934 so v eni izmed najboljših praških kinodvoran (tudi zato, ker v praškem *Fasciu* niso še razpolagali z videoprojektorjem) organizirali večer, na katerem so predvajali film *Mussolini parla* (Mussolini govori), ki je po besedah italijanskega predstavnika v Pragi požel precej uspeha.¹⁶

Če se omejimo na slovaško stvarnost, je zanimivo izpostaviti dejstvo, da se prevodi iz italijanskega jezika v veliki meri nanašajo na italijanska dela z versko vsebino. Poleg npr. Goldonija in Pellica je tiskarna *Slovák* ponujala pretežno prevode raznoraznih papeških enciklik. Najbolj priljubljeni v tem smislu so bili papež Pij XI. in Lev XIII..

Dnevni tisk se je prav tako posvečal Italiji, predvsem od polovice 30-ih let dalje, ko se je ta z agresijo na Abesinijo (današnja Etiopija) odločila za vojni poseg v Afriki in za sodelovanje v španski državljanski vojni.

14 Namenoma se tu uporablja izraz *nemške skupnosti* in ne manjšine, ker bi slednji zvenel neustrezno, saj je npr. v Češkoslovaški republiki nemška narodna skupnost štela nad tri milijone članov, ki so predstavljali približno četrtino celotnega prebivalstva. Tudi v ostalih državah je bila nemška narodna skupnost precej številna.

15 Karol Murgaš je bil kasneje, po nastanku Slovaške republike, imenovan za odgovornega propagandne dejavnosti. Najvišji italijanski predstavnik v državi – Roncalli – se je o njem, v zgoraj omenjenem dokumentu, laskavo izrazil: "*Il Murgaš nutre sentimenti di simpatia per il nostro paese, parla correntemente l'italiano e le sue favorevoli disposizioni nei nostri riguardi potranno essere utilizzate all'occorrenza.*" (Murgaš je zelo naklonjen naši državi, v italijanščini se gladko izraža in to njegovo naklonjenost bomo ob priliki lahko primerno izkoristili.).

16 "*Alla rappresentazione hanno assistito la collettività italiana al completo e numerosi invitati del ceto intellettuale cecoslovacco. [...] La proiezione è stata seguita col maggior interesse dal pubblico che ha sottolineato di entusiastici applausi le parole del Duce e le visioni più caratteristiche dell'Italia fascista.*"

(Predstavi je prisostvovala vsa italijanska skupnost in številni češkoslovaški intelektualci. Prisotna publika je pozorno sledila predvajanju in z navdušenim ploskanjem pozdravljala ducejeve besede in značilnosti fašistične Italije). (ACS, MCP–DCP, b. 45, št. 1542/1093, 18. 8. 1934).

Proti sicer mlačnim sankcijam Društva narodov se je oglašal že prej omenjeni Kramář. V vrstah nacionalnih demokratov in na straneh Narodnih listov je z naklonjenostjo spremljal italijanske zahteve. V parlamentu so njegove proteste podprli celo *agrarnici*, privrženci vodilne stranke *Republikánská strana zemědělská*. Le-ta se je v zadnjih časih pomikala vedno bolj proti desni. Sam predsednik Beneš, ki je leta 1935 na čelu države nadomestil Masaryka, se ni jasno izrazil proti italijanskemu napadu v Afriki. Obenem je fašistični veljak general Gajda v sodelovanju z organizacijo CAUR priredil na stotine sicer zelo hrupnih zborovanj in shodov, ampak s precej skromno udeležbo. (Borejsza, 1980, 213)¹⁷

Vzhodnoslovaški list *Podkarpatské hlasy* je s številnimi fotografijami o italijanskem vojaškem posegu v Afriki organiziral celo potujočo razstavo po Podkarpatski Rusiji oziroma Ruteniji – deželi, ki je v medvojnem obdobju pripadala Češkoslovaški. Urednik Hostaša je v tesnem sodelovanju z italijanskim konzulom Paolom Emiliom Giustijem, ki je preko svojega ministrstva priskrbel slikovno gradivo, poskrbel, da so si razstavo ogledali v Rachovu, Chustu, Sevlušu, Berehovem, Mukačevem in Užhorodu. Po besedah konzula samega je bila pobuda izredno uspešna in Italija si je na tak način nedvomno pridobila nove občudovalce.¹⁸ Sodelovanje med časopisom in konzulatom se je plodno nadaljevalo.¹⁹

Konzul Giusti je gradivo o pohodih italijanske vojske posredoval tudi nemškemu bratislavskemu časniku *Neue Pressburger Zeitung*, ki je vrsto fotografij razobesil v izložbah svojega sedeža v samem središču mesta.

Prav tako je tudi tednik *Nový Svet* uporabljal fotografije Mussolinija in njegove vojske. Priskrbelo mu jih je italijansko Ministrstvo za tisk in propagando (*Ministero per la Stampa e la Propaganda*), s posredništvom bratislavskega konzulata.

Vsesplošna radikalizacija družbe se je presenetljivo pokazala tudi na vsedrjavni ravni: leta 1935 je namreč na parlamentarnih volitvah največ glasov osvojila stran-

ka Sudetskih Nemcev (*Sudetendeutsche Partei*). Vodja Konrad Henlein je znal spretno uporabljati Hitlerjeve parole.

Ljudska stranka, ob tej priložnosti z manjšimi slovaškimi strankami avtonomistične usmeritve, združena v *Autonomistický blok* (Avtonomistični blok), je prejela nad pol milijona glasov, kar pomeni dobro tretjino vseh slovaških glasov. To pa sploh ni kazalo popolnega uspeha, saj se odstotek njenih volivcev glede na prejšnje volitve ni bistveno povečal.²⁰ Tako imenovane *čehoslovakiščne* stranke so tudi na teh volitvah potrdile svojo premoč nad privrženci slovaške avtonomije.²¹

General Gajda je s svojo stranko *Narodna Obec Fašisticka* dosegel nezanemarljivih 167 tisoč glasov in 6 poslanskih mest, med katerimi enega na Slovaškem.

V zadnjih letih, po zatonu Rodobrane, se je Gajdova organizacija na Slovaškem precej okrepila. Voditelji so bili prepričani, da je tam situacija veliko bolj naklonjena širitvi fašističnih idej kot na Češkem ali pa na Moravskem. Češka centrala je gmotno podpirala slovaške sekcije. Poleg tega je namenoma ustanovila paralelno organizacijo, ki bi medse privabila tudi somišljenike madžarske in nemške narodnosti. *Arijská fronta*, tako so poimenovali novo skupino, se je odkrito sklicevala na Hitlerjeve misli. Zaradi dobrega odziva tam živečih Madžarov in Nemcev so zborovanja potekala trojezično, ampak prav protislovna narodnostna politika v zvezi s slovaškim vprašanjem je močno omejevala njen razmah na slovaških tleh. Gajdi in somišljenikom je spodletel tudi poskus, da bi se s svojim glasilom v slovaškem jeziku (leta 1936 so v Trnavi začele izhajati *Slovenské fašistické noviny*, ki so se leto kasneje preimenovali v *Hlas národá*, niso pa imele vidnejše vloge) uveljavili.

Nesporazumi glede narodnostne politike v okviru organizacije, notranji spori in boj za prevlado v stranki so botrovali ustanovitvi novih skupin. Tako so nastale *Strana slovenských fašistov* (Stranka slovaških fašistov), *Křesťansko-fašistická strana* (Krščansko fašistična stran-

17 Poljski zgodovinar omenja še glavnega urednika Poslednih Listov Karla Reznega, ki je ob vrnitvi iz Etiopije priredil osemdeset predavanj, konferenc in videoprojekcij. Za to je iz Rima dobil veliko vsoto denarja, kar, poudarja Borejsza, ni bila nikakršna izjema.

18 "*L'esposizione a Užhorod venne chiusa ieri ed ebbe un successo straordinario: destò meritata attenzione e senza dubbio anche molte simpatie all'Italia.*" (Razstava v Užhorodu se je izjemno uspešno zaključila včeraj: izzvala je veliko zanimanja in nedvomno pridobila Italiji novih občudovalcev.) (ACS, MCP-DGP, b. 45, št. 2057/36, 13. 6. 1936)

19 "[...] *il giornale stesso offre di esplicare, col nostro concorso ed appoggio, una sistematica propaganda d'italianità, della quale non so celarmi l'estrema importanza specie da parte di un foglio nettamente nazionale-cecoslovacco, edito nella Russia Subcarpatica.*" (Uredništvo časopisa se je ponudilo, da bi v sodelovanju z nami razvilo učinkovito propagandno dejavnost v prid italijanskosti, ki bi bila za nas izrednega pomena, glede na to, da je časopis nacionalno in češkoslovaško nastrojen in izhaja v Podkarpatski Rusiji.) (ACS, MCP-DGP, b. 45, fasc. I. 1936, št. 2568, 27. 7. 1936)

20 Na volitvah leta 1925 je HSLS prejela približno 489 tisoč glasov, oktobra 1929 425 tisoč, v maju 1935 pa je *Autonomistický blok* dosegel nekaj nad 564 tisoč preferenc (v vsedrjavnem merilu je to pomenilo 6,9%). (Olivová, 2000, 332)

21 Kot že povedano, je največ glasov prejela Heinleinova sudetskonemška stranka, in sicer 1.249.530 preferenc (oziroma 15,2%), tesno za njimi *agrarnici* s 1.176.593 glasov (14,3%), tretji so se uvrstili socialdemokrati in dosegli nekaj nad milijon glasov (12,6%), medtem ko je skoraj 850 tisoč volivcev glasovalo za komuniste. Prav tam.

ka), *Biele bratstvo-Slovanská jednota* (Bela slovansko-bratovska enotnost), *Občianska strana kresťanských roľníkov a robotníkov* (Državljanska stranka krščanskih kmetov in delavcev) in še cela kopica majhnih ekstremističnih celic, ki so kazale na širitev fašističnih in nacističnih misli v državi, ki se je v tistem obdobju v srednji Evropi edina lahko ponašala z bolj ali manj demokratično ureditvijo.

Ojačitev ekstremističnih smeri se je kazala predvsem znotraj HSLS, kjer so se privrženecem Mussolinijevega režima priključili občudovalci nemških nacionalsozialistov. V stranki se je po številnih propadlih zahtevah po avtonomiji vedno bolj uveljavljalo skrajno desno krilo: "... ki je ponazarjalo naraščajoči pritisk desničarskega radikalizma v Evropi in je na stranko HSLS močno vplivalo. Pieštanski strankarski kongres je leta 1936 jasno pokazal, da skupina fašistično usmerjenih skrajnežev vodi celotno gibanje. Frustracija, razočaranje in pričakovanja so pahnila zmerno krilo v ozadje. Ludaci (privrženeci Ljudske stranke) so strnili vrste z ostalimi opozicijskimi strankami, in sicer s stranko Sudetskih Nemcev, s Slovaško nacionalno stranko, s češkimi fašisti generala Gajde in z ostalimi skrajno desničarskimi strankami. Istočasno so vzpostavili stike s tujimi fašističnimi gibanji, vključno z nemškim in italijanskim."²²

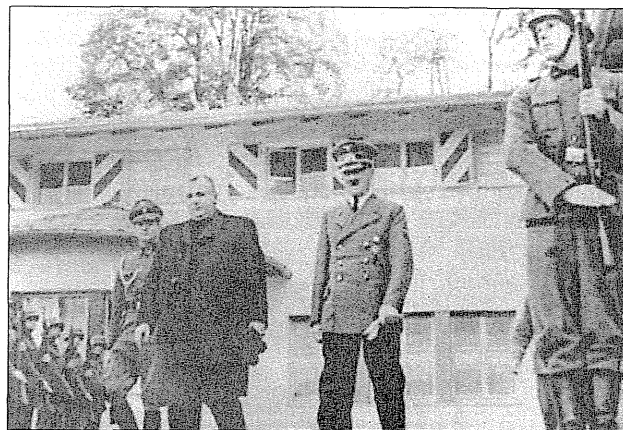
Po Hlinkovi smrti avgusta 1938 se je v stranki razvnel boj za nasledstvo med Sidorjevo in Tisovo strujo. Zmagal je slednji. Na dogodke, ki so se v nadaljnjih mesecih zvrstili in bistveno spremenili položaj države, pa Tiso ni mogel bistveno in neposredno vplivati.

NOVI RED V NOVI DRŽAVI

Z Münchenskim sporazumom med Italijo, Nemčijo, Francijo in Veliko Britanijo septembra 1938 je bilo češko in moravsko obmejno ozemlje dodeljeno Nemčiji. Predsednik Beneš se je samovoljno odločil zapustiti državo in se je zatekel v London. V vsesplošni zmedbi in potrtosti je hotela HSLS v svoj prid izkoristiti ta, zanj ugoden trenutek; sklicala je zborovanje vseh slovaških strank (razen komunistov) in jim vsilila svoj predlog o avtonomiji. Tako imenovani Žilinski sporazum (*Žilinská dohoda*), ki ga je praška vlada nekaj dni kasneje sprejela, ne da bi ga sploh obravnavala, je določal ustanovitev avtonomne pokrajine z lastno vlado, na čelu katere je stal monsijnor Jozef Tiso. Českoslovaška se je tako dejansko spremenila v federativno enoto in Slovaška je dobila uradni naziv *Slovanská krajina* (Slovaška

pokrajina). Mesec kasneje, v novembru, se je Slovakom pripetilo to, kar je prej doletelo Čehi: na Dunaju sta se italijanski zunanji minister Ciano in njegov nemški kolega Von Ribbentrop odločila, da bosta južni del Slovaške dodelila Madžarski. Z dunajsko arbitražo (*Viedenská arbitráž*) 2. novembra 1938 si je Madžarska prisvojila petino slovaškega ozemlja in 800 tisoč prebivalcev, od katerih jih je bilo približno 250 tisoč slovaškega rodu.

HSLS je izkoristila situacijo in z geslom o potrebi po narodni enotnosti monopolizirala politično dejavnost. Ustanovili so novo stranko HSLS – *Strana slovenskej národnej jednoty* (HSLS – Stranka slovaške narodne enotnosti), v katero so se morale ostale stranke, zato da ne bi izpadle kot protinacionalne, vključiti. Dejavnost komunistov je bila prepovedana in začeli so se ukrepi proti svobodi tiska, gibanja in prepovedi zborovanj. Veliko Čehov je bilo odpuščenih iz javnih služb; zamenjali so jih Slovaki. Nadaljevali so se vedno bolj ostri napadi na tako imenovane *čehoslovakiste* oziroma privrženca češkoslovaške enotnosti. Odnosi med osrednjo in slovaško vlado so zato postajali iz dneva v dan bolj napeti. Nekateri visoki funkcionarji Ljudske stranke niso skrivali namena, da bi v bližnji prihodnosti postavili na noge samostojno slovaško državo. Mach, Tuka, Sidor, Murgaš, Kirschbaum, Ďurčanský so si poleg osebnih trenj in spletkarjenj hoteli pridobiti čimvišje položaje v novi, popolnoma samostojni državni enoti. Ustanovili so posebno paravojaško skupino, imenovano *Hlinková Garda* (HG), ki je spominjala na razpadlo *Rodobrano* in

Sl. 1: Tiso in Hitler (Kováč, 1998).

Fig. 1: Tiso and Hitler (Kováč, 1998).

22 "... it reflected the mounting pressure of right-wing radicalism in Europe and was affected by it. The convention of 1936, held at the spa of Piešťany, proved that a group of fascist-minded extremists was driving the movement. Frustration, disappointment, and expectation pushed the moderates to the background. The Ludaks closed ranks with other parties of parliamentary opposition such as Sudeten German Party, the Slovak National Party, the Czech Fascists of general Rudolf Gajda, and other minority groups on the extreme right. At the same time contacts were made with foreign Fascists movements, including those of Germany and Italy." (Jelinek, 1976, 11)

Sl. 2: Vojtech Tuka s tujim diplomatom (Kováč, 1998).
Fig 2: Vojtech Tuka with foreign diplomat (Kováč, 1998).

v načrtih njenih voditeljev je predstavljala prvi zametek slovaške vojske v bodoči samostojni državi. Da bi prej omenjeni voditelji HSLS dosegli svoj cilj, so začeli še bolj izrazito oponašati nemški in italijanski režim. Tudi navidezno manj ekstremistični vodja Tiso.

Pred koncem zime se je Hitler naveličal slovaškega obotavljanja in marca 1939 pod grožnjo svojih vojsk bolj ali manj vsilil Slovatom samostojnost. 14. marca je slovaška vlada razglasila odcepitev od že prej zreducirane Češkoslovaške in Hitler je naslednji dan vkorakal v Prago. Na eni strani je nastal protektorat Češke in Moravske, na drugi pa samostojna Slovaška republika, ki je bila v resnici popolnoma v primežu nemških odločitev.

Nemški vpliv je bil nedvomno najbolj prisoten. Premoč, ki si jo je v poslednjih letih ustvaril, je bila očitna. Vsekakor so Italijani, zahvaljujoč se predvsem lokalnim somišljenikom, vzbujali določeno zanimanje.

Že decembra 1938 je italijanski konzul v Bratislavi Lo Faro pisal svojemu ministrstvu za propagando prošnjo, ki mu jo je posredoval urad za propagando pri slovaški vladi. Slednji, kot je sam konzul zapisal, "kaže aktivno zanimanje za naše ideje in ustanove"²³ in bi, dodaja konzul, rad za to prejemal časopise in revije iz Italije.

Ko je slovaški parlament 14. marca 1939 razglasil neodvisnost, niso bili postavljeni temelji nove ustave. Naloga je bila poverjena ožji komisiji, kateri je načeloval Tuka. V pogovoru, ki ga je slednji imel z italijanskim predstavnikom Lo Farom, se je glede fašistične totalitarne ureditve laskavo izrazil. Po Tukovih besedah bi ta najbolj ustrezala novi državi, ker je italijanskim fašistom, v nasprotju z nemškimi nacionalsocialisti, uspelo uskladiti totalitarni koncept s katoliško tradicijo.²⁴ V istem dopisu konzul navaja Tukovo prošnjo za italijanski zakonik; predvsem za tista poglavja, ki obravnavajo korporativizem vse do ustanovitvenega zakona za *Camera dei Fasci e delle Corporazioni*.²⁵

Tuka se je večkrat oglasil na italijanskem konzulatu, ki se je kasneje spremenil v ambasado, in prosil za pomoč pri oblikovanju nove slovaške ustave, ki naj bi od blizu spominjala na italijansko (ACS, MCP-DGP, b. 47, št. 771, 13. 4. 1939). Kmalu za tem je delegacija z Jozefom Mikušom na čelu obiskala *Ministero della Cultura Popolare*, da bi se seznanila z delovanjem italijanskega propagandnega aparata (ACS, MCP-DGP, b. 46, 14. 11. 1939).

Italija je bila torej v mislih slovaških glavarjev najprimernejši zgled za lastne državotvorne načrte.

Čprav je bila novo nastala Slovaška, kot velik del srednje in vzhodne Evrope, pod popolnim nemškim nadzorom, se Italija ni hotela odpovedati sodelovanja v strateško pomembnem prostoru, v podonavsko-balkanskem bazenu.²⁶

Italija, predvsem *Ministero della Cultura Popolare*, je preko svojega konzulata na Slovaško pošiljala biltene, prospekte, knjige in revije, ki naj bi na razne načine propagandirali fašistični režim. *Regio Ministro* (kraljevi minister) Roncalli, ki je takrat vodil italijansko predstavništvo, je gradivo delil po celi deželi. Čprav se ga je največ uporabljalo v prestolnici Bratislavi, je bilo tudi drugod povpraševanje po informacijah o fašizmu, Italiji in Mussoliniju precejšnje.

Slovaško vodstvo, v prvi vrsti predsednik Tiso, si je želelo "oprijeti" Italije in tako ohraniti vsaj delno neodvisnost od Hitlerjevih ukazov. Čprav so bili Slovaki gospodarsko popolnoma podrejeni tretjemu rajhu, so hoteli ostati v svojih političnih odločitvah vsaj delno

23 "mostra attivo interessamento alle nostre idee ed istituzioni" (ACS, MCP-DGP, b. 47, št. 3246, 31. 12. 1938).

24 "... ha sottolineato che dei due tipi di Stato autoritario, il fascista ed il nazionalsocialista, quello Italiano meglio si confà alla Slovacchia, in quanto è riuscito a conciliare la concezione totalitaria con le tradizioni cattoliche della Nazione." (... podčrtal je, da je med dvema avtoritarnima sistemoma, fašističnim in nacionalsocialističnim, italijanski najbolj primeren slovaški stvarnosti, v kolikor je fašizmu uspelo združiti totalitarni koncept z državno katoliško tradicijo.). (ACS, MCP-DGP, b. 47, št. 771, 13. 4. 1939)

25 "Il Prof. Tuka mi ha perciò pregato di procurargli con ogni urgenza i testi delle nostre leggi fondamentali, con particolare riguardo alla organizzazione corporativa fino alla legge costitutiva della Camera dei Fasci e delle Corporazioni." (Prof. Tuka me je zato zaprosil, naj mu čimprej priskrbim besedila naših zakonov, predvsem tista, ki obravnavajo korporativno organizacijo vse do ustavnega zakona o *Camera dei Fasci e delle Corporazioni* – Zbornica Fašov in Korporacij.) (ACS, MCP-DGP, b. 47, št. 771, 13. 4. 1939).

26 Italijani so temu območju pravili *bacino danubiano-balcanico*.

samostojni. Zato so se naslanjali na italijanski fašizem in se hoteli z ideološko diferenciacijo zoperstaviti nacistični nadvladi.

S *Salzburškimi rokovanji* poleti 1940 med Von Ribentropom in Hitlerjem na eni strani ter slovaškimi voditelji na drugi strani je bilo bolj ali manj želenih upov o neodvisnosti od Nemčije konec. Firer je dal v slovaški vladi odstaviti protinemško nastrojene elemente, v prvi vrsti zunanjšega in notranjšega ministra Ďurčankega, in namesto njih je postavil sebi zveste osebnosti.

Slovaki so s svojim delom v prid fašistične Italije nadaljevali, njihova dejavnost pa je verjetno spadala med rutinsko propagandistično delovanje, ki je posvečalo povečano pozornost vojnim zaveznikom. Prav tako je bila tudi Paveličeva Hrvaška predmet stalne pozornosti, predvsem s strani tiska. Italija pa je ostajala, po Nemčiji, najbolj priljubljena.

O stanju, ki je takrat vladalo na Slovaškem, natančno poroča Manlio Sargenti, član študijskega odbora *Lo Stato corporativo*. V poletju 1940 se je udeležil prvega tečaja slovaške kulture, ki ga je univerza iz Bratislave priredila za tujce. Ob zaključku pa je pripravil izčrpno poročilo, kjer s političnega, gospodarskega in socialnega zornega kota jasno opisuje novo slovaško državo. Poleg tega pogloblja primerjave z bližnjimi sosedi in zavezniki (ACS, MCP-DGP, b. 47, 7. 10. 1940). Takratni italijanski predstavnik v Bratislavi Roncalli govori o izredno dobro sestavljenem članku, ima pa pomisleke v zvezi z morebitno objavo: kritike o nemškem vmešavanju v slovaške notranje zadeve bi bile po njegovem mnenju nekoliko predrzne. (ACS, MCP-DGP, b. 47, 27. 11. 1940)

V novembru 1940 je slovaško predstavništvo v Rimu začelo izdajati bilten z naslovom *Notiziario Slovacco* (Slovaški vestnik), ki je veliko pozornosti posvečal slovaško-italijanskim stikom in podobnostim med obema vladnima sistemoma. Poudarjal je sodelovanje med mladinskima organizacijama obeh režimov, na eni strani Hlinková mládež (HM) na drugi pa G. I. L. (Gioventù Italiana del Littorio), ki sta s stalnimi srečanji dejansko utrjevali prijateljske stike (ACS, MCP-DGP, b. 46, *Legazione della Repubblica Slovaca*, 15. 11. 1940 in *ASMAE, Affari Politici Cecoslovacchia, posizione Slovachia*, b. 29). Podobnim pobudam je rad sledil tudi slovaški tisk. Ob obisku najvišjih predstavnikov G.I.L.-a v Bratislavi je časopis *Slovák* 28. maja 1941 na tretji strani objavil govor vrhovnega poveljnika organizacije HM, Alojza Macka, in sicer v obeh jezikih, slovaškem in italijanskem. Večkrat se je z italijansko-slovaškim sodelovanjem ukvarjal tudi dnevnik *Gardista*, glasilo Hlinkove Garde (HG).

Poslanec Roncalli se je, da ne bi vzbudil nezaupanja v očeh nemških oblasti, v svoji dejavnosti gibal previdno. Njegova poročila o položaju na Slovaškem so redno "romala" v Rim in vedno večje število slovaških privržencev se je obračalo na italijansko ambasado.

Slovaške prošnje so posredovali v Rim, kjer so jim ponavadi ustrezno ugodili. Časopisna uredništva so spraševala po slikah z bojišč (ACS, MCP-DGP, b. 47, št. 1190, 19. 4. 1941), raznorazne organizacije po publikacijah in ostalem propagandnem gradivu (ACS, MCP-DGP, b. 47, št. 902728/32, poz. 10-2/3-6, 3. 4. 1942), Hlinková Garda iz Brezna nad Hronom pa celo po sliki, fotografiji italijanskega duceja (ACS, MCP-DGP, b. 47, št. 3186, 7. 10. 1941). Veliko uspeha so imele italijanske božične pesmi, ki jih je predvajal slovaški radio (ACS, MCP-DGP, b. 47, št. 12589, 18. 11. 1941); medtem ko so iz gimnazije iz Michalovc zaprosili za partituro raznih fašističnih pesmi, kot npr. *Giovinazza*. (ACS, MCP-DGP, b. 47, št. 12589, 18. 11. 1941)

Iz navedenih dokumentov se lahko sklepa, da je bilo v tistih vojnih letih italijansko veleposlanstvo precej aktivno. Glede na že povedano pa se zdi, da so bili predvsem Slovaki tisti, ki so se za italijansko prisotnost zavzemali.

Društvo *Nástup*, ki se je že v medvojnem obdobju jasno opredeljevalo v prid fašističnim idejam, je večkrat organiziralo ogleda italijanskih propagandističnih filmov, predvsem takih, ki so opisovali bitke na frontah. Filmske večere je prirejala tudi bratislavská Fascio (organizacija, ki je združevala italijanske fašiste in njene tesne sodelavce), ki je takrat štela nekaj nad petdeset članov. Projekcije so se odvijale v sodelovanju z Italijanskim kulturnim inštitutom (Istituto Italiano di Cultura), ki je bil prav tako ustanovljen v tistih letih. Svoj sedež je imel v stavbi, ki jo je dalo na razpolago znano italijansko zavarovalno podjetje R.A.S. (Riunione Adriatica di Sicurtà) v samem centru mesta, na Ventúrski ulici št. 3. Inštitut je razpolagal tudi z videoprojektorjem; stroške za nakup je seveda krilo italijansko ministrstvo za ljudsko kulturo – *Ministero della Cultura Popolare*.

Sl. 3: Slovaška vlada leta 1939 (Kováč, 1998).

Fig. 3: Slovak government in 1939 (Kováč, 1998).

Ob vedno očitnejših neuspehih italijanskih in nemških vojsk na raznih bojiščih se je začelo stanje bistveno spreminjati. Slovaško javno mnenje, ki je do takrat precej pasivno in vdano sledilo vojnemu dogajanju, je začelo pritiskati na vladajoče kroge. Nemški veljaki in njihovi slovaški sodelavci so držali vzvode oblasti še vedno v svojih rokah, njihov ugled oziroma podpora s strani državljanov pa sta začela naglo upadati. Italijani so začeli postopoma izgubljati vse težko pridobljene vplivne položaje, po kapitulaciji Italije septembra 1943 pa so svojo dejavnost dokončno prekinili.

ZAKLJUČNE MISLI

Iz vsebine besedila je razvidno, da enako upravičeno lahko govorimo o nemškem kot o italijanskem vplivu na Slovaškem v obdobju med svetovnim vojnama.

Vsa dela, ki se ukvarjajo z novejšo slovaško oziroma češkoslovaško zgodovino poudarjajo in izpostavljajo nemški "delež" pri soustvarjanju slovaške polpreteklega dobe. To je popolnoma razumljivo. Stikov, medsebojnih odnosov in izmenjav je bilo še in še. Vsekakor podrobnejši pogled razstre celo vrsto raznoraznih vplivov na slovaško stvarnost. Ne da bi upoštevali madžarskega, ki je zaradi skupne tisočletne države nedvomno prevladujoč, in češkega, se za medvojno obdobje opazi dvoje: na eni strani vpliv tako imenovanih zahodnih demokracij, v prvi vrsti Francije, na drugi pa ideologija fašistične Italije.

Dejstvo, da se je Češkoslovaška politično naslanjala na Francijo, je bilo že omenjeno. Kar se tiče Italije je iz prispevka razvidno, da se je slednja na Slovaškem uveljavila predvsem zaradi lokalnih stremeljenj. Po Mussolinijevem prevzemu oblasti se je fašistična ideologija uveljavila tudi na Slovaškem. Najbolj zgovoren primer je bilo delovanje zloglasne organizacije *Rodobrana*. Njena razgibana dejavnost potrjuje, da je pred nemškim nacionalsocialističnim sistemom na slovaških tleh

delovala skupina, ki se je jasno sklicevala na italijanski fašizem.

V do sedaj pregledanem arhivskem gradivu ni dokazov, da bi iz Italije *Rodobrano* gmotno podpirali, kot je Mussolini delal npr. z ustaškimi separatisti. Možnosti pa ne gre izključiti. Nujno bi potrebovali še temeljitejšo raziskavo, doslej zbrani podatki pa zadoščajo, da se lahko piše o vplivu italijanskega fašizma na Slovaškem. Celih deset let pred Hitlerjevim nastopom je v slovaškem delu države delovala razvejana organizacija, ki se je zgledovala po italijanskih fašističnih organizacijah.

V obdobju tridesetih let, ko so *Rodobrano* že razpustili in se je fašistični nauk iz zaokroženih skupin razširil med pripadnike Ljudske stranke, je bila dejavnost italijanskih oblasti kar dobro opazna. V omenjenih dokumentih je izpričano, da je fašistična propaganda delovala tudi na Slovaškem. Mussolini se je tako hotel zoperstaviti Hitlerjevemu naglemu prodiranju na tisto interesno območje, ki ga je do nedavnega pojmoval za svoje. Ni mu uspelo. Vendar pa Italijani s svojo dejavnostjo niso odnehali.

Po münchenski razdelitvi Češkoslovaške in kasnejši razglasitvi slovaške neodvisnosti je bila nemška nadvlada očitna. Mnogi viri opisujejo razmerje med neodvisno Slovaško in tretjim rajhom kot pravo vazalstvo. Iz prejšnjih ugotovitev pa je moč opaziti, da obnašanje slovaških oblasti le ni bilo tako enolično. Po krajšem pregledu so razpoke takoj jasno vidne. Marsikdo, tudi na najvišji strankarski ravni, se je raje nagibal k italijanskemu totalitarnemu vzorcu, kot pa slepo sledil ukazom iz Berlina. V upanju, da bi se vsaj na ideološki ravni osvobodil iz Hitlerjevega objema, se je del vladajoče Ljudske stranke naslanjal na italijanski režim. Slednji je po svojih močeh skrajneže rad podpiral. To še dodatno potrjuje, da je bila fašistična Italija res politično in ideološko vpletena, in sicer v obdobju in v prostoru, ki se je v prejšnjem stoletju večkrat znašel v središču pozornosti.

FASCIST ITALY IN SLOVAKIA: RELATIONS BETWEEN ITALY AND SLOVAKIA FROM MUSSOLINI'S RISE TO POWER TO HIS CAPITULATION

Borut KLABJAN

IT-34018 Dolina (Trst), Dolina 35

e-mail: borutkla@hotmail.com

SUMMARY

The influence of fascist ideology in Slovakia, which in the inter-war period was part of the Republic of Czechoslovakia, started to take root in the early 1920s when the fascist regime in Italy had just come to power. Although in the early years of his supremacy Mussolini did not have enough power to systematically expand the fascist doctrine beyond the Italian borders, soon after the March on Rome it penetrated some circles within Slovak society. Members of the Slovak People's Party were among the first to use these and similar political ideas to their own advantage with the goal of achieving the greatest possible autonomy for their country. Undoubtedly, their most significant figure was Bela (Vojtech) Tuka. He created the Rodobrana paramilitary group, which resembled the Italian Squadre d'Azione gangs. In fact, Tuka acted on behalf of the Hungarian irredentist movement and aimed at the return of Slovak territory to the hated Hungarian rule. Despite numerous rises and falls, the Rodobrana managed to survive until the end of the 1920s when Tuka was arrested and the organization ultimately abolished by the Prague authorities.

However, in that period the power of Mussolini's regime in Italy grew. The Lateran Treaty between the Italian state and the Vatican confirmed the unconditional support of the ecclesiastic authorities for Il Duce's politics, which made the Italian regime acceptable for millions of Catholics who until then had viewed it more or less with skepticism and distrust.

The importance of the Catholic religion in Slovakia and other parts of Central Europe made people more receptive to the sallies of Italian fascism against 'godless' Soviet communism. Fascist principles no longer had to remain hidden in semi-illegal groups and organizations but gained popularity, in particular among the supporters of the People's Party, who in the 1930s became almost entirely right wing and could barely conceal their secessionist tendencies.

When Hitler's national socialism-economically and then politically-conquered the territory of Central Europe, Mussolini's ideological supremacy began to decline. In Slovakia, however, owing to their local supporters, Il Duce's brand of fascism survived.

After the establishment of the state of Slovakia in 1939, the support for this fascist ideology strengthened because enough Slovak leaders leaned on Mussolini's regime to get rid of-at the ideological level-German control.

Key words: Italy, Slovakia, Czechoslovakia, Central Europe, inter-war period, World War II, fascism, fascist propaganda

VIRI IN LITERATURA

ACS – Archivio Centrale dello Stato, MCP – Ministero della Cultura Popolare, DGP – Direzione Generale Propaganda, b. 45, CAUR.

ACS, MCP – Gabinetto, b. 95, fascikel *Relazioni sull'attività della direzione generale della propaganda*.

ACS, MCP–Gabinetto, b. 313 – report 53, 5. 11. 1936.

ACS, MCP–DGP, b. 45, št. 1542/1093, 18. 8. 1934.

ACS, MCP–DGP, b. 45, št. 2057/36, 13. 6. 1936.

ACS, MCP–DGP, b. 45, fasc. I. 1936, št. 2568, 27. 7. 1936.

ACS, MCP–DGP, b. 47, št. 3246, 31. 12. 1938.

ACS, MCP–DGP, b. 47, št. 771, 13. 4. 1939.

ACS, MCP–DGP, b. 46, 14. 11. 1939.

ACS, MCP–DGP, b. 47, 7. 10. 1940.

ACS, MCP–DGP, b. 46, Legazione della Repubblica Slovaca, 15. 11. 1940.

ACS, MCP–DGP, b. 47, 27. 11. 1940.

ACS, MCP–DGP, b. 47, št. 1190, 19. 4. 1941.

ACS, MCP–DGP, b. 47, št. 3186, 7. 10. 1941.

ACS, MCP–DGP, b. 47, št. 12589, 18. 11. 1941.

ACS, MCP–DGP, b. 47, št. 12589, 18. 11. 1941.

ACS, MCP–DGP, b. 47, št. 902728/32, pos. 10-2/3-6, 3. 4. 1942.

ASMAE – Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri, Affari Politici Cecoslovacchia, posizione Slovacia, b. 29.

- DDI – Documenti Diplomatici Italiani:** 7. serija, 5. zv., dok. št. 337, str. 332.
- Berend, I. T., Ranki, G. (1978):** Lo sviluppo economico nell'Europa centro-orientale nel XIX° e nel XX° secolo. Bologna, Il Mulino.
- Borejsza, J. (1981):** Il fascismo e l'Europa Orientale. Dalla propaganda all'aggressione. Roma-Bari, Biblioteca di Cultura Moderna Laterza.
- Burgwyn, H. J. (1979):** Il revisionismo fascista. La sfida di Mussolini alle grandi potenze nei Balcani e sul Danubio, 1925-1933. Milano, Feltrinelli.
- Bystrycký, V. (1991):** K politike strán Česko-Slovenska v medzivojnovom období. Historický Časopis, XXXIX, 4-5. Bratislava, [S.n.], 498-501.
- Caccamo, F. (2000):** Italia e Cecoslovacchia negli anni Venti. Nuova Storia Contemporanea. IV, 2 (march - april), Roma, Editrice Luni, 59-76.
- Cecoslovacchia (La) (1925).** Roma, Pubblicazioni dell'Istituto per l'Europa Orientale, Anonima Romana Editoriale.
- Ciano, G. (1969):** Diario. Milano, Rizzoli.
- Čaplovič, M. (2001):** Branné organizácie v Československu 1918-1939. (So zretelom na Slovensko). Bratislava, Ministerstvo obrany Slovenskej republiky.
- Deák, L. (1993):** Viedenská arbitráž (2. november 1938) – Mnichov pre Slovensko. Bratislava, Slovak Academic Press.
- Husa, V. (1967):** Zgodovina Čehov in Slovkov. Ljubljana, DZS.
- Hronský, M. (2002):** Talianska vojenská misia v začiatkoch ČSR. História, II, 3. Bratislava, 19-21.
- Jelinek, Y. (1976):** The Parish Republic: Hlinka's Slovak People's Party 1939-1945. New York – London, East European Quarterly, Columbia University Press.
- Kamenec, I. (1980):** Prenikanie fašistickej ideológie a organizácií Národnej obce fašistickej do Slovenského politického života v medzivojnovom období. Historické štúdie, 24. Bratislava, Ústav historických vied SAV, 43-76.
- Kováč, D. (1998):** Dejiny Slovenska. Praga, Nakladateľství Lidové noviny.
- Krámer, J. (1957):** Iredenta a separatizmus v slovenskej politike. Štúdiá o ich vzťahoch. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry.
- Křesálková, J. (1991):** La letteratura italiana in Cecoslovacchia. Milano, Edizioni A. Guerini e Associati.
- Larsen, U. S., Hagtvet, B., Myklebust, P. J. (1996):** I Fascisti. Le radici e le cause di un fenomeno europeo. Firenze, Ponte alle Grazie.
- Leeden, A. M. (1973):** L'internazionale fascista. Roma – Bari, Laterza.
- Leoncini, F. (1978):** Italia e Cecoslovacchia 1919-1939. Rivista di studi politici internazionali, XLV, 3. Firenze, Monnier, 357-372.
- Lexikón Slovenských dejín (1997).** Bratislava, Slovenské Pedagogické Nakladateľstvo.
- Lipták, L. (2000):** Slovensko v 20. storočí. Bratislava, Kalligram.
- Nižňanský, E. (1993):** Kto bol kto za I. ČSR. Bratislava, Q111.
- Oxfordova enciklopedija zgodovine (1993).** Oxfordova enciklopedija zgodovine, 2. knjiga (Od 19. stotletja do danes). Ljubljana, DZS.
- Olivová, V. (2000):** Dějiny první republiky. Praga, Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum.
- Wildova Tosi, A. (1980):** Bibliografia degli studi italiani sulla Cecoslovacchia (1918-1978). Roma, Bulzoni.

DOLOČITEV SINERGETSKIH UČINKOV RAZVOJNIH POTENCIALOV MESTA
– PRIMER MESTA KOPER

Manca PLAZAR MLAKAR

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 18
e-mail: manca.plazar@zrs-kp.si

IZVLEČEK

Vsako mesto mora samo poskrbeti za rast svoje konkurenčnosti. Poiskati mora tiste razvojne potenciale, ki so zanj ključni, in jih povezati v razvojne strategije. Metodologij, ki se ukvarjajo z razvojem mest, je veliko. Presežek, ki ga raziskuje avtorica, je, kako definirati tiste razvojne potenciale med množico bolj ali manj navidezno enakovrednih, ki v kompleksnem prostoru mestu za najbolj racionalen vložek ponujajo največje sinergetske razvojne učinke. V prihodnje bo ravno to vprašanje ločilo zelo uspešna mesta od samo uspešnih.

Avtorica predlaga metodološki model, ki ga izpelje iz predpostavke, da je vsako mesto vključeno v številna omrežja in funkcijske regije – v različne prostorske sisteme. Prostorske sisteme obravnava kot nelinearne kompleksne sisteme z lastnostmi samoorganizacije, večplastičnosti, dinamičnosti in omrežnosti. Model preizkusi na primeru mesta Koper.

Z uspešnim preizkusom je hipoteza, da je mogoče s predlaganim modelom določiti tiste razvojne potenciale določenega mesta, s katerimi lahko dosežemo sinergetske razvojne učinke, uspešno dokazana.

Ključne besede: mesto, razvoj mest, funkcijska regija, omrežja, prostorski sistemi, razvojni potencial, sinergija

DEFINIRE GLI EFFETTI SINERGETICI DI SVILUPPO DELLE POTENZIALITÀ DI UNA CITTÀ –
L'ESEMPIO DELLA CITTÀ DI CAPODISTRIA

SINTESI

Ogni città deve sviluppare da sola la propria concorrenzialità, cercando potenzialità cruciali da collegare a strategie di sviluppo. Ci sono molte metodologie, applicate allo studio dello sviluppo delle città. L'assimetria, ricercata dall'autrice, riguarda la definizione delle potenzialità di sviluppo, collocate nel complesso di potenzialità più o meno paritetiche. Nell'ambito dello spazio cittadino, se si investe in modo razionale, esse offrono i più grandi effetti sinergetici di sviluppo. In futuro proprio questo fatto distinguerà le città che hanno ottenuto molto successo, da quelle che invece lo avranno solo parzialmente conseguito.

L'autrice propone l'uso del modello metodologico che parte dal presupposto che ogni città è inclusa nelle numerose reti ed aree funzionali – nei diversi sistemi dello spazio. Tali sistemi vengono trattati come sistemi complessi non lineari, i quali contengono qualità di autoorganizzazione, stratificazione, dinamicità e di rete. Il modello è stato sperimentato sulla città di Capodistria.

Tramite questo esperimento riuscito, l'ipotesi è stata confermata con successo: grazie al modello proposto sulle potenzialità di sviluppo di una città, è possibile raggiungere gli effetti sinergetici di sviluppo.

Parole chiave: città, sviluppo delle città, aree funzionali, reti, sistemi spaziali, potenzialità di sviluppo, sinergia

1. UVOD

1.1 MESTO DANES MED KONKURENČNO TEKMO, POVEZOVANJEM IN INDIVIDUALNOSTJO

Današnji svet se pospešeno globalizira. Je vedno bolj dinamičen in kompleksen. Dogodki in akterji so vse bolj soodvisni. Dinamika razvoja sveta, pogojena zlasti z zaostrovanjem gospodarske konkurenčnosti, sledi lastnim zakonitostim, ki se opazovalcu zdijo nerazumljive in kaotične. Globalna konkurenčna tekma postaja vse bolj zahtevna. Tudi Evropska unija nastaja zlasti zaradi zaostrovanja globalne gospodarske konkurenčnosti, v kateri nacionalne države same določenih dejavnosti ne zmorejo več dovolj dobro opravljati. V Uniji se stalno soočata dve načeli, ki skupno prispevata k povečanju njene globalne gospodarske konkurenčnosti. To sta spodbujanje medsebojne tekmovalnosti razvitih regij in mest ter spodbujanje manj razvitih regij, da v prihodnje ne bi predstavljale razvojnih ovir (CSD, 1999; European Commission, 1994; Plazar Mlakar, 2000).

Konkurenčnost med mesti je vse večja. Borijo se zlasti za razvojni kapital, ki postaja vse bolj "gibljiv", in za nekatere specializirane funkcije, ki postajajo vse bolj neodvisne od položaja mesta v hierarhiji naselij. V času hierarhične urejenosti omrežja naselij so bile razdelitve funkcij bolj ali manj opredeljene vnaprej. Danes se prostorske hierarhije rahljajo in namesto njih se oblikujejo prostorska omrežja (Hočevnar, 1995). Posamezne funkcije in kapitalski vložki, ki zagotavljajo kontinuiteto razvoja mesta in njegovo vitalnost, niso več samoumevni. Biti morajo ekonomsko utemeljeni, "samovzdržni", pogosto rečemo tudi "ekonomsko trajnostni".

Za številna mesta predstavlja novi položaj izjemno priložnost, druga so v njem prikrajšana zaradi manj razvitih potencialov. Rast in razvoj naselij postajata vse bolj neenakomerna, odvisna od objektivnih in subjektivnih dejavnikov. Govorimo tako o "kriterijih privlačnosti za vlagatelje" kot o konkurenčnih prednostih, kjer prednjačijo izobražena delovna sila, razvitejša komunikacije, podjetniške in informacijske mreže, razvojno-raziskovalno delo ter splošen ugled nekega območja (Kavaš, 1999).

Jasno postaja, da mora mesto samo poskrbeti za svoje interese. Izdelati mora svojo razvojno strategijo. Pretehtati mora svoje konkurenčne prednosti. Razvijati mora svoje potenciale in jih čim bolj racionalno izrabiti. V konkurenčni tekmi je vsaka prednost dobrodošla. Racionalni pristop k razvoju, usklajenost, izkoristek istega razvojnega potenciala v različnih poljih pa so dejstva, ki vsako mesto lahko potegnejo pred njegove neposredne tekmece. Ključna postaja oblikovanost "me-

stnosti", individualnosti posameznega mesta, ki zajema tako otipljive dejavnike, na primer mestno ponudbo, ambientalnost, urejenost mestne scenografije, skrb za socialni razvoj, kot neotipljive dejavnike, na primer število in kakovost dogodkov, lastnih vsakemu mestu. Govorimo o trajnostnem razvoju mest (Šašek-Divjak, 1997).

Mesto, naj bo še tako idealno, živo in propulzivno, vse potrebne funkcije težko opravlja samo. Njegova konkurenčnost se poveča, če začne razvijati aktivno strategijo povezovanja z drugimi mesti na različnih ravneh, racionalizacije z delitvijo ali skupnim opravljanjem različnih funkcij, od zdravstvenega varstva do načrtovanja javnega prometa, spodbujanja nastajanja globalnih ekonomskih con, omrežja pristanišč, specializirane kulturne ali izobraževalne ponudbe. Zlasti v visoko specializirane funkcije vsako posamezno mesto težko vlaga potrebna sredstva in hkrati ostaja konkurenčno. Sometste ali omrežje mest to stori bolj smiselno in bolj racionalno. Zanimivo vprašanje pa je, zato ga omenjamo (vendar se z njim podrobneje ne bomo ukvarjali), kje naj mesto potegne strateško ločnico med povezovanjem v različnih omrežjih in iskanjem lastnih konkurenčnih prednosti znotraj teh omrežij

Raziskujemo in razmišljamo, kako lahko mesto najde tiste razvojne potenciale, ki so za njegov razvoj ključni. Vsako mesto bi moralo celovito strateško raziskovati, kateri potenciali in katere dejavnosti so tiste, kamor se splača in je celo potrebno vlagati, da se povečajo konkurenčne prednosti mesta, da se ohrani in razvija njegova vitalnost.

Številne metodologije in pristopi raziskujejo razvojne potenciale mest.¹ Presežek, ki ga raziskujemo, pa je: kako definirati tiste razvojne potenciale med množico bolj ali manj navidezno enakovrednih, ki v kompleksnem prostoru mestu za najbolj racionalen vložek ponujajo največje razvojne učinke. Poenostavljeno, kateri razvojni potenciali mesta skrivajo v sebi možne sinergijske strateške razvojne učinke.² Prepričani smo, da bo v prihodnje ravno to vprašanje ločilo zelo uspešna mesta od samo uspešnih.

1.2 MESTO V PRIMEŽU LOKALNIH IN GLOBALNIH DEJAVNIKOV

Na razvoj vsakega mesta in naselja danes vpliva veliko več dejavnikov kot še pred petsto ali petdesetimi leti. Pred stoletji so bili vplivi na razvoj naselja pretežno lokalnega značaja. Na njegovo oblikovanje so vplivali oblikovanost tal, podnebne razmere, lokalni gradbeni materiali, ki so bili na voljo, morda še okoliški gospodarski položaj in proizvodni sistem, ki je vplival na

1 Primeri metodologij in pristopov: analiza SWOT, brainstorming, prostorske delavnice, analiza primerjalnih prednosti.

2 Sinergijski strateški razvojni učinki so razvojni učinki posebnega strateškega pomena zaradi sinergetskih učinkov, ki ga ponujajo.

oblikovanje vzorca kulturne krajine in zemljiške delitve, ki se mu je prilagodila tudi oblika naselbine.

Regionalni ali celo globalni vplivi na razvoj naselij so bili redkejši, čeprav so tudi njihovi učinki občutni. Zlasti obrambni razlogi so ključno vplivali na oblikovanje mest. Turški vpadi, na primer, so vplivali na gradnjo taborov in boljše utrjevanje naselij (Fister, 1986). Slovenska obalna mesta so se strateško razvijala na otokih in polotoku, ki so se z obzidjem zaščitili proti kopnini.

Z razvojem so se regionalno prenašali tudi arhitekturno/urbanistični slogi in načini gradnje in urejanja naselij (Fister, 1986).

Po drugi strani pa je imela tudi vsaka naselbina omejen vpliv na okolico. Najmanjša naselja so vplivala na neposredno okolico. Vplivno območje posameznih mest in naselij je bilo preprosto določiti. Hierarhija naselij je bila precej preprosta in jasno čitljiva (Vrišer, 1978).

Zlasti zdaj, z določenim časovnim odmikom, lahko precej dobro ocenimo neposredne in posredne dejavnike, ki so vplivali na razvoj posameznega mesta, in tudi vplivno območje posameznih mest in naselij.

Danes je položaj bistveno drugačen. Proces globalizacija – individuacija je občuten tudi pri razvoju naselij (Mlinar, 1997; Gajšek, 1995).

Težko je oceniti vse dejavnike, ki vplivajo na razvoj posameznega naselja. Tudi danes na razvoj naselij vplivajo povsem lokalni dejavniki, seveda večinoma iz širšega prostora kot pred 500 leti. Še najlažje ocenimo vpliv nekaterih splošnih globalnih dejavnikov, zlasti ideoloških (trajnostni razvoj naselij, priporočila itd.) in splošnorazvojnih (tehnoloških).

Toda v vmesnem prostoru – med globalnim in lokalnim – je kompleksno vplivno območje, ki ga je potrebno podrobneje strukturirati, da bi ga razumeli in izkoristili razvojne potenciale, ki jih ponuja posameznemu naselju.

Mesta se povezujejo v nove prostorsko – organizacijske oblike, v somestja, v omrežja, v sisteme. Zaradi teh povezovanj je njihovo delovanje še toliko bolj kompleksno. Poenostavljeno lahko rečemo, da tvorijo, konstituirajo različne prostorske sisteme.

Prostorsko organizacijo lahko opišemo na različne načine. Nekateri se bolj, drugi manj približujejo dejanskemu stanju. Prostorske sisteme smo skušali opisati kot

nelinearne dinamične sisteme, ki se obnašajo skladno z načeli sinergetike in samoorganizacije. Uporabili smo obliko omrežij in funkcijskih (problemskih) regij. Povezali smo jih v pojem omrežnosti regij.³ Menimo, da je pristop izredno uporaben tudi za opis posameznega mesta, saj lahko različne dimenzije mesta (mesto v različnih omrežjih, regijah in območjih) obravnavamo kot funkcijske regije.

1.3 MESTO KOT DEL RAZLIČNIH PROSTORSKIH SISTEMOV (OMREŽIJ, FUNKCIJSKIH REGIJ)

Vsako naselje, naj bo še tako majhno, s svojo okolico sestavlja nedeljivo celoto. Je del omrežja naselij, ki se med seboj povezujejo z infrastrukturnimi sistemi. Naselja v omrežju so soodvisna na različne načine. Vsako mesto je nedeljivo povezano s svojo večjo ali manjšo neposredno okolico; s svojim zaledjem. Trdimo lahko, da vsako naselje predstavlja središče "svoje funkcijske regije". Bolj je naselje kompleksno, več ima svojih funkcijskih regij; na primer oskrbno, zdravstveno, izobraževalno, turistično, ekonomsko...

Poenostavljeno lahko trdimo, da vsako mesto (naselje) tvorno oblikuje različna omrežja in funkcijske regije. Vendar je položaj še bolj zapleten, saj tudi ta omrežja in funkcijske regije medsebojno učinkujejo na različne načine, včasih pa se ločnica med njimi povsem zabriše. Predpostavimo torej, da je vsako mesto del različnih prostorskih sistemov.

1.4 LASTNOSTI PROSTORSKIH SISTEMOV

Uveljavljene lastnosti regij, kot so na primer nodalnost, homogenost, konkurenčnost, vertikalna sovisnost in sonaravnost,⁴ ne razložijo nekaterih pojavov prostorskih sistemov, kot so omrežno povezovanje, večplastna podoba, nenapovedljivost vedenja ali pojavljajoči se sinergetski učinki regij in drugih prostorskih sistemov. Zato smo vpeljali še nekatere nove poglede na regije in druge prostorske sisteme, zlasti na omrežnost, dinamičnost in večplastnost regij in prostorskih sistemov. Te lastnosti nam pomagajo razumeti dogajanja v realnosti in določiti možnosti vplivanja na prostorske procese (Plazar Mlakar, 2000; Plazar Mlakar, 2001).

Prostorski sistemi (omrežja, regije) so kompleksni, nelinearni dinamični sistemi z lastnostmi, ki jih lahko

- 3 Omrežnost regije predpostavlja, da regija postaja subjekt, ki je relativno vse bolj pomemben kot člen v različnih omrežjih. Kot člen v omrežjih pridobi veliko večji pomen, kot ga ima kot individualni subjekt. Na primer, sub nacionalna regija se na ravni Evrope lahko vključi v različna združenja, omrežja, povezave, komiteje, interesne skupine regij ter kot njihov del pridobi bistveno večjo moč in pomen, kot ga je imela kot samostojna enota. Povezujejo se tudi med seboj fizično oddaljene regije, ki imajo podobne interese.
- 4 Nodalnost regije predpostavlja, da regijo tvorijo prevladujoči centripetalni dejavniki. Homogenost regije predpostavlja, da regijo tvori prevladujoča homogenost ene ali več dejavnikov. Konkurenčnost regije izhaja iz regionalne neenakosti med regijami iste ravni. Vertikalna sovisnost je matematično odvisen in do neke mere avtonomen dejavnik med državno, meddržavno ter lokalno ravni. Trajnostnost regije obravnava regijo kot skupni imenovalec med naravnimi in antropogenimi dejavniki (Gajšek, 1995).

pojasnimo z nekaterimi novimi teorijami: s teorijo kaosa in načeli samoorganizacije.

Prostorski sistemi sodijo med najbolj kompleksne sisteme, nelinearne in dinamične. Kljub temu jih pogosto obravnavamo kot preproste, predvidljive in napovedljive sisteme. Menimo, da bo vsak predviden poseg privedel do zaželenih posledic in da lahko napovemo bodoča stanja takega sistema. Vse te predpostavke so napačne in preživele.

Kot vsi nelinearni dinamični sistemi ima tudi prostorski sistem značilne lastnosti. Prostorski sistem je nepovnljiv in nenapovedljiv, lahko pa določimo meje njegove nenapovedljivosti. Je občutljiv za začetne pogoje, zato je kljub globalni stabilnosti lokalno, v vsaki točki nestabilen. Je skoraj intranzitiven, kar pomeni, da lahko daljši čas niha okoli določenega povprečja, nato pa brez vidnega razloga nenadoma preskoči in prične nihati okoli popolnoma drugega povprečja. Večina prostorskih sistemov je kaotičnih stabilnih sistemov, saj se globalne značilnosti ohranjajo kljub stalnim motnjam (Gleick, 1991).

Prav nelinearnost prostorskih sistemov omogoča njihovo relativno stabilnost, saj nelinearnost v povratnih procesih uravnava in nadzira samo dogajanje v prostorskem sistemu. Proces lahko imenujemo tudi samoorganizacija, pojavlja pa se v vseh kompleksnih nelinearnih dinamičnih sistemih, naravnih in umetnih. Samouravnava se naravni red naj bi nastal kot posledica delujočih evolucijskih procesov, ki potekajo zaradi kompleksnosti okolja. Prav kompleksnost je pogoj za delovanje med sistemom in okolico in za racionalno vedenje samega sistema, ki se z odzivanjem na okolico samoorganizira na način, ki mu omogoča ohranitev. Spremembe v okolici kompleksnega sistema povzročijo lokalno nestabilnost znotraj sistema, kar sproži preobrazbo v novo notranje stanje v prostorskih, časovnih ali prostorsko – časovnih vzorcih. Preobrazba samega sistema zagotavlja njegovo globalno stabilnost (Gleick, 1991).

Sinergetika preučuje procese samoorganizacije in sodelovanja v kompleksnih sistemih, kakršen je tudi prostorski sistem (Haken, 1981; Haken, 1983). Sinergetika nam omogoča opis sprememb strukture sistema na višji ravni. To je mogoče storiti z majhnim številom variacij, imenovanimi parametri reda. Parametre reda ustvari sistem sam z mehanizmom, ki ga imenujemo ciklična vzročnost. Suženjsko načelo sinergetike razlaga, da se parametri reda na nivoju sistema kot celote eden za drugim prenašajo na pod sisteme, in to na takšen način, ki zagotavlja obstoj sistema (Haken, 1983).

Kompleksnost sistemov, kjer dokončnih parametrov reda ni mogoče določiti, opisujemo na dva načina. Opis

"od zgoraj navzdol" se pričena z razčlenjevanjem pri vrhu celotnega sistema, nadaljuje z delovanjem hierarhično urejenih podsistemov in vsakega razstavi v posamezne člene. Opis "od spodaj navzgor" se začena z lokalnimi členi sistema⁵ in opisuje njihovo medsebojno delovanje, ki je večinoma zelo preprosto in ima samo lokalne posledice. Lastnosti celotnega sistema se razvijejo iz lokalnih učinkov v poteku evolucije sistema, s samoorganizacijo in lokalnim notranjim učinkovanjem med lokalnimi členi. Sistem kot celota tako razvije nove lastnosti, ki jih lokalni členi sistema nimajo. Tu pride do preskoka v kakovosti. Zaradi občutljivosti sistema za začetne pogoje lahko že majhne spremembe na lokalni ravni sprožijo popolnoma različne systemske strukture. Evolucija sistema je torej odvisna od robnih pogojev,⁶ ki sprožajo spremembe na lokalni ravni. Robni pogoji tako delujejo kot nadzor parametrov. Katera od obstoječih možnosti se bo na koncu uresničila, je odvisno od nihanja v točki nestabilnosti – v fraktalnem robu, ki nastaja na prehodu med stacionarnimi stanji. Izid je blizu fraktalnega roba nemogoče napovedati, lahko pa rečemo, da sistem sam najde strukturo s tem, da razvije globalne lastnosti, ki so se oblikovale z notranjim delovanjem med lokalnimi členi sistema in robnimi pogoji. Pri taki samoorganizaciji se pojavijo nepredvidljivosti in z njo novosti (Gleick, 1991; Haken, 1983).

Opis "od spodaj navzgor" se je uspešno obnesel v pojasnjevanju kompleksnega vedenja določenih sistemov. Primeren je za pojasnitev samoorganizacije prostorskih struktur.

Tudi razvoj prostorskih struktur torej lahko usmerjamo prek spreminjajočih se robnih pogojev, s katerimi vplivamo na spremembo lokalnih členov sistema. Tudi za sprožanje velikih sprememb nam ni potrebno uvajati velikih posegov ali posegov v celotnem sistemu. Vendar zaradi nepredvidljivosti ne moremo z gotovostjo predvideti globalnih sprememb sistema.

Ena od ključnih lastnosti prostorskih sistemov je tudi njihova multidimenzionalnost, večplastnost. Definicija večplastnosti prostorskega sistema upošteva, da se lastnosti, razmerja, meje in odnosi v določenem (tridimenzionalnem) prostorskem sistemu danes spreminjajo tako hitro, da je nujno vpeljati še četrto, časovno dimenzijo. In drugič, v istem, konkretnem štiridimenzionalnem prostoru/času obstaja več prostorskih sistemov, ki se med sabo prepletajo ali vsaj prekrivajo. Tako delovanje prostorskih sistemov postaja vse bolj večplastno.

To dejstvo najbolje razložimo s funkcijskimi regijami. Neko določeno geografsko območje je lahko vključeno v več različnih tipov regij, ki imajo različne obsege in velikosti, tako da pride do medsebojnega preki-

5 Lokalni členi sistema so osnovni sestavni deli sistema.

6 Robni pogoji delujejo na lokalne člene sistema – na osnovne sestavne dele sistema.

vanja ali izključenosti. Meje regij zlasti pri ekonomskih, planskih in problemskih regijah zaradi prepletanja globalnih, spreminjajočih se dejavnikov postajajo realno raztegljive in spremenljive. Vplivno območje določene dejavnosti obravnavamo kot del večplastne podobe regije, s katero lahko prikažemo zlasti vplivno območje neke planske, ekonomske ali problemske regije, ki pogosto presega geografsko omejitve območja. Na ta način je mogoče zajeti poglobljene globalne dejavnike, ki vplivajo na razvoj regije.

Geografsko sicer omejeno področje s tem pridobi veliko število različnih večplastnih podob, ki ne prikazujejo dejanske spremembe obsega regije, temveč predstavljajo način, kako gledamo na regijo: kako pojasnimo in upoštevamo vpliv zunanjih dejavnikov na razvoj, ki je danes pogosto mnogo močnejši od notranjih. Kompleksna večplastna podoba regije nam pomaga pri razmišljanju o njenem dejanskem delovanju. Z večplastno podobo regije lahko na primer prikažemo tudi njene lokalne vplive ali robne pojave.

Prostorski sistemi se vedno bolj globalizirajo. Na njihov razvoj in delovanje bolj kot notranji dejavniki vplivajo zunanje priložnosti in nevarnosti. Prostorski sistemi se v procesu globalizacije obračajo vse bolj navzven. Dinamično se oblikuje globalni urbani sistem, sestavljen iz bolj ali manj kompleksnih omrežij. Tudi regionalna podoba Evrope se pod vplivom številnih procesov spreminja. Prostorska hierarhija ni več tako izrazita kot pred sto leti. Za sodobne regije in mesta je odločilna vpetost v različna omrežja (Hočevar, 1995). Povezave in medsebojni vplivi regij in mest so vse močnejši in odvisni od številnih dejavnikov, ki vplivajo na oblikovanje novih prostorskih razmerij in odnosov, med katerimi sta poglobljena gospodarski razvoj ter razvoj prevoznih in komunikacijskih tehnologij in povezav (Gantar, 1995). Gre za proces povratne zanke, saj imajo omrežja glavno vlogo v procesu globalizacije, ki sproža vedno nove omrežne povezave.

1.5 POVZETA IZHODIŠČA

Prostorska geometrija se danes dinamično preoblikuje. Prostorska hierarhija je vse manj izrazita. Za sodobna mesta je odločilna vpetost v razna omrežja. Različna vplivna območja mesta (problemska, interesna, funkcionalna) definiramo kot funkcijske regije. Oboje, omrežja in regije, obravnavamo kot prostorske sisteme. Mesto je del različnih prostorskih sistemov; omrežij, regij, območij.

Prostorski sistemi imajo zanimive lastnosti, prek katerih lahko spodbujamo in uravnavamo njihove razvojne potenciale. To so kompleksnost, nelinearnost, dinamičnost, samoorganizacija, sinergetika, omrežnost, multidimenzionalnost/večplastnost. Prek spreminjanja robnih pogojev prostorskega sistema vplivamo na njegove lokalne člene, ki prestrukturirajo celoto.

Spoznanja lahko s pridom uporabimo tudi pri spodbujanju razvojnih potencialov posameznega mesta. Ključno vprašanje je, kako ugotoviti, kateri so potenciali, ki so ključni v različnih prostorskih sistemih istega mesta in se jih torej splača spodbujati, ker z njimi dosežemo sinergetske razvojne učinke.

V današnji konkurenčni globalni tekmi je še toliko bolj pomembno, da vsako mesto čim bolj izkoristi potenciale, ki jih ima. S čim manjšim vložkom je potrebno doseči čim večji učinek v različnih poljih, v različnih ravninah. Torej, delovati racionalno.

Učinki med mestom in vplivnimi območji, prostorskimi sistemi, so namreč vzajemni. Ne sorazmerni, seveda ne, vzajemni pa so prav gotovo. Izkoristek konkurenčne prednosti je gotovo izraba potencialov v taki meri, da so učinki v vplivnem območju kar najbolj občutni.

Zaradi kompleksnosti prostorov, v katerih mesto je, je težko pretehtati učinke, ki usmerjajo mestni razvoj. Težko je predvideti vsa dejstva, ki so v določenem trenutku videti nepomembna, v naslednjem trenutku pa usmerijo razvoj mesta v povsem nepričakovano smer.

Po drugi strani pa dejstvo kompleksnosti lahko s pridom uporabimo pri spodbujanju razvoja mesta, saj lahko z nekaterimi posegi dosežemo sinergetske učinke – občutne razvojne impulze, ki se odražajo na različnih ravneh razvoja mesta. Na primer, če razvijemo določen potencial mesta, lahko ta izboljša konkurenčno prednost in položaj mesta v več regijah in več omrežjih.

2. HIPOTEZA

S predlaganim metodološkim modelom – večplastno metodo priložnosti in nevarnosti (metodo VPN) lahko določimo tiste razvojne potenciale določenega mesta, s katerimi lahko dosežemo sinergetske razvojne učinke mesta v različnih prostorskih sistemih: v različnih regijah in različnih omrežjih mest. Metoda predstavlja prilagojeno in nadgrajeno analizo SWOT (Strengths, Weaknesses, Opportunities, Threats – analizo prednosti, slabosti, priložnosti in nevarnosti).

3. METODA

Predlagamo večplastno metodo priložnosti in nevarnosti (metodo VPN), ki jo lahko uporabimo za določitev ključnih strateških sinergetskih potencialov mesta – to je strateško najpomembnejših razvojnih potencialov mesta zaradi sinergetskih učinkov, ki jih ponujajo. Metodo VPN sestavlja sedem korakov.

1. Določimo ključne prostorske sisteme (funkcijske regije, omrežja naselij, infrastrukturne sisteme, sisteme krajine), v katere je vključeno obravnavano mesto. Ali drugače, mesto je tvorni člen različnih prostorskih sistemov, ki jih moramo definirati.

Verjetno vseh ne bomo mogli določiti, saj so preveč

kompleksni. Presoditi pa moramo, kateri so tisti, pri katerih je medsebojni vpliv med mestom in sistemom najbolj občuten.⁷

II. Izdelamo analizo priložnosti in nevarnosti za vsakega od prostorskih sistemov, ki smo jih določili.

Tu predlagamo omejitev na analizo priložnosti in nevarnosti mesta znotraj obravnavanega prostorskega sistema, saj analizi priložnosti in nevarnosti vsebujeta dinamično razvojno komponento. Predlagamo, da izpustimo analizo prednosti in slabosti, saj vsebujeta bolj statično dimenzijo, ki je zajeta (posredno in neposredno) v analizi priložnosti in nevarnosti ("ni priložnosti brez prednosti, ni nevarnosti brez slabosti").

III. Izberemo priložnosti, ki se pojavljajo v večini prostorskih sistemov, in tiste, ki nevtralizirajo nevarnosti. Izberemo nevarnosti, ki se pojavljajo v večini prostorskih sistemov, in tiste, ki lahko nevtralizirajo priložnosti.

Predlagamo, da izberemo priložnosti in nevarnosti, ki se pojavljajo v vsaj treh različnih prostorskih sistemih. Poleg teh presodimo še, katere od preostalih priložnosti bi lahko nevtralizirale katero od izbranih nevarnosti. Presodimo tudi, katera od preostalih nevarnosti bi lahko nevtralizirala katero od izbranih priložnosti.⁸

IV. Tabeliramo priložnosti in nevarnosti ter definiramo, v katerih prostorskih sistemih in na katerih ravneh imajo občutne učinke.

V. Definiramo ključne sinergetske priložnosti in jih povežemo v ključne ideje potencialnega razvoja mesta.

Po zaključku četrtega koraka – tabeliranja pregledamo rezultate in definiramo ključne sinergetske priložnosti mesta – tiste, ki se pojavljajo v večini prostorskih sistemov. Povežemo jih v ključne ideje potencialnega razvoja mesta. Presodimo, katere ključne nevarnosti bi lahko ovirale izvajanje izbranih strategij, ter opozorimo nanje.⁹

VI. Začrtamo razvojno vizijo.

VII. Izvajamo monitoring.

Model je namenjen določitvi ključnih strateških sinergetskih potencialov mesta in njegove razvojne vizije. Menimo, da je nujno v model vgraditi tudi nadzorni sistem – monitoring. Izvajamo ga po presoji – če se odločimo za izvajanje razvojnih vizij.

Opisana metoda VPN upošteva opisane lastnosti prostorskih sistemov; vključuje načela dinamičnosti, nelinearnosti, večplastnosti, samoorganizacije, sinergetske

učinke. Metoda raziskuje in spodbuja razvojne potencialne "od spodaj navzgor". Analiza SWOT je primerna osnova modela, saj se ukvarja z robnimi pogoji, ki delujejo na lokalne člene sistema. Zagotavlja spreminjanje le robnih pogojev sistema, s čimer zagotavlja racionalizacijo posegov v prostorski sistem, kar najmanjše napore in vložke. Metoda VPN upošteva in vključuje kompleksnost prostorskih sistemov, v katerih mesto je. Z razmeroma preprosto metodo lahko v pripravo razvojne strategije mesta vključimo kompleksne dejavnike različnih omrežij in različnih problemskih regij, v katerih mesto je, in jih primerjamo in usklajujemo med seboj.

Menimo, da je metodološki model metode VPN uporaben tudi za določitev ključnih strateških sinergetskih razvojnih potencialov vseh prostorskih sistemov. Vendar ga je potrebno pred potrditvijo še preizkusiti na primeru omrežja in regije.

Metodo VPN smo preizkusili na primeru mesta Koper.

4. PRIMER: SINERGETSKI UČINKI RAZVOJNIH POTENCIALOV MESTA KOPER

Kot primer, na katerem smo preizkusili uporabnost predlaganega metodološkega modela večplastne metode priložnosti in nevarnosti (metode VPN), smo uporabili mesto Koper.

Mesto Koper leži ob Tržaškem zalivu, kjer se Sredozemsko morje najseverneje zaje v kopnino evropske celine. Je del Slovenske Istre, južnoprimorske regije, širšega območja severnega Jadrana. Posebna prednost je njegova obmejna lega, ob eni tradicionalno najbolj odprtih mej v Evropi (MO Koper, 1998).

Prva pričevanja o mestu izvirajo iz antike. Tudi danes se še vitalno razvija. V mestu se pojavljajo številne nove dejavnosti in vsebine in tudi oblika mesta se spreminja. Ključne funkcije se selijo na obrobje mesta. Mestno jedro išče nove vsebine, ki bi ga obogatile. Novi razvojni izzivi prinašajo tudi konflikte (MO Koper, 1998).

In vendar je Koper eno tistih mest, ki so na prelomnici. Izjemno velik kalejdoskop priložnosti, očitnih in prikritih. Prav tako številnih nevarnosti. Z metodološkim modelom bomo skušali najti strateške priložnosti mesta Koper, s katerimi bi se mesto enakovredno vključilo v konkurenčno tekmo, pridobilo na identiteti in izgrajevalo kakovostno mestnost, za prijetno bivanje svojih prebivalcev.

7 Presoja, kateri prostorski sistemi so ključni, je vsebinska in individualna. Vsekakor priporočamo, da se zaradi povečanja objektivnosti izvaja v okviru strokovne delovne skupine.

8 Presoja je povsem vsebinska in individualna, zato priporočamo, da se tretji korak zaradi povečanja objektivnosti izvaja v okviru strokovne delovne skupine.

9 Presoja je povsem vsebinska in individualna, zato priporočamo, da se peti korak zaradi povečanja objektivnosti izvaja v okviru strokovne delovne skupine.

4.1 DOLOČIMO KLJUČNE PROSTORSKE SISTEME, V KATERE JE VKLJUČENO (KI JIH TVORI) OBRAVNAVANO MESTO

Določimo ključne prostorske sisteme, ki jih sooblikuje – tvori mesto Koper: funkcijske regije, urbana omrežja, infrastrukturna omrežja, sisteme krajine. Nemogoče je navesti vse, zato navajamo zgolj tiste, za katere presojava, da so ključni:

- I. slovensko obalno območje;¹⁰
- II. južnoprimorska statistična regija;¹¹
- III. funkcijska regija in urbano omrežje obmejnega območja Italija – Slovenija – Hrvaška;
- IV. urbano omrežje/sistem Slovenije;
- V. funkcijska regija in urbano omrežje severnega Jadrana (severni Jadran, območje Alpe-Jadran);
- VI. stičišče evropskih makroregij (makroregije območja Alp, območja centralnega, jadranskega, podonavskega in jugovzhodnega evropskega prostora);
- VII. kretske multimodalni prometni koridor št. 5;
- VIII. urbano omrežje Evrope.

4.2 ANALIZIRAMO PRILOŽNOSTI IN NEVARNOSTI VSAKEGA OD DEFINIRANIH PROSTORSKIH SISTEMOV

I. SLOVENSKO OBALNO OBMOČJE (Gabrijelčič et. al., 1993; Guzelj, 1996; Koželj et. al., 1996; Koželj et. al., 1996a; List, 1993; Malačič et. al., 1994; MO Koper, 1998; Mezek, 1996; Mezek, 1998; MOP-UVN, 1996; Planerska delavnica, 1993; Pogačnik, 1997; TRB, 1998; Fister, 2000)

Priložnosti

- razvoj multimodalnega prometnega in informacijskega vozlišča, njegova povezava z globalno ekonomsko cono in kapacitetami novih podjetniških, raziskovalno – razvojnih in univerzitetnih programov ter omrežij – generatorji razvoja;
- nadaljnji razvoj pristanišča in spremljajočih aktivnosti;
- razvoj univerze, raziskovalnih in razvojnih vsebin;
- razvoj kulturne prestolnice; prednost zgodovinskih danosti, prostorskih razmer, dvo- oz. celo trojezičnosti, obstoječih kulturnih potencialov in univerze;
- razvoj Kopra kot vstopnega mesta: poleg pristanišča in spremljajočih dejavnosti še komplementarne vsebine, kot so univerzitetni in izobraževalni programi, kulturni programi, podjetništvo, velesejemska dejavnost in podobno;

- povezave mesta Koper in obalnega somestja z mesti severnega Jadrana: sodelovanje mest, institucij, univerz, pristanišč;
- čezmejno skupno reševanje prometnih, okoljskih in še kakšnih problemov;
- uravnotežen prostorski razvoj obalnega pasu, samo tistih dejavnosti, ki so življenjsko vezane na morje (Luka, potniško pristanišče, turizem, meščanom namenjene parkovne in rekreacijske površine,...);
- ohranjanje pestrosti naravnega in urbanega okolja in prostora;
- rehabilitacija degradiranih urbanih in naravnih območij;
- obalni pas Koper – Izola se sprostí in lahko nameni drugim dejavnostim po prestavitvi ceste v predor;
- del obale mesta Koper se sprostí (Luka) in kakovostno reurbanizira;
- medsektorsko usklajevanje na regionalni ravni;
- načrtovanje urejanja prostora na regionalni ravni;
- regionalno sodelovanje kot pobuda lokalnih skupnosti;
- upravljanje zaščitenih naravnih območij;
- kakovostna pozidava še praznih površin ob mestnem jedru.

Nevarnosti

- koncentracija razvoja ob obali, pomanjkanje zanimanja za razvoj v zaledju;
- pretirana urbanizacija ob obali, nadaljnje zapuščanje stavb in propadanje kulturne krajine v notranjosti;
- velike, pogosto nasprotujoče si potrebe po prostoru ob obali;
- nekritični razvoj množičnega turizma;
- nenadzirani razvoj intenzivnega kmetijstva;
- degradacija kulturne dediščine;
- neprimerna revitalizacija mestnih središč;
- obalna črta ni jasno definirana;
- čezmejno onesnaževanje;
- nadaljnje onesnaževanje morja zaradi neurejenega kanalizacijskega omrežja;
- pomanjkanje in neprimerna raba pitne vode;
- nerešeni problemi ravnanja s komunalnimi in industrijskimi odpadki;
- transporti nevarnih snovi;
- nerelevantnost občinske prostorske in planske dokumentacije, ki ne zagotavlja trajnostnega prostorskega razvoja;
- ni ustrezne institucije ali mehanizma, ki bi sprotno reševal probleme;
- izolacionizem mesta.

10 Imenovano tudi Obala ali območje Slovenske Istre, ki vključuje občine Koper, Izola in Piran.

11 Območje, za katero je bil pripravljen Regionalni razvojni program za Južno Primorsko 2002-2006 in vključuje občine Divača, Hrpelje-Kozina, ilirska Bistrica, Izola, Komen, Mestna občina Koper, Piran in Sežana.

II. JUŽNOPRIMORSKA STATISTIČNA REGIJA (RRC Koper, 2002)

Priložnosti

- vstop v EU (Evropsko Unijo); dostop do finančnih instrumentov, izobraževalne in zaposlitvene možnosti;
- čezmejno sodelovanje (Italija, Hrvaška) in sodelovanje v regiji;
- krepitev nevladnih organizacij in civilnih združenj;
- nacionalno logistično središče v Kopru in na Krasu;
- trgi nekdanje Jugoslavije; most med vzhodno in zahodno Evropo;
- informatizacija gospodarstva in uprave, področja okolja;
- naraščanje povpraševanja po bio prehrani;
- trženje identitete – naravnih vrednot in kulturne dediščine;
- povezovanje gospodarstva in nove univerze, vključevanje mladih raziskovalcev;
- povpraševanje po tehničnih profilih strokovnjakov;
- regionalni zaposlitveni programi;
- izraba alternativnih virov energije;
- trajnostno urejanje prometa;
- večnamenska raba vode;
- racionalizacija izrabe objektov in zemljišč.

Nevarnosti

- neučinkovitost države;
- zamude pri izgradnji prometne infrastrukture;
- šibke lokalne skupnosti;
- odlaganje ustanovitve pokrajine;
- po vstopu v EU premočna vloga čezmejnih središč v omrežju naselij;
- konkurenca bližnjih turističnih območij;
- nezadostna koncentracija kapitala;
- pešanje ekonomske moči zaradi povečanja mednarodne konkurence;
- odliv kakovostnih strokovnjakov;
- nadaljevanje trenda socialnega razslojevanja;
- socialna, kulturna in ekološka destruktivnost komercializacije in potrošništva;
- nezmožnost reševanja konfliktov med okoljem/prostorom in razvojem; povečevanje regionalnih in zunanjih pritiskov na okolje;
- nepravočasno zagotavljanje oskrbe z vodo.

III. FUNKCIJSKA REGIJA IN URBANO OMREŽJE OBMEJNEGA OBMOČJA ITALIJA – SLOVENIJA – HRVAŠKA (Aster, 1996; Aster, 1997; Aster, 1997a; Benko, 1998; Plazar Mlakar, Ploštajner, 1998; ZRS Koper, 1997; ZRS Koper, 1998)

Priložnosti

- možnosti kulturnega, gospodarskega in socialnega čezmejnega sodelovanja in oblikovanja transnacionalne regije;

- načrtovana nova cestna in železniška infrastruktura bo izboljšala dostopnost srednje in vzhodne Evrope;
- možnosti trajnostnega razvoja;
- ustanovitev novih nacionalnih parkov in zaščitnih območij;
- možnost tujih vlaganj;
- državni program za razvoj malih in srednjih podjetij;
- razvoj lokalnih/regionalnih zaščitnih znamk za specifične lokalne proizvode, zlasti kmetijske, prehranske in turistične;
- razvoj tesnejših povezav med različnimi proizvajalci in sektorji;
- razvoj poslovnih omrežij in različnih oblik marketinga ter aktivnega iskanja tržnih niš za lokalne proizvode;
- marketing naravne, kulturne in zgodovinske dediščine v povezavi z razvojem turizma;
- nove poslovne priložnosti glede na bližnjo integracijo Slovenije v EU;
- razvoj, usmerjen k Sredozemlju in južni Evropi, ter promocija Slovenije kot obmorske, sredozemske države;
- razvoj tesnejših povezav med srednjo in vzhodno Evropo;
- razvoj načrtovanega multimodalnega prometnega in logističnega vozlišča v Kopru;
- ustanovitev univerze v slovenskem obalnem območju;
- razvoj novih izobraževalnih programov glede na potrebe regije;
- programi usposabljanja za nezaposlene, ki jih podpira država;
- državna podpora demografsko ogroženim območjem;
- usmerjenost države k policentričnemu razvoju;
- možnosti sodelovanja v različnih institucijah EU in neposredne vključitve regije v nekatere programe EU;
- možnosti regionalnega sodelovanja in usklajevanja različnih razvojnih programov in pobud.

Nevarnosti

- obmejno območje lahko razvije pretirano tranzitni značaj;
- nadaljnje zanemarjanje potrebe po izboljšanju regionalnih in lokalnih prometnih omrežij;
- slabitev geostrateškega položaja obmejne regije in njene gospodarske moči zaradi povečane mednarodne konkurenčnosti (možen vpliv na pristanišče, cestna in železniška omrežja, servisni sektor, turizem);
- nadaljnja degradacija okolja zaradi neprimerne rabe tal;
- pretirana zaščita okolja, ki bi zavirala lokalni gospodarski razvoj;
- gospodarski razvoj, ki se nadaljuje, sledeč postindustrijski paradigmi;

- neusmiljena tuja konkurenca, ki se ji lahko zoperstavimo le s stalnimi napori za izboljšanje lokalne tehnologije in produktivnosti;
- podrejenost obalne regije bolj razvitim in ekonomsko močnejšim zahodnim regijam, ko bo Slovenija vstopila v EU;
- depopulacija nekaterih območij;
- izseljevanje mladih in izobraženih;
- nadaljevanje sedanjega položaja nizke stopnje sodelovanja in usklajevanja med lokalnimi, regionalnimi in državnimi razvojnimi akterji, različnimi strategijami in cilji;
- ustanovitev transnacionalne regije bo potrebovala primerne institucije na slovenski strani, če naj bi slovensko obmejno območje postalo enakovreden partner italijanski strani.

IV. URBANO OMREŽJE/SISTEM SLOVENIJE (Pogačnik et. al., 2001)

Priložnosti

- policentrični, regionalno bolj skladen razvoj;
- aktivno vključevanje v omrežje slovenskega somestja: komplementarnost in delitev funkcij: gospodarsko, kulturno, izobraževalno, univerzitetno, zdravstveno središče, prometno vozlišče;
- usmeritev v čezmejno sodelovanje s sosednjimi mesti;
- vključitev v omrežje mest severnega Jadrana – omrežje severnojadranskih pristanišč, omrežje sredozemskih mest lahko pomeni primerjalno prednost pred slovenskimi mesti;
- oblikovanje obalnega somestja – povezava obalnih mest in naselij v urbano mrežo z učinkovito, komplementarno delitvijo funkcij;
- vloga Kopra kot regionalnega središča se lahko precej okrepi; strateško pridobivanje institucionalnih, upravnih, kulturnih, univerzitetnih, izobraževalnih, zdravstvenih, športnih, rekreacijskih in ostalih vsebin;
- razvoj historičnega urbanega središča; tudi kot simbolični kulturni potencial;
- relativno kratke razdalje do pomembnih evropskih središč;
- razvojna os Barcelona – Kijev (Koper – Budimpešta) – transevropski multimodalni prometni koridor št. 5 (TEN – Trans-European Network);
- razvoj multimodalnega prometnega in logističnega terminala (PLT) v Kopru, povezava s pripadajočimi ekonomskimi conami – generatorji razvoja;
- oblikovanje podjetniških mrež z osrednjo vlogo PLT in generatorjev razvoja;
- potrebno je zagotoviti lokacijo in zadostne prostorske kapacitete za razvoj terminala PLT;
- na razvojno os koridorja TEN povezati urbano mrežje, gospodarsko cono, sekundarne prometne sisteme;

- povezave Italija – Hrvaška postajajo realnost; nanje navezati razvojna območja;
- razvoj vseh funkcij plovbnega prometa, povezava s PLT (potniško pristanišče);
- krepiti in razvijati regionalna in lokalna čezmejna prometna omrežja;
- poudariti značaj kulturnega središča;
- ohranjanje biološke raznovrstnosti, povečanje pestrosti urbano – naravnega okolja;
- varovati in razvojno vključevati sledi velikih kulturnih poti.

Nevarnosti

- enostranski gospodarski razvoj mesta;
- zgoščanje prebivalstva ob obali, depopulacija zaledja;
- stopnjevanje procesov suburbanizacije;
- politika izolacionizma, odklanjanje urbanih omrežij slovenskega obalnega območja, severnega Jadrana, Slovenije – nekritična tekmovalnost med mesti in naselji namesto komplementarnosti, delitve funkcij in sodelovanja;
- enostranski razvoj TEN, ki lahko prinese socialne in okoljske težave;
- nadaljnja degradacija okolja in prostora, zlasti obalnega pasu;
- nadaljnje odmiranje in spontana nekritična preobrazba kulturne krajine;
- nekritična, pretirana zaščita dediščine kot ovira nadaljnega razvoja mesta;
- ovire pri razvoju univerzitetnih, izobraževalnih, kulturnih, zdravstvenih, rekreacijskih, športnih vsebin, zaradi česar se mesto lahko enostransko razvije;
- nadaljevanje trendov razvoja prometa s prevelikim deležem individualnega cestnega.

V. FUNKCIJSKA REGIJA IN URBANO OMREŽJE SEVERNEGA JADRANA (Delovna skupnost Alpe-Jadran, 1997; Izjava o sprejemu Listine o severnem Jadranu, 1999; Listina o severnem Jadranu, 1999)

Priložnosti

- krepitev omrežja mest in naselij območja Severnega Jadrana;
- delitev funkcij in razvoj komplementarnosti omrežja mest in naselij Severnega Jadrana;
- krepitev sodelovanja med pristanišči;
- krepitev položaja Kopra kot "gateway mesta" z uvajanjem dodatnih, komplementarnih funkcij, kot so izobraževalne – univerzitetne vsebine, sejmišča, kulturne vsebine, območja ekonomskih con in podobno;
- priprava strategij in planov varovanja in razvoja naravnih in kulturnih dediščin.

Nevarnosti

- množični turistični pritisk iz sosednjih regij bi bil prevelik glede na omejeno nosilno zmožnost slovenskega obalnega območja;
- nevarnost povečanja vpliva Vidma, Gorice in Trsta;
- neusklajeno tekmovanje in prevzemanje funkcij med čezmejnimi mesti, zlasti na področju intermodalnega prometa in pristaniške dejavnosti;
- prevzemanje nekaterih družbenih funkcij med čezmejnimi mesti, zlasti na področju družbenih dejavnosti: izobraževanja, kulture, medijev;
- odtok visoko izobražene in usposobljene delovne populacije v čezmejno območje;
- pomanjkanje delovne populacije zaradi njenega prelivanja čez mejo;
- povečanje dnevnih čezmejnih migracij;
- povečan pritisk na delovno intenzivne panoge;
- nenadzirana tekmovalnost obmejnih mest.

VI. STIČIŠČE EVROPSKIH MAKROREGIJ (Committee on Spatial Development, 1999; CEMAT, 2000; European Commission, 1994)

Priložnosti

- usklajevanje razvojnih ciljev v okviru območja Alpe – Jadran;
- priprava čezmejnih infrastrukturnih in drugih projektov, ki lahko kandidirajo za evropska sredstva;
- krepitev mest in naselij v obmejnem območju;
- priprava strategij in planov varovanja in razvoja naravne in kulturne dediščine;
- priprava strategije trajnostnega razvoja mesta Koper;
- trajnostni razvoj morja;
- vključitev v programe OZN;
- oblikovanje novih trgovskih, proizvodnih in poslovnih omrežij;
- pričakovano povečanje investicij, zlasti v servisnih sektorjih, v obmejnem območju;
- aktivno sodelovanje v pobudah in projektih EU, ki lahko daje nov zagon vsem področjem dejavnosti;
- razvoj novih dejavnosti v regiji, zlasti na področjih turizma in rekreacije, inovativnih servisnih dejavnosti, pri oblikovanju urbano-ruralnih in čezmejnih omrežij;
- bolj intenzivno čezmejno sodelovanje, ki vodi k usklajenemu prostorskemu razvoju, zlasti obmejnih urbanih območij in "gateway" mest, regionalnih prometnih povezav, razvoj povezovalnih funkcij med obmejnimi mesti;
- naraščanje zaposlitvenih tokov glede na učinke integracije in širitve;
- načrtovanje in izdelava strategij okolju bolj prijaznega prometnega sistema in uvedba novih inovativnih tehnologij pri železniškem in ladijskem prometu;

- varovanje in razvoj naravne in kulturne dediščine kot pomembnega dejavnika krepitev čezmejnega sodelovanja med tremi državami;
- čezmejno in transnacionalno sodelovanje kot orodje za izboljšanje strategij varovanja in razvoja dediščine;
- razvoj trajnostnega turizma, iskanje turističnih niš, zlasti na področjih izobraževalnega, sejemskega, kulturnega turizma;
- razvoj in uvajanje novih komunikacijskih tehnologij in telekomunikacijskih servisov, ki lahko postanejo velika primerjalna prednost regije;
- čezmejno sodelovanje na področjih raziskav in razvoja, povezovanje in združevanje raziskovalnih in razvojnih kapacitet;
- vključitev v projekt Natura 2000 in uvajanje skupnih standardov pri upravljanju zaščitnih območij;
- nove oblike sodelovanja, vzpostavljanje pozitivne zanke – tisti, ki se bodo prej in bolj intenzivno vključili, bodo v prednosti in bodo še hitreje napredovali;
- širjenje informacij, ki omogočajo vključitev in sledenje globalni tekmi;
- dotok začetnega kapitala, izobraževanje in usposabljanje strokovnjakov za samostojno delo;
- spodbujanje notranjih, endogenih potencialov v regiji, zlasti oblikovanje projektnih idej, ki se sicer ne bi razvile in ki lahko najdejo tudi druge možnosti udejanjanja;
- nove možnosti aktivnega razvoja naravne in kulturne dediščine, razvoj bolj trajnostnih oblik turizma.

Nevarnosti

- negativen vpliv tranzitnih koridorjev na okolje;
- enostranski gospodarski razvoj mesta;
- tendence k centralizaciji, ki bi lahko oslabil položaj mesta Koper;
- nenadzirana hitra urbanizacija in širitev urbane razpršenosti;
- zanemarjene regionalne čezmejne prometne povezave;
- povečanje konfliktnosti rabe tal (rekreacija – kmetijstvo – industrija – promet);
- še nadaljnje povečanje deleža cestnega prometa;
- zmanjšanje vlaganj v javna prometna sredstva;
- nevarnost prekomejnega onesnaževanja;
- kopičenje groženj okolju ob novih prometnih koridorjih;
- neprimerna raba obalnega pasu;
- izguba in propadanje kulturne dediščine;
- degradacija kulturne krajine;
- izguba položaja "ob zunanji meji EU" bi mesto Koper lahko potisnila v periferni položaj.

VII. OBMOČJE KRETSKEGA MULTIMODALNEGA PROMETNEGA KORIDORJA ŠT. 5 (Committee on Spatial Development, 1999; CEMAT, 2000; European Commission, 1994; Gajšek, Plazar Mlakar, 1998)

Priložnosti

- izkoristek razvojnega potenciala, ki ga ponuja multimodalni koridor kot spodbujevalec urbanega in gospodarskega razvoja;
- usklajeno višanje – ostrenje standardov in predpisov vplivov prometa na okolje – pozitivni vplivi na okolje;
- krepitev mest in naselij v območju koridorja;
- izkoristek potenciala Kopra kot "gateway" in "port" mesta;
- oblikovanje novih trgovskih, proizvodnih in poslovnih omrežij;
- doseganje bolj ugodnega modal splita;
- izgradnja prometnega in logističnega terminala Koper.

Nevarnosti

- zamujena priložnost izkoristka potenciala multimodalnega prometnega koridorja kot spodbujevalca urbanega in gospodarskega razvoja;
- negativen vpliv tranzitnih koridorjev na okolje;
- enostranski gospodarski razvoj mesta;
- zanemarjene regionalne čezmejne prometne povezave;
- še nadaljnje povečanje deleža cestnega prometa;
- zmanjšanje vlaganj v javna prometna sredstva;
- kopičenje groženj okolju ob novih prometnih koridorjih;
- neprimerna raba obalnega pasu;
- degradacija kulturne krajine.

VIII. URBANO OMREŽJE EVROPE (Committee on Spatial Development, 1999; CEMAT, 2000; European Commission, 1994; Plazar Mlakar, 1997; Praper, 1996)

Priložnosti

- Vloga Kopra v evropskem urbanem omrežju je majhna, vendar obstaja, kar je že svojevrsten uspeh. Nastopa kot točka na V. kretskem koridorju. V Sloveniji imata bolj vidni vlogi v merilu evropskega urbanega omrežja Ljubljana in Maribor.
- Vloga mesta Koper v evropskem urbanem omrežju se lahko krepí z razvojem omrežja severnojadranskih mest, morda severnojadranskih pristanišč, ki bodo nastopala kot pomembnejša samostojna entiteta na evropskem zemljevidu, morda kot konkurenca in dopolnilo atlantskim in severnoevropskim pristaniščem.

- Omeniti je potrebno še Koper kot "gateway mesto", vstopno mesto na (bodoče) ozemlje EU. Najpomembnejše funkcije takih mest so pristanišča, multimodalna prometna in logistična središča, globalne ekonomske cone, pa tudi razstavna in velesejemska središča, kulturna, univerzitetna in izobraževalna središča.

Nevarnosti

- enostranski gospodarski razvoj mesta, brez sočasnega razvoja družbenih dejavnosti, varovanja in razvoja naravne in kulturne dediščine;
- pretirano varovalni pristop k razvoju mesta, zlasti historičnega mestnega jedra, ki bi omejil njegove razvojne možnosti;
- nezadostni izkoristek celovitega potenciala, ki ga ponujata multimodalni transportni koridor in multimodalno transportno – logistično središče;
- nezadostni izkoristek potenciala, ki ga ponuja položaj "gateway mesta";
- nevarnost povečanja vpliva Vidma, Gorice in Trsta;
- negativen vpliv tranzitnih koridorjev na okolje;
- izolacija mesta Koper v določenih urbanih omrežjih (lokalnem, regionalnem, severno – jadranskem).

4.3 IZBEREMO PRILOŽNOSTI IN NEVARNOSTI

Izberemo priložnosti, ki se pojavljajo v večini prostorskih sistemov, in tiste, ki nevtralizirajo nevarnosti. Izberemo nevarnosti, ki se pojavljajo v večini prostorskih sistemov, in tiste, ki nevtralizirajo priložnosti.

4.4 TABELIRANJE PRILOŽNOSTI IN NEVARNOSTI

Priložnosti in nevarnosti tabeliramo ter definiramo, v katerih prostorskih sistemih in na katerih ravneh imajo občutne prostorske učinke.

Priložnosti

Zbrali smo ključne razvojne priložnosti mesta Koper. Pogledali bomo, na katerih ravneh in v katerih omrežjih bi mesto Koper pridobilo, če bi se dane priložnosti razvijale.

- I. evropsko urbano omrežje;
- II. kretski multimodalni prometni koridor št. 5;
- III. stičišče evropskih makroregij;
- IV. severni Jadran;
- V. obmejno območje Italija – Slovenija – Hrvaška;
- VI. Slovenija;
- VII. južnoprimorska regija in slovensko obalno območje.

Priložnosti	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.
vklučitev v globalno ekonomsko tekmo		x	x	x	x	x	x
oblikovanje omrežja naselij ob mejah Italija – Slovenija – Hrvaška				x	x	x	x
razvoj omrežja severnojadranskih mest			x	x	x	x	x
razvoj omrežja severnojadranskih pristanišč	x	x	x	x	x	x	x
oblikovanje omrežja z bližjimi mesti, obalnega somestja				x	x	x	x
čezmejno sodelovanje mest				x	x	x	x
oblikovanje slovenskega somestja			x	x	x	x	x
vstopno mesto: kulturno, izobraževalno, univerzitetno središče	x	x	x	x	x	x	x
razvoj TEN	x	x	x	x	x	x	x
razvoj PLT kot ogrodja omrežja mednarodne ekonomske cone	x	x	x	x	x	x	x
nadaljnji razvoj pristanišča in spremljajočih dejavnosti		x	x	x	x	x	x
ustanovitev univerze; povezovanje z gospodarstvom in kulturo		x	x	x	x	x	x
širitev dejavnosti raziskav in razvoja			x	x	x	x	x
boljše usklajevanje prostorskih in prometnih politik		x		x	x	x	x
priprava čezmejnih projektov za pobude in programe EU		x	x	x	x	x	x
priprava skupnih strategij varovanja in razvoja dediščine				x	x	x	x
oblikovanje novih trgovskih, proizvodnih in poslovnih omrežij		x	x	x	x	x	x
krepitev vloge Kopra kot regionalnega središča		x			x	x	x
razvoj Kopra kot mesta kulture				x	x	x	x
ohranjanje pestrosti naravnega in urbanega okolja in prostora				x	x	x	x
rehabilitacija, renaturacija ali reurbanizacija degradiranega					x	x	x

Nevarnosti

Zbrali smo ključne nevarnosti, razvojne pasti, in pogledali, na katerih ravneh in v katerih omrežjih se ponavljajo.

- I. evropsko urbano omrežje;
 II. kretski multimodalni prometni koridor št. 5;

III. stičišče evropskih makroregij;

IV. severni Jadran;

V. obmejno območje Italija – Slovenija – Hrvaška;

VI. Slovenija;

VII. južnoprimorska regija in slovensko obalno območje.

Nevarnosti	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.
enostranski gospodarski razvoj mesta				x	x	x	x
nadaljnja degradacija prostora in okolja					x	x	x
nezadosten izkoristek potenciala TEN		x	x	x	x	x	x
nezadosten izkoristek potenciala PLT Koper		x	x	x	x	x	x
nezadosten izkoristek potenciala vstopnega mesta		x	x	x	x	x	x
povečanje vpliva čezmejnih mest, gravitacijski vlek funkcij				x	x	x	x
negativen vpliv TEN na okolje					x	x	x
izolacija Kopra v določenih urbanih omrežjih		x	x	x	x	x	x
velike, pogosto nasprotujoče si potrebe po prostoru ob obali					x	x	x
razvoj množičnega turizma					x	x	x
negativni vplivi prometa na okolje					x	x	x
tendence k centralizaciji				x	x	x	x
periferni položaj po vstopu v EU		x		x	x	x	x
trend poselitvenih vzorcev: zgoščanje ob obali					x	x	x
razvrednotenje kulturne krajine						x	x
nekritično, pretirano varovanje dediščine					x	x	x
degradacija morja				x	x	x	x
krepitev tranzitnega značaja območja						x	x
pomanjkanje in neprimerna raba pitne vode						x	x

4.5 DEFINIRAMO KLJUČNE SINERGETSKE PRILOŽNOSTI MESTA IN JIH POVEŽEMO V IDEJE POTENCIALNEGA RAZVOJA

Mesto Koper ima številne razvojne priložnosti, ki jih bo izkoristilo. Zelo razveseljujoče dejstvo je, da je veliko dejavnosti, ki imajo občutne učinke na različnih ravneh, v različnih območjih, v različnih urbanih omrežjih.

Predstavljamo nekaj potencialov razvoja mesta Koper, s katerimi je mogoče dosegati sinergetske razvojne učinke na medregionalni, regionalni in mestni ravni.

A. Vstopno mesto v EU

Koper je že vstopno mesto na bodoče ozemlje EU, zaradi pristanišča. A vstopnih mest v EU je že zdaj veliko in še več jih bo. Položaj vstopnega mesta si lahko okrepi na različne načine:

- z razvijanjem polifunktionalnosti in harmoničnosti: kulturne ponudbe, izobraževalnih in univerzitetnih vsebin, specializirane turistične ponudbe, športne in rekreacijske ponudbe;
- z razvijanjem dodatne gospodarske ponudbe, zlasti izbrane velesejemske, in seveda dejavnosti in servisov, ki dopolnjujejo ponudbo pristanišča, trans-evropskega multimodalnega koridorja (TEN) in prometno-logističnega terminala (PLT) Koper.

B. Mesto kot člen v omrežjih obalnega somestja, slovenskega somestja, omrežja severnega Jadrana:

- krepitev medsebojne izmenjave in dopolnjevanje funkcij;
- Koper lahko ponudi gospodarsko propulzivnost, kulturne dejavnosti, univerzitetne in izobraževalne dejavnosti, rekreacijske in športne kapacitete, prometno in logistično vozlišče, center raziskav in razvoja (toda – nikoli ne bo mogel imeti vsega, zato kompletnost v omrežjih...);
- poudarjen vidik čezmejnega sodelovanja.

C. Mesto kulture, ki lahko največ ponudi svojim prebivalcem – višanje ravni mestnosti, zlasti v mestnem jedru, ki ima tudi močan simbolni značaj:

- razvoj kulturnih dejavnosti;
- razvoj univerze, izobraževanja, zdravstva in rekreacije;
- razvoj sredozemske kulture bivanja.

Č. Propulzivno gospodarsko središče:

- globalna ekonomska gospodarska cona, povezana z multimodalnim prometnim in logističnim vozliščem, s podjetniško mrežo, z univerzo, z dejavnostjo raziskav in razvoja – generatorji razvoja;
- specializirana sejemska ponudba;
- vezava gospodarske cone na TEN.

D. Prometno središče:

- pristanišče v omrežju severnojadranskih pristanišč;
- prometno-logistični terminal (PLT) Koper: tovorni in potniški.

Opozoriti je potrebno tudi na nevarnosti, ki lahko ogrozijo izvajanje izbranih razvojnih strategij. Kot ključne nevarnosti smo pri tabeliranju definirali nezadosten izkoristek potenciala vstopnega mesta, nezadosten izkoristek potenciala PLT, nezadosten izkoristek potenciala točke na petem kretskem multimodalnem koridorju, izolacijo mesta v določenih urbanih omrežjih. Opozoriti želimo tudi na možen periferni položaj mesta po vstopu v EU.

4.6 ZAČRTAMO RAZVOJNO VIZIJO

Glede na svoja izjemna razvojna izhodišča mesto Koper lahko igra in mora igrati primerno vlogo v urbanih omrežjih in prostorih različnih ravni.

1. Omrežje naselij slovenskega obalnega območja in južnoprimorske regije:

mestno, upravno, kulturno, izobraževalno, univerzitetno, zdravstveno središče, žarišče gospodarskega razvoja, intermodalno prometno vozlišče, vstopno mesto, akter oblikovanja somestja, akter izmenjave in dopolnjevanja funkcij med obalnimi mesti.

2. Urbano omrežje obmejnega območja Italija – Slovenija – Hrvaška:

vstopno mesto, intermodalno prometno vozlišče, gospodarsko, kulturno, univerzitetno, zdravstveno, turistično, mestno središče, akter izmenjave in sodelovanja med mesti.

3. Urbano omrežje/sistem Slovenije:

vstopno mesto, intermodalno prometno vozlišče, gospodarsko, mestno, kulturno, univerzitetno, zdravstveno, turistično središče, akter izmenjave in sodelovanja med mesti.

4. Urbano omrežje severnega Jadrana:

vstopno mesto, intermodalno prometno vozlišče, kulturno, univerzitetno, turistično, gospodarsko, mestno središče – izmenjava in dopolnjevanje funkcij med mesti.

5. Stičišče evropskih makroregij:

univerzitetno središče, intermodalno prometno vozlišče.

6. Kretski multimodalni prometni koridor št. 5:

vstopno mesto, intermodalno prometno vozlišče.

7. Urbano omrežje Evrope:

intermodalno prometno vozlišče.

Razvojne vizije na različnih ravneh lahko povežemo še v celovito vizijo – geslo razvoja mesta. Poleg naštetega je pomembno, da ostane prijazno svojim prebivalcem. Da se razvija harmonično, ponuja pestro paleto mestnosti: socialnih, izobraževalnih, kulturnih, športnih, zdravstvenih, rekreacijskih, gospodarsko-razvojnih možnosti. Samo tako bo postalo in ostalo mesto, ki je človeku prijazno, gospodarsko propulzivno ter spoštljivo do narave in kulture – trajnostno mesto.

KOPER MORA POSTATI MESTO Z JASNO IDENTITETO:
 PREBIVALCEM PRIJAZNO SREDOZEMSKO MESTO,
 ŽIVO, PROPULZIVNO, RAZVIJAJOČE SE,
 KI BO AKTIVNO POZITIVNO VPLIVALO NA ŠIRŠI PROSTOR,
 SPOŠTLJIVO DO NARAVE IN KULTURE.
 MESTO NOVIH MOŽNOSTI.

5. REZULTATI

Postavili smo hipotezo, da s predlaganim modelom – večplastno metodo priložnosti in nevarnosti (metodo VPN), posebej prilagojeno in nadgrajeno analizo SWOT lahko določimo tiste razvojne potenciale določenega mesta, s katerimi lahko dosežemo sinergetske razvojne učinke mesta v različnih prostorskih sistemih: v različnih regijah in v različnih omrežjih mest.

Predlagali smo večplastno metodo priložnosti in nevarnosti (metodo VPN), sestavljeno iz sedmih korakov.

- I. Določimo ključne prostorske sisteme (problemske, funkcijske regije/območja in omrežja mest), v katere je vključeno obravnavano mesto. Mesto je tvorni člen različnih prostorskih sistemov, ki jih moramo definirati.
- II. Izdelamo analizo priložnosti in nevarnosti za vsakega od prostorskih sistemov, ki smo jih določili (regije, omrežja).
- III. Izberemo priložnosti, ki se pojavljajo v večini prostorskih sistemov, in tiste, ki nevtralizirajo nevarnosti. Izberemo nevarnosti, ki se pojavljajo v večini prostorskih sistemov, in tiste, ki lahko nevtralizirajo priložnosti.
- IV. TABELIRAMO priložnosti in nevarnosti ter definiramo, v katerih prostorskih sistemih in na katerih ravneh imajo občutne učinke.
- V. Definiramo ključne sinergetske priložnosti in jih povežemo v ključne ideje potencialnega razvoja mesta.
- VI. Začrtamo razvojno vizijo.
- VII. Izvajamo monitoring.

Predlagano metodo VPN smo uporabili pri definiciji strateških razvojnih potencialov in razvojne vizije mesta Koper. Ugotovili smo, da s predlagano metodo VPN lahko uspešno določimo tiste razvojne potenciale posameznega mesta, s katerimi lahko dosežemo sinergetske razvojne učinke mesta v več omrežjih in funkcijskih regijah. S tem je postavljena hipoteza potrjena.

6. ZAKLJUČKI IN RAZPRAVA

Zastavljeno hipotezo, da s predlaganim metodološkim modelom, večplastno metodo priložnosti in nevarnosti (metodo VPN) lahko uspešno in razmeroma preprosto določimo tiste razvojne potenciale mesta med množico na videz bolj ali manj enakovrednih, ki imajo sinergetske strateške razvojne učinke, smo na primeru

mesta Koper uspešno dokazali. Dokazali smo, da je možno na razmeroma preprost način pripraviti izhodišča za celovito, sinergetsko razvojno vizijo in strategijo mesta. Predlagani metodološki model je relativno preprost in zaradi tega uporaben. Omogoča nadgraditev in dopolnitev že obstoječih raziskav in izdelanih analiz SWOT, kar je njegova posebna prednost, saj podvajanje dela ni potrebno.

Slabost metode VPN je v njeni subjektivnosti, v seštevanju in kombiniranju napak. Če v začetni fazi narobe presodimo, katera so ključna omrežja, pripravimo popolnoma napačne in nepotrebne analize priložnosti in nevarnosti. Tudi če pravilno izberemo ključne prostorske sisteme, ki jih tvori mesto, lahko narobe presodimo, katere so ključne priložnosti in nevarnosti. Zaradi tega vsekakor priporočamo, da metodo VPN izvajamo v obliki delovnih skupin, kot je to tudi sicer v navadi pri metodi klasične analize SWOT. Sama presoja je tako bolj celovita, bolj kompleksna, in tudi možnost napak je manjša. Priporočamo, da vse korake izvede strokovna delovna skupina, saj bo s tem zagotovljena večja objektivnost rezultata. S tem lahko pomanjkljivosti metodološkega modela presoje sinergetskega izkoristka razvojnega potenciala mest uspešno presežemo.

Potrditev hipoteze pa nam pomeni še več – potrjuje nam uporabnost obravnave regij, omrežij in prostorskih sistemov nasploh kot kompleksnih dinamičnih nelinearnih sistemov.

Prostorskim sistemom smo pripisali lastnosti omrežnosti, dinamičnosti in večplastnosti. Pri tem smo se oprli na pojma samoorganizacije in sinergetike. Samoorganizacija pojasni, kako spremembe v okolici kompleksnega sistema povzročijo lokalno nestabilnost znotraj sistema, kar povzroči preobrazbo v novo notranje stanje v prostorskih in/ali časovnih vzorcih. Samopreobrazba sistema zagotavlja njegovo globalno stabilnost kljub stalno spreminjajočim se zunanjim pogojem (Gleick, 1991). Sinergetika preučuje procese samoorganizacije in sodelovanja v kompleksnih sistemih, kakršen je tudi prostorski sistem. Evolucijo sistema sprožijo spremembe robnih pogojev, ki vplivajo na lokalne člene. Ti z medsebojnim povezovanjem razvijejo lastnosti, ki jih posamezni členi nimajo. Robni pogoji tako delujejo kot nadzor parametrov. Tudi razvoj prostorskih struktur torej lahko usmerjamo prek spreminjajočih se robnih pogojev, s katerimi vplivamo na spremembe lokalnih členov.

Proces "od spodaj navzgor", kar osnovna metoda SWOT gotovo je, je s tem globoko utemeljen.

Vsako mesto je del različnih prostorskih sistemov. Če poenostavimo, je del različnih funkcijskih regij in različnih omrežij. Z naraščanjem kompleksnosti prostorskih razmerij, kot so na primer izgradnja infra- in infostrukture ali sodelovanje in delitev funkcij med mesti, se viša tudi kompleksnost prostorskih sistemov.

Prostorska omrežja se stalno izgrajujejo in povezujejo med seboj. Hiearhija naselij se izgublja. Vsako mesto sodi v vse več funkcijskih regij. Številne funkcijske regije imajo velik dinamični potencial; na primer turistično zaledje slovenskega obalnega območja, ki sega do srednje Evrope, ali območje petega kretskega multimodalnega koridorja.

Prostorska razmerja in odnosi se v dinamičnem preobražanju ves čas spreminjajo. Tudi zaradi tega je prav, da prostorske sisteme obravnavamo večplastno, večdimenzionalno, kot dinamične kompleksne nelinearne sisteme. To pojmovanje vključuje tako globalne razmere, ki vplivajo na vsak prostorski sistem, kot povsem lokalne dejavnike, ki sistem najbolj jasno zaznamujejo, mu dajo povsem svojski značaj. Dejavnikov med lokalnim in globalnim pa je vedno več.

Večplastnost in večdimenzionalnost ter spreminjajočo se naravo prostorskih struktur smo pri metodološkem modelu zajeli v medsebojno usklajevanje analiz priložnosti in nevarnosti različnih prostorskih sistemov, ki jih tvori posamezno mesto.

Želeli bi prilagoditi večplastno metodo priložnosti in nevarnosti (metodo VPN) in jo preskusiti tudi pri definiciji ključnih strateških sinergetskih razvojnih potencialov regij, omrežij in prostorskih sistemov na splošno.

Hipoteza je dokazana, s predlagano metodo je mogoče določiti sinergetske razvojne potenciale mesta. Dejanski preizkus uspešnosti take metode pa bi pokazal šele čas – seveda, če bi se ugotovitve upoštevale pri pripravi dejanske razvojne strategije mesta.

THE DEFINITION OF SYNERGETIC EFFECTS OF DEVELOPMENT POTENTIALS OF A CITY – EXAMPLE OF THE CITY OF KOPER

Manca PLAZAR MĻAKAR

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 18

e-mail: manca.plazar@zrs-kp.si

SUMMARY

The development potentials of a city that have synergetic strategic development potentials are fairly simple to identify given a number of more or less equal potentials. The article presents an original methodological model – a multi-layered method of opportunities and threats (the MOT method) – and its test application on the example of the city of Koper. The outcomes confirm that starting points for an integral development vision and strategy of the city are relatively easy to prepare.

Globalization is making the world more dynamic and complex. The competition between cities is increasing. Spatial hierarchies are loosening and being replaced by spatial networks. While for numerous cities these conditions provide an extraordinary opportunity for progress, for other cities, with their development potentials less evolved, they represent a drawback. Each city itself has to ensure the increase of its global competitiveness, the development of its attractive features, its economic vitality, as well as to create a pleasant environment for its citizens. Each city needs to find its key development potentials.

Numerous methodologies and approaches researching development potentials of cities have been engendered. Hence, the article researches the methods used for the definition of those development potentials that among other apparently more or less equal potentials offer the highest synergetic development potentials in relation to lowest rational investment. In the future, this definition will provide the demarcation line between more and less successful cities.

The outcomes also confirm the applicability of the research of regions, networks and spatial systems in general as non-linear complex and dynamic systems. Based on the concepts of self-organization and synergetics, spatial systems are attributed network, dynamic and multi-layer properties. The development of spatial structures can be directed through changing marginal conditions that influence changes of local elements; this also provides more than valid arguments for "bottom-top" processes, which the basic SWOT method undoubtedly is.

Each city is a part of various spatial systems – different functional regions and networks. The increasing complexity of spatial relations, e.g., the construction of infra- or infostructure, or the cooperation and function distribution among cities, leads to a growing complexity of spatial systems. Spatial networks are constantly upgrading and integrating. In dynamic transformations, spatial relations are continually changing, which provides another impetus for a multi-layered and multidimensional study of spatial systems. This concept includes global conditions, exerting an influence on any spatial system, as well as entirely local factors, clearly and specifically marking it. In addition, the number of factors ranging between the global and the local is constantly increasing.

The presented methodological approach sees the multi-layered and multidimensional characters and the continually changing nature of spatial structures as elements of a reciprocal analysis adjustment of opportunities and threats of the different spatial systems each individual city produces.

Key words: City, city development, functional region, networks, spatial systems, development potential, synergy

LITERATURA IN VIRI

Acer (1996): Ocena sedanje in planirane rabe priobalnih zemljišč in obale – predlog načel rabe in urejanja obale in priobalnih zemljišč. Ljubljana, Ministrstvo RS za okolje, prostor in energijo, Uprava RS za varstvo narave.

Agenda Habitat (1996): Agenda Habitat, sprejeta na II. konferenci Združenih narodov o človekovih naseljih – Habitat II v Carigradu leta 1996. Ljubljana, Urad RS za prostorsko planiranje.

Aster (1996): Tender for the project "Regional Policy in the Slovenia – Italy Border Region". Technical proposal. Bologna, Agenzia Aster.

Aster (1997): Cross Border Co-operation Programme with Slovenia and Italy. Final report. Final Addendum. Bologna, Agenzia Aster.

Aster (1997a): Cross Border Co-operation Programme with Slovenia and Italy. Final Addendum. Attachment FA/B. Bologna, Agenzia Aster.

Benko, R. (1998): Cross-Border and related PHARE Programme in Slovenia: results, problems and prospects. V: Public Enterprise – Integrated Coastal Area Management for Sustainable Development. Country Focus on the Republic of Slovenia 16/98. Ljubljana, International Centre for Promotion of Enterprises, 3-4.

Carigrajska deklaracija (1996): Carigrajska deklaracija, sprejeta na II. konferenci Združenih narodov o človekovih naseljih – Habitat II v Carigradu leta 1996. Ljub-

ljana, Ministrstvo RS za okolje, prostor in energijo, Urad RS za prostorsko planiranje.

Committee on Spatial Development (1999): Committee on Spatial Development. ESDP: European Spatial Development Perspective. Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities.

CEMAT (2000): Vodilna načela za trajnostni prostorski razvoj Evropske celine. Hannover, CEMAT.

Deklaracija svetovnega zbora (1996): Deklaracija svetovnega zbora mest in lokalnih uprav, sprejeta na Svetovnem zboru mest in lokalnih uprav v Carigradu leta 1996. Ljubljana, Ministrstvo RS za okolje, prostor in energijo, Urad RS za prostorsko planiranje.

Delovna skupnost Alpe-Jadran (1997): Skupne smernice za urejanje prostora. Delovna skupnost Alpe-Jadran. Komisija za urejanje prostora in varstvo okolja. Ljubljana, Ministrstvo RS za okolje, prostor in energijo, Urad RS za prostorsko planiranje.

European Commission (1994): Europe 2000+: Cooperation for European territorial development. Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities.

Fister, P. (1986): Umetnost stavbarstva na Slovenskem. Ljubljana, Cankarjeva založba.

Fister, P. et. al. (2000): Temeljna merila in metode varstva ter sonaravne rabe prostora obalne regije Slovenije. Raziskovalni projekt L5-8997-1510-99. Koper – Ljubljana, Znanstveno raziskovalno središče Republike Slovenije, Koper – Fakulteta za arhitekturo.

- Gabrijelčič, P. et al. (1993):** Koncept prostorske ureditve obalnega območja. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo.
- Gajšek, M. (1995):** Regionalizacija in pomestnenje Slovenije. Magistrsko delo. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za gradbeništvo in geodezijo.
- Gajšek, M., Plazar Mlakar, M. (1998):** Načrtovanje Kretskega multimodalnega prometnega koridorja št. 5 v Sloveniji. Annales 8/98. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko – Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije, Koper, 135-148.
- Gleick, M. (1991):** Kaos: rojstvo nove znanosti. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Guzelj, T. (1996):** Zasnova prometnega sistema na obalnem območju. Ljubljana, Projekt nizke zgradbe d.o.o..
- Haken, H. (1981):** Chaos and order in nature: proceedings. Berlin, Springer.
- Haken, H. (1983):** Advanced synergetics: instability hierarchies of self-organizing systems and devices. Berlin, Springer.
- Hočevar, M. (1995):** Od hierarhij k omrežjem nadnacionalnih medurbanih povezav. V: Mlinar, Z. et al.: Osamosvajanje in povezovanje v evropskem prostoru. Ljubljana, Znanstvena knjižnica FDV.
- Kavaš, D. (1999):** Regionalni razvoj v Sloveniji v luči približevanja k EU. EIC novice 2/99, Regionalni razvoj in strukturni skladi. Ljubljana, Euro info center Ljubljana, 15-19.
- Keating, M. (1995):** Agenda za spremembo s srečanja na vrhu. Agenda 21 in drugi sporazumi iz Ria de Janeira v razumljivem jeziku. Ljubljana, Umanotera, Slovenska fundacija za trajnostni razvoj.
- Koželj, J. et al. (1996):** Problemi in vizije slovenske obale z zaledjem. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo.
- Koželj, J. et al. (1996):** Arhitekturni atlas slovenske obale. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo.
- List (1993):** Katalog ob razstavi Planerske delavnice za pripravo koncepta prostorske ureditve obalnega območja. Ljubljana, Društvo arhitektov Ljubljane.
- Malačič, V. et al. (1994):** Razvojni projekt občine Koper 2020: varstvo morja in priobalnega pasu. Piran, Inštitut za biologijo, Morska biološka postaja.
- Mlinar, Z. (1995):** Razširjanje povezovanja in sploščanje hierarhije: razsežnosti dehierarhizacije v evropskem prostoru. V: Mlinar, Z. et al.: Osamosvajanje in povezovanje v evropskem prostoru. Ljubljana, Znanstvena knjižnica FDV.
- Mlinar, Z. (1996):** Obmejne regije in Evropa. Teorija in praksa 6/96. Ljubljana, Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze v Ljubljani, 971-988.
- MO Koper (1998):** Razvojni projekt Koper 2020. Povzetki razvojnih študij. Koper, Mestna občina Koper.
- Mezek, S. (1996):** Slovenian Coast from the Point of View of Sustainable Development. Ljubljana, Ministrstvo RS za okolje, prostor in energijo, Urad RS za prostorsko planiranje.
- Mezek, S. (1998):** Target Action Groups in the Framework of Integrated Coastal Area Management in Slovenia. V: Public Enterprise – Integrated Coastal Area Management for Sustainable Development, Country Focus on the Republic of Slovenia 16/98. Ljubljana, International Centre for Promotion of Enterprises, 3-4.
- Planerska delavnica (1993):** Planerska delavnica za pripravo koncepta prostorske ureditve obalnega območja. Delovno gradivo in prispevki avtorjev. Koper – Izola, Mestna občina Koper – Občina Izola.
- Plazar Mlakar, M. (1997):** Pregled in analiza nekaterih evropskih sistemov prostorskega planiranja ter primerjave z obstoječo in načrtovano vsebino planske dokumentacije v Republiki Sloveniji. Ljubljana, Ministrstvo RS za okolje in prostor, Urad RS za prostorsko planiranje.
- Plazar Mlakar, M., Ploštajner, Z. (1998):** Cross-Border Co-operation: Prospects, Possibilities, Examples. V: Ažman Momirski, L., Dimitrovska Andrews, K.: Flows 98: Conference 12. 07.-14. 07. 98. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo, 18.
- Plazar Mlakar, M. (2000):** Trajnostni prostorski razvoj obalne regije. Magistrska naloga. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo.
- Pogačnik, A. (1997):** Prostorski lokacijski potenciali slovenskih mest. IB revija: revija za strokovna in metodološka vprašanja trajnostnega razvoja 31/97. Ljubljana, Urad Republike Slovenije za makroekonomske analize in razvoj, 9-11.
- Pogačnik, A., Gabrijelčič, P., Zavodnik, A. (2001):** Mednarodna izhodišča in prostorski razvoj Slovenije. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za gradbeništvo in geodezijo.
- Praper, S. (1996):** Prostorski in regionalni razvoj Slovenije v kontekstu Evropskih integracij. Neobjavljeno gradivo kot prispevek k študiji. Ljubljana, Urbanistični inštitut Republike Slovenije.
- Ravnikar, V. (2002):** Delavnica Portorož. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo.
- RRC Koper (2002):** Regionalni razvojni center Koper. Regionalni razvojni program za Južno Primorsko. Koper, Regionalna razvojna agencija Južna Primorska.
- Šašek-Divjak, M. (1997):** Trajnostno uravnotežen razvoj mest. Doktorska disertacija. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo.
- TRB (1998):** TRB – Technische und Wirtschaftliche Betriebsberatungs GesmbH. Slovenia Coastal Zone Management. Programme Phare ZZ 96 03. Vienna, European Commission, Directorate 1A.
- Umanotera (1995):** Agenda 21 za Slovenijo, prispevek nevladnih organizacij. Ljubljana, Umanotera, slovenska fundacija za trajnostni razvoj.

Uprava za varstvo narave (1996): Preliminarna študija ranljivosti slovenskega obrežnega pasu in predlog njegove kategorizacije z vidika (ne)dopustnih posegov, dejavnosti in rabe. Ljubljana, Ministrstvo RS za okolje, prostor in energijo, Uprava RS za varstvo narave.

Vrišer, I. (1978): Regionalno planiranje. Ljubljana, Mladinska knjiga.

ZRS Koper (1997): Cross Border Co-operation Programme Slovenia – Italy 1998. Project Application Form. Evropsko okence – informacijsko središče, podatkovna baza in bodoči tehnološki park obalne regije. Koper, Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije, Koper.

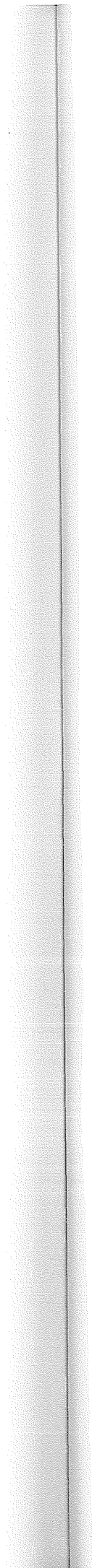
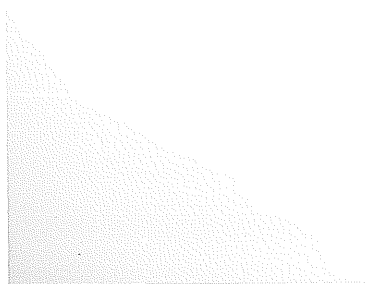
ZRS Koper (1998): Projekt mreža Euro-info centrov (EIC) in projekt Evropsko okence. Koper, Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije, Koper.

Županstvo MO Koper – Izjava (1999): Izjava o sprejemu Listine o severnem Jadranu Koper. Koper, županstvo Mestne občine Koper.

Županstvo MO Koper – Listina (1999): Listina o severnem Jadranu. Prostorski plani kot viri novih pravil in novih mrež v evropskem prostoru. Koper, županstvo Mestne občine Koper.

POROČILA IN OCENE
RELAZIONI E RECENSIONI
REPORTS AND REVIEWS

**POROČILA
RELAZIONI
REPORTS**

Verena Perko

**O RAZSTAVI "BLAGO ŠIBENIŠKOG PODMORJA" IN
NJENEM KATALOGU**

Zdenko Brusić – Mario Jurišić – Željko Krnčević: Katalog razstave o podvodni arheologiji v Županijskem muzeju v Šibeniku. Šibenik, 2001, 83 str., barvne in čb fotografije, risbe in karta

V poletnih mesecih so v šibeniškem Županijskem muzeju pripravili izjemno zanimivo razstavo o podmorskih najdbah, ki so bile večidel odkrite v razbitinah potopljenih ladij. Ob razstavi je izšel tudi lep katalog, ki obravnava problematiko hrvaške podvodne arheologije.

V uvodu je predstavljena zgodovina podvodnih raziskav in rekognosciranje šibeniškega območja ali, kot večkrat pravijo avtorji kataloga, šibeniškega akvatorija. K začetku raziskovanj prištevajo potapljanja iskalcev morskih spužev, ki so v 18. stol. segla le do 15 m globine. Že proti koncu istega stoletja so iz Trsta pripeljali za tedanje čase moderno potapljaško opravo in začeli prodirati v čedalje večje globine. Tik pred drugo vojno pa so se spuščali že celo do globin 45 m. V hrvaških obalnih muzejih izvira prav iz tega časa veliko amfor, ko so jih potapljači z navdušenjem prinašali na površje. Iz srede osemnajstega stoletja izvirajo tudi prvi pisni podatki o ostankih antičnih potopov. Svoja opažanja morskega dna je zapisoval opat Albert Fortis. Najdemo jih med zapiski o Istri in Dalmaciji, kjer se je večkrat mudil. Znana je notica iz njegovega potopisa o najdišču Sućur na Hvaru, kjer so bile tedaj tik pod gladino še vidne številne amfore iz kasneje uničenega ladijskega tovora potopljene rimske barke. Nekatere, omenja Fortis, so bile označene z žigom. Isti avtor je poročal tudi o šibeniškem najdišču na rtu Peluća, kjer so bili tik ob obali vidni ostanki zidov rimske vile, v nekaterih prostorih pa so bili še opazni mozaiki.

Pa vendar segajo začetki moderne hrvaške podvodne arheologije predvsem v šestdeseta leta. Tedaj se je zbrala skupina navdušencev okoli muzejskih kustosov Zdenka Brusića in Zlatka Gunjače ter potapljaškega inštruktorja Daliborja Martinovića. Sledila so podvodna raziskovanja in rekognosciranja na šibeniškem, kasneje pa vsem vzhodnojadranskem področju, ko so se združili z raziskovalcema M. Orličem in M. Jurišićem. Prvo podvodno raziskovanje sega v leto 1967, ko so v vodah

ob otoku Gnaliću poleg Biograda raziskali potopljeno ladjo iz 16. stol. Istočasno so začeli z rekognosciranjem Kornatov in Prukljanskega jezera, kjer so zabeležili celo nekaj paleolitskih najdb. V Lavsi in Piškri odkriti ostanki antičnega gospodarskega poslopja so bili identificirani kot antične soline ali celo ribnik. V začetku sedemdesetih let so bili odkriti ostanki potopa pri Primoštenu. Ob rtu Plavac so bili odkriti ostanki zgodnje-antične ladje vrste *navis oneraria* s tovorom vinskih amfor iz Kampanije. Izvlekli so jih kar 45. V drugi polovici sedemdesetih let so bile odkrite razbitine antičnega potopa v vodah pri Beli Smokvici, a je bila ladja žal že pred arheološkim odkritjem temeljito oplenjena.

1975 so oblikovali prvo pregledno razstavo o podvodnih odkritjih.

V osemdeseta leta segajo raziskave v Gušteranskem in tudi na tem mestu je arheologe čakal le še sloj uničenega in temeljito izropanega potopa ladje iz 2. stol. po Kr. Podvodne raziskave pa so zatem zaradi vojnih razmer na Hrvaškem morale počakati vse do konca devetdesetih, ko je zagrebški spomeniškoarhivski zavod raziskoval otok Žirje in so bili odkriti ostanki tovora potopljene ladje iz 1. ali 2. stol. po Kr. Podvodno najdišče so na koncu zaščitili z železno mrežo in jo namenili turističnim ogledom.

Pomena hrvaških raziskovanj se moremo zavedati šele ob primerjavi z raziskavami na zahodu, ki so se začela skorajda istočasno! V šestdesetih letih se je sistematičnih podvodnih izkopavanj in dokumentiranja antičnih pristanišč lotila tudi Anna M. McCann v Italiji. Tačas je tudi Georg F. Bass začel z načrtnimi raziskovanji potopljenih ladij ob turški in ciprski obali.¹ Izjemno nagel razvoj podvodnih raziskav je imel velik vpliv na preučevanje antičnega transportnega posodja, amfor in dolijev in močno vplival na skokoviti razvoj študija antične ekonomije.²

Zdenko Brusić, cenjeni predavatelj na arheološkem oddelku zadarske filozofske fakultete, je eden od pionirjev hrvaške podvodne arheologije in odličen poznavalec materialne kulture. Za katalog je pripravil drugo poglavje, kjer je prikazal Blago šibeniškega podmorja. Najprej je bralca seznanil s plovbo v prazgodovini. Najstarejši dokazi o plovbi v Sredozemlju segajo že v čas okoli osmega tisočletja. Jadran pa je bil gosto poseljen v zgodnjem in srednjem neolitiku, ko so pomorske poti vodile prek Hvara, Lastova, Visa, Palagruže, Pianose, Tremea in Garganskega polotoka. Prazgodovinske pomorske poti v Jadranu so bile živahne skozi ves antičen in srednjeveški čas, v novem veku pa so se zaradi uvajanja novih tehnologij razvile tudi druge, dotlej manj primerne smeri.

1 O zgodovini podvodnih raziskav pregledno J. Wieseman, *Challenge of the Deep. Archaeology*, 1999, May/June, 10-12.

2 Med tovari potopljenih antičnih ladij v Sredozemlju so bile odkrite izjemne količine raznovrstnih amfor (Wieseman, 1999). Pozornost je vzbudilo tudi nekaj brodolomov ladij, natovorjenih z doliji, ki so posebnost južnolacijskega prostora in se pojavljajo v omejenem časovnem obdobju od avgustejske dobe do sredine 1. st. po Kr. Po žigih sodeč so doliji rabili za prevoz vina.

Ker je razstava namenjena podvodnim arheološkim najdbam v šibeniškem akvatoriju, t.j. v prostoru od rta Ploče na jugovzhodu do Kornatov na severozahodu, je tudi Brusičev prikaz v glavnem omejen na to področje. Prikazana so mesta brodolomov, sidrišč, pristanišč, podatki o ladijskih nesrečah in kasnejše karte ter razni sezname. Avtor je skušal prikazati delec pomembne plovne poti v Jadranu z arheološkimi najdbami. Skupna dolgoletna raziskovalna prizadevanja pa je duhovito in jedernato označil s Ciceronovimi besedami *navigare necesse est...*

Brusič v prvem delu poglavja o plovbi oriše antično plovbo, za katero je značilno, da teče znotraj vidnega orientirja – ali drugače povedano, plovba je omejena z vidnimi točkami na horizontu, ki jih skušajo doseči še podnevi. Plovila prenočijo v varnih, zavetnih zalivih in se izogibajo nezaščitenim, vetru izpostavljenim odprtim vodam.

Način plovbe je bil odvisen tudi od ladjevja, ki ga je gnala moč vetra. Tovrstno ladjevje je značilno še tudi za dobršni del srednjega veka. Antična plovila so izrabljala krmni veter s kvadratnim ali križnim jadrom. Plovba je bila tudi omejena na tople letne dobe.

Jadranske plovne poti so znane tudi iz antičnih virov, opisujejo jih kot nevarne. Govornik Lizij ocenjuje jadransko plovbo kot močno rizično, od dveh ladij se srečno vrne le ena; z leve so ležale *importuosa Italiae litora*, z desne pa so bili kot nenehna grožnja Iliri, Liburni in Histri.³ Zaradi ugodnih vetrov in morskega toka so poti vzdolž

razčlenjene vzhodne obale in mimo otokov z obilico naravnih luk in zatočišč pred nenadno burjo stalne. Ob njih so zrasli mnogi trgovski centri, emporiji, posebej ob ustjih rek in povezovalnih kanalih. Med najbolj znanimi so Ravena, Adria in Spina ob izlivu reke Pad in kasneje Akvileja ob Nadiži.⁴ Severnojadranski emporiji so bili največkrat tudi končni cilj jadranskih plovb. Kasneje prevzamejo vlogo središčnega severnojadranskega trgovskega centra Benetk.

Brusičev delež je srž kataloga in je gotovo najboljši prispevek v knjigi.

Mario Jurišič je avtor tretjega dela o tovorih, odkritih v ostankih potopljenih ladij. Pravilno ugotavlja, da večji del tovorov, ki so jih prevažale antične ladje, ne bo nikoli poznan. Po ohranjenih pisnih virih vemo, da je bila glavna ladij namenjena prevozu žita in drugih prehranskih izdelkov, od katerih se razen v izjemno redkih primerih ni ohranilo nič. Avtor sicer izrecno navaja prevoz žita iz Egipta, vendar je vsekakor treba vedeti, da je bil Egipt od Konstantina dalje predvsem žitnica vzhodnega dela cesarstva, medtem ko se je zahodni del z vedno lačnim Rimom preusmeril na Bizaceno in Mavretanijo.⁵ Še mnogo pomembnejše in za razumevanje poznoantičnih trgovskih povezav ter prometnih poti nujno je poznavanje oskrbe rimskih vojaških enot s prehranskimi izdelki, ki jo je organizirala država v obliki zbiranja *annone* in njenega prevoza z ladijskimi zakupniki.⁶ S tem pojavom je Wickham že konec osemdesetih let izvrstno pojasnil preusmeritev trgovine v severnoafriške province (Bizacena in Prokonzularna Afrika, vzhodni del Numidije in delno tudi Cesarska Mavretanija), njihov neverjetni agrarni razvoj, razcvet kartažanskega pristanišča in poplava tunizijskih keramičnih izdelkov tako rekoč po vsem rimskem cesarstvu od četrtega stoletja dalje.⁷

V predstavljenem katalogu sestavlja velik delež ohranjenih antičnih tovorov keramično posodje. Med ostanki zgodnjih potopov se pogosto pojavlja fino namizno posodje, med njim tudi znamenita *terra sigillata* in reliefno okrašeno pivsko posodje iz vzhodnorediteranskih delavnic, npr. Pergamona.⁸

V manjši meri pa so bile med tovari zabeležene tudi surove kovine v obliki ingotov, rude, kamen in kamniti polizdelki. Zelo malo je bilo luksuznih predmetov in nadvse značilno je, da med ostanki tovorov skoraj ni bilo novcev.

Kaže, da je več kot polovica potopljenih ladij prevažala tovor ene same vrste, t.i. bulk, manjši delež pa

3 Iz zgodovine je znan Pompejev obračun s pirati in v strokovni literaturi je precejšnje število potopov iz zgodnje antike pripisano prav gusarstvu.

4 Pregleden članek o jadranski plovbi v prazgodovini in antiki G. Uggeri, *La navigazione interna della Cisalpina in età romana, Vita sociale artistica e commerciale di Aquileia romana*. Ant. AltAdr. 29/2. Videm, 1987, 305-354, s preglednimi kartami rečnih plovnih poti. Righini, V. 1997, *Per una storia del commercio in Adriatico: elementi per l'età romana. Adriatico – genti e civiltà*. Società di studi Romagnoli. Cesena, 136-198.

5 G. Rickman, *The corn supply of ancient Rome*. Oxford, 1980. Afrika je bila Rimu in celotni Italiji s sosednjimi provincami mnogo bližja in je po nekaterih virih dajala tudi po trikrat toliko žita kot Egipt! Glej tudi B. H. Warmington, *The North African Provinces from Diocletian to the Vandal Conquest*. Cambridge, 1954.

6 O organizaciji anone in preskrbi antičnih mest s hrano E. Tengström, *Bread for the people*. Studies of the corn-supply of Rome during the late empire. Stockholm, 1974; P. Garnsey, *Famine and food supply in the Graeco-Roman World. Responses to risk and crisis*. Cambridge, 1993

7 Ch. Wickham, *Marx, Sherlock Holmes and Late Roman Commerce*. Jour. Rom. Stud. 78. Oxford, 1988, 183-193.

8 Ker katalog žal ne navaja literature, je vsekakor treba omeniti, da je v Z. Brusič v svoji disertaciji in kasneje v mnogih tujih objavah zelo podrobno obravnaval fino keramiko z najdišč hrvaškega Primorja, npr. Z. Brusič, *Vrste importa helenističke i rimske keramike u Liburniju, Umjetnost na istočnoj obali Jadrana u kontekstu evropske tradicije*. Posebno izdanje Zbornika Pedagoškog fakulteta. Rijeka, 1993, 83.

oblikujejo sestavljeni tovari iz več vrst blaga. Tovuor primeren je bil tudi način plovbe antičnih ladij. Te so plule lahko od pristanišča do pristanišča in odprodajale ter dokupovale dele tovara, lahko pa so plule naravnost iz začetne v končno luko. Tu je vsekakor treba omeniti, da je poznoantične zakupniške ladje, ki so vozile anono, obvezoval poseben edikt, ki je prepovedoval pristanke v vmesnih pritaniščih in s tem preprečeval zasebno trgovanje zakupnika. S pošiljko žita je bil odposlan tudi obvezen zapečaten vzorec blaga, kar je onemogočalo zamenjavo za slabše vrste zrnja ali kakršnekoli druge goljufije.

Kakor je pričakovati, med ostanki potopljenih ladij na šibeniškem področju prevladujejo amfore, ki sestavljajo kar 54% podvodnih najdb. Po danes že znameniti definiciji Virginie Grace je amfora transportno posodje z dovolj ozkim ustjem, da ga lahko zaprejo z zamaškom, dvema nasproti si stoječima, pokončnima ročajema in šilastim ali gumbastim zatičem, ki rabi kot tretji ročaj. Pri Rimljanih je beseda dobila tudi pomen votle mere, uporabljane predvsem za tekoče in razsute tovore v pomorskem prometu, in v tej zvezi je postala sinonim za kvadrantal (= 28,89 l).

Amfore so zaradi izjemne oblikovne prilagojenosti prevažanju v ladijskih trupih prišle v splošno uporabo že v klasični dobi, vrhunec razširjenosti pa dosežejo v poznem helenizmu in zgodnji rimski dobi. Rimskim amforam so za izhodišče rabile grške poznohelenistične amfore, vendar se je iz osnovnih zgodnjih oblik kmalu razvilo veliko število različic, katerih oblika se je prilagajala vsebini in načinu transporta v ladijskem trupu. Namenjene so bile transportu tekočih in razsutih prehrabnih izdelkov, kot so olje, vino, ribje omake in nasoljene ribe, kis in posebej pripravljeni sadni sirupi in sokovi, pogosto pa tudi suho in konservirano sadje ter žito, bob, sezam ter nedvomno tudi sol. Po žigih in napisih na njih ali na njihovih pokrovi in včasih po organskih ostankih v posodju lahko sklepamo na njihovo prvotno vsebino.

Jurišić je pri obravnavi transportnega posodja na kratko predstavil razvoj in namembnost amfor in dolijev. Posebej presenetljivo odkritje so jadranski zgod-

njeantični potopi z doliji, datiranimi v 6. stol pred Kr., in, kar je silno zanimivo, so za zdaj še nepoznani z italjskih obal (slika na str. 83)!⁹

Jurišić pravilno ugotavlja, da je bila večina zgodnjih transportov namenjeno vinu, za katero navaja, da so bila najboljša stara od 5 do 25 let. Zadnja številka je nekoliko nezanesljiva, saj je iz antičnih virov znano, da so tedanja vina komajda prenesla do deset let staranja.¹⁰ Najbolj uležano staro vino se je običajno pilo pet let po trgatvi. Le za *vesuinum in pompeianum*, sicer zelo povprečni vini, Plinij poroča, da so ju lahko starali tudi do 10 let. V zgodnjem obdobju so prihajala na trg predvsem znamenita italjska vina, kot *caecubum*, *falerum*, *fundanum*, *geminum in helveolum*.

Avtor pri omembi italjskih in španskih vin izrazi dvom o obstoju trgovanja z vzhodnojadranskimi vrstami, čeprav je vzgoja vinske trte poznana že iz prazgodovinskih obdobj (npr. vinska trta je izpričana na bronastodobnem najdišču Monkodnja v Istri). Tudi ta trditve je potrebna razmisleka, da ne rečem pretresa. O živahni trgovini ob vzhodnih obalah Jadrana namreč govori prek 100 brodolomov z grškoitaljskimi amforami.¹¹ Prav tako govorijo tudi viri o odličnih dalmatinskih vinih, posebej z otoka Visa (Ateneus, I, 51; Strabon, 7, 5, 10 C 317; Kirigin, 1994). Po Plinijevih poročilih pa je cesarica Livija dočakala visoko starost predvsem zato, ker je pila vino *pucinum* iz tržaškega zaledja, kjer še danes pridelujejo sloviti teran. Odsotnost nekaterih vrst amfor v tem delu Jadrana morda izhaja iz stanja raziskav in zgornje trditve ne smemo postaviti za celotno področje.

V nadaljevanju poglavja avtor na kratko predstavi nekatere vrste vina, katerih obstoj izpričujejo napisi, *tituli picti* na amforah. Posebej iskane vrste vina v zgodnji antiki so bile grške, katerih obstoj izpričujejo tudi najdbe na kopnem.¹² Egejska vina so imela poseben sloves. Z močnim grenkastim okusom po borovih smolah so pogosto slovela kot zdravilna. Cenjena so bila vina z otokov, še posebej so slovela tista z otoka Kos, nič manj iskano ni bilo rodoško.

Med ostanki potopljenih tovorov preseneča dejstvo, da ni bilo med njimi niti ene istrske amfore za olje.

- 9 Doliji so bili fiksirani v sredini ladje in so rabili kot nekakšne ladijske cisterne za prevoz vina. Tehtali so okoli ene tone in imeli kapaciteto okoli 3000 litrov. V več primerih so v notranosti premazani s smolo, kar izključuje možnost uporabe posode za olje ali žito. Pojavljajo se običajno skupaj z amforami Dressel 2-4 italjske produkcije. Vino so v končnih pristaniščih pretakali v sode ali mehove, kar pojasnjuje, zakaj se je število amfor Dressel 2-4 v primerjavi s starejšimi Dressel 1 občutno zmanjšalo.
- 10 S. De Caro, *Il vino di Boscoreale: dalla vigna al mercato. (Una vendemmia possibile nella villa di Boscoreale)*. V: *La villa rustica in località villa Regina a Boscoreale*. Pubbl. Scientifiche del Centro di studi della Magna Graecia dell'Università degli studi di Napoli, Federico II, vol. I., 1994, 221-227; A. Scarel, *Cinquecento anni di vino. Aquileia. A tavola con gli antichi Romani*. Trieste - Udine, 1993, 60-69.
- 11 N. Cambi, *Amfore kasnorepublikanskog doba i njihova produkcija u Dalmaciji*. Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Benču. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Pos. izd. 95, Odjel. društ. nauka 27, 1991, 55-65; B. Kirigin, *Grčko-italjske amfore na Jadranu*. Arh. vest. 45, 1994, 15-24; J. Horvat, *Sermin. Prazgodovinska in zgodnjerska naselbina v severozahodni Istri*. Op. Inst. Arch. Slov. 3, Ljubljana, 1997.
- 12 Npr. iz Norika in Panonije T. Bezczyk, *Knidische Amphoren in den nördlichen Provinzen des römischen Reiches*. Carinthia I, 1993, 237-244; T. Bezczyk, *Aegean Amphorae in Pannonia*. Fol. Arch. 43, 1994, 115-125.

Zanimivo bi bilo vedeti, ali za to ni morda krivo le stanje raziskav, saj so tovrstne amfore poznane tudi iz vzhodnih centrov in nekaterih zahodnoitalskih najdišč. Po Plinijevih poročilih je bilo istrsko olje zaradi lepe zelenkaste barve in prijetne arome zelo čislano in je bilo priznано kot tretje najboljšje v imperiju.

Sledi obravnava španskega posodja za olje in gotovo neveljavna trditev, da so bili s kvalitetnim oljem oskrbovani predvsem zahodni deli cesarstva in limesa. Najbrž avtor tako preuranjeno sklepa iz stanja raziskav in publikacij, kjer sicer jasno prevladujejo zahodnoevropska področja, toda čedalje številnejše objave vzhodnega gradiva izvrstno dopolnjujejo podobo in kažejo na izjemen razcvet vzhodnomediterranskega območja tudi v pozni antiki.¹³

Zavedati se moramo namreč, da je bilo olje osnova ne le antične prehrane, temveč tudi kozmetike, medicine in veterine, tehnike (maziva in osnova tekstilnega barvanja) in razsvetljave. Poraba olja v antiki je bila visoka, saj najnovejše ocene kažejo na okoli 20 l per capita; več med višjimi sloji in manj med sužnji, zato so izračuni precej različni.¹⁴ Kato navaja v *De agricultura* porabo sužnja 6 l na leto, zapis na papirusu iz Egipta v obdobju Dioklecijana govori za legionarja 6 l na leto, neki grafit iz Pompejev izpričuje porabo za družino z enim sužnjem 160 l. Kar petina izdatkov je bila namenjena nakupu olja, takoj za kruhom! Drugi izračuni kažejo, da je povprečna družina porabila približno 23 l olja na leto.¹⁵

Del tovora so ponavadi predstavljale tudi ribje omake, ki so bile znane pod različnimi imeni, npr. *garum*, *muria*, *halex* in *liquamen*. Razlike med posameznimi izdelki nam niso znane v podrobnostih, očitno gre za omake različnega geografskega izvora, močno pa so se razlikovali tudi postopki izdelovanja in njihov osnovne sestavine.¹⁶

Zgodnjeantične amfore so običajno pogosteje opremljene z žigi in *tituli picti* (nikakor pa ne vsaka) in običajno vemo, katera oblika je bila namenjena določeni vsebini. Vendar so še vedno oblike, za katere le domnevamo, čemu so rabile, npr. za konservirano in posušeno sadje, nekatere vrste posušene zelenjave, npr. stročnice, sol ali celo pesek posebne vrste¹⁷... (zaradi poroznosti keramike dvomim o avtorjevi trditvi, da so kdaj hranili, kaj šele v njih prevažali mleko!). Veliko večja zmeda vlada med poznoantičnimi oblikami, ki so

bile pogosto večnamenske in le redko se med njimi pojavljajo napis. ¹⁸ Žigov pa skorajda ni več.

Kratki razpravi o transportnem posodju sledi katalog posameznih tipov amfor. Tipi so kronološko razporejeni, navedeno je izvorno območje posamezne vrste, okvirna datacija, pogostost pojavljanja (vendar območje ni natančneje opredeljeno in vsaj meni ostane odprto vprašanje, ali je mišljeno v šibeniškem akvatoriju ali v celotnem Jadranu?) in nazadnje velikost posodja. Žal je bila splošno rabljena tipologija izpuščena, kar je težko pričakovani in lični publikaciji gotovo le v škodo!¹⁹ Največja škoda pa je, da ob posameznih risbah amfor ni navedeno, katerem potopu "pripada". Ta podatek bi raziskovalcem povedal mnogo več kot obravnava pogostosti pojavljanja, ki je odvisna predvsem od stanja raziskav.

Besedilo kataloga je prevedeno v angleški jezik, kar bodo pozdravili predvsem obiskovalci razstave, nedvomno pa tudi tuji strokovnjaki. Žal prevod ne dosega kvalitetnega povprečja.

Katalog je opremljen z barvnimi fotografijami, kakovostnimi risbami in karto. Obiskovalcem šibeniškega muzeja (in trdno upam, da bo razstava lahko gostovala tudi pri nas!) bo katalog prinesel veliko novega znanja. Mnogi sodelavci se bodo z nostalgijo spominjali prvih začetkov, strokovni hrvaški del javnosti pa bo lahko s ponosom pokazal na dokumentiranje in objavljene začetke podvodne arheologije, ki so bili domala sinhroni s svetovnim razvojem. Posebne pozornosti je vreden Brusičev pregledni sestavek o plovbi, še posebej ker obravnava plovbo skozi vsa zgodovinska obdobja in ne le antiko. Dragocena so njegova opažanja, do katerih je prišel z dolgoletnim raziskovalnim delom na terenu, t.j. v morju in z gradivom. Zato je po moje velika škoda, da katalogu niso dodali vsaj pregledne literature, saj jo avtorji zagotovo dobro poznajo! Nadvse manjka vsaj nekaj najnovejših objav, kjer bi se natančnejši bralec mogel podrobneje seznaniti z obravnavano problematiko, in vsaj tista dela, iz katerih so črpani splošni pregledi, in gotovo najbolj pogrešane so objave posameznih potopov. Tudi navedbe objav gradiva bi bile nadvse dragocena obogatitev kataloga in res kakšna škoda, da so se jim avtorji odpovedali.

Katalog je bil skupaj z razstavo dolgo pričakovan in se ga bodo razveselili mnogi domači in tuji strokovnjaki, predvsem pa številni obiskovalci obmorskih muzejev, ki

13 F. Pacetti, *Appunti su alcuni tipi di anfore orientali della prima età Bizantina. Centri di produzione, contenuti, cronologia e distribuzione. Agricoltura e commerci nell'Italia antica*. Atlante tematico di topografia I. Suppl., 1995, 273-296.

14 D. J. Mattingly, *Oil for export? A comparison of Libyan, Spanish and Tunisian olive oil production in the Roman empire*. Jour. Rom. Arch. 1, 1988, 33-56.

15 Izračuni ne veljajo za notranjost cesarstva.

16 R. I. Curtis, *Garum and Salsamenta. Production and Commerce in Materia medica*. Studies in Ancient Medicine. New York, 1991.

17 W. Reusch, *Kleine, spitzkonische Amforen. Ein Beitrag zur römischen Schwerkeramik*. Saal. Jb. 27, 1970, 54-62.

18 G. Murialdo, *Anfore tardoantiche nel Finale (VI-VII secolo)*. Riv. St. Lig. 59-60, 1993-1994, 213-246.

19 Zelo primerna za tovrstne najdbe je M. Sciallano – P. Sibella, *Amphores, comment les identifier?* Aix-en-Provence, 1991.

tovrstne publikacije ne le želijo, temveč upravičeno tudi pričakujejo od muzealcev in raziskovalcev! Opravljeno je bilo veliko delo, ki ga razstava in tudi pričujoči katalog komajda lahko razkrijeta! Gotovo se za marsikatero drobno pomanjkljivostjo skriva vzrok tudi v težkem desetletju, ki ga je podvodna arheologija preživela skupaj s Hrvaško. Zato je delo toliko večji uspeh!

Razstava je bila na ogled v prvem nadstropju Županijskega muzeja v Šibeniku, namenjeni sta ji bili dve sobi.

Razstavljene najdbe so bile izjemne, pa naj gre za bogato zbirko amfor ali namiznega posodja, med katerimi sta posebej navduševala helenistično pivsko posodje in fina namizna keramika iz maloazijskih, afriških in italjskih delavnic. V strokovnem svetu so gotovo največje presenečenje ogromni vinski doliji iz Apulije, ki so datirani v 6. stol. pred Kr. in so resnično edinstvena najdba, doslej neznana tudi iz italjskih voda. Razstavljene so bili tudi ostanki ladijske opreme, med njimi nekaj sider, deli svinčene črpalke in edinstveni globinomer, *perpendicularum*, ki je bil na koncu premazan z voskom za pregled morskega dna. Ohranjenih je tudi nekaj lesenih delov antičnih plovil.

Posebno pozornost so pritegnile razstavljene amfore. Zbranega je bilo dovolj za odlično šolsko zbirko! Med njimi smo videli od zgodnjih grško italjskih primerkov do zgodnjih rodoških z žigi na ročajih, sledilo je zgodnje špansko in južno galsko posodje. Posebej bogat je bil izbor egejskih amfor, kar potrjuje že zdavnaj izrečeno domnevo, da je bil Jadran močnejše povezan z vzhodnimi trgovskimi centri na otokih in v Mali Aziji. Občudovanja vredno je bilo tudi posodje iz bizantinskega obdobja, ki je gotovo velika pridobitev za rimsko arheologijo, saj je posodje te vrste redkeje zastopano v dobro raziskanih zahodnosredozemskih poznoantičnih najdiščih. V celoti smo si lahko ogledali celo vrsto tistih transportnih posod, ki so na naših obalnih (in silno redko tudi zalednih) najdiščih odkrita le fragmentarno in jih identificiramo le z velikimi težavami. Tako npr. smo si lahko ogledali primerek poznoantičnega posodja z otoka Samos pa velike globularne amfore iz 5. in 6. stol., ki so v velikih količinah ohranjene predvsem v črnomorskih in romunskih najdiščih, itd., pri nas pa jih le negotovo prepoznavamo iz povsem neuglednih odlomkov iz poznoantičnih plasti v Piranu in Koprju. Ker so bili eksponati razstavljene tako, da si se jim lahko povsem približal, je bila razstava izjemno privlačna tudi z vidika makroskopskega preučevanja keramike. Obiskovalec si je mogel od blizu ogledati strukturo in barve gline in v nekaterih primerih tudi žige in napise na posodju. Strokovnjaki smo zelo pogrešali podatek, iz katerih potopov izhaja določena posoda. Nestrokovna publika pa bi gotovo zelo zanimali podatki o vsebini amfor in seveda njihova 'zgodba', ki pa je razstavljalci niso pripravili niti v enem samcatem primeru. Tekstne legende so vsekakor preskope.

Nič manj niso bili zanimivi ostanki potopljenih ladij iz 12. in 16. stol. Med razstavljenim gradivom je bilo na ogled nekaj novcev, tehtnice in predmeti, za katere žal ni pojasnil, ki bi bila potrebna predvsem tistim, ki jim pomorstvo ni ravno v krvi. Kitajsko porcelansko posodje iz dinastije Ming in Čin iz 17. stol., odkrito v potopu pri Bisagi, je obiskovalcem razstave jemalo dih, zbiralcem pa najbrž zvabilo solze v oči... Med pogostimi najdbami v potopljenih ladjah so tudi turške in bolgarske pipe, ki se od istodobnih angleških in nizozemskih enodelnih keramičnih pip razlikujejo po tem, da so spodnji keramični del natikalni na lesen tulec.

Razstava se je v drugi sobi zaključila z nadvse ličnimi modeli ladij. Kot prva je bila predstavljena t.i. serilija, liburnijska šivana ladja. Zelo zanimiv je model starohrvaške kondure. Predstavljena je bila tudi t.i. koka, težka trebušasta tovorna ladja iz 14. stol.

Prikazan je bil tudi model galeje iz 16. stol., kakršna je bila odkrita pri Gnaliću. V razbitinah ladje so našli tudi tovor minijeve barve, s katero so kasneje tudi prebarvali maketo.

Makete sta mojstrsko izdelala Damir Rukavina in Nenad Dena ob svetovanju dr. Zdenka Brusića.

Gradivo je bilo postavljeno (skorajda nezaščiten) na lesene police in v preproste vitrine, predmetne legende so bile kar preskromne in vsekakor premajhne, brez prevodov v angleščino ali italijanščino, kar bi človek pričakoval v času visokega poletja in ob rekah turistov. Ob suhoparnih opisih predmetov in dataciji je bilo običajno navedeno le še najdišče. Ker je bilo na nekaterih najdiščih odkritih več različnih potopov, bi bilo boljše pojasnilo vsekakor dragoceno. Razstavo je spremljalo nekaj geografskih kart in fotografij, ki so bile prijetna dopolnitev. Nekatero je spremljal duhovit komentar, kar je dalo razstavi svežino in osebno noto. Vendar so bile tudi te karte premajhne in previsoko postavljene za povprečnega obiskovalca.

Razstava je bila kljub omenjenim drobnim muzeološkim nevednostim pomemben dosežek in edinstven dokument o razvoju podvodne arheologije v Šibeniku. Raziskovalci so jo pripravili z velikim poznavanjem materije, odličnim vedenjem o akvatoriju in najbrž, tako domnevam, tudi z vsemi spremljajočimi težavami povojnega šibeniškega muzealstva. Razstavo bi zagotovo z velikim zadovoljstvom gostil tudi kateri naših muzejev v Sloveniji, saj posredno izjemno dobro orisuje antično ekonomijo in rimsko državo kot neločljivo gospodarsko tkivo Mediterana. Razstavljeno gradivo pa je že samo po sebi izjemno zanimivo, za obiskovalce s celine pa še posebej nevsakdanje in zato izredno privlačno. Predvsem pa je bil na razstavi prikazan tisti čas raziskovanja, ko smo arheologijo snovali še v skupni državi.

Osebno sem si močno želela, da bi lahko naslednje poletje razstava gostovala tudi v kakem slovenskem muzeju!

OCENE
RECENSIONI
REVIEWS

Luisa Accati: POŠAST IN LEPOTICA. Oče in mati v katoliški vzgoji čustev. Ljubljana, Založba Studia humanitatis, 2001, 322 str.

Ideja, da moški ve bolje kot ženska, kaj je materinstvo, je eden temeljnih konceptov krščansko-katoliške teologije. S tem ko je katoliška cerkev, sestavljena praviloma samo iz moških, privzela za svoj simbol ženski lik Marije kot prototip materinskosti, je vplivala na biološko-kulturni odnos med materjo in sinom ter na socialno-politično odvisnost žensk od moških. O tem in še o marsičem drugem je razmišljala torinska zgodovinarica Luisa Accati, ki je v pričujočem delu večkrat prišla do sklepa, da je prav religija tista, ki je ženskam odvzela sposobnost samoopredeljevanja. Pri svoji analizi odnosa med materjo in sinom si je avtorica namreč pomagala z zgodovinskimi raziskavami pa tudi z antropološkimi in psihoanalitičnimi metodami. V videmskem Nadškofijskem arhivu je od leta 1975 do

leta 1990 preučevala fonde Svetega oficija in matrimonialia, ki zajemajo obdobje od šestdesetih let 16. stoletja do konca 18. stoletja, in pri tem vključila tudi raziskave študentov s tržaške univerze o teh fondih. Terensko delo je opravila v Vidmu v letih 1978-1988, kjer je zbirala življenjepise tamkajšnjih učiteljic in gospodinj iz srednjega razreda. Freudovega Ojdipa je uporabila kot univerzalno orodje, ki ji je pomagal razumeti dinamiko odnosa med očetom, materjo in sinom, pri čemer se je kombinacija spreminjala odvisno od interpretata, konteksta, zgodovinskega trenutka ali vidika, s katerega jo je opazovala.

Avtorica posveti velik del raziskave religioznim simbolom, natančneje simbolom krščanstva, znotraj katerih so se oblikovali družbeni fenomeni v zahodni civilizaciji. Čeprav naj bi religija od 19. stoletja dalje sodila v zasebno sfero, krščanske predelave čustev, ki zadevajo na primer odnose v družini, ni nadomestil noben drug družbeno sprejet način. Tako v tej primarni socializacijski družbeni celici še danes prevladujejo krščanski simboli, njihova normativna zmožnost pa je v nekaterih primerih večja kot takrat, ko so bili ljudje pobožnejši in so se redneje udeleževali obredov, saj ni več nadzorovana.

Religiozni simboli zadevajo rojstvo, smrt in poroko in tako ponazarjajo odločilne mejnike v družini in vsakdanjem življenju. Da bi avtorica našla potrditev v neposrednih izkušnjah bralk in bralcev, si je za izhodišče raziskave izbrala poročni obred v Vidmu, saj je večina ljudi, kot sama sklepa, že imela možnost tako ali drugače sodelovati pri poroki. Obravnava ga na treh ravneh: na ravni sedanosti, na ravni preteklosti, na koncu pa primerja antropološki kontekst obreda in zgodovinski kontekst koreografije, ki razkrije, kakšne naj bi bile glavne smernice katoliške vzgoje čustev.

Analizi kretenj in besed mladoporočencev, duhovnika in gostov sledi analiza obredne oprave navzočih ter slik in fresk na prizorišču. Kot ugotavlja avtorica, je sodobni poročni obred v Vidmu skupek konceptov, poročnih norm in vedenja, ki jih je uzakonil že tridentinski koncil (1546-1563) v drugi polovici 16. stoletja. V prvi polovici 18. stoletja, ko so bile te norme sprejete kot temelj poročnega obreda, se je uveljavil tudi kult brezmadežnega spočetja. Slavo in priljubljenost tega kulta slavi videmska cerkev, imenovana Oratorij čistosti, ki je bila zgrajena kmalu zatem in kjer se domačini še danes najraje poročajo. Za idejo no-tranje opreme je skrbel kardinal Daniele Dolfini, podoba pa sta naslikala umetnika Giovan Batista Tiepolo in njegov sin Gian Domenico Tiepolo. Nad oltarjem tako visi slika, ki ponazarja idealizirano Brezmadežno devico, lepotico vseh lepotic. Levo in desno od oltarja so upodobljeni svetopisemski liki, pri čemer pade v oči dejstvo, da so poleg prizorov zlobnih in nasilnih očetovskih moških likov upodobljeni prizori zmagoslavja mladih in sinovskih likov. Vsi upodobljeni ženski liki so

pri teh spopadih na strani mladeničev oziroma sinov in so kljub materinski vlogi videti mladi. Kot pravi avtorica, ponazarjajo podobe na stenah Oratorija tekmovanje med mladeniči in očeti za materinski lik na oltarju.

Nevesta stopi na prizorišče oblečena v razkošno belo obleko, s čipkastim pajčolanom, bisernimi uhani in ogrlico, ki ponazarjajo čistost in poudarjajo njeno lepoto. Pri tem obredu se povzpne nad skupnost, iz katere prihaja, se primerja z Devico Marijo na oltarju, pred katero stoji kot pred ogledalom, in je s tem deležna njene svetosti. Toda nevesta popolnosti ne more doseči. Oče, ki jo pripelje k oltarju, s tem žrtvuje njeno devišstvo v korist skupnosti in potomstva. Vse pohvale njeni lepoti, ki jih je deležna tega dne, imajo svoj namen: pripraviti jo do tega, da se bo žrtvovala za splošno dobro ter da se ne bo maščevala, ker bosta njena krepost in lepota oskrunjeni. Čeprav besede ženina in neveste sporočajo, da gre za enakopravno zvezo, nam torej podobe, ki zaljšajo prizorišče, sporočajo nekaj povsem drugega. Tako se tudi udeleženci obreda pomena teh simbolov ne zavedajo. Ne vedo, kaj ponazarjajo stranske freske v poročni cerkvi, in niti za hip ne pomislijo, da bi katoliško-tridentinska poroka lahko pomenila žrtvovanje neveste-device. Nevesta je namreč oseba brez lastne socialne identitete, in ko med poročnim obredom govori, govori v imenu duhovnika. Duhovnik je tisti, ki pri tem obredu preda nevesto laiku. Poroka je torej pogodba, sklenjena med laiki in kleriki, pri čemer so slednji moralno večvredni. Še več, ker je spolnost nekaj negativnega, imajo poročenega, seksualnega moškega za nakazo, pošast. Obred, ki smo mu torej priča v prvem poglavju, odseva bojazen duhovnikov pred lastno zanikano seksualnostjo, ki jo projicirajo na ženske.

Da bi avtorica poudarila zapletenost teh odnosov, si dovoli zaustaviti obred, saj želi povzeti celotni razvoj dogme o brezmadežnem spočetju in jo primerjati s sočasnim razvojem, ki jo je doživljala ikonografija Brezmadežne. Nasprotje med njima, med tako imenovanimi besedami in podobami, razkriva konflikt med sinom kot duhovno in očetom kot posvetno oblastjo. Na podlagi tega konflikta lahko ocenimo posredniško vlogo žensk, ki jim jo je dodelila družba, saj se razkrije, da je posredništvo žensk pasivne in podredljive narave.

Zaradi izključitve vseh moških, ki nameravajo biti možje in očetje, nam religiozne podobe kažejo sliko aktivne vloge žensk, ki pa je lažna. Če si namreč ogledamo upodobitve prizora Marijine poroke skozi čas oz. čas pred in po tridentinskem koncilu, zaznamo nejasnost v odnosu med Jožefom in Marijo ter napetost tistih, ki sodelujejo pri njunem poročnem obredu. Jezna reakcija mladeničev na starca, ki se poroči z mlajšo žensko, simbolizira dejstvo, da sinovi ob devici materi nočejo prepoznati ne lastnega očeta ne materinega moža, zato ga skušajo izključiti. Marija na upodobitvah pasivno spremlja to agresivnost do Jožefovega lika, zato

se ta nikoli ne razreši, ampak poduhovi, ko se začne v prizorih pojavljati sam, na smrtni postelji, brez povezav s svojo poroko. Krščanstvo se, kot pravi avtorica, obdrži kot religija nasilne in hkrati nerazrešene nestrpnosti do očeta: "Večno Marijino devišstvo je večna nestrpnost sinov do očeta, ki se zakrinka pod ženskimi podobami."

Da bi podprla svoje trditve, sledi razvoju podob idealizirane Brezmadežne ter nas seznanj, kako je Cerkev po tridentinskem koncilu nadzorovala umetniško svobodo pri upodabljanju ženskih likov. Krščanski sveti imaginarij je ponazarjal mater kot simbol plodnosti, lepote in katoliške cerkve ter nadvlado katoliške cerkve nad svetim in materinskim. Materinstvo ni prikazano kot materina aktivna reprodukcijska sposobnost, ampak le kot sinovo rojstvo. Mati je čista in pasivna, njen lik nima materinskih potez in je videti povsem mladosten. Idealizirana dogmatična Brezmadežna ponazarja politično in psihološko regresijo oz. vrnitev v adolescenco in s tem k podrejenosti. "To, kar hoče ona, ni pomembno, saj njena želja ne obstaja niti pred poroko niti po njej, skratka nikoli."

V katoliških deželah je skozi mater govorila katoliška cerkev, močna institucija, ki ni bila odvisna od državne oblasti in je obvladovala vso simboliko v zvezi z odnosi v družini na zavedni in nezavedni ravni. Od tridentinskega koncila dalje se je v katoliških deželah krepil sistem dvojnega očetovstva. Vsaka katoličanka je namreč svojemu otroku dala dva očeta, telesnega (moža) in duhovnega (duhovnika), pri čemer je bil biološki podrejen duhovnemu. To razmerje moči se je oblikovalo počasi, prek simbolov in vpliva, ki ga je imel duhovnik od konca 16. stoletja na žensko spolno moralo, in končno zaradi dejstva, da so bili otroci vse dalj v materini oskrbi. Medtem ko je bila papeževa avtoriteta neizpodbitni vir moči, so jo imeli biološki očetje bolj malo in še ta je bila mešanica spolnega nasilja in samovoljnosti, zaradi česar so se sinovi z njimi težko identificirali. Oče, kot pravi Luisa Accati, " ... pogosto povzdigne glas, udari po mizi in uporablja očitno sredstvo zastraševanja, ki pa slabo prikrije njegovo šibkost." Oče ni tekmeč, ampak premaganec, ki je samo v napoto. Ta nerešljivi konflikt med očetom in sinom ima globoke razsežnosti v družbi, saj naj bi nelagodje v družini odsevalo neravnovesje civilne oblasti. Nerešljiv pa je zato, ker ženske nimajo socialne identitete in ker je njihova individualnost izničena.

Nova vprašanja, ki si jih zastavlja avtorica, in nekateri odgovori nanje zadevajo razumevanje današnjih družinskih in s tem družbenih vezi v zahodni družbi. Pri tem se izpostavi trdoživost simbolno-religioznega referenčnega okvira, ki je do danes kljub političnim spremembam ostal razmeroma nespremenjen. "Problem ni v katolištvu kot religiji ali instituciji, temveč v katolištvu kot dolgotrajni antropološki situaciji in strukturni drugačnosti, ki ni omejena le na nedavno preteklost." Ključ za razumevanja čustvene vzgoje sinov, hčera, mož,

žena itn. je po njenem mnenju v verskem imaginariju. Simboli namreč učinkujejo drugače kot norme, na daljši rok. Zato se simbolični pomeni katoliškega poročnega obreda, ki ga opiše avtorica, v osnovi niso spremenili od časov tridentinskega koncila.

Pričujoča knjiga zahteva od bralca vso pozornost, saj je kot plod avtoričinega dolgoletnega dela bogata tako z zgodovinskimi podatki kot z antropološkimi in psihoanalitičnimi razmišljanji. Dogajanje je slovenskemu bralcu blizu, ker se njeno raziskovanje vrti okoli Italije, države kjer je bila katoliška tradicija močnejša od nacionalne in kjer so simbolične strukture najbolj ukoreninjene. Nenazadnje pa tudi zato, ker ima tudi na našem prostoru rimskokatoliška cerkev dolgo tradicijo in vpliv na družino. Knjiga je tudi izredno aktualna, saj se ukvarja z žensko problematiko na moderen način. Danes si ženske utirajo pot v znanost in nasploh v javno življenje. Za njihovo uveljavljanje v družbi poleg njih samih in raznih gibanj skrbijo tudi različne institucije za promocijo in uveljavljanje enakih možnosti. Zdi se, da se nekako zavedamo, da problemi obstajajo, kar pa vsekakor ni dovolj. Mizoginija, sovraštvo do žensk oz. strah pred njimi, je namreč še vedno eden glavnih problemov zahodne družbe, fenomen, ki povzroča konflikte, ki jim nismo kos. Če izhajamo iz lastne izkušnje konfliktnega odnosa s starši in iz sposobnosti, da ga presežemo, potem lahko upamo, da ga bomo sčasoma le odpravili.

Maja Gombač

Alessio Fornasin – Andrea Zannini (eds.): UOMINI E COMUNITÀ DELLE MONTAGNE. Paradigmi e specificità del popolamento dello spazio montano (secoli XVI-XX). Udine, SIDeS, Forum, 2001, 182 str.

Novembra 2000 je inštitut za statistiko Univerze v Bologni gostil tradicionalno mednarodno znanstveno posvetovanje Italijanskega društva za historično demografijo (Società italiana di demografia storica – SIDeS), ki je, v skladu s pomembnim okroglim datumom, nosilo naslov "La demografia storica italiana al passaggio del millennio" (Italijanska historična demografija na prehodu tisočletja). Zaradi številne udeležbe in raznolikosti obravnavanih vprašanj je znanstveni odbor zamenjal običajno objavo prispevkov v enem (navadno zelo zajetnem) zborniku z agilnejšimi in za knjižni trg mamljivejšimi tematsko-monografskimi zvezki, posvečenimi posameznim od sedmih tematskih sklopov. Kot prvi je izšel zvezek s prispevki o prebivalstvu hribovitih območij, ki sta ga uredila zgodovinarja A. Fornasin in A. Zannini z videmske in beneške univerze. Delo se sicer ne dotika neposredno našega gorskega oziroma hribovitega prostora, nanj pa je vredno opozoriti, ker so

podobne študije pri nas v močnem zaostanku in ostaja naš hriboviti svet z vidika teh specifik pretežno nepoznan in s tem izključen iz mednarodnih debatnih forumov o teh problemih.

Vedenje o zgodovini prebivalstva in družbenih skupnosti v hribovitem svetu, kot zelo specifičnem in svojskem bivalnem okolju, je namreč v zadnjih nekaj desetletjih zabeležilo pomemben napredek, ne samo na demografskem področju, ampak z vseh vidikov človekovega življenja in delovanja zgodovini. K temu so pripomogle razne stroke, od arheologije, geografije, družbene in gospodarske zgodovine ter etnologije do naravoslovnih znanosti, sociologije, antropologije in ne nazadnje historične demografije, ki ima v navezi z omenjenimi vedami velike zasluge za razvijanje inovativnih pristopov in dojemanja značilnosti hribovskega življenja. Prav vzajemno delovanje strok z združevanjem metodoloških ter vsebinskih znanj je pomenilo predpostavko tolikšnega uspeha. Historični demografi pa so pri tem zopet ugotovili, poleg novih aplikativnih potencialov, tudi in predvsem interdisciplinarno "odvisnost" svoje stroke, ki se ne more dokopati do pravih dognanj, ne da bi upoštevala znanja drugih ved in umeščala svoje analize v širši tematski kontekst.

Tem konceptnim in metodološkim vprašanjem je posvečeno tudi zajetno predstavitevno poglavje zbornika, v katerem urednika opozarjata na konjunkturni pomen leta 2000, ki je obrodilo izredno bero mogorafij, temelječih na multidisciplinarnem pristopu k historični demografiji in preučevanju zgodovine gorskih družbenih skupnosti. V 25 letih razvoja je ta pristop ovrgel marsikatero napačno prepričanje o zgodovini hribovitih območij, na primer predstavo o obstoju "tradicionalne", arhaične družbe in tezo o nerazvitem in preobljudenem svetu, nekakšni "tovarni prebivalstva" za potrebe mest in drugih središč gospodarskega razvoja, ki jo je izobilkoval sam Fernand Braudel. Hkrati je ta pristop utemeljil hipotezo o "umirjnejšem" demografskem sistemu z relativno nizko rodnostjo in smrtnostjo v primerjavi z visokim demografskim pritiskom, ki je sočasno označeval vsa druga okolja, in o osrednji vlogi nupcialnosti pri uravnavanju demografskega ravnovesja. Revidirano je bilo nadalje pojmovanje mobilnosti, ki je ni mogoče enačiti z odhajanjem "odvečnega" prebivalstva, temveč se je ujemala z izpiljenimi gospodarskimi strategijami, zajemala med najsposonejšimi in najpodjetnejšimi segmenti prebivalstva, se navezovala na poklicno specializacijo in ostajala večinoma zvesta začasnim oblikam. Izničena je bila ne nazadnje stereotipna podoba gorskega človeka kot primitivnega in nekultiviranega nerodneža, kakršnega je od 18. stoletja dalje ustvarila meščanska kulturna miselnost.

Resnici na ljubo – ugotavljata avtorja – so najnovejše študije glede migracijske tipologije pokazale potrebo po relativizaciji teze o visoki poklicni specializaciji in nekakšnem aristokratskem statusu gorskih migrantov, saj

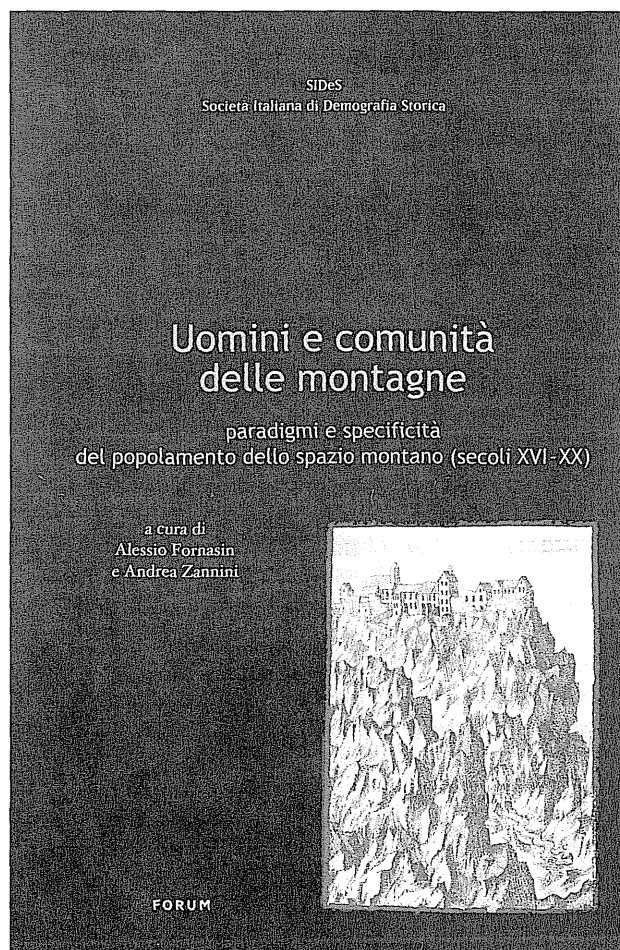
je k taki "deformaciji" pripomogla večja razpoložljivost dokumentarnih virov, nanašajočih se na elitne skupine (npr. trgovce). Dejansko so selitve množično zajemale pripadnike nižjih družbenih slojev, kar pa še vedno ne izključuje določene poklicne specializacije in dejstva, da je bil izseljenski korak po eni strani posledica "premišljene" strategije in ne pasivnega ravnanja, po drugi pa v mnogih primerih tudi "usoda poraženih", ki so bili podvrženi *push-pull* faktorjem in proletarizaciji. Te različne oblike so med sabo sobivale, in to pogostokrat na zelo ozkih območjih, kot nam navsezadnje pričajo tudi slovenski primeri (Rezija, Nadiške doline). Ta diferenciacija se pokaže, ko razširimo raziskovanje v kraje priseljevanja, zlasti v velika mesta, kot npr. Benetke, kamor so se usmerjali selitveni tokovi iz beneških Alp. Pogodbe za najemanje pomočnikov in delovne sile nasploh kot tudi druga dokumentacija, vse do Zlate knjige beneškega plemstva, osvetljujejo poklicna področja, povezana s priseljevanjem z gorskega sveta, in poti, ki so številne "hribovce" pripeljale do take in drugačne poklicne "kariere" ter družbenega statusa. Iz tega se znova kaže "omejenost" preučevanja selitvenega pojava samo na območju izseljevanja oziroma priseljevanja in potreba po povezovanju/združevanju obeh perspektiv.

Glede demografskih vprašanj so študije zadnjih 25 let spodnesle teorijo, po kateri naj bi v predindustrijskem obdobju v hribovitem svetu prevladovala kot drugod velika "disperzija" človeških življenj kot posledica visoke rodnosti in visoke umrljivosti. Sistematičnejša monitoraža alpskega prostora je namreč pokazala dvojje: vsaj od 18. stoletja sta bili tu rodnost in smrtnost občutljivo nižji kot v ravninskem svetu, umrljivost in nadmorska višina pa si stojita v obratno sorazmerni korelaciji. Avtorja vsekakor svarita pred shematičnimi in posplošenimi interpretacijami v tem smislu, saj ostaja še veliko vprašanj odprtih, predvsem konceptualnega značaja. Kje je na primer meja med nizko in visoko rodnostjo oziroma smrtnostjo, se pravi meja med demografskim sistemom "nizkega" in "visokega pritiska"; desetine in desetine *case studies* je resda dokazalo razliko v stopnji naravnih demografskih dejavnikov v hribovitem svetu v primerjavi z nižinskim, kot tudi korelacijo demografskega ravnovesja z nupcialnostjo. Upoštevati pa je treba, da so na značaj nupcialnosti (npr. na gibljivost starosti ob poroki) lahko vplivali gospodarski in drugi faktorji ter izbire (predvsem migracije), zaradi česar v mnogih primerih nupcialnosti ni mogoče obravnavati v homeostatičnem smislu (kot "inštrument" za vzdrževanje ravnovesja med številom prebivalstva in razpoložljivimi življenjskimi viri). Iz tega izhaja, da je demografski sistem nekaj zelo kompleksnega in tesno povezanega, bolj kot s samo nupcialnostjo, z razmerjem med gospodarskimi resursi, načini uporabe delovne sile ter organizacijo kmečke družine.

Študije, ki so v zadnjih desetletjih toliko pripomogle

k vedenju o gorskih skupnostih, so se osredotočale na opazovanje in razumevanje demografije gorskega okolja v ekološkem smislu, to je v smislu ravnovesja med številom (in potrebami) prebivalstva ter omejenimi krajevnimi resursi. Od tod poudarek na "krhkosti" sistema. Ne smemo pa pozabiti, da je alpski svet v obdobju 1500-1900 vendarle potrojil svoje prebivalstvo. To je povezano tudi z razširitvijo izkoriščanja površin in torej potrebo po ovrednotenju pomena tradicionalnih gospodarskih dejavnosti gorske družbe: poljedelstva, živinoreje in gozdarstva. Vprašati se je treba, v kolikšni meri so te dejavnosti prispevale k rasti števila prebivalstva, in hkrati, v kolikšni meri je bila rast odvisna od drugih, pridobitniških gospodarskih oblik, ne pozablajoč, da je bila zaradi naravnih danosti hribovska družba dejansko manj zaposlena z agrarnimi dejavnostmi kot nižinska. Poleg pridobitništva, povezanega s selitvami, so bili relativno bolj razširjeni rokodelstvo, trgovina, prevozništvu oziroma tovorništvo, posredništvo in celo svobodni poklici.

Pomembno področje alpskih študij predstavlja tudi problematika družine in znotraj nje, v funkciji demografskih vprašanj, pojava teritorialne in sorodstvene endo- in eksogamije, ki sta tako značilna za t.i. zaprt

skupnosti. Tudi na tem področju je bilo dosti narejenega, mnogo vprašanj pa ostaja še vedno odprtih. To področje – naglašata avtorja – se mora še najbolj izogibati ozke samoreferenčne perspektive in se odpreti najširši paleti vedenj, izhajajočih iz preučevanja gorskega družbenega okolja. Upoštevati mora doneske gospodarske zgodovine, raziskav o sistemih dedovanja, zgodovinsko-antropološke analize in ne nazadnje historičnodemografskih izsledkov ter interpretacijskih modelov.

Na koncu se avtorja ustavljata še ob demografski problematiki v prvi polovici 19. stoletja, ko doseže medsebojna povezanost med demografskim sistemom, selitvenim pojavom in razvojem tradicionalne gorske agrarno-pašniško-gozdarske ekonomije svoj višek. To je tudi najmanj osvetljeno obdobje v italijanski demografski zgodovini in hkrati zelo pomembno, saj so v njem nastale predpostavke bodoče demografske tranzicije in industrializacije. Tudi glede tega obdobja se v zvezi z gorskimi skupnostmi postavlja cela vrsta nerešenih problemov in protislovij, ki jih bo treba razvozlati. Eden je na primer padanje smrtnosti, povezano s hipotetičnim izboljšanjem življenjskih standardov v nekaterih predelih Karnije, v času, ki mu zgodovinopisje sicer pripisuje splošno izredno poslabšanje življenjskih razmer najštevilčnejših družbenih slojev, ki so se kot še nikoli prej zatekli k izseljenski socialni varovalki.

Mnogim od nakazanih vprašanj so na osnovi posameznih primerov in z različnimi metodološkimi ter konceptualnimi pristopi posvečeni preostali prispevki v zborniku. Renzo Paolo Corritore piše o razlikah v demografskem razvoju v Varesottu in severnem delu milanskega teritorija od srede 18. do začetkov industrializacije v sedemdesetih letih 19. stoletja, pri čemer podrobneje sledi tudi razvoju demografske statistike od prvega uradnega splošnega štetja leta 1751 dalje. Giorgio Maggi analizira razmerja med prebivalstvom in gospodarskimi resursi v novoveški Valsassini s posebnimi poudarki na dinamiki demografskega razvoja in njenih naravnih ter socialnih faktorjih. Paola Guerresi, Fosca Martuzzi Veronesi in Davide Valenini obravnavajo poročna obnašanja v tridentinski dolini Rabbi v 400-letnem obdobju od srede 16. do srede 20. stoletja. Zanimiva je za nas razprava Dolores Catelan o prebivalstvu vzhodnih Alp v luči beneškega popisa iz leta 1766. Ta vir vsebuje tudi podatke za del našega primorskega prostora, ki je tisti čas spadal pod Beneško republiko. Raziskovalka pa je svojo pozornost omejila le na gorska območja in zajela v pretres le območja Karnije, Cadoreja ter Železne doline (Canal del Ferro). Elisabetta Navarra pa analizira razmerja med demografskim obnašanjem in družbeno-gospodarsko organizacijo nemških otokov Sappade in Saurisa v vzhodnih italijanskih Alpah v 18. in 19. stoletju. S problematiko demografske tranzicije se ukvarja Daniela Marino in sicer na primeru karnijskega naselja Treppo Carnico od

tridesetih let 19. stoletja do prve svetovne vojne, medtem ko se Paola Pizzetti, Enzo Lucchetti in Lamberto Soliani spoprijemajo s "krizo" hribovitega območja Parme od 16. do 20. stoletja. Zbornik zaključuje Lucilla Briganti s prispevkom o razvoju izseljenskega pojava v 19. in 20. stoletju na območju Luce v Toskani.

Aleksej Kalc

Carlo Marco Belfanti: MESTIERI E FORESTIERI.

Immigrazione ed economia urbana a Mantova fra Sei e Settecento. Milano, Franco Angeli, 1994, 130 str.

Zgodovina mest je že dolga desetletja v središču pozornosti mednarodne historiografije in predstavlja pravzaprav eno od velikih tematskih področij zgodovinskega preučevanja. V tem kontekstu predstavlja preindustrijsko mesto ali bolje mesto iz časa *starega družbenega reda* posebno poglavje. Zgodovinarji so skušali to mesto opredeljevati glede na demografske, institucionalne in družbene konotacije, z vidika gospodarskih dejavnosti, razmerij s podeželjem in vrste drugih posebnosti. Ena od značilnosti mest starega družbenega reda so bile tudi velike epidemije in narasla smrtnost, ki pa kljub zdesetkanem prebivalstvu niso nikoli do konca ogrozile mestnih struktur in najrazličnejših konotacij, saj je bilo v tem smislu mesto dokaj čvrst organizem. V relativno kratkem času je bilo sposobno preboleti udarce, obnoviti družbeno in gospodarsko tkivo, zapolniti strukturne vrzeli, zašiti raztrgano organizacijsko in institucionalno vezivo. Temu je pripomoglo priseljevanje novega prebivalstva, ki je bilo zaradi nespособnosti demografskega samoobnavljanja urbanih skupnosti strukturni dejavnik mestnega razvoja in samega preživetja. Vprašanje doseljevanja z demografskega, gospodarskega in pravnega vidika je tudi tema Belfantijeve študije o Mantovi, ki jo je v letih 1629-30 prizadela strahovita epidemija kuge. Raziskave se je avtor lotil z namenom, da bi spoznal mehanizme priseljenkega priliva in demografske obnove mesta, odprl pa se mu je širši pogled na priseljevanje in na priseljenke skupnosti kot poseben družbeni svet, ki mu zgodovina mest pogostokrat ne posveti zadostne pozornosti.

Možnost za tak kvalitetni skok so se skrivale v še ne izrabljenih in navidezno nezanimivih dokumentarnih virih. To so razne vrste serijskega gradiva, ki nudijo v medsebojni kombinaciji vpogled v razne življenjske faze priseljencev. Belfanti je tako izpostavil položaj in najrazličnejše značilnosti *tujcev*, od demografskih in gospodarskih, do socialnih struktur in pravnega položaja, odnosov z meščani, strategij vključevanja in prilaganja mestnemu okolju. Glede na uporabnost in povednost, ki jo je nekoliko nepričakovano pokazala

omenjena dokumentacija, ni čudno, da ji je avtor namenil prav uvodno poglavje. Gre za pet dokumentacijskih vrst, ki se med seboj dopolnjujejo in predstavljajo nepogrešljivo podlago za preučevanje migracij v predstatističnem oziroma zgodnjem statističnem obdobju. To so *cerkvene poročne knjige*, ki so jih začeli redno uvajati po sklepih tridentinskega koncila in v katerih so navajali rojstni kraj novoporočencev, *izkazi/izjave o samskem stanu*, *bolnišnični registri*, *dekreti o sprejemu v skupnost meščanov* in *registri tujcev*. Viri so postavljeni v ospredje ne samo, da bi se podčrtal njihov analitični potencial, ampak tudi, ker je treba bralca seznaniti z mejami njihove povednosti, ki jih je treba pri uporabi tovrstnega indirektnega gradivu upoštevati in pravilno oceniti, da se izognemo napačnim interpretacijam.

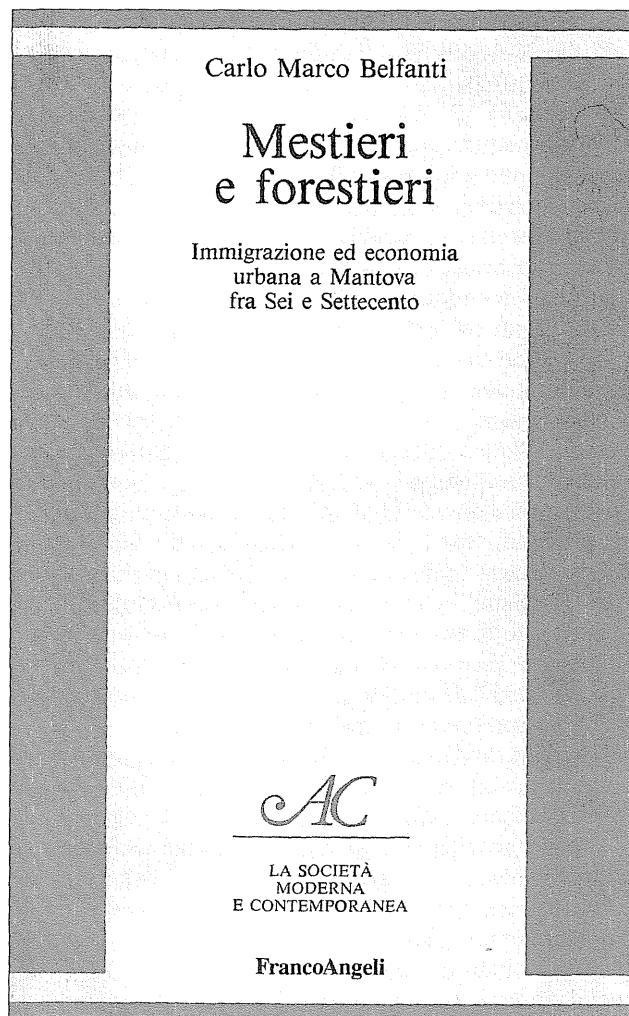
Samoumevno je, na primer, da je informacija o rojstnem (bolje rečeno krstnem) kraju ženina ali neveste indirektni kazalec priseljevanja; poleg tega poročne knjige ne povejo ničesar o priseljencih, ki niso sklenili zakona v kraju priselitve, o tistih, ki so ostali samski, o času priselitve in tudi ne o priselitvi družinskih agregatov. Navada poročanja v nevestini župniji lahko deformira podatkovno osnovo in interpretacijo priseljskega gibanja, čeprav je mogoče s križnimi preverjanji napako omejiti. Poročni registri so torej delni, a konec koncev zelo zanesljiv vir za ocenjevanje splošne dinamike priseljevanja in geografskega izvora selitvenih tokov, zelo koristni pa so še za ugotavljanje endogamije in nekaterih drugih parametrov. Izjave o samskem stanu pred škofijskim notarjem so dragocene zaradi dodatnih osebnih informacij, ki jih ne najdemo v poročnih registrih, tako o novoporočencih kot o poročnih pričah. S tem širijo podatkovno osnovo priseljencev, zajemajoč mnogo tistih, ki niso zapisani v poročnih knjigah. Za bolnišnične registre, ki dodatno izpopolnijo sliko tuje prisotnosti, je treba vedeti, da se vse do konca 18. stoletja nanašajo predvsem na starejše prebivalstvo, ker so bile bolnišnice do takrat predvsem zatočišča za ostarele in dela nezmožne. Dekreti o sprejetju v mestno skupnost prinašajo zanimive podatke o poklicu oziroma gospodarski dejavnosti novih meščanov, odražajo pa proces integriranja v mestno družbo prek pridobitve meščanskega statusa, ne pa časa priselitve kot take, ki ga je vedno težko dognati. Popisi tujcev so v mantovanskem primeru pevezani še z evidentiranjem vojaško sposobnih moških, ki so ga opravljali le občasno, zaradi česar ima vir omejeno vrednost. Združitev vseh opisanih virov pa je avtorju nudilo dovolj široko in verodostojno podatkovno podlago za kvantitativne analize in prikaz priseljskih skupnosti v nekaterih ključnih momentih življenjskega ciklusa.

Skozi število tujih ženinov in nevest, ki odraža priseljsko dinamiko dolgega trajanja, se kažejo v mantovanskem primeru tri razvojne faze. V prvi (1630-1689) je priseljevanje konstantno naraščalo, kot reakcija

na demografsko vrzel, ki jo je povzročila kuga. V drugi fazi (1690-1749) je bila dinamika nihajoča, v tretji (1750-1780) pa stabilna. Upad priseljevanja v devetdesetih letih 17. stol. je povezan s pomanjkanjem in povečano smrtnostjo, ki je ublažila tudi težnjo po mobilnosti, medtem ko so nihanja v naslednjih desetletjih posledica vojnih dogodkov in negativnih gospodarskih konjunktur na podeželju. Razlaga dinamike po podrobnejših izsekih in po spolu je dokaj težavna, z analizo ekso- in endogamskih zvez pa je avtor vseeno prišel do nekaterih zaključkov. Prvič ugotavlja, da odgovor na udarec kuge ni prišel takoj, temveč se je začel kazati šele deset let po epidemiji, kar pripisuje tudi morebitnemu zaprtju mesta vase, predvsem pa pomanjkanju demografskega viška na podeželju, ki sta ga ravno tako prizadela epidemija in vojaško pustošenje. Narasli smrtnosti pripisuje tudi upadanje priseljskega gibanja v osemdesetih letih 17. in v tridesetih letih 18. stoletja. Druga ugotovitev je večji dotok moškega prebivalstva, s tem da se razlika med spoloma s časom tanjša, kar je značilno tudi za druge primere doseljevanja v mesta. Znano pa je tudi, da imata moško in žensko preseljevanje različne časovne značilnosti, ki so povezane s poklici, spolnimi družbenimi vlogami in selitveno starostjo in razdaljami. Tretja ugotovitev potrjuje pomen zunanjšega dotoka prebivalstva pri dopolnjevanju in rekonstrukciji mestnega socialno-demografskega tkiva.

Moški priseljenci so prihajali iz širšega geografskega območja (večinoma izven mantovanske kneževine) kot priseljene ženske, za katere je v novoveškem obdobju sploh značilna migracija na krajšo razdaljo. S časom pa se je pri obeh spolih večalo število priseljencev iz območij znotraj mantovanske vojvodine. Ta dinamika je povezana z demografskim osiromašenjem mantovanskega ozemlja po kugi in vojaških pohodih, zaradi česar so oblasti na podeželju mnogokje prepovedale zapuščati zemljo, kasneje pa so zaradi epidemij drugod okrog mantovanskega ozemlja vzpostavili sanitarni kordon, ki je omejil zunanji priliv in pospešil notranjega. Sicer so bili to le nekateri izmed mnogih dejavnikov, ki jih na podlagi razpoložljivih virov avtor ni mogel podrobneje analizirati. V celotnem obravnavanem obdobju je največ priseljencev prišlo iz spodnjega padeskega območja (skoraj 42%), na drugem mestu pa je bilo beneško ozemlje (21,7%) in na tretjem lombardsko (skoraj 16%). Preostalo priseljevanje je prihajalo iz tridentinskega območja, ligursko-piemontskega, v manjši meri iz preostale Italije in nekoliko več iz drugih evropskih držav. Časovna dinamika priliva po posameznih območjih je bila dokaj raznolika in povezana z različnimi socialno-ekonomskimi, političnimi in drugimi dejavniki. Poudariti gre, da se v obravnavanem obdobju Mantova spremeni iz prestolnice v regionalno središče, kar dodatno zmanjša geografski obseg bazena priseljevanja.

Po krizah zaradi velike smrtnosti in vojnah so mantovanske oblasti skušale pospeševati priseljevanje z do-

ločenimi privilegiji, ki so kot prve privabili ljudi z nepravnanimi gospodarskimi in sodnimi "računi". Mesto pa je potrebovalo predvsem delovne sloje, da je lahko nadomestilo izgubljene proizvodjalne moči in zopet zaglano gospodarske dejavnosti. Padec števila prebivalstva po kugi od 30.000 na 8.000 je pomenil tudi višanje cene dela, tako da jo je bila oblast prisiljena politično omejiti. Med priseljenci so bili najbolj razširjeni nosači (10,8%) in posli raznih vrst (skupno 15%), med poklici pa je bilo največ čevljarjev (4%) in obrtnikov terciarnega sektorja. Z desetletji je naraščalo število zidarjev, v povezavi z javnimi gradbenimi programi, ki jih je z letom 1707 uvedla habsburška administracija. Pri priseljencih so vsekakor prevladovali nekvalificirani poklici. Vendar je opaziti, da so si v mestu mnogi kmalu opomogli in se dvignili na socialni lestvici. Doseljevanje in poklic sta bila tesno povezana in med seboj odvisna, tako da sta skupaj s sorodstvenimi in drugimi vezmi tvorila kompleksno mrežo, iz katere so se razvijale takšne in drugačne življenjske poti, poklicne kariere in družinske strukture.

Za priseljske tokove iz hribovitih območij je bila

značilna večja poklicna specializacija, ne pa nujno tudi kvalificiranost. Tako so priseljenci iz Trentina bili najpogosteje nosači, med ostalimi poklici pa je bilo največ mesarjev. Kot v drugih mestih, so nosači tudi v Mantovi tvorili dokaj strnjeno kategorijo, ki je bila tudi pogojena z geografskim izvorom. Tridentinske priseljenke so bile zaposlene predvsem kot dekline in perice. Prva ženska dejavnost je bila povezana večinoma s samskim stanom, drugo pa so opravljale tudi že poročene ženske. Doseljevanje ni bilo enkratno in dokončno, ampak se je rado ponavljalo in šele s časom preraščalo v ustalitev v mestu. Več kot 90% priseljencev je prvič prišlo živeti v Mantovo pred 30. letom starosti, 70% pred 20. in skoraj 20% pred 10. letom starosti, nekateri z družinami, drugi posamezno, a vedno medsebojno organizacijsko povezani. Med Tridentinci je bilo razširjeno tudi sezonsko doseljevanje, tako moških kot žensk, da so si v zimskih mesecih zaslužili nekaj denarja in se nato sponiladi vračali k agrarnim opravilom v domače vasi.

Priseljencev iz Piemonta je bilo manj, kazali pa so enako značilne specifike. Med njihovimi poklici je prevladoval čevljarški, ob katerem je bila, tako kot pri Tridentincih, še pahljača drugih, številčno manj zastopanih poklicev. Pri vseh je šlo za tipično "hribovske" poklice tako rekoč brez delavnice, ki so jih priseljenci največkrat opravljali na cesti. Na drugem mestu po številu so bili popravjalci kuhinjske posode in sodarji. Ti priseljenci so imeli navadno družino v izvornem kraju in so se v mestu mudili sezonsko, vsekakor pa večji del leta, ker je migracija predstavljala strukturni dejavnik njihove družinske ekonomije. Za razliko od Tridentincev so bili priseljenci iz Piemonta starejši in so tudi nekoliko kasneje odhajali na pot migracije. To je povezano z njihovim poklicem, ki se ga je bilo treba priučiti, medtem ko se je lahko vključevanje v tržišče težaškega dela začelo prej. Izučitev v poklicu in sama specializacija teh migracijskih tokov predpostavljata tesne družinske oziroma sorodstvene vezi, ki so utrjevale celotno priseljsko skupnost.

Iz Lombardije so se priseljevali zlasti zidarji in kovači. Tudi pri teh je šlo samo za moške, pogostoma v sorodu med sabo, ki so prihajali v skupinah in se po končani sezoni vračali domov k družinam, v glavnem v Milan in Lugano. Skupini sta se razlikovali po trajanju sezone: zidarji so prihajali marca in odhajali decembra, za kovače pa je sezona trajala samo v poletnih mesecih. Cela vrsta drugih poklicev ni bila vezana na določena izvorna območja, priseljenci pa so vseeno imeli skupno to, da so prihajali po skupinah in da so bili med seboj sorodstveno ali kako drugače povezani. Vsi omenjeni poklici pa imajo skupno to, da so bili vezani na urejene in ustaljene oblike prostorske gibljivosti, ki so značilne za hribovita območja. Vsaka skupina oziroma selitveni tok je imel točno prepoznavne strukturne in organizacijske značilnosti, ne samo kar zadeva delo in poklic, temveč tudi način življenja in njegove faze (uvajanja v

poklic, poroke, starost izseljencev itd.). Poklici so se notranje delili po specializacijah, kar je omogočalo priseljencem, da si niso bili v čelni konkurenci oziroma v konkurenci z ustaljenimi obrtniki. Različni so bili tudi odnosi s stalnim mestnim prebivalstvom, saj so se priseljenci z daljšo sezonsko prisotnostjo po svoje integrirali v mestno tkivo, postali njegov sestavni del, kljub vsakoletni krajši odsotnosti. Drugače je bilo s tistimi, ki so se pojavljali za krajši čas. Ti so ostajali najbolj na obrobju in so bili socialno najmanj cenjeni, če že niso vzbujali nestrpnega odnosa, ali vsaj nezaupanja, ki so ga bili deležni v času starega družbenega reda vsi prostorsko mobilni sloji.

Poseben problem so bili odnosi med sezonsko delovno silo in stalnimi, cehovsko organiziranimi poklici. Mantovski nosači so zaprosili za zaščito pred tujimi sezonskimi nosači in se organizirali v kompaktno delovno skupnost, da bi se zoperstavila konkurenci še boljše organiziranih in med seboj povezanih tridentinskih nosačev. Do konfliktnosti je prihajalo tudi med zidarji. Od tod tudi določba z začetka 18. stoletja, po kateri je moral vsak priseljeni zidar v osmih dneh pristopiti k cehu in plačati predvideno članarino. Obnavljanje določbe v naslednjih desetletjih dokazuje njeno stalno kršenje in prisotnost zidarjev, ki so prihajali delat samo v najugodnejših mesecih leta, nakar so se z zaslužkom vračali domov. Na ta način so se tudi izogibali plačevanju davščin, ki so tako bremenile samo mestne zidarje. Kljub prizadevanjem za zagotavljanje svojih "pravice" je bil zidarski ceh nemočen pred tem pojavom, ki mu je botrovala sama habsburška politika javnih gradenj. Potreba po številni gradbeni delovni sili, ki ji ceh ni mogel zadostiti, je opravičevala doseljevanje sezonskih zidarjev in pomočnikov. Ti niso pristajali na včlanjevanje v cehe in še manj na plačevanje vstopnih davščin, sklicujoč se na izredne razmere, povezane z načrti javnih (predvsem vojaških) gradenj. Priseljenci (in državni gradbeni načrti) so tako razmajali cehovsko organizacijo, da je bila kljub novemu, izredno strogemu redu, uvedenemu leta 1755, popolnoma brez moči.

V primeru čevljarjev je nasprotje med mestnimi obrtniki in priseljenci sovpadala z delitvijo med tistimi, ki so proizvajali obutev iz novega usnja, in drugimi (ne samo priseljenci), ki so obuvala le krpali oziroma predelovali rabljena. Prvi so bili dolžni stopiti v ceh, se ustaliti v mestu in odpreti delavnico, drugi pa so morali ravnati tako po zakonu imeti delavnico, stanovati v mestu z družino in pridobiti status mestnega prebivalca. Zato so priseljeni čevljarji skušali na razne načine dokazati, da izpolnjujejo te pogoje: odpirali so zasilne delavnice, se javljali na magistrat s pričami, ki so zagotavljale njihovo dolgoletno prisotnost v mestu, kot pogoj za pridobitev statusa mestnega prebivalca, in uporabljali še mnoge druge načine. V resnici se je pri vseh izkazovalo, da so prihajali v mesto le sezonsko, da so opravljali poklic na cesti oziroma po domovih, da so mnogi imeli

sicer sinove s seboj, ženski del družine pa v domačem kraju. Tako so boj za prevlado v čevljarjem poklicu, za razliko od zidarjev, dobili mestni in cehovsko organizirani čevljarji. K temu je pripomogel tudi razkol znotraj čevljarjev druge kategorije, in sicer na sezonske priseljence in stalno naseljene, ker so bili slednji dolžni plačevati davščine in pristojbine, ki jim jih je izterjal ceh, prvim pa se je vsemu temu uspelo izogibati.

Poleg omenjenih kategorij avtor predstavlja še nekatere posebne primere, kjer je prihajalo do izraza razlikovanje med mestnimi in ustaljenimi obrtniki ter začasnimi priseljenci. Iz celotnega okvira se jasno kaže socialni pomen diskriminante med prostorsko ustaljenostjo in začasnostjo. Ta dva pojma se tesno navezujeta na popolnoma drugačne družbeno-gospodarske potrebe in so zelo zakoreninjene v miselnosti stabilnega oziroma mobilnega prebivalstva. Kar zadeva metodološke in interpretativne aspekte, je avtor dobro izkoristil serialne vire, iz katerih je lahko črpal trdno kvantitativno podatkovno osnovo. Izkazuje pa se, kako težko in tvegano je točneje prodreti v dogajanje brez pritegnitve kvalitativnih virov. Kljub spretnemu obvladanju kvantitativnih informacij in povezovanju z izbrano kvalitativno dokumentacijo ostaja diskurz včasih precej površinski, nikakor pa površen. Avtor včasih tudi ne izkoristi dovolj doneskov tematskih mikroraziskav, nanašajočih se na območja, iz katerih so priseljenjski tokovi izviral. Predvsem študije o selitvenem pojavu v hribovitem svetu ponujajo mnogo sugestij in deloma že izoblikovanih odgovorov na določena vprašanja o migracijskih strategijah, ki v avtorjevem razpredanju ostajajo na hipotetični ravni. S tem, da je pozornost razprave omejena na razmerje med doseljevanjem in delom oziroma poklici, je bralec prikrajšan za podrobnejšo obravnavo mnogoterih zanimivih aspektov, ki se nerazdružljivo prepletajo s predmetom opazovanja, kot na primer družinske strategije, družinska demografija in integracijski procesi. Kljub nedvomni metodološki in vsebinski vrednosti, s katero se delo postavlja enakovredno ob bok mednarodnim študijam te vrste, ostaja po svoje v marsičem nedorečeno, predvsem če pomislimo na njegovo monografsko obliko.

Aleksej Kalc

Raul Merzario: ADAMOCRAZIA. Famiglie di emigranti in una regione alpina (Svizzera italiana, XVIII secolo). Bologna, Il Mulino, 2000, 98 str.

Raul Merzario poučuje gospodarsko in družbeno zgodovino novega veka na milanski univerzi. Velja za enega največjih izvedencev za zgodovino hribovitih območij in gorskih družbenih skupnosti, ki jim je posvetil več monografskih študij, med njimi zelo odmevni deli //

capitalismo nelle montagne in Il paese stretto. V prvem je analiziral prodiranje kapitalističnih oblik gospodarstva v gorski svet prek protoindustrijskih dejavnosti in spremembe, ki so s tem nastajale v družbenih razmerjih. Drugo je posvečeno demografskim aspektom, predvsem poročnim strategijam oziroma vedenjem, ki so bili v zaprtih hribovskih skupnostih posledica omejenega poročnega tržišča, kar je večalo pogostnost sokravnih poročnih zvez. S študijo Adamocrazia avtor sega sedaj še v eno od izrazitih tem gospodarske in socialne zgodovine alpskih območij, to so selitve. Geografsko področje raziskave je t.i. italijanska Švica, ki se analizi ponuja tako zaradi izredno poudarjene mobilnosti prebivalstva kot zaradi bogato ohranjenih dokumentarnih virov. Zato je bilo to območje deležno že velike pozornosti, ki se je osredotočila na zgodovino izseljenskih poklicev oziroma na posamezne vaške skupnosti. Merzario pa se kot prvi spoprijema s sintezo problematike, v katero vgrajuje še dve večinoma zanemarjeni, a temeljni področji, neločljivo prepletenimi s selitvenim vprašanjem, kot sta demografija in zgodovina družine.

Med iztočnicami analize je na prvem mestu šibkost makroanalitične interpretacije migracijskega pojava po determinističnem gospodarskem vzorcu *push/pull*, ki ga je zamajal mikrozgodovinski pristop z dokazi o migracijski nedovzetnosti najrevnejših segmentov družbe zaradi pomanjkanja sredstev za premikanje in znanj oziroma drugih potencialov, potrebnih, da bi se izseljenski korak lahko obrestoval. Drugo izhodišče je dvojna naravnost družinske ekonomije, ki sloni po eni strani na agrarnih dejavnostih v vasi, po drugi na delu "v emigraciji", največkrat v mestu ali tudi drugod. Prva, preživetvena dejavnost, je v domeni žensk, druga, pridobitniška, je stvar moških, obe skupaj pa prispevata h gospodarski bilanci družinskega agregata in se po potrebi dopolnjujeta. Tretje izhodišče je vpliv, ki so ga imele selitve na demografijo. Študije o družini in o poročnem vedenju (celibatu, starosti ob poroki in posledično o nupcialnosti kot stabilizatorju demografskega sistema) so se večinoma zanimale za statične skupnosti. Dejansko pa so selitve bistveno vplivale na dvigovanje poročne starosti, daljšanje časovnih intervalov med rojstvi, na število poročenih, na smrtnost, ki so ji emigranti bili bolj podvrženi kot drugi, in na celibat, ki je zaradi spolne asimetrije ob odsotnosti moških zajemal predvsem ženske. Od tod tudi vpliv na način in modele dovanja.

Italijanska Švica predstavlja nekakšno povezovalno regijo med severnim, nemškim strogo racionalnim, in južnim, italijanskim svetom. Zanj se je uveljavil izraz "terre di mezzo", se pravi "vmesni svet", na katerem sta prisotna oba modela agrarne, prehrabene in bivalne kulture. Tipično italijansko gričevnato krajino označuje v 18. stol. mešanica žitnih in koruznih polj, trtnih, oljčnih in murvovih nasadov, travnikov in kostanjevega gozda. Italijansko kmečko prebivalstvo je revnejše v

primerjavi s severnim nemškim tudi zaradi tega, ker pogosto nima svoje, temveč obdeluje najemniško zemljo, ki je v lasti italijanskih veleposestnikov. Ta zemlja priteguje tudi kmečke priseljenske družine iz Lombardije, kar oblikuje najemniške cene v škodo obdelovalcev in vnaša slabo kri v odnose med domačim in priseljenim prebivalstvom. Trenja zaradi delitve zemlje, izhajajoča iz navezanosti na dobrine kot take bolj kot na njih produkcijsko sposobnost, ne nazadnje vplivajo na odnos do Italije in utrujejo švicarsko italijansko istovetnost.

V novoveškem obdobju je bilo agrarno gospodarstvo italijanske Švice (današnji kanton Ticino) naravnano preživetveno in ni zadoščalo prehrabnim potrebam prebivalstva, ki je zato bilo odvisno od zunanjega priliva osnovnih živil: žita, soli in vina. Za to je bil potreben denarni dohodek, ki je ponekod prihajal od krajevnih dopolnilnih dejavnosti (zlasti domače obrti), v Ticinu pa ga je prebivalstvo tradicionalno pridobivalo daleč od doma z izseljevanjem. Agrarno komponento tega integriranega dualističnega gospodarskega sistema so nosile, kot rečeno, ženske, ki so si nalagale na ramena vsa, tudi najtežja fizična opravila, in to tudi ko moško prebivalstvo ni bilo odsotno. S širitvijo protoindustrijskih dejavnosti (tkalne obrti, svilogojstva in svilarstva) je v 18. stol. tudi ženska včasih dopolnjevala družinski dohodek z neagrarnim delom. Kljub temu je ostajalo delo dokaj strogo spolno porazdeljeno, in ravno tako dohodek: denar so prinašali moški iz emigracije, materialne dobrine pa ženske. Tudi če so se ženske delno vključevale v obrtno proizvodnjo (tkalnice), zaradi spolne selitvene specializacije moških gospodarski sistem Ticina ni imel razvojne perspektive kot na sosednjem območju Coma, kjer je bila spolna delitev dela obratna. Moški so ostajali na zemlji, ženske pa so se, tudi z emigracijo, vključevale v neagrarno proizvodnjo, kar je s časom omogočilo prenos teh dejavnosti na domača tla in razvoj krajevne industrije.

Stroga spolna delitev dela in dohodka je imela posledice pri dodeljevanju dote nevestam (izključno denarne in torej iz moških virov), poglobljala je spolno družbeno razlikovanje in vplivala na močno žensko solidarnost, če ne celo socialni antagonizem nasproti moškim. Ženske so vsekakor sprejemale svoj nižji socialni položaj in ga povezovala z "manj vredno" gospodarsko vlogo, ker je ni bilo mogoče monetarno vrednotiti. Socialno razlikovanje se je jasno kazalo tudi v ženski nepismenosti nasproti moškemu šolanju, ki je bilo povezano s poklicno specializacijo. Zaradi skoraj popolne moške odsotnosti večji del leta pa so ženske morale prevzemati "oblastvene" vloge v skupnosti in odločati o zadevah, ki so pristojale na primer vaškim predstavnikom, in enako v domači hiši, kjer so gospodinje uživale najvišji status, nikakor pa statusa gospodaric.

Selitvene procese v hribovitih območjih v novem

veku so dolgo povezovali s preobljudenostjo in posledično revščino ter pomanjkanjem. Dejstvo pa je, da je bilo izseljevanje del omenjenega integriranega gospodarskega sistema in da je ta slonel na soodvisnosti med agrarnim (materialnim) ter selitvenim (monetarnim) dohodkom. Kar se tiče preobljudenosti, ali bolje rečeno demografskega pritiska pa je bil ta lahko spodbuda za selitve ali tudi njihova posledica. Slednji primer je bil jasno razviden, kadar so sezonski emigranti zaradi vojn ali drugih ovir nepričakovano ostali doma, agrarna proizvodnja pa ni mogla zadostiti njihovim potrebam, ker je bila naravnana skladno z nižjim številom prisotnega prebivalstva. Poleg tega je pomanjkanje denarnega zaslužka imelo za posledico nezmožnost nakupovanja prehrambnih dobrin in hkrati rast njihovih cen.

Sezonski ali tudi trajnejši izseljenci so se delili na t.i. selitveno aristokracijo (specializirani poklici, zlasti gradbeniški) in preprostejšo delovno silo. Ti tokovi so se razlikovali po obdobju odsotnosti, kar je bilo odvisno od razlik v agrarni strukturi izvornih območij. Prvi so izhajali iz poljedelskih območij in so se zadrževali v tujini od pomladi do jeseni, drugi so bili doma v višjih legah, kjer je bila razširjena živinoreja, in so zapuščali domove v zimskih mesecih. Poklicno izseljevanje je bilo tesno povezano z razvojem šolstva od srede 17. stol. dalje. Pismenost in vsaj osnovna izobrazba sta bili namreč pomembni predpostavki za opravljanje kvalificiranih poklicev, npr. pri sklepanju trgovskih pogodb, prevzemanju gradbenih del, izračunavanju stroškov in dobička, izdajanju računov, a tudi za korespondiranje z družino prek domačega duhovnika ali notarja. Šolanje se je navadno zaključilo pri 12. letu starosti, nakar so dečki začeli s poklicnim vajenstvom, pri čemer so še vedno obremenjevali družinsko gospodarsko bilanco, razen če se poklica niso učili pri lastnem očetu. Šele po štirih ali petih letih so mladeniči začeli služiti, v gradbeništvu navadno kot zidarji, ki so predstavljali najnižjo specializacijo, nato pa so se, če so vztrajali pri izpopolnjevanju, počasi vzpenjali vse do štukaterjev. Delali so pod gospodarjem, samostojno, najpogosteje pa kot družabniki s sorodniki ali drugimi delavci iz iste vasi. Nespecializirani izseljenci so si v zimskih mesecih služili kruh kot kostanjarji, dimnikarji, nosači in drugačni preprosti delavci. Pri vseh je pomembno, da so kljub odsotnosti vodstvo družine in vse odločitve glede njenih članov ostajale v domeni družinskih poglavarjev, od uravnavanja agrarne ekonomije, odločanja o bodočnosti otrok, sklepanja družinskih zavezništov prek navezovanja sorodstvenih vezi, do porabe denarja, dodeljevanja dote, razpolaganja z materialnimi in nematerialnimi dobrinami v odnosu do posameznih družinskih članov.

Izseljevanje nekvalificiranih poklicev (nosačev, dimnikarjev idr.) je bilo povezano z nizko stopnjo izobrazbe in torej z območji, kjer je razvoj šolstva zamujal. To so bila severnejša območja na višjih legah,

kjer je kmečko gospodarstvo slonelo večinoma na živinoreji in planšarstvu. Nižja izobrazba je korelirana prav s pašništvom, saj pastirstvo ni bilo fizično zahtevno in ga je bilo mogoče zaupati otrokom, ki so zaradi tega zelo zgodaj opuščali šolo. Za ta območja je značilna tudi velika skrb za ohranjanje kmečkega gospodarstva in doma (hiše) kot takega v lasti moškega potomstva, ker je to po etničnem in tudi po postavljenem pravu zagotavljalo izkoriščanje planinskih pašnikov in druge srenjske pravice. Te so bile temeljnega pomena za ohranitev družine in so se prenašale po moški dedni liniji. Od tod razne poročne strategije in vzpostavljanje sorodstvenih zvez, kar se zrcali tudi v sami naselbinski tipologiji. Ta ne pozna večjih strnjenih vasi, ampak rajši manjše gručaste zaselke, ki so združevali družine ožjega sorodstva in istega priimka, po katerem je zaselek dobil tudi ime.

Množično izseljevanje moških je imelo v domačem kraju kot posledico množično "romanje" žensk k notarjem, da bi poskrbele za celo vrsto pravnih zadev, npr. sklepanje kupoprodajnih pogodb, prevzemanje skrbstva za otroke, prijavljanje smrti svojih soprogov v tujini, ureditev dedovanja ter reševanje socialnih posledic

RAUL MERZARIO

ADAMOCRAZIA

FAMIGLIE DI EMIGRANTI IN UNA REGIONE ALPINA
(SVIZZERA ITALIANA, XVIII SECOLO)

IL MULINO
RICERCA

moške "ekonomije odsotnosti". Ni šlo samo za registriranje na tujem preminulih mož, ampak mnogokrat za poizvedovanja po tistih, ki se iz tujine enostavno niso več oglašali, kar ni pomenilo, da so umrli. Problem je bil v tem, ali naj bodo žene priznane za vdove ali pa ne, v drugih besedah, ali naj razpolagajo z imetjem in prevzamejo vlogo ter pravice (a tudi dolžnosti in nemalokrat dolgove) družinskega poglavarja. Lahko je šlo tudi za sestre in brate, otroke ali druge sorodnike oziroma dediče emigrantov. V takih razmerah niso bili redki primeri poligamije pri izseljencih, ki so si privoščili novih soprog kje daleč v tujini. Sicer je med samimi izseljenci veljal zakon s tujko za nespametno dejanje, ker je pomenil definitivno odtujitev od domače srenje.

Posebno problematiko predstavljata vodenje družinskega gospodarstva, ki je zaupano ženski, ampak pod strogim nadzorstvom in po navodilih moškega iz emigracije. To je tudi področje hudih sporov, zaradi različnih želja, neizpolnjevanja moževih navodil, zgrešenih in včasih pogubnih izbir, težav pri vzdrževanju družinske bilance, same delitve in uporabe materialnih dobrin in upravljanja denarnih sredstev, pa tudi delitve dote in imetja med brati, predvsem glede na različne prispevke k družinski ekonomiji in skupnemu imetju. Tovrstni konflikt je zopet povzročal razkol po spolni diskriminanti, namreč med brati, ki so prispevali denar od dela na tujem, in sestrami, katerih delovni prispevek ni bil monetarno izmerljiv.

Izredno zanimivo je nenazadnje vprašanje spolnosti, ki ga zgodovinopisje nasploh zanemarja in se redko pojavlja tudi v študijah o izseljevanju, čeprav je tesno povezano bodisi s problematiko družine in njene demografske plodnosti, bodisi z življenjskimi navadami in miselnostjo emigrantov. Dolge odsotnosti od doma in neobremenjenost z (vsaj navidezno) moralnostjo, s katero je bilo prepojeno domače vaško življenje, so izseljence silile k "nečistemu" zadovoljevanju seksualnega nagona. Glede tega avtor podčrtuje, kako so se izseljenci na tujem z leti specializirali ne samo v poklicu, ampak tudi v spolnem občevanju, zlasti v velikih mestih, kjer je cvetela prostitucija. *Coitus interruptus* je bil zato v izvornih območjih poklicno specializiranega izseljenstva zelo razširjen način za omejevanje rojstev, toliko bolj, ker so specializirani poklici vlagali bistveno več sredstev v izobraževanje otrok in so zato imeli "racionalnejši" odnos do družinske reprodukcije. Nadzorovanje rojstev je torej povezano z ekonomskimi interesi in kulturnim oziroma izobrazbenim nivojem. Drugi način za nadzorovanje družinske demografije je bil povezan z dojenjem. Dojenje je vplivalo tako na daljšanje obdobja ženske neplodnosti kot na večjo odpornost dojenčkov in možnosti njihovega preživetja.

Različna tipologija izseljevanja pa je, kot omenjeno, vplivala tudi na sklepanje zakonskih zvez in ustvarjanje družine. Pri izbiri življenjskega partnerja so fantje iskali dekleta, ki so k hiši prinesla več dobrin, dekleta ali tudi

vdove pa poklicno specializirane emigrante. V tej težnji so bili pripravljeni sprejemati tudi sokrvne zveze, iskali pa so tudi "prave" družbene zveze, zlasti pripadniki višjih slojev: zidarski mojster je npr. svojega sina ali hčer najraje poročil s hčerjo ali sinom drugega zidarskega mojstra. To je veljalo za južnejše predele Ticina, kjer je bilo razširjeno poklicno izseljevanje. V severnih, revnejših hribovskih območjih pa je bilo za dekleta ali fanta skoraj nemogoče dobiti partnerja iz južnega Ticina, kot tudi iz sosednjih vasi. Tako se je poročno tržišče najpogosteje omejevalo na domače naselje, kar je pomenilo skoraj vedno zvezo znotraj sorodstvenega kroga ali kroga sosedov in ožjih prijateljev. Družinski agregat je bil tu generacijsko razširjen, v smislu, da se je en moški potomec poročil doma in prevzel hišo (s tem tudi srenjske pravice) ter skrb za starše. To je omogočalo ostalim bratom, da so se sezonsko selili v mesto s celo družino, ki je lahko zaposlila več svojih članov ali se ukvarjala s kako družinsko gospodarsko dejavnostjo (primer čokoladarjev). Na območju specializirane emigracije sta torej pri izbiri partnerja prevladovala poklic in socialni status, na območju preprostih poklicev pa sorodstvene in prijateljske zveze ter interesi. Razlike se kažejo tudi v povprečni starosti poročanja, ki je bila v prvem primeru precej višja, ker so nanjo vplivala leta specializacije v poklicu, in v tipologiji družine, s tem da je bil generacijsko razširjeni agregat manj pogost ali, bolje rečeno, manj viden, ker je imel zaradi višje poročne starosti krajšo ciklično življenjsko dobo.

Aleksej Kalc

Anton Bozanić – Petar Strčić: MAHNIĆ I NJEGOVA STAROSLAVENSKA AKADEMIJA. Krk, Poglavarstvo Grada Krka – Povijesno društvo otoka Krka, 2002, str. 113+[1]

Knjižica, rekao bih, dvojce autora dr. Antuna Bozanića i dr. Petra Strčića, "Mahnić i njegova Staroslavenska akademija" izašla je u Krku 2002. godine u Maloj knjižnici "Krčkog zbornika" kao 3. knjiga, a u povodu prijenosa posmrtnih ostataka krčkog biskupa dr. Antuna Mahnića iz Zagreba u Krk 23. studenoga 2002. godine. Izlazak knjižice pomoglo je poglavarstvo grada Krka, Povijesno društvo otoka Krka i Naklada Vitagraf d.o.o. iz Rijeke. Uvodno slovo napisao je gradonačelnik grada Krka Dario Vasilčić.

Mala po obimu i veličini a velika i značajna po svojoj vrijednosti ova je knjiga o životu, djelovanju i značaju biskupa Antuna Mahnića (Mahnića), krčkoga biskupa po prvi put ovoga nedvojbeno značajnoga "čuvara" slavenstva (hrvatstva i slovenstva) na prostorima Hrvatskoga primorja, Julijske Krajine i Istre postavila u povijesno okruženje bremenito događajima i

procesima nacionalnih integracija. Knjiga je podijeljena na šest poglavlja, od kojih prva dva čitko, kratko i jasno objašnjavaju političko, društveno i gospodarsko okruženje same krčke biskupije te nacionalno političke prilike u Istri i na kvarnerskim otocima pred sam dolazak biskupa Mahniča na Krk.

Prvo poglavlje "Krčka biskupija" čitatelju pružaju osnovne informacije povijesti Biskupije od postanka do današnjih dana ali i predstavlja cijeli niz hrvatskih poznatih javnih djelatnika, rođenih na otoku Krku u okruženju razvijenog kulturnog okruženja čije je središte dakako bila biskupija. "Nacionalno-političke prilike u Istri i na Kvarnerskim otocima u doba dolaska dr. A. Mahniča u Krk" drugo je poglavlje podijeljeno na nekoliko podpoglavljja (Uvod, Hrvatski pokret i talijanaško-talijanska struktura, Pokušaj usporavanja povijesnog procesa i Izbor dr. A. Mahniča).

U "drugim dijelu" knjižice treće i četvrto poglavlje opisuju i objašnjavaju djelovanje biskupa Mahniča kao javnog djelatnika, profesora, pisca, izdavača i urednika u Sloveniji a onda i njegove djelatnosti kao krčkog biskupa.

Mahnić je bio profesor teologije i odgojitelj mladeži u sjemeništu u Gorici. Tu se isticao kao plodan neoskolastički i apologetski pisac. Slovenija je u to vrijeme, više nego Hrvatska, bila zahvaćena liberalizmom, jer su Slovenci čvršće od Hrvata bili povezani s političkim životom Austrije. Vrlo važnu ulogu u suzbijanju liberalizma imala je revija Rimski katolik, koja je izlazila od 1888. do 1896. godine, kada je Mahnić imenovan krčkim biskupom. Punih osam godina Mahnić je uređivao taj časopis i sam napisao većinu članaka. Polazeći od kršćanskih i katoličkih načela, Mahnić je podvrgao oštroj kritici tadašnje vodeće slovenske književnike.

U podpoglavljju "Osnovni podaci" saznajemo osnovne podatke o Antunu Mahniću (kasnije po dolasku na Krk Mahnić) rođenom 14. rujna 1850. u selu Kobdilju (gorički Kras). Kao krčki biskup Mahnić je od 1896. pa sve do smrti inicijator i organizator cijelog niza kulturnih, društvenih pa i političkih akcija i aktivnosti na samo u svojoj biskupiji već i šire. Njegova je djelatnost značajna za cijeli hrvatski prostor. Promatrajući život i djelovanje toga velikana novije hrvatske povijesti gotovo je nevjerojatno sve ono što je Mahnić ostvario. Po rođenju Slovenac, biskup jedne male i gotovo zaboravljene biskupije, Mahnić je ostavio duboki pečat u kulturnoj i vjerskoj povijesti Hrvatske prvih dvaju desetljeća XX. stoljeća, da ga opravdano možemo smatrati jednim od najvećih likova novije povijesti Crkve u hrvatskom narodu. Podjednako se smatrao i Slovencem i Hrvatom. Posebno Hrvatom kada je izabran za Krčkog biskupa kada je, da bi što više približio narodu, sufiks "ič" zamjenio s "ić".

Značajno mjesto autori su dali njegovoj aktivnosti oko organizacije i djelovanja Hrvatskog katoličkog pokreta. Nakon što je postao biskup u Krku 1897. Antun

Mahnić započinje veliko gibanje u Crkvi u Hrvata pod nazivom Katolički pokret. Hrvatski katolički pokret nastaje na njegovu osobnu inicijativu i bez utjecaja ostalog biskupskog klera u Hrvatskoj, što je ujedno i karakteristika svih katoličkih pokreta, jer nastaju inicijativom odozdo od samih vjernika. Pri tome nije bilo važno jesu li oni klerici ili nisu. Ideja za samo osnivanje pokreta nastala je poticajem toga što je biskup Mahnić bio svjedokom I. Katoličkog kongresa.

Svoj obnoviteljski rad započeo je najprije među mladeži potičući osnivanje katoličkih društava za mladež. Godine 1905. pokreće časopis "Hrvatska straža" kojim je organizirao i učvrstio Katolički pokret u Hrvatskoj. Odlučujući trenutak za samoostvarenje Hrvatskog katoličkog pokreta bio je, pokretanje lista "Hrvatska straža" koji je s jedne strane naišao na veliko odobravanje i oduševljenje, a s druge na neodobravanje od strane liberalne inteligencije, pa čak i od nekih katoličkih svećenika. Jedni i drugi su u "Hrvatskoj straži" vidjeli nešto negativno. Svećenici u uredništvu tadašnjeg "Zagrebačkog katoličkog lista" smatrali su da nova revija nije potrebna, a liberalna inteligencija je držala da biskup Mahnić osnivanjem lista unosi samo nemir, odnosno narušava narodno jedinstvo što će se poslije iskristalizirati kao narodno jedinstvo Srba, Hrvata i Slovenaca. Nasuprot tome katolička je omladina s oduševljenjem prihvatila "Hrvatsku stražu."

Potiče pokretanje časopisa Luč za katoličku mladež. Svojim Katoličkim pokretom kojim je predusreo i samog papu Pija XI., papu Katoličke akcije, Mahnić je snažno pridonio razvoju katoličkog laikata i njegova angažiranja u crkvenom i javnom životu u Hrvatskoj.

Peto i šesto poglavlje kao "treći dio" daje nam vrijedne podatke o Mahnićevoj kulturnoj i vjerskoj djelatnosti te osnivanju (1902.) i radu Staroslavenske akademije u Krku koje je pod drugim imenom i ustrojstvom (odsjek, institut, zavod) nastavljeno i nakon njenog raspuštanja 1927., te konačno vrijednost Mahnićeva djelovanja i baštine. Naime, Utjecaj časopisa očito nije bio neznatan, jer su austrijske liberalne vlasti zabranile čitanje Rimskog katolika u školama u Sloveniji. Da bi ga udaljile iz Slovenije, vlasti su ga promaknule za biskupa u Krku. O tom, kako je bio posljednji kandidat na listi za krčkog biskupa govori i Petar Strčić. Protivnici rada u moći katoličke Crkve u društvu računali su da će se Mahnić smještati u malo siromašnoj biskupiji posve izgubiti u anonimnosti. Posebnu je poteškoću predstavljala činjenica što je Mahnić morao najprije naučiti hrvatski, a njegov je položaj bio vrlo delikatan i zbog talijanske manjine u gradu. Premještanjem Mahniča u Krk, vlasti su kanile zadati i smrtni udarac glagoljci, koja je upravo u krčkoj biskupiji imala svoju dugu povijest, misleći da Mahnić neće imati puno smisla za glagoljicu i da će se prema njoj odnositi negativno. To se nije ostvarilo. Dapače, Mahnić se brzo upoznao s prilikama u Hrvatskoj, uočio je važnost i značenje

inteligencije u kristijanizaciji tadašnjega društva, a glagoljica je upravo u njemu dobila svoga najvećeg pobornika i promicatelja.

Antun Mahnić je uočio važnost laičke inteligencije za duhovni preporod naroda. Zato se Mahnić obraća đacima, organizira ih i posvećuje im posebnu pažnju. Obogaćen iskustvima u radu sa slovenskim đacima, Mahnić je odmah nakon dolaska u Krk počeo oko sebe okupljati mlade svećenike.

Dalekosežna je bila odluka sastanka da se i u Zagrebu osnuje katoličko akademsko društvo. Ono je i osnovano 1907. godine pod imenom Domagoj. Domagoj će otada postati središte svega hrvatskoga đačkoga pokreta i čitave đačke organizacije. Gdje god je postojala neka srednja škola, akademski klub Domagoj započinjao je s organiziranjem katoličkoga đastva. Posebna briga akademskog kluba bila je posvećena stvaranju socijalne pravde, što je inače predstavljalo jedno od osnovnih načela Hrvatskoga katoličkoga pokreta. Zato Domagoj nije razvijao svoje djelovanje samo na vjerskom, već i na socijalnom i ekonomskom polju pa čak i političkom.

Godine 1911. osnivaju se prva hrvatska katolička omladinska društva, a već g. 1913. osnovan je Hrvatski katolički narodni savez, kao kulturno i prosvjetno središte za hrvatski katolički narod. Začetnik mu je naravno opet bio biskup Mahnić, koji je bio i sastavljač njegovih pravila. Hrvatski katolički narodni savez morao je biti: "...narodna centrala svega našega socijalnog, kulturnog i prosvjetnog rada."

Svaki pokret ili organizacija ako želi biti uspješna mora osigurati načelo jedinstva i trajanja. Mahnić je taj problem riješio osnivanjem Seniorata 30. ožujka 1913. u Ljubljani. Duh Katoličke akcije tjerao ih je da ozbiljno misle i na osnivanje jedne vlastite kršćanske političke stranke, koju će nakon Prvoga svjetskoga rata i osnovati.

Odmah nakon rata hrvatske pokrajine Istra i Dalmacija bile su okupirane od Talijana. Talijanska je vojska 14. listopada 1918. okupirala Krk i to na temelju Londonskog sporazuma iz 1915. godine kojim je Italiji, s time da uđe u rat na strani saveznika, bilo obećano da će dobiti dijelove hrvatske obale i otoke. Biskup Mahnić protestira protiv okupatorskih postupaka i šalje 3. prosinca 1918. na mirovni kongres u Pariz opširni memorandum. U ime progonjenih hrvatskih svećenika i u ime Hrvata Krka koji su činili 85% cjelokupnog stanovništva Krka, Mahnić podiže svoj glas, ali bez uspjeha. U vrijeme raspada Austro-Ugarske monarhije i stvaranja nove države "Kraljevine SHS", hrvatski biskupi održavaju svoj inicijalni susret krajem 1918. godine. Poticaj za okupljanje svih biskupa dolazi od krčkog biskupa Antuna Mahnića koji pismom od 26. rujna 1918. predlaže nadbiskupu zagrebačkom Antunu Baueru da pozove hrvatske i slovenske biskupe u Zagreb. Biskup Mahnić je već u tome svom prvom pismu odmah naznačio čitav niz značajnih tema koje bi trebalo raspraviti budući da

ih nije bilo moguće rješavati u okviru pojedine biskupije. Tako je prvi sabor tadašnje Biskupske konferencije države SHS održan 27. studenoga 1918. godine. Hrvatski katolički pokret i njegov odnos prema naciji – prema Srbima, Slovencima i onom što se naziva "narodno jedinstvo Srba, Hrvata i Slovenaca". Kako su to zamišljali unutar Hrvatskog katoličkog pokreta, na način kojim su htjeli riješiti ne jugoslavensko pitanje, već položaj hrvatskog naroda, najbolje se vidi iz jednog citata Mahnićevog članka iz "Narodne politike" iz 1919. godine koji glasi:

"Bog nas je u svojoj mudroj providnosti na čudesni upravo način što ne reć zbio u jedno tijelo. Osvanuo nam je velik dan, a na nebu nam se ukaza znak SHS. Narode moj u ovom ćeš znaku pobijediti! Hrvati, Srbi, Slovenci, Božja je volja da ostanete na vijek ne razdruživo ujedinjeni. Promisao je odredila vas za visoke ciljeve, samo u jedinstvu je vaš spas, vaša budućnost. Gdje je izdajnička ruka koja se usuđuje rušiti ovo jedinstvo. Što je Bog združio, čovjek neka ne rastavlja. Čvrsto se nadamo da će i blagoslov našega oca pape Benedikta XV. u Vatikanu pridonijeti tomu da se što prije dogradi i za sve vijek utvrdi naša kuća slavna i mogućna Jugoslavija."

Pod izlikom da ga vode u Senj na najbliže hrvatsko kopno, talijanske su ga okupatorske posebnim vojnim čamcem prebacile u Italiju. U Frascattiju (Eremo Camaldoli) Mahnić je ostao interniran 11 mjeseci. Bolestan i slomljen Mahnić se 12. veljače 1920. vraća u Krk, onda kada je već postalo jasno da je Krk za Italiju izgubljen. U srpnju iste godine dolazi u Zagreb izmučen teškom bolešću i naporima i nalazi sklonište u nadbiskupskom dvoru kod nadbiskupa Antuna Bauera, gdje je 14. studenoga iste godine i umro u 70. godini života.

Knjiga nudi izbor iz literature, bilješke o autorima, sažetke na talijanskom i engleskom jeziku te kazalo osoba i mjesta. Jedini mali prigovor može biti da čitatelju ostavlja za pretpostavku koje je dijelove teksta koji autor potpisao. Znajući iz bilješki o autorima kako je dr. Antun Bozanić doktorirao s temom o biskupu Antunu Mahniću za pretpostaviti je da je on autor onog dijela teksta (četiri poglavlja) koji govori o samom biskupu dok je akademik Strčić vjerojatno u prva dva poglavlja postavio prostornu i vremensku dimenziju biskupova djelovanja.

Knjiga nije samo izvor vrijednih podataka koje svjedoče o jednom vremenu, crkvenoj organizaciji i jednom čovjeku u tom vremenu koji je itekako razumio tadašnje probleme ali isto tako koji nije mogao prevazići svoja ograničenja kojih je i sam bio svjestan, već je to i jedna lijepa i potrebna gesta kojom se najavljuje veličina i značaj biskupa Mahnića u nacionalnoj povijesti s kraja XIX. i prva dva desetljeća XX. stoljeća. Njegovo djelo na ovaj ili onaj način živi još i danas.

Darko Dukovski

Aleksej Kalc: POTI IN USODE. Selitvene izkušnje Slovencev z zahodne meje. Knjižnica Annales Majora. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko – Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije, Koper, 2002, 173 str.

Selitve so že od nekdaj fascinirale ljudi, saj so poleg občutka o avanturi ponujale tudi najrazličnejše mite o boljšem življenju, srečnejši prihodnosti in bogastvu. Zato je razumljivo, da so postale predmet številnih družboslovnih in humanističnih raziskav. In čeprav kar kličejo po interdisciplinarnem pristopu, ta postane mogoč šele takrat, ko vsaka izmed vpletenih disciplin s svojim raziskovanjem prispeva toliko novega, da se sodelovanje lahko sploh začne.

Zgodovinarji, ki pri raziskovanju migracij v nasprotju z drugimi sorodnimi vedami ne uporabljajo teorij in tudi ne postavljajo hipotez, naj bi v ta diskurz vnesli predvsem izkušnje izseljencev v vsej svoji zapletenosti in omogočili empatični vpogled v njihovo življenje, v širše razumevanje njihovih želja in ambicij.

Tako se je raziskovanja selitvenih izkušenj Slovencev z zahodne meje lotila tudi skupina raziskovalcev, zbranih okoli Alekseja Kalca. Zastavili so si tri obsežne časovne okvire, ki so se jim zdeli najpomembnejši za ljudi v tem prostoru, in jih napolnili z najrazličnejšimi pričevanji, življenjskimi usodami, popotnimi zgodbami, dokumenti in slikami.

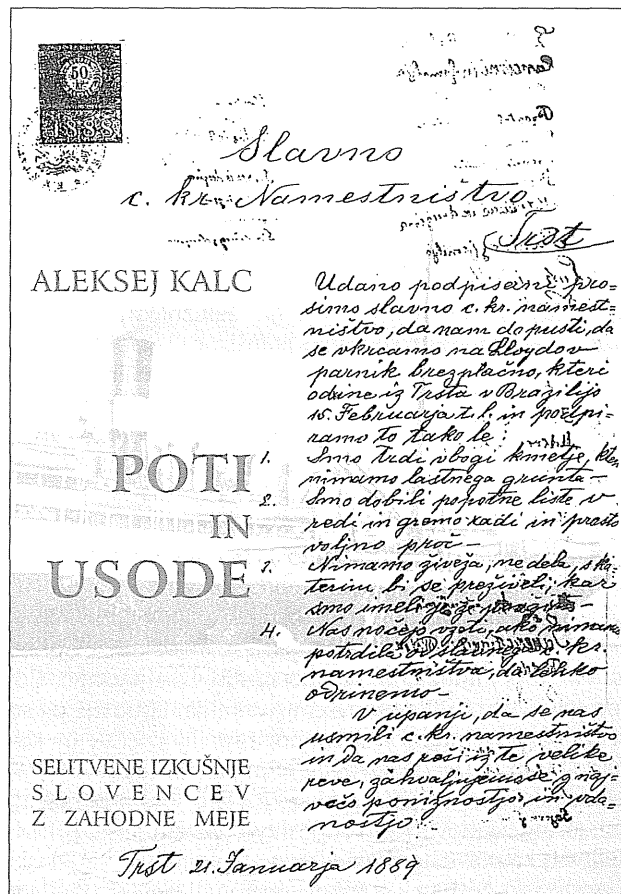
Tako lahko podrobno sledimo obdobju pred prvo svetovno vojno, ko so ljudje začeli v vedno večjem številu zapuščati svoje prvotne skupnosti, se trajno ločili od domačega kraja in odhajali v druge, marsikdaj novonastajajoče družbene sredine. Premiki so se usmerjali s podeželja v mesta in druga industrijska središča, čedalje bolj privlačna in čarobna pa je postajala tudi beseda "Novi svet", Amerika, kamor je v tem času srečo odšlo iskat na milijone ljudi z vseh kontinentov.

Slovenci z zahodne meje so se takrat z Goriškega, Kranjskega in Istre selili predvsem v Trst, Gorico, Tržič in Nabrežino. Boljšo prihodnost so odhajali iskat tudi v ZDA, Argentino in Brazilijo. Neposrednih pričevanj o doživetjih in drugih izkušnjah priseljencev v tem času ni veliko, predvsem zaradi nepismenosti in pomanjkanja zanimanja arhivov za takšno "ljudsko pisanje". Ostala so ustna pričevanja, ki so se potem prenašala skozi generacije, ter različni sodni in policijski spisi. Vendar pa so se podatki množili sorazmerno z vzponom po družbeni lestvici. Tako je o Slovencih, ki so se povzeli v srednji in višji sloj, na voljo precej več informacij, saj so bili njihovi uspehi bolj dokumentirani in so se tako lažje ohranili.

Niso pa vsi izseljenci ubrali teh dobro uhojenih poti. Številni krošnjari iz Beneške Slovenije so odhajali prodajati svoje blago v srednjo, vzhodno in jugovzhodno Evropo vse tja do Varšave, Moskve in Sankt Petersburga. Trije podjetni Slovenci so si leta 1875 kupili zemljo celo

blizu Vladikavkaza in skupaj z ženami in otroki, ki so jih pripeljali iz rodnih hribovskih vasi, ustanovili "Italijanski hutor". S svojimi ingušskimi sosedi so v miru živeli vse do revolucije leta 1917, ko so v vrsti dramatičnih dogodkov izgubili vse premoženje in se vrnili domov v Benečijo.

Prva svetovna vojna je pretrgala izseljenske in povratne tokove med Evropo in Ameriko, poleg tega pa je bilo izseljevanje moškega prebivalstva zaradi vojaške obveznosti prepovedano. Bližina vojne je za mnoge slovenske družine na obeh straneh soške fronte pomenila, da so kot begunci morali zapustiti svoje domove. Toda vsi ti tragični dogodki so bili le uvod v obdobje med obema vojnoma, ko je Primorska v okviru Julijske krajine prešla pod Italijo. Primorski Slovenci in istrski Hrvati so bili s tem ločeni od matičnih narodov in izpostavljeni tuji oblasti. Ta je svojo željo po vcepljanju "višje" italijanske civilizacije vsem, ki je še niso poznali, kmalu nadgradila v fašizem. Prišlo je do močnih raznarodovalnih pritiskov, ki so kmalu pripeljali do množičnih izseljevanj vseh slojev slovenskega prebivalstva. Večina Primorcev se je naselila v Jugoslaviji, drugi pa so odšli v Egipt, Belgijo, Francijo, Avstralijo in Južno Ameriko. Pričevanja iz tega časa v obliki pisem, dnevnikov in pripovedi govorijo o težkih preizkušnjah, ki so čakale izseljence ne glede na to, kam so se izselili. Tako

so pred Nemci branili slovenstvo na Štajerskem, obdelovali zemljo v Vojvodini in Prekmurju, pomagali razvijati kmetijstvo ter industrijo v Argentini, Braziliji, Čilu, Urugvaju. Primorski železničarji so po vsej Italiji skrbeli za to, da so "italijanski vlaki končno postali točni". Dekleta so v italijanskih družinah služila kot dojlje, varuške in služkinje, z imenom aleksandrijeke pa danes poznamo tiste, ki so ta dela opravljala v Egiptu. Kot učitelji so službovali tudi v italijanskih kolonijah in šolali etiopske in eritrejske otroke.

Iz sveta so domov prihajala pisma o žalostnih in veselih usodah, o neuspehih in uspehih. V Argentini, kamor je v več valovih odšlo veliko Primorcev, so se po številnih stiskah pri vklapljanju v novo okolje začele nizati zgodbe o uspehu. Slovenci so uspeli kot šefi kuhinje, tovarnarji, operni pevci, prevozniki, arhitekti. Bojevali so se tudi za delavske pravice in se zaradi tega večkrat znašli v zaporu, nekaterim pa je grozila celo deportacija nazaj v Italijo.

Zadnjih nekaj pričevanj iz tega časa se že preliva v novo obdobje, ki ga je zaznamovala druga svetovna vojna. Še enkrat sta se Primorska in širši zahodni slovenski etnični prostor znašla v središču množičnih selitvenih gibanj. Meja med Italijo in Jugoslavijo se je premikala še skoraj deset let po koncu vojne. V Italiji je ostalo veliko slovenskega, v Istri pa italijanskega prebivalstva. V tem času je ta meja postala tudi del železne zavese. To bi moralo pomeniti konec pretoka ljudi, idej, dobrin, v resnici pa je meja legalno in ilegalno ostala precej prehodna. Iz Istre se je izselilo skoraj vse italijansko prebivalstvo in tudi številni Slovenci in Hrvati. Prek Primorske je v Italijo iz Jugoslavije bežala bodoča slovenska politična emigracija. Iz tržiške ladjedelnice so v duhu internacionale odšli na Reko gradit socializem številni italijanski delavci, tako imenovani "Monfalconesi", ki pa so se po resoluciji Informbiroja leta 1948 vrnili domov. Slovenski učitelji, železničarji, državni uslužbenci in vsi drugi, ki jih je fašizem razselil po vsej Italiji, so po mirovni pogodbi leta 1947 večinoma optirali za Jugoslavijo.

Beneški Slovenci, ki jih je poleg gospodarske krize ponovno prizadela neprijazna državna politika, so v okviru pogodbe italijanske vlade z Belgijo množično odhajali v belgijske in francoske rudnike ter v Švico. Dekleta so odhajala v Anglijo za varuške in služkinje, kar je bilo izredno naporno delo.

Zaradi vsesplošne krize, ki je sledila odpravi Svobodnega tržaškega ozemlja, je Trst in deloma Gorico zajelo tudi množično prekoceansko izseljevanje. Cilj teh selitev je postala predvsem Avstralija, obnovile pa so se prekinjene poti v Argentino, Brazilijo, ZDA in Kanado. Tam je izseljenec večkrat pričakala dobro organizirana slovenska skupnost, katere člani so jim pomagali pri iskanju stanovanja in zaposlitve. Včasih je šlo pri teh selitvah za pravcate družinske strategije, ko so družinski člani, ki so že bivali v tujini, pomagali novim izseljen-

cem z dokumenti, garantnimi pismi, denarjem in informacijami. Veliko izseljencev iz teh dežel se je sčasoma odločilo, da imajo tujih dežel in življenja tam dovolj, in se vrnilo v domače kraje.

Raziskovalci, ki so se trudili z zbiranjem gradiva, so iz pozabe izvlekli celo vrsto zanimivih podatkov. Vendar pa jih je v teh zgodbah o preteklosti treba potrpežljivo iskati, saj so včasih dobro skriti prav v vrsticah, ki na videz povedo najmanj. Poleg odgovorov na klasična vprašanja, ki si jih o selitvah zastavlja zgodovinopisje, je v predstavljenih dokumentih na voljo še mnogo več. Razkrijejo se nam socialni odnosi v najrazličnejših družbah, spoznavamo njihove institucije, občutimo moč različnih ideologij, navzoči smo pri oblikovanju novih družb in držav. Lahko opazujemo moč posameznika, a tudi družine in še posebej njeno vlogo pri izseljevanju. Opazujemo lahko tudi, kako so posamezne države reševale probleme migracij in zakonodajo, ki je nastajala v zvezi s tem pojavom. Ne smemo pa pozabiti tudi na vplive selitev na družbo, ki si jo izseljenci zapustili in se kasneje včasih vanjo ponovno vključili.

Za konec bi bilo treba poudariti, kako je v tej knjigi dovolj novega, da bi se o selitvenih izkušnjah Slovencev z zahodne meje lahko pričela tudi širša interdisciplinarna diskusija. Obdobij, zanimivih tem in različnih fenomenov je za kaj takega očitno več kot dovolj.

Jure Gombač

Roberto Starec: COPRIRE PER MOSTRARE.

L'abbigliamento nella tradizione istriana (XVII-XIX secolo). Trieste, IRCI, ed. I. Svevo, 2002, pp. 342

Forse Roberto Starec non poteva scegliere titolo migliore per illustrare uno dei tanti aspetti della cultura tradizionale istriana: l'abbigliamento, di cui finora si era offerto, salvo eccezioni, un'immagine sommariamente tradizionale e riduttiva. "L'abbigliamento nella tradizione istriana (XVII-XIX secolo)". Così il sottotitolo di un volume che tende ad analizzare i diversi aspetti e problemi del sistema dell'abbigliamento nelle classi popolari di una regione etnicamente composita e geograficamente ridotta.

Il volume di Starec si inserisce nel rinnovato quadro di ricerca sull'abbigliamento, la storia della produzione tessile, i saperi e le pratiche di ornamentazione dell'abito e del corpo avviato negli ultimi anni in Italia.

Ampio spazio a tale problematica è stato riservato pure dalla ricerca scientifica slovena e croata.

I vestiti e gli ornamenti venivano ad esercitare un ruolo fondamentale di indici sociali. Il corredo, ad esempio, era il segno tangibile che la famiglia della sposa ha adempiuto ai suoi doveri, fornendo una dote

adeguata, ed esprimendo così l'immagine che essa voleva dare di sé.

Le società passate hanno prestato notevole attenzione al corpo, vista la cura dei vestiti che si doveva indossare, gli ornamenti e la presenza nelle doti di oggetti da toilette, asciugamani, gioielli. L'abito permetteva la distinzione in base al sesso, l'età, lo stato civile, la professione, la posizione economico-sociale, etnica e culturale, gli elementi comuni alle varie identità territoriali.

Al giorno d'oggi queste testimonianze tangibili sono state scarsamente conservate. Eccettuano in questo caso i vari musei, alcune associazioni culturali, singole famiglie. Nelle cittadine istriane tale trascuratezza era evidente già nella seconda metà del XIX secolo.

Testimonianze d'abbigliamento passato le possiamo rilevare nei vari diari, appunti di viaggio, opere storiche o letterarie. Si pensi agli scritti dei vescovi Tomasini e Naldini, di Prospero Petronio e del Valvassor, del Fortis e di Facchinetti.

Di importanza fondamentale pure le fonti archivistiche notarili, le relazioni dei podestà e capitani veneti di Capodistria, talvolta gli statuti comunali.

Le numerose fonti iconografiche – acquarelli, pitture, stampe ecc. – conservate presso i vari musei od altre istituzioni culturali, nelle chiese ed enti ecclesiastici vari, riproduzioni e copie varie, sono pure indicative delle funzioni comunicative, pratiche e materiali, assunte dall'abbigliamento.

Coprire dunque, il corpo, con l'abbigliamento, per mostrare tutte le funzioni che l'abito, ornamenti compresi, era chiamato a svolgere in una società culturalmente varia, caratterizzata da relazioni sociali complesse.

Oggi quegli abiti indossati sono testimoni di una realtà e di valori scomparsi. Ciononostante, permettono l'autoidentificazione con la comunità d'appartenenza e con il suo passato.

Denis Visintin

Giulio Vignoli: LA VICENDA ITALO-MONTENEGRINA.

L'inesistente indipendenza del Montenegro nel 1941.

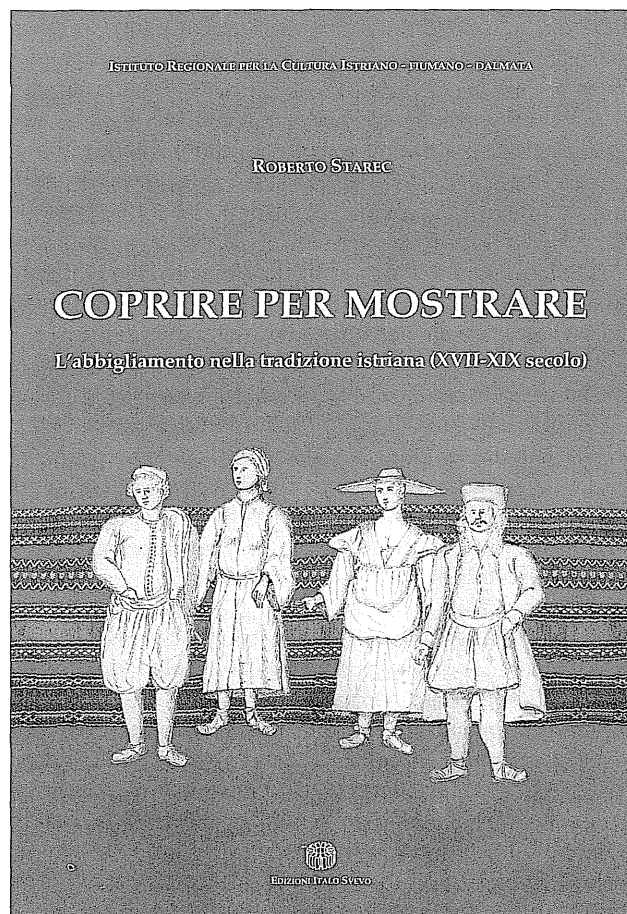
Genova, ECIG, 2002, pp. 112

Nel 1941 l'Italia occupò militarmente il Montenegro con l'intento, affermato, di volerne ricostituire l'indipendenza perduta alla fine della Grande Guerra, quando l'Assemblea di Podgorica determinò la fine della dinastia dei Njegoš e l'unificazione alla Serbia. Da Regno mononazionale qual'era fino ad allora, passerà alle dipendenze di una monarchia plurinazionale fortemente centralizzata dall'establishment belgradese. L'agro-pastorale Montenegro venne così a trovarsi in una nuova entità statale caratterizzata da una notevole arretratezza economica, finanziariamente dissestata, amministrativamente variegata. L'80% della popolazione viveva nelle campagne, la rete urbana era scarsamente diffusa. Mancavano le ferrovie, l'industria stentava a decollare, l'analfabetismo galoppava. Notevoli erano le differenze tra le ex province asburgiche e le aree meridionali. Persistevano vari problemi di confine con gli Stati vicini.

E mentre a Zagabria scoppiava la rivolta del *Zeleni kadar*, in Kosovo ci fu la repressione dei latifondisti Musulmani, ed in Montenegro divampava lo scontro tra i partigiani *verdi*, sostenitori della dinastia dei Njegoš, ed i *bianchi*, fautori dell'unificazione alla Serbia. Con la morte di re Nicola, e la dispersione del governo in esilio, questa rivolta autonomista verrà meno.

La mai sopita velleità indipendente riprenderà vigore nel corso della seconda guerra mondiale, con la frantumazione del Regno di Jugoslavia.

Sin dalla fine dell'Ottocento il Regno italiano aveva considerato il Montenegro quale parte integrante della sua sfera d'influenza e, nel 1941, quando ormai l'Europa sembrava prossima alla divisione tra Italia e Germania,

appariva ovvio l'interesse della penisola verso questo Stato, considerato pure il matrimonio avvenuto, alla fine del secolo precedente, tra Vittorio Emanuele ed Elena di Montenegro. Fino ad allora, se si prescinde dai secolari rapporti, spesso conflittuali con Venezia, i rapporti fra la penisola ed il Montenegro erano scarni. L'influenza della cultura veneziana era comunque notevole.

Il 12 luglio 1941 si riuniva a Cetinje l'Assemblea Nazionale Costituente, che proclamò lo *Stato libero ed indipendente del Montenegro*. Seguirà il giorno dopo la rivolta, sanguinosa e crudele, di cui la storiografia jugoslava ha esaltato soltanto la matrice titina, omettendo del tutto la componente insurrezionale non comunista.

In sintesi, si trattò di un'indipendenza fittizia, che non avvenne "senza alcuna preparazione psicologica e diplomatica", attuata venendo in gran parte meno alle promesse fatte e quindi deludendo quella parte montenegrina che aveva riposto fiducia nell'Italia sabauda.

Il volume fornisce le prove di questa non concretizzata indipendenza, contrariamente a quanto asserito da alcuni studiosi italiani che a partire dal secondo dopoguerra hanno esaminato le vicende storico-politiche montenegrine.

Esso esalta l'importante ruolo svolto nei rapporti italo-montenegrini da Elena Petrović-Njegoš, a partire dalle sue nozze con l'allora Principe ereditario, durante il periodo di regno, per arrivare ai giorni nostri. La regina Elena, il cui nome fuoriesce pure nel "balletto" dei designati al trono di questa accennata restaurazione. La regina Elena, la "grande madre dei montenegrini", continua a vivere nel cuore di numerosi montenegrini.

Il Montenegro è tornato prepotentemente alla ribalta della storia con la dissoluzione della Jugoslavia, viste le sue rinate istanze d'indipendenza.

Il volume vuole essere un auspicio al riscatto del popolo montenegrino.

Denis Visintin

Diego de Castro: MEMORIE DI UN NOVANTENNE.
Trieste e l'Istria. Trst, MGS Press, 1999, str. 262

Diego de Castro je bil rojen v Piranu 19. 8. 1907. Diplomiral je v Rimu leta 1929, že dve leti kasneje pa je začel univerzitetno kariero. Na svoji interdisciplinarni znanstveni poti se je največ ukvarjal s statistiko, demografijo in kriminologijo. Leta 1948 je začel sodelovati s časopisnimi hišami in še danes občasno objavlja svoje članke v tržaškem časopisu *Il Piccolo*. Med letoma 1952 in 1954 je bil diplomatski predstavnik Republike Italije pri Zavezniški vojaški upravi v coni A Svobodnega tržaškega ozemlja. V italijanskih političnih in znanstvenih krogih velja za enega najboljših (če že ne

za najboljšega) poznavalcev tržaškega vprašanja.

Sad njegovih poznavanj tega problema je leta 1981 izdana monografija *La questione di Trieste* (Lint, Trst, 1981), knjiga, ki ji v Italiji pravijo tudi biblija ali sveto pismo tržaškega vprašanja. 2067 strani dokumentov in njihovih analiz opravičuje to sodbo. In ravno ta knjiga je de Castra nekako prisilila, da je začel pisati spomine, ki so izšli pri založbi Lint leta 1999 pod naslovom *Memorie di un novantenne*. Spoznal je namreč, da njegovo "sveto pismo" uporabljajo kvečjemu kot leksikon ali enciklopedijo. Ljudje jo vzamejo v roke samo, ko potrebujejo odgovore na posamezna vprašanja, ki jih v zvezi s Trstom zanimajo, vseh 2067 strani pa preberejo le redki.

Tako so njegovi spomini v bistvu zelo skrajšana ter bolj uporabna verzija njegovega "Tržaškega vprašanja". Vendar zdaleč ne samo to. V spominih je opisal veliko osebnih dogodivščin iz političnega zakulisja, ki so v "La questione ..." ostale neizpovedane. Označil je karakterne lastnosti skoraj vseh politikov, ki jih je ob svojem delu spoznal. Seveda iz svojega zornega kota. Med Hrvati ga je najbolj očaral Velebit, za katerega pravi, da mu zavezniški pogajalci v poznavanju terena, o katerem so se pogajali, niso bili niti do kolen.

Spomini so pisani kronološko, od otroštva naprej. Vsebujejo obilico zanimivih in smešnih anekdot. Jezik ni težek in suhoparno znanstven, temveč bolj preprost in razumljiv tudi tistim, ki le splošno poznajo italijanščino.

Spomini devetdesetletnika so knjiga manjšega formata (14 x 21,5 cm), imajo 262 strani, prvič pa so izšli v maju 1999 pri MGS Press v Trstu. Avtor je knjigo razdelil na osem poglavij. V prvem je ponazoril življenje na severozahodu Istre v začetku 20. stoletja, ko je še obstajala avstro-ogrška monarhija. Predstavil je različne piranske socialne sloje, prevladujočo religijo in ljudske običaje, odnose med Italijani in Slovani, šolstvo in seveda iredentizem. Ob prebiranju knjige je namreč potrebno upoštevati dejstvo, da je bil Piran eno najbolj italijanskih mest v Istri.

Pri obdelavah posameznih tem ni dolgozezenja in avtor hitro prehaja k bistvu problematike. Kaj bi lahko novega povedal o veri v Piranu, ko so bili vsi prebivalci katoličani? Pa izvemo, da so moški iz najvišjih socialnih slojev, ki so bili hkrati največji iredentisti, ob nedeljskih mašah svoje žene in otroke čakali pred cerkvijo ter tako izražali svoje nestrinjanje s politiko katoliške cerkve. Leta je namreč podpirala državo (Avstrijo), ki pa so ji iredentisti želeli samo propad.

Drugo poglavje obsega čas prve svetovne vojne, ki jo je avtor preživel na družinskem podeželskem posestvu v Savudriji, kamor so ga poslali v strahu pred mestnim pomanjkanjem. Ker so bili na Savudrijskem rtu nameščeni avstrijski topovi velikega kalibra (za zaščito Trsta) in znatne vojaške enote (več tisoč vojakov), se nadobudnemu fantu ni bilo težko naučiti nemščine.

Obdobje med obema vojnama je predstavljeno v tretjem poglavju. Tu avtor podrobno obdelal fenomen fašizma, ki ima v Italiji le drugačne korenine kot v Istri, kjer se je razvil iz iredentizma, katerega nosilci so bili višji socialni sloji kot v Italiji. Kako je avtor postal fašist? Ko se je na njegovi šoli izvedelo, da se je profesor materinščine vključil v fašistično gibanje, se je ves de Castrov razred vpisal v fašistično stranko. Avtor je zapisal: "Ne da bi vedeli, smo postali *fascisti antemarcia!*" Mussolini je prišel na oblast leta 1922 s tako imenovanim pohodom somišljenikov na Rim. Po prihodu na oblast se je začelo množično vpisovanje v stranko, zato so imeli tisti, ki so bili vpisani pred pohodom na Rim (antemarcia), določene prednosti. V času fašizma seveda, kajti po prihodu jugoslovanskih osvoboditeljev v Istro so se te prednosti spremenile v oteževalne okoliščine. Na primer pri epuracijskih komisijah poletni leta 1947.

Četrto poglavje knjige vsebuje avtorjeve spomine na drugo svetovno vojno in obdobje neposredno po njej, peto pa na čas med leti 1947-1952.

Najdaljše je šesto poglavje (53 strani), v katerem je predstavljeno obdobje med julijem 1952 in aprilom 1954, ko je bil avtor politično najbolj aktiven in soudeležen pri reševanju tržaškega vprašanja. Podrobneje so opisani italijansko – jugoslovanski politični stiki v maju 1953, ljudsko zborovanje na Okroglici s Titovim govorom (6. 9. 1953) in predvsem posledice tega zborovanja na italijanski strani ter novembrske protizavezniške demonstracije v Trstu istega leta.

Po aprilu 1954 se je avtor umaknil iz aktivnega političnega življenja in odstopil s položaja diplomatskega predstavnika Republike Italije pri Zavezniški vojaški upravi. Kot izgovor je navedel nestrinjanje z neučinkovitim sistemom upravljanja cone A STO, dejansko pa je takrat spoznal, da je cona B za Italijo zagotovo izgubljena, in ni več videl smisla za svoje delovanje v politiki. In jo je zapustil.

Zaradi avtorjevega odhoda v Torino je sedmo poglavje, v katerem je obdelano obdobje po aprilu leta 1954, pisano iz večje distance, oddaljenosti. V omenjenem poglavju so predstavljeni druga faza londonske konference (do oktobra 1954) in italijansko – anglo-ameriški odnosi v tem času.

V zadnjem poglavju de Castro razmišlja o prihodnosti Trsta. Dobro se je zavedal, koliko mestu pomeni zaledje. Večje kot je slednje, večja je gospodarska moč mesta (oz. njegovih prebivalcev). Razklanost Trsta med Mediteranom (geografska lega) in srednjo Evropo (ekonomske koristi) v tem poglavju ni obravnavana prvič. Zanimivo je avtorjevo osebno prepričanje, da bi bilo možno v začetku leta 1954 še rešiti Koper, Izolo in Piran za Italijo, če bi Sloveniji oziroma Jugoslaviji ponudili izhod na morje pri Žavljah.

Delo je zaključeno z razlago, zakaj je bilo sploh napisano, in imenskim kazalom. Knjiga je vsekakor

priporočljiva in, kot je že bilo omenjeno, lahko berljiva ter, kot si je avtor prizadeval, uporabna laikom in strokovnjakom, ki jih tržaško vprašanje zanima. Zanimive so tudi fotografije v njej, ki so vse iz avtorjeve osebne fotodokumentacije.

Ne gre pa prezreti dejstva, da je Diego de Castro "un Italiano vero" in da je zato iz tega zornega kota pač njegova knjiga napisana. Če bi poleg njegovih spominov prebrali še Beltramovo *Pomlad v Istri*, bi spoznali skoraj vse skrajnosti pogledov na tržaško vprašanje.

S stališča zgodovinske stroke je de Castrova knjiga več kot dobrodošla. V njej avtor večkrat omenja svojo visoko starost in poudarja srečo, da jo je doživel in pred smrtjo napisal, po njegovem, svoje zadnje delo. Na koncu velja izpostaviti predlog, da bi knjigo prevedli v slovenščino.

Ivica Pletikosić

TALIJANSKA UPRAVA I EGZODUS HRVATA 1918. – 1943. Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918. – 1943.). Zagreb, Hrvatski institut za povijest – Društvo "Egzodus istarskih Hrvata", 2001, str. 826

22. in 23. oktobra 1997 je v Zagrebu potekala mednarodna znanstvena konferenca z naslovom "Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918. – 1943.)". Simpozij so skupno organizirali društvo Egzodus istarskih Hrvata in Hrvatski institut za povijest v sodelovanju s Povijesnim arhivom v Pazinu in Povijesnim arhivom na Reki. Izšel je tudi zbornik referatov z omenjenega znanstvenega srečanja. Izdajatelj zbornika sta Hrvatski institut za povijest in društvo Egzodus istarskih Hrvata, glavni in odgovorni urednik pa Marino Manin. Natisnjen je bil v 700 izvodih.

Njegova vsebina je dvanajst poglavij. Uvodno vsebuje pozdravne nagovore Vladimira Šeksa, takratnega podpredsednika Hrvaškega Sabora, mag. Nevia Šetića, predsednika društva Egzodus istarskih Hrvata, in dr. Jura Zovka, odposlanca podpredsednika vlade in ministra za znanost in tehnologijo Republike Hrvaške.

V drugem tematskem sklopu z naslovom Egzodus kot posledica italijanske imperialistične politike najprej akademik Petar Strčić obravnava eksodus Hrvatov iz Istre in drugih hrvaških krajev med leti 1918-1958 s političnega, nacionalnega in gospodarskega vidika. Za njim Nikola Crnković predstavi genocid kot sredstvo, metodo in stil italijanske imperialistične politike na hrvaških tleh. Dr. Milica Kacin-Wohinz zaključuje drugo poglavje s poročilom o jugoslovansko – italijanskih odnosih in slovensko – hrvaški manjšini v Italiji med obema vojnama.

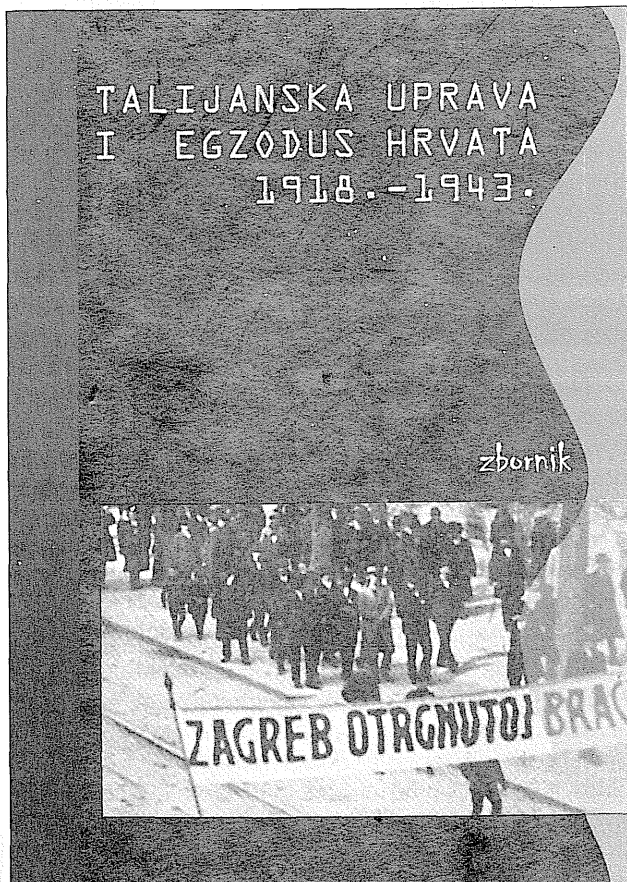
Naslednji trije sklopi obravnavajo eksoduse iz posameznih hrvaških obmorskih pokrajin, Istre, Reke z otoki ter Dalmacije in Boke Kotorske. Dr. Darko Dukovski obravnava politične, gospodarske in socialne vzroke za eksodus istrskih Hrvatov v času italijanske uprave od 1918 do 1943. Mag. Jakov Jelinčić predstavi arhivsko gradivo o eksodusu istrskih Hrvatov, shranjeno v Državnem arhivu v Pazinu. Giovanni D'Alessio opiše Italijane in Hrvate v Pazinu v času italijanske države oziroma v času od Ville Giusti do Rapalla. Zadnje delo o eksodusu iz Istre je napisal John Kraljic. V njem je podan pregled zgodovine istrskih emigrantov v ZDA med obema svetovnima vojnama.

Uvodni referat poglavja o eksodusu z Reke in otokov je imel dr. Željko Bartulović. Razpravlja o italijanski upravi in iredentizmu na Sušaku v letih 1918-1943. Dr. Antun Giron opisuje razmere na reškem področju in medvojni eksodus istrskih Hrvatov. Prispevke za zgodovino Cresa in Lošinja pod italijansko upravo (1918-1943) ter boj tamkajšnjih Hrvatov za obstanek je predstavil mag. Julijano Sokolić, D'Annunzijevo vladavino na Reki (september 1919 – januar 1921) in prvi eksodus Hrvatov z nje pa dr. Mihael Sobolevski.

V tematskem sklopu o eksodusu Hrvatov iz Dalmacije in Boke Kotorske prof. dr. Ivan Pederin piše o odnosu italijanskih iredentistov do Dalmacije (do leta 1919), dr. Josip Vidaković o eksodusu Hrvatov iz Zadra (1918-1943) ter Ankica Pečarić in akademik Josip Pečarić o položaju Hrvatov v Boki Kotorski v času italijanske okupacije (1941-1943).

Najdaljše poglavje v knjigi (143 str.) obravnava delovanje prosvetnih in kulturnih ustanov pod italijansko upravo. Mag. Mirjana Domini podrobno obdela hrvaške šole v Istri (1918-1943), Ante Cukrov pa Hrvaško osnovno šolstvo v Istri od leta 1918 do leta 1945. Mag. Nevio Šetić in mag. Marino Manin v soavtorstvu predstavita zgodovino posebnega (istrskega) internata, ki je bil ustanovljen v Karlovcu za učence z ozemelj pod Italijo in pozneje preseljen v Zagreb (1919-1941). Dr. Branimir Crljenko razpravlja o vlogi hrvaških prepovedanih čitalnic v Istri pri obrambi jezikovne in kulturne identitete istrskih Hrvatov.

Gospodarske razmere v času italijanske uprave so obravnavane v sedmem poglavju. V njem prof. dr. Pavao Ravlić piše o gospodarskih vzrokih za izse-

ljevanje Hrvatov in drugih prebivalcev Istre med obema vojnama, prof. dr. Mira Kolar-Dimitrijević pa o tržaški Jadranski banki in njenem vplivu na razvoj hrvaškega gospodarstva od leta 1905 do leta 1941.

Naslednje teme zadevajo položaj in delovanje duhovščine pod italijansko upravo. Mons. Ivan Grah je opredelil vlogo istrske duhovščine v nacionalnem boju med leti 1918-1943, prof. dr. Jože Pirjevec pa odnos italijanske države do duhovščine v Istri od leta 1920 do leta 1922. Dr. Jure Krišto na podlagi cerkvenih virov opredeli različne pritiske italijanskih oblasti na Hrvate med leti 1941-1943.

V poglavju o Hrvaških odgovorih na italijansko politiko od leta 1941 do leta 1943 najprej dr. Zdravko Dizdar oriše italijansko politiko do hrvaških pokrajin in njene posledice v drugi svetovni vojni, nato pa dr. Mario Mikolić predstavi razsežnosti oboroženega upora italijanski oblasti v Istri v septembru leta 1943.

O kulturni dejavnosti istrskih emigrantov govorijo štirje avtorji. Akademik Josip Bartulić obdela njihovo književnost, dr. Bosiljka Janjatović pa predstavi istrsko izseljensko problematiko v luči zagrebškega časopisa Istra. O tem glasilo piše tudi dr. Ante Laušič. Prispevek akademika Nedjeljka Fabria je poln beležk za nenapisano poglavje njegovega romana "Vježbanje života". V njih najbolj pogosto omenja D'Annunzia, Mussolinija, Lenina in Krležo.

Pričevanja, kot predzadnje poglavje, vsebujejo nekaj osebnih izpovedi iz obravnavanega obdobja. Dušan Trumpić priča o izgonu svoje družine iz Pulja, Enrico Depiera in Hrvoje Defar o izseljevanju iz Tinjana, Ljubo Drndić o Istri v času sprejemanja Pazinskih sklepov, prof. dr. Milivoj Sironić o svoji vrnitvi v Istro po 18 letih izgnanstva in prof. dr. Uroš Peruško o svojem očetu Toniju Perušku.

V zadnjem poglavju so zbrane misli iz diskusije udeležencev razprave na zagrebškem simpoziju: Nikole Crnkovića, Dušana Trumpića, prof. dr. Pavla Ravliča, akademika Nedjeljka Fabria, dr. Mihaela Sobolevskega, akademika Josipa Pečarića, dr. Maria Mikolića, Berta Črnje, dr. Željka Bartulovića, prof. dr. Mateja Križmana, akademika Petra Strčića, prof. dr. Ivana Pederina in prof. dr. Miroslava Bertoše.

Zaradi lažje orientacije v obravnavanem prostoru so na notranji strani platnic natisnjeni zemljevidi Julijske krajine. Vsak prispevek ima tudi povzetka v angleškem in italijanskem jeziku.

Po knjigi *Storia di un esodo – Istria 1945-1956* (1980), ki je nekakšna bela knjiga eksodusa italijanskega prebivalstva iz Istre, ko so le-tej zavladali Slovani, smo sedaj dobili na knjižne police še belo knjigo eksodusa hrvaškega prebivalstva iz Istre v času, ko so ji vladali Italijani. Veliki deli sta torej končani, za celotno in objektivno razumevanje zgodovine istrskih migracij v 20. stoletju pa bo vseeno potrebno preučiti še dve temi. Prva je eksodus istrskih Slovencev in Hrvatov po drugi

svetovni vojni in druga eksodus italijanskega prebivalstva iz Istre med obema vojnama. To delo ni še opravljeno in čaka zavzetih rok, da se ga lotijo.

Ivica Pletikosić

RIJEKA, god. 5, sv. 1/2. Rijeka, Povijesno društvo Rijeka, 2000, 221 str.

Decembra leta 2000 je reško Zgodovinsko društvo Reke (Povijesno društvo Rijeka) izdalo še en zvezek svoje periodične publikacije "Rijeka", ki izhaja že peto leto. Glavni urednik dela je akademik Petar Strčić, izšlo pa je v 700 izvodih. Publikacija je razpoznavna po platnicah, na katerih je slika, ki prikazuje prihod Karla VI. na Reko leta 1728.

Njen prvi del je posvečen strokovnemu posvetu zgodovinarjev na temo "Zločin v drugi svetovni vojni", ki ga je reško zgodovinsko društvo organiziralo na Reki 9. 11. 1999. Zvezek, ki prinaša referate simpozija, se začne s pozdravnima nagovoroma Petra Strčića iz arhiva Hrvaške akademije znanosti in umetnosti v Zagrebu in Slavka Linića, ki je v času posvetovanja bil reški župan, zdaj pa je podpredsednik vlade Republike Hrvaške.

Tema prvega članka v publikaciji je sojenje v Nürnbergu v letih 1945 in 1946. Njegov avtor je prof. dr. Vladimir Duro Degan z Jadranskega zavoda HAZU v Zagrebu. Za njim dr. Mihael Sobolevski z Reke opisuje delovanje četnikov na Hrvaškem v drugi svetovni vojni. Akademik Petar Strčić se v svojem tekstu poglobi v vojne zločine, storjene v Jasenovcu od poletja 1941 do konca aprila 1945. Ivan Kovačić, reški profesor, zaključuje tematski sklop z referatom o številu umrlih internirancev v koncentracijskem taborišču Kampor na otoku Rabu v letih 1942-1943.

V drugem delu publikacije, med razpravami in članki, je najprej pregledni članek mag. Vesne Munić z reške glasbene šole Ivana Matetića Ronjgova, v katerem opisuje Reko v rimskem obdobju. Dr. Lovorka Čoralić s Hrvaškega zgodovinskega inštituta predstavlja vsebine oporok emigrantov z otoka Krka, shranjenih v beneškem državnem arhivu. Osredotočila se je na oroke iz 15., 16. in 17. stoletja. Vsebinska oporok je predstavljena v italijanskem originalu in hrvaškem prevodu. Prof. Ivan Barbarić iz Sesvet pri Zagrebu opisuje svoje videnje življenjske poti in dela velikega hrvaškega umetnika Juraja Julija Klovicha Croate, ki je živel od 1498 do 1578. Strokovni članek prof. Igorja Žica s Pomorskega in zgodovinskega muzeja Hrvaškega primorja ne Reki obravnava družino Nugentovih kot pomembno aristokratsko rodbino hrvaškega devetnajstega stoletja. Dr. Bosiljka Janjatović s Hrvaškega zgodovinskega inštituta v Zagrebu predstavlja politično vroče reško poletje

1848. Osnovna tema razprave sta dve pismi Josipa Bunjevca, ki ju je ta v avgustu 1848 poslal banu Jelačiću. Vsi navedeni članki imajo na koncu povzetke v italijanskem in angleškem jeziku.

V zadnjem sklopu z zapisi, ocenami in poročili ima največ prispevkov Petar Strčić. Orisuje pristop Franje Šanjeka k preučevanju latinske paleografije hrvaškega srednjega veka, predstavlja knjigo Ivana Barbariča o knezu miniaturni Juraju Juliju Kloviću Croati in knjigo Antona Bozanića o izseljencih iz Istre in s Kvarnerskih otokov. Objavljeni so tudi deli njegovih uvodnih besed, izrečenih na svečanosti ob proslavi tridesete obletnice Zgodovinskega društva otoka Krka na otoku Košljunu 25. 9. 1999. Darinko Munić predstavlja knjigo Nikole Stražičića o reških izviri in tekočih vodah, peti zvezek edicije Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763-1787, letopis občine Viškovo (1998-1999) in zbirko podlistkov Ivana Grohovca Reškega (Riječanina). Vesna Munić poroča o monografiji Alke Starac-Gruborović o rimskem vladanju v Istri in Liburniji in o razstavi eksponatov s starohrvaškega pokopališča Gorica v Vindonu, ki jo je na Reki od februarja do aprila 1998 organiziral reški Zgodovinski muzej Hrvaškega primorja. Edita Petrović obravnava sociološko-demografsko študijo reške mestne uprave o prihodnosti mesta, Tea Perinčić pa štiri zvezke zbornika Društva za povijesnicu Klana.

Povedano kratko in jedrnato, Zgodovinsko društvo "Rijeka" nas še naprej ugodno preseneča.

Ivica Pletikosić

BUZETSKI ZBORNİK 29. Buzet, Katedra Čakavskog sabora Buzet, Pučko otvoreno učilište "Augustin Vivoda" Buzet, "Josip Turčinović" d.o.o. Pazin, 2003, 389 str.

Kao godišnjak za 2003. godinu objavljena je 29 knjiga Buzetskog zbornika. Predgovor knjizi napisao je mr. sc. Jakov Jelinčić, a gradonačelnik Josip Flego pod naslov Subotina 2002. g., navodi pregled važnijih događaja za Grad u toj godini. Sadržaj knjige raspoređen je u devet poglavlja.

Prvo poglavlje, Buzeština Istre počinje prilogom "Prvo spominjanje Buzeta" kojeg piše dr. sc. Robert Matijašić.

Naselje na mjestu današnjeg Buzeta zacijelo ima prapovijesni karakter. Međutim, u povijesnim se izvorima spominje tek u rimsko vrijeme i to u obliku Piquentum, a histarska zajednica u kojima se ovi podaci za Buzet javljaju jesu rimskodobni natpis pronađen na Goričici podno starog Buzeta iz I.-II. stoljeća (Piquentini), i "Geografija" Klaudija Ptolemeja iz II. stoljeća (Pikventa). Nijedan od ta dva vrela ne daju nam sigurnu godinu za koju bismo mogli reći, evo, ove se godine

prvi put spominje ime Pikventa. Romanski oblik Piquente prvi se put javlja, baš u ovakvom liku, u listini Rižanske skupštine 804. godine.

Dr. sc. Klara Buršič-Matijašić piše "Uloga vode u prapovijesnom naseljavanju Buzeštine".

Značaj vode u prapovijesnim zajednicama Buzeštine možemo sagledati kroz nekoliko vidova: kroz hidrografiju koja proističe iz geološke podloge; kroz položaj i oblikovanje naselja; kroz vidove sakupljanja vode (lokve, bunari, cisterne); kroz komunikacije i prirodne granice; kroz topografska imena motivirana vodama i na kraju, kao posljednje i kroz degradaciju prapovijesnih nalazišta.

"Fragmenti iz prošlosti Črnoga grada i Beloga grada", rad je napisao doc. dr. sc. Slaven Bertoša.

Znamenite utvrde Črni grad i Beli grad nalaze se jugoistočno od Roča, na dvije uzvisine, međusobno odvojene dubokom i uskom dolinom, po kojoj silazi put iz Lanišća u Ročko Polje. Riječ je o staroj rimskoj cesti, čiji su ostaci i danas vidljivi, a koja se koristila sve do gradnje nove ceste Lupoglav-Lanišće. Črni grad je smješten zapadno, a Beli grad istočno od doline. Autor je naglasio da su podatci o njima tijekom čitave prošlosti vrlo oskudni i nesigurni. O njihovom razvitku i propadanju može se zato u velikoj mjeri zaključivati samo na temelju općenitog poznavanja srednjovjekovnih feudalnih odnosa i političkih prilika u Istri.

Dr. sc. Alojz Jembrih piše Glagoljski "Novi zavjet" Antuna Dalmatina i Stjepana Konzula iz 1562. godine.

U spomenutom prilogu, opisavši pripreme oko tiskanja i prevođenja Novog zavjeta" tiskanog 1562. glagoljicom, autor je ukazao na višeslojnost samog prevođenja. Kod prevođenja NZ (NT) sudjelovali su Antun Dalmatin i Stjepan Konzul i to kod Evandelja, a na prijevodu Poslanica i Otkrivenja Ivanova, uz Konzula i Dalmatina, radili su Juraj Cvečić (iz Pazina) i Juraj Juričić (Novi Vinodol).

Da je slučajno taj prijevod Novoga zavjeta Biblije prihvatila i katolička crkva Hrvata u 16. st., Hrvati bi imali već tada kodificirani književni hrvatski jezik, zaključio je A. Jembrih.

Glagoljski zapis popa Šimuna Grebla iz 1512. godine pripremile su dr. sc. Antonija Zaradija Kiš i dr. sc. Stella Fatović-Ferenčić.

Jedan rad dviju autorica različitih znanstvenih opredjeljenja, filologije i medicine, ističe značaj interdisciplinarnoga pristupa najmanjim tekstološkim segmentima srednjovjekovnih glagoljaša, a to su marginalije. Kratki glagoljski zapis iz 1512. godine, popa Šimuna Grebla iz Roča koji se nalazi u Novakovom misalu iz 1368. godine, otkrivaju ponajprije jezične i kaligrfske specifičnosti srednjovjekovnoga pisara, a potom povijesno i teološko značenje zapisa, a time i obrazovanje samoga pisara. S druge pak strane, zapis je polazište u spekulaciji o tome je li doista u zabilježeno vrijeme Buzeštinom harala kuga, ili je riječ o nekoj drugoj

opasnoj bolesti o kojoj se nije znalo ništa osim što je smrtonosna, pa odatle i opći naziv morija.

Osvrćući se na dvadeset godina suradnje mr. sc. Zdenko Balog priprema knjigu Roč u srednjovjekovnim i renesansnim stoljećima.

Roč se prvi puta spominje u 11. stoljeću kao samostalna komuna. Bitno svojstvo koje izdvaja Roč između mnogih gradova te ga čini jedinim od posebnih lučonoša hrvatsko-slavenske kulture jest glagoljaštvo. Broj glagoljaških pisara zabilježenih u vezi ovog malog gradića, glagoljskih kodeksa naručenih i korištenih u Roču i neposrednoj okolini, te činjenice koje Roč povezuju s hrvatskim prvotiskom, čine Roč jednim od glavnih žarišta glagoljske kulture i pismenosti, a jedinstven spomenik, kvaderna ročke bratovštine i komune prava je riznica dragocjenih podataka pučke administracije i kulture življenja na ivim prostorima kroz čitavo 16. stoljeće. Ne manje dolete ostvaruje Roč na polju likovne umjetnosti među kojima dvoslojne freske u kapelici sv. Petra (Roka).

O jednom glagoljskom grafitu u crkvi Sv. Roka u Roču govori prof. Dražen Vlahov.

Za vrijeme posljednjih konzervatorskih radova u crkvi sv. Roka na starijem sloju zidnih slika u apsidi pronađen je još jedan glagoljski grafit. Grafit sam pročitao: *Se pisa Š(imun) žakn 1496.*, a na osnovi rukopisa utvrdio da ga je zapisao Šimun Greblo iz Roča.

Takvo čitanje i tumačenje grafita omogućuje: 1) potpuniji uvid u životopis popa Šimuna Grebla, pisca iz Roča; 2) da se današnja datacija mlađeg sloja zidnih slika "oko 1470. godine" pomakne na krajem XV. ili početkom XVI. stoljeća.

Nataša Vivoda obrađuje Govor Prodana. Autorica je predstavila fonetska i morfološka obilježja sela Prodana. Govor obiluje vokalima, a u sklonidbi je sačuvao arhaične oblike.

Elena Grah istražuje: "Glasovi u govoru sela Krbavčiči". Autorica je analizirala akcenatski sustav vokalizama i konsonantizam mjesnoga govora sela Krbavčiči, naglasivši kako već analiza samo jedne jezične razine (fonološke) potvrđuje pripadnost ovoga govora kompleksu čakavskog narječja.

Buzet u ranovjekovnim kartografskim izvorima prikazala je dr. sc. Mirela Slukan Altić. Karte kao vjerodostojan dokument prostora i vremena u kojem su nastale, predstavljaju nezaobilazan izvor podataka za proučavanje povijesti svakog prostora. Kao granična utvrda Rašporskog kapetana, Buzet je oduvijek privlačio pažnju kartografa. Buran i nesiguran život na razmeđu Mletačke Republike i Habsburške Monarhije ostavio je brojne tragove upravo u kartografskim izvorima. Ključna pitanja za razvoj Buzeta kao što su izgradnja naselja, utvrđivanje, pitanja razgraničenja, zemljišno-vlasnički odnosi ili opskrba vodom dokumentirani su bogatim kartografskim izvorima nastalim u razdoblju ranog novog vijeka.

Planovi razgraničenja, utvrđivanja, naselja ili njegovih pojedinih dijelova jasno nam predočavaju okolnosti povijesnog razvoja Buzeta ali i uvjete svakodnevnog života njegova stanovništva. Kronološka usporedba spomenutih kartografskih izvora omogućuje nam praćenje funkcionalne i morfološke transformacije Buzeta, dakako, uvažavajući pri tome sve relevantne historijsko-geografske čimbenike koji su presudno utjecali na njegov povijesni razvoj.

Kartografski izvori za povijest Buzeta danas su razasuti po brojnim arhivima u Hrvatskoj i izvan nje. Ovaj rad pokušaj je autora da okupi sve relevantne kartografske izvore za povijest Buzeta a njihovom analizom doprinese novim saznanjima o povijesnom razvoju Buzeta i historijsko-geografskim uvjetima njegova razvoja.

Mr. sc. Sanja Grković svojim prilogom o "Zidnim slikama u crkvi sv. Roka u Sovinjaku" obznanjuje kako je u gotičko-ladanjskom okviru sovinjske crkvice sv. Roka već neko vrijeme poznati maniristički oslik svecištne stijene meštra Dominika iz Udina upotpunjen baroknim oslikom prilično rustičnih tehnoloških i stilskih obilježja, a koji prekriva preostale zidove i šiljati svod crkve. Ističe kako je ovo otkriće plod restauratorskih zahvata stručnjaka Hrvatskog restauratorskog zavoda iz Zagreba pod vodstvom prof. Egidia Budicina.

O vrijednom sakralnom inventaru crkve sv. Jurja u Buzetu piše Gordana Čalić Šverko.

O trideset godina razvoja elektrifikacije Buzeštine piše Đino Piuti i Đani Soldatić.

Rikard Perčić govori o 50 godina djelovanja Dobrovoljnog vatrogasnog društva u Buzetu, a Vojmil Prodan upoznaje nas s Vodama Mlunske visoravni.

Stanovništvo Buzeštine od 1880. g. obradio je mr. sc. Josip Žmak.

Do 1910. g. broj stanovnika se povećavao, na 11.669. Ratne prilike i ekonomsko političke emigracije utječu na smanjenje ali se pad broja zaustavlja 1971. g. kada ovdje živi 5.652 stanovnika pa se povećava na najnoviji broj 6.059.

Buzeština je pred 40 godina bila tipično poljoprivredno-stočarsko područje. Sada je ovdje razvijena industrija, obrt i druge gospodarske djelatnosti, tako da je zaposleno 44,9% ukupnog stanovništva ili čak 66,7% radno sposobnih stanovnika što je iznad prosjeka Hrvatske i Istre.

U drugom poglavlju Ivan Milić prikazuje pregled podataka o obilježjima doline Mirne u Antici. Antička povijest doline Mirne i okolnih područja u mnogo je manjoj mjeri predmetom zanimanja te izučavanja nego ostala područja s izrazitijom gustoćom i veličinom nalaza. Ipak, ona je zanimljiva jer ukazuje na obilježja života unutrašnjosti Istre koja je bila u znatnome autohtonija i neromanizirana.

Dolina Mirne, s različitih gledišta predočenih u ovome djelu, pruža složenu sliku međuovisnosti pri-

rodnih značajki i njihovog utjecaja na problematiku nastanjenosti i kontinuiteta prometovanja od brončanog doba. Usustavljenim prikazom utemeljenom na multidisciplinarnom pristupu nastoji se ukazati na čitav niz problema, djelatnosti, kontinuiteta i tradicija vezanih uz izvorišta i vodene tokove. Na ovome mjestu obrađuje se problem prerastanja (tj. uzdizanja) razine doline Mirne što čini srž djela. Također, autor donosi tekstove dvaju natpisa s detaljnom analizom obilježja i pravnog značenja njihovog sadržaja. Ovaj pregled oslanja se u velikoj mjeri na antičke izvore. On čini sastavni dio komplementarnog razmatranja međusobne povezanosti kopnenih i morskih komunikacija te naseljenosti na širem području doline Mirne. Svakako, on iziskuje daljnju obradu i analizu povezanosti i utjecaju s ostalim područjima antičke Istre.

Literalni prilozi zastupljeni su pripovjetkom Fedora Putinje "Izak Marinac", a pjesmama se javljaju Miroslav Sinčić, Mirna Bratulić, Marija Ribarić, Snježana Markežić-Klobas i Daniele Sirotić.

U četvrtom poglavlju prof. Stanislav Blažević piše: Trideset godina Srednje škole u Buzetu. Srednja škola u ovom mjestu započela je radom školske godine 1971/72, tek 1979. g. postaje samostalnom, a 1991. g. dobiva današnji naslov Srednja škola Buzet. Završetkom drugog svjetskog rata malo se je ljudi poslije osnovne škole upisivalo u srednje škole. Privrednim razvojem Bužeštine sve više se osjeća potreba za stručnjacima pa i sve veća potreba za otvaranjem srednje škole. Autor piše o postupku otvaranja i razvoju škole, a uvođenjem gimnazijskog obrazovanja početkom devedesetih godina prošlog stoljeća Buzet dobiva i gimnaziju. Broj učenika u zadnjem desetljeću je ustaljen s blagim porastom polaznika. 2002/03. g. bilo je 143 učenika. Pisac zaključuje da je srednje obrazovanje za ovaj kraj povijesni trenutak. Zahvaljujući školi, podignut je obrazovni nivo stanovništva, privredni i ostali subjekti lakše su dolazili do stručnog kadra. Mladi ostaju u svojoj sredini, a uvođenjem gimnazijskog obrazovanja omogućava mladima pripremu za visokoškolsko obrazovanje.

Jedan broj kulturnih priredbi posebno predstavljanje novih knjiga prikazali su Saša Nikolić, Gordana Čalić Šverko, Siniša Žulić, Mirjana Pavletić i Mladen Vukčević, a četiri nova sveska Annalea (27. i 29. kao prirodnoznanstvenog i 28 i 30, humanističkog sadržaja, prikazao je Božo Jakovljević. Lidija Nikočević piše o Jakovu Mikcu, prvom istarskom školovanom etnografu, u povodu otvaranja spomen ploče u Brestu 5. listopada 2002. g.

Od posljedica prometnog udesa 2002. g. smrtno stradao je Antun Hek, direktor Pazinskog kolegija. Prof. Hek je višegodišnji član uredništva Buzetskog zbornika, a zajedno s profesorom Alojzom Jembrihom i glavnim urednikom Božom Jakovljevićem uređivao je i izdao nekoliko reprint, pretis izdanja književnika i prevoditelja Stjepana Konzula Bužecana (1521-1579). O prof. Heku

tiskano je posebno poglavlje u kojem su tiskani biografija (napisao Josip Šiklić). O njegovanju kulturne baštine kroz izdavaštvo piše dr. Tanja Perić-Polonijo, a nekoliko književnih crtica uz Antuna Heka napisao je Fedor Putinja.

U Zborniku se povremeno tiskaju biografije ljudi zaduženih za razvoj bužetskog kraja. U ovoj knjizi su biografije: Josip Cerovac, Ružica Čuk Cerovac, Stanko Macuka, Mirna Mikac, Renato Pernić, Marica Petretić i Antun Žmak.

O sportskim aktivnostima piše Siniša Žulić. Kao najuspješnije i najzanimljivije navodi uspjeh bočarskih klubova. Na nekadašnje uspjehe u stolnom tenisu podsjeća Josip Šipuš, a objavljuje se i prilog Bočarski klub "Istra" Kozari.

Nekoliko obiteljskih prezimena: Kranjčić, Merlić i Nežić istražuju Vanda Kranjčić, Edo Merlić i Oliver Nežić. Članci su napisani prema podacima u matičnim knjigama.

Knjigu su uredili Antun Hek, Tanja Perić-Polonijo i Božo Jakovljević.

Božo Jakovljević

ŠOLSKA KRONIKA 11. Zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje – XXXV. Glasilo Slovenskega šolskega muzeja, Ljubljana. Ljubljana, Slovenski šolski muzej, 2002: št. 1/2002, str. 1-197; št. 2/2002 – Ostankov zbornik, str. 198-408

Konec februarja 2003 so v Slovenskem šolskem muzeju predstavili svoje tiske iz leta 2002. To sta dve obsežni številki Šolske kronike, od katerih je prva "klasična", druga pa posvečena nekdanjemu ravnatelju šolskega muzeja, prosvetnemu delavcu in raziskovalcu zgodovine šolstva na Slovenskem Francetu Ostanku. Poleg strokovnih prispevkov v obeh zvezkih so tega dne predstavili še dve lični zloženci o stalnih muzejskih razstavah o šolstvu skozi stoletja in razstavna kataloga o šolstvu na Slovenskem skozi stoletja III (od 1918 do 1991) ter o begunskem šolstvu v 20. stoletju.

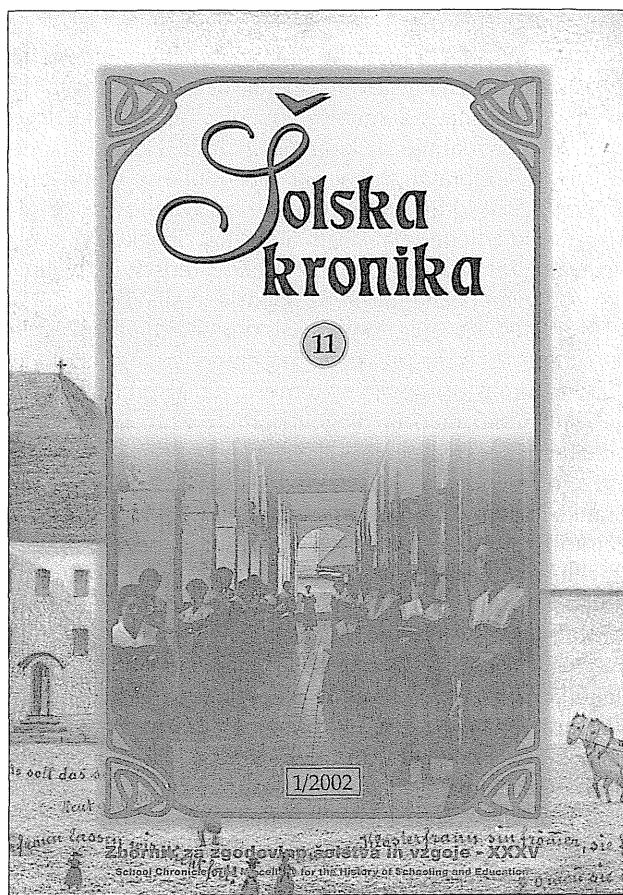
Šolska kronika, zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje, je glasilo Slovenskega šolskega muzeja, ki ga je ustanovila Zveza učiteljskih društev leta 1898. Izhaja iz tradicije Zbornika za zgodovino šolstva in prosvete, skupne revije šolsko-pedagoških muzejev iz Ljubljane, Zagreba in Beograda, ki je začel izhajati leta 1964. V skupnem sodelovanju je izšlo 23 številok, zadnja, 24. številka iz leta 1991 pa je bila plod sodelovanja le slovenske in hrvaške ustanove. Izredno pomembno je, da so v Slovenskem šolskem muzeju sprejeli odločitev, o nadaljevanju publicističnega dela. Od leta 1992 dalje tako pod imenom Šolska kronika izhaja kot samostojno glasilo Slovenskega šolskega muzeja le slovenska stro-

kovna serijska publikacija; namenjena je raziskavam in objavam za zgodovino šolstva, pedagogike in vzgoje na slovenskem ozemlju, seže pa tudi na bližnja območja in v širši evropski prostor. Zaradi velikega interesa piscev in bralcev od leta 1999 dalje izhaja v dveh številkah letno; objavlja raziskovalne rezultate delavcev in sodelavcev muzeja, raziskovalcev na inštitutih in na univerzah ter strokovnjakov iz šol, muzejev in arhivov, v njej pa sodelujejo tudi drugi preučevalci šolstva.

Vsebinsko zajema zgodovinske vidike vzgoje, izobraževanja in šolstva, od teoretičnih vprašanj do krajevnozgodovinskih študij, biografskih in bibliografskih pregledov. Zbornik je razdeljen na več ustaljenih rubrik, v katere uredništvo razvršča znanstvene razprave in druge prispevke. To so rubrike *Članki in razprave*, *Prispevki in gradivo*, *Spomini na šolo*, *Jubileji*, *Iz muzejskega dela*, *Drobtinice iz šolske preteklosti* ter *Poročila in ocene*. Temu programu popolnoma sledi prva številka, druga pa je zaradi zaokroženega vsebinskega in spominskega sklopa zasnovana drugače. Pomembnejši članki imajo poleg slovenskega vselej še angleški izveček in nemški povzetek. V ta dva tuja jezika so prevedeni tudi naslovi prispevkov; v angleščino že v naslovu, v nemščino pa ob povzetku, naslovi v vseh treh verzijah pa so navedeni že v kazalu. Članki so opremljeni z ustreznimi črno-belimi ilustracijami, le platnice z zavihki so natisnjene v barvni tehniki. Prispevki so razvrščeni po UDK klasifikaciji, vsebina Šolske kronike je vpisana v slovenski internetni knjižnični sistem Cobiss, zato je v njej omogočeno hitrejše in veliko obsežnejše širjenje strokovnih informacij do občasnih in rednih bralcev in drugih uporabnikov.

V prvem zvezku so med članki štiri razprave. Da bo lažje ceniti in razumeti današnjo dokaj svobodomiselnost vzgojo otrok, je priporočljivo prebrati članek Maje Žvanut, ki je na podlagi vzgojnih del "Speculum Generosae Juventutis", namenjenega plemiški mladini Kranjske, Štajerske in Koroške, ter "Orbis pictus sensualium", namenjenega vsem otrokom, raziskala vzgojne ideale v 17. stoletju. Ti ideali so, sicer z drugačnimi vzgojnimi metodami, spodbujali težnjo pridobivanja čednosti, kot so razumnost, pridnost, skrbnost, zmernost, srčnost, potrpežljivost, ljubeznivost, pravičnost in darežljivost, torej lastnosti, ki so, kot pravi avtorica v zaključku, zaželene in koristne tudi v današnjem času. Sledi razprava Zorana Radonjiča z idejno-vsebinsko analizo poglavij v petnajstih učbenikih za osnovno in srednjo šolo iz obdobja 1948-1999, v katerih je obdelana tematika druge svetovne vojne v Sloveniji in Jugoslaviji. Že takoj na začetku avtor ugotovi, da omenjeni niso bili nepristranska učna sredstva, v nadaljevanju pa to vprašanje problematizira, pogloblja in potrjuje. Razpravo konča z analizo učbenikov iz obdobja samostojne Slovenije in preglednico obravnavanih učbenikov. Radonjičevemu prispevku sledi razprava o šolstvu na Kočevskem od druge po-

lovice 19. stol. do konca prve svetovne vojne, v kateri Vanda Trdan piše o njegovem razvoju in med drugim opozarja tudi na porast nacionalizma na narodnostno mešanih področjih, kamor je sodilo Kočevsko, ter na nasprotja med nacionalnima taboroma, ki so se kazala tudi v šolski politiki. Stanislav Južnič na osnovi obravnave doslej še neobdelanega arhivskega gradiva opisuje življenje in delo slovenskega jezikoslovca in poliglota Rudolfa Južniča (1883-1955), enega pomembnejših slovenskih pedagogov in avtorja učnih knjig. Razpravi je priložil tudi popis Južničevih objavljenih in neobjavljenih del.

Med *Prispevki in gradivom* lahko beremo dva sestavka Tatjane Hojan o treh slovenskih pedagoških revijah: Šolskem prijatelju, Slovenskem učitelju ter, s posebno natančno predstavitevjo, zlasti o Učiteljskem tovarišu. Uvod v to rubriko pa je prispevek Marije Jasne Kogoj o uršulinkah v Ljubljani v obdobju 1702-2002, ki predstavlja projekt, v katerem so uršulinke ob svoji pomembni obletnici organizirale mednarodni znanstveni simpozij in priložnostno razstavo. Da je jubilej pomemben, so s svojo odločitvijo o oblikovanju naslovnice prve številke dokazali tudi uredniki in izdajatelj prvega zvezka. Nanjo so namreč umestili risbo uršulinske cerkve in samostana v Ljubljani iz 18. stoletja,

vanjo pa fotografijo učenek v uršulinski šoli. O izobraževanju v trgovinski stroki v nadaljevanju piše Jasna Županič. Njen prispevek z naslovom "Po sledih šolstva do trgovske in ekonomske šole v Brežicah" na brežiškem konkretnem primeru pokaže, kako v sodobnem času izginja zanimanje za star in nekoč zelo iskan poklic trgovca, ki je bil spoštovan in družbeno visoko cenjen.

V drugi polovici prvega zvezka sledijo prispevki po rubrikah, ki so bile že navedene. V rubriki *Spomini na šolo* sta objavljena dva krajša spomina na šolo Zlate Volarič in Janeza Švajncerja, ki nam v leposlovnem prijemu pokažeta, kakšna je bila nekoč "šola za življenje" v Prekmurju in kaj se je dogajalo na šoli za frizersko in oblačilno stroko v Mariboru. Slavica Pavlič je pripravila seznam slovenskih šol, ki bodo v letu 2003 praznovale večje ali manjše jubileje; seznam iz prve številke se nadaljuje in končuje v drugi številki. Janez Kavčič je pripravil prispevek ob jubileju Gimnazije Jurija Vege v Idriji, ki je naslednica prve slovenske realke, ustanovljene leta 1901. Stanislav Senekovič je ob slovesu Jožeta Hudalesa (1937-1997) predstavil življenjsko pot tega učitelja, pisatelja, kiparja in slikarja.

Ker Šolsko kroniko izdaja Šolski muzej, je prav, da je del njene vsebine posvečen ne samo znanstvenim in raziskovalnim prispevkom, temveč da je predstavljeno tudi muzejsko delo in njegov pomen. Zato velja z zanimanjem prebrati poročilo o delu Slovenskega šolskega muzeja v letu 2001, ki ga je pripravil direktor muzeja Branko Šuštar, ter poročilo Tatjane Dekleva iz muzejsko-arhivske službe Univerze v Ljubljani, ki je predstavila razstavo "Univerza v Ljubljani in njeni rektorji", ob kateri je izšel tudi spremljajoči katalog. Rubrika *Drobtinice iz šolske preteklosti* je prav pestra. V njej Tatjana Hojan objavlja duhovit prispevek o iznajdljivi učiteljici z naslovom *Mojškra*, odgovorna urednica Šolske kronike Marjetka Balkovec-Debevec pa predstavlja delo kustosov v muzeju in obrazloži, zakaj njenemu prispevku sledi vsebina proslave ob stoletnici stavbe osnovne šole v Majšperku, ki jo je skupaj z učenci pripravila Danica Lorber. Prvi zvezek zaključuje še rubrika *Poročila in ocene*, v kateri so objavljene recenzije sedmih domačih in tujih publikacij, ki obravnavajo področje zgodovine šol in šolstva in so izšle v obdobju 1999-2002.

Drugi zvezek 11. letnika Šolske kronike je tematski. Posvečen je Francetu Ostanku (1902-1989), ki je bil v obdobju 1951-1974 ravnatelj Slovenskega šolskega muzeja in je kot pomembna osebnost zaznamoval delo in usmeritev te osrednje slovenske specializirane ustanove. Ob stoletnici njegovega rojstva so v Slovenskem šolskem muzeju 6. junija 2002 slovesno počastili njegov spomin. Pripravili so razstavo o njegovem življenju in delovanju ter jubilej zaokrožili s srečanjem, kjer so udeleženci obudili spomine na njegovo osebnost in ponovno javno izrazili spoštovanje do človeka, ki je na

področju slovenskega šolstva odigral pomembno, pestro, obsežno in opazno vlogo.

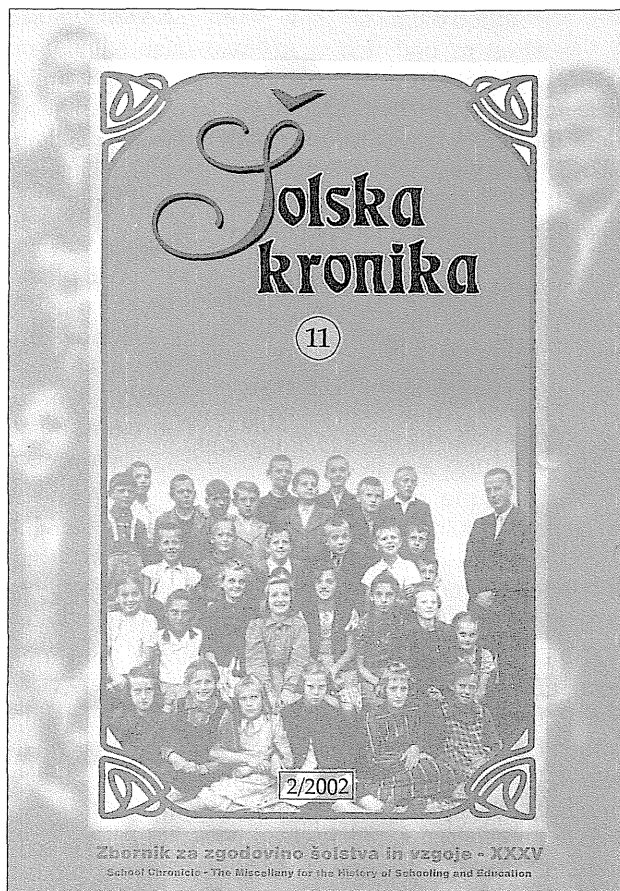
France Ostanek je bil rojen v železničarski družini v Ljubljani, kjer je obiskoval že vrtec, nato pa štiri razrede ljudske šole, mestno deško šolo na Ledini in II. gimnazijo. Šolanje je nadaljeval na učiteljski šoli v Ljubljani. Po opravljeni maturi je bil učitelj in šolski upravitelj, nato je deloval na prosvetnem oddelku banske uprave ter med vojno poučeval v Zgornji Šiški. V letih 1945-1951 je bil zaposlen v šolski upravi in sindikatu, nato pa je do leta 1974 vodil Slovenski šolski muzej.

V njegov zbornik nas popelje že lična naslovnica. Na naslovni fotografiji se nam smehljajo učenci četrtega razreda v medvojni Zgornji Šiški z razrednikom Francetom Ostankom. Na hrbtni strani zbornika pa je Ostankovo šolsko *oznanilo* – *spričevalo* po opravljenem prvem razredu ljudske šole v šol. letu 1908/09. Kot uvodnik je v jubilejnem zborniku objavljeno poročilo o srečanju in razstavi ob stoletnici rojstva Franceta Ostanka, ki sta ga napisala direktor muzeja Branko Šuštar in bibliotekarska svetovalka in avtorica razstave Tatjana Hojan; Branko Šuštar je pripravil tudi njegov življenjepis. Sledijo prispevki Silva Terška s pogovorom z Ostankom, Jožeta Košmrlja o Ostankovem učiteljskem obdobju v Sodražici v letih 1925-1929 ter Francke Rozman o obdobju 1930-1935, ko je bil Ostanek šolski upravitelj v Vodichah. Tatjana Hojan je predstavila kmečkonadaljevalne šole, v katerih so se šolali odrasli, ki so v njih poleg strokovnega znanja pridobili tudi splošno izobrazbo. Sredi tridesetih let je v njih deloval tudi Ostanek; dejaven pa je bil tudi v sokolstvu, kar je predstavil Tomaž Pavlin. Kot vsestranska osebnost je bil Ostanek aktiven v šolski narodnoobrambni zasebni organizaciji Družba sv. Cirila in Metoda, v sindikatu prosvetnih delavcev, bil pa je tudi politično dejaven kot referent za manjšinsko šolstvo pri Ministrstvu za prosveto LRS in poverjenik za prosveto in kulturo v Ljubljani. O teh dejavnostih v zborniku pišejo Andrej Vovko, Lilijana Šuštar in Suzana Felicijan Bratož. Pozornost pritegnejo spomini Ane Benedetič na svojega učitelja, nekdanje Ostankove učenke, danes pa vodje muzejsko-arhivske službe Univerze v Ljubljani v pokoj, in spomini Janeza Stergarja na srečanja in pogovore z njim. Delo Franceta Ostanka v Slovenskem šolskem muzeju je osvetlila Slavica Pavlič, njegovo raziskovanje slovensko-hrvaške narodnostne meje v Istri pa Lilijana Trampuž. France Ostanek sicer ni objavil nobenega prispevka v zvezi z metodiko pisanja šolskozgodovinskih razprav, vendar pa Jože Ciperle obravnava prav ta njegova razmišljanja. Višji kustos šolskega muzeja Stane Okoliš je poudaril globoko prepričanje Franceta Ostanka o pomenu naloge muzeja na področju zgodovinopisja in prispeval zapis o njegovi vlogi pri evidentiranju in zbiranju gradiva o zgodovini šolstva na Slovenskem v tujih arhivih. Slovenski šolski muzej je sodeloval tudi z sorodnima muzejema v

Zagrebu in Beogradu. O teh stikih sta spregovorila Štefka Batinič iz Hrvaškega šolskega muzeja in direktor slovenskega Branko Šuštar. V sklopu rubrike *Iz spominov* pa je več avtorjev (Ciril Merčun, Vasilij Melik, Gvido Stres, Majda Ostanek, Franc Strmčnik et. al.) obudilo spomine na dni in dogodke, ki so kakorkoli povezani s Francetom Ostankom. Zbornik se zaključuje še z Ostankovo bibliografijo, ki jo je pripravila Tatjana Hojan.

Rubrika *Iz muzejskega dela* je ponovno izredno zanimiva. Višja kustodinja Marjetka Balkovec Debevec je predstavila razstavo o čipkah, ki so jo pripravili ob 125-letnici Čipkarske šole Idrija, Bronica Golgranc Zakonjšek pa o otroškem muzeju – Hermanovem brlogu – v Muzeju novejšje zgodovine v Celju, v katerem se lepo kaže nov, sodoben pogled na muzejsko pedagoško delo. O otroških vrtcih v Hrastniku, Trbovljah in Zagorju piše višja kustodinja Zasavskega muzeja Trbovlje Nevenka Hacin. Avtorica je predstavila razstavo in katalog o kronološkem razvoju predšolskih ustanov v Zasavju in izpostavila pomen vzgoje in varstva malčkov od prvega do šestega leta starosti. Njenemu prispevku sledijo še poročila (7) in ocene različnih knjig, predstavitev na novo pridobljenih publikacij Slovenskega šolskega muzeja, navodila avtorjem in predstavitev sodelavcev obeh števil 11. letnika Šolske kronike. Kar 63 jih je sodelovalo pri nastajanju obeh števil, kar zagotovo pričra o ugledu revije tako med ustvarjalci kot med bralci, saj je šolstvo, v katero smo nekoč bili ali danes smo ali bomo vključeni prav vsi, priljubljena tema pogovorov, spominov in zanimanja širše javnosti. Zaradi aktualnosti dogodkov, povezanih s šolstvom, takšnih in drugačnih, pa je ta tematika vselej tudi zaradi politike in vpliva sedme sile skoraj vsakodnevno tudi v središču zanimanja širše javnosti. In sodobnost ima vedno korenine v preteklosti, ki pa jo pomaga razkrivati tudi Šolska kronika. Zato je še zlasti namenjena tistim, ki se kakorkoli ukvarjajo s tradicijo in zgodovino šolstva, pedagogike in vzgoje, in še posebej učiteljem ter mladim raziskovalcem na osnovnih in srednjih šolah.

Na koncu drugega zvezka so uredniki dodali še seznam naročnikov Šolske kronike v letu 2002. Objavljen je z namenom zahvale dosedanjim in vzpodbude novim bralcem, sicer pa prvovrstna sled pregovoru, ki vodi pri njihovem delu ustvarjalce Šolske kronike: "Preučuj staro, pa boš spoznal novo".

To je osnovni moto urednikov in sodelavcev te eminentne revije. Misel, da so vsa nova znanja težko razumljiva in prazna, če ne poznamo njihovih poti razvoja in njihovih korenin, zavezuje ustvarjalce, da s pomočjo preučevanj zgodovine šolstva ponujajo bralcem pot do odgovorov na sodobna šolska vprašanja, ki jih ni malo in s katerimi se vsakodnevno tako ali drugače srečujemo vsi.

Nadja Terčon

KAZALO K SLIKAM NA OVITKU

SLIKA NA NASLOVNICI: Iz Maroka (foto: D. Podgornik)

Slika 1: Iz Irian Jaye (foto: D. Podgornik)

Slika 2: Iz Balijske (foto: D. Podgornik)

Slika 3: Iz Balijske (foto: D. Podgornik)

Slika 4: Iz Irian Jaye (foto: D. Podgornik)

Slika 5: Iz Balijske (foto: D. Podgornik)

Slika 6: Iz Tunizije (foto: D. Podgornik)

Slika 7: Iz Malezije (foto: D. Podgornik)

Slika 8: Iz Tajske (foto: D. Podgornik)

Slika 9: Iz Irian Jaye (foto: D. Podgornik)

Slika 10: Iz Irian Jaye (foto: D. Podgornik)

Slika 11: Iz Slovenije (foto: D. Podgornik)

Slika 12: Iz Nemčije (foto: D. Podgornik)

INDICE DELLE FOTO DI COPERTINA

FOTO DI COPERTINA: Dal Marocco (foto: D. Podgornik)

Foto 1: Da Irian Jaya (foto: D. Podgornik)

Foto 2: Da Bali (foto: D. Podgornik)

Foto 3: Da Bali (foto: D. Podgornik)

Foto 4: Da Irian Jaya (foto: D. Podgornik)

Foto 5: Da Bali (foto: D. Podgornik)

Foto 6: Da Tunisi (foto: D. Podgornik)

Foto 7: Dalla Malesia (foto: D. Podgornik)

Foto 8: Dal Taiwan (foto: D. Podgornik)

Foto 9: Da Irian Jaya (foto: D. Podgornik)

Foto 10: Da Irian Jaya (foto: D. Podgornik)

Foto 11: Dalla Slovenia (foto: D. Podgornik)

Foto 12: Dalla Germania (foto: D. Podgornik)

INDEX TO PICTURES ON THE COVER

FRONT COVER: From Morocco (photo: D. Podgornik)

Photo 1: From Irian Jaya (photo: D. Podgornik)

Photo 2: From Bali (photo: D. Podgornik)

Photo 3: From Bali (photo: D. Podgornik)

Photo 4: From Irian Jaya (photo: D. Podgornik)

Photo 5: From Bali (photo: D. Podgornik)

Photo 6: From Tunisia (photo: D. Podgornik)

Photo 7: From Malaysia (photo: D. Podgornik)

Photo 8: From Taiwan (photo: D. Podgornik)

Photo 9: From Irian Jaya (photo: D. Podgornik)

Photo 10: From Irian Jaya (photo: D. Podgornik)

Photo 11: From Slovenia (photo: D. Podgornik)

Photo 12: From Germany (photo: D. Podgornik)

NAVODILA AVTORJEM

1. **ANNALES:** *Anali za istrske in mediteranske študije* – *Annali di Studi istriani e mediterranei* – *Annals for Istran and Mediterranean Studies* (do 5. številke: *Anali Koprškega primorja in bližnjih pokrajin* – *Annali del Litorale capodistriano e delle regioni vicine* – *Annals of the Koper Littoral and Neighbouring Regions*) je znanstvena in strokovna interdisciplinarna revija humanističnih, družboslovnih in naravoslovnih vsebin v podnaslovu opredeljenega geografskega območja.

2. Sprejemamo prispevke v slovenskem, italijanskem, hrvaškem in angleškem jeziku. Uredništvo ima pravico prispevke jezikovno lektorirati.

3. Prispevki naj obsegajo največ 24 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami. Na levi pustite 3 do 4 cm širok rob. Zaželeno je tudi (originalno) slikovno gradivo, še posebno pa oddaja prispevka na računalniški disketi v programih za PC (osebne) računalnike.

4. Naslovna stran tipkopisa naj vsebuje naslov in podnaslov prispevka, ime in priimek avtorja, avtorjeve nazive in akademske naslove, ime in naslov inštitucije, kjer je zaposlen, oz. domači naslov vključno s pošto številko in morebitnim naslovom elektronske pošte.

Uredništvo razvršča prispevke v naslednje **kategorije:**

Izvirni znanstveni članki vsebujejo izvirne rezultate lastnih raziskav, ki še niso bili objavljeni. Dela pošlje uredništvo v recenzijo. Avtor se obvezuje, da prispevka ne bo objavil drugje.

Pregledni članki imajo značaj izvirnih del. To so natančni in kritični pregledi literature iz posameznih zanimivih strokovnih področij.

Predhodno sporočilo in *Gradiva* imajo ravno tako značaj izvirnih del.

Strokovni članki prikazujejo rezultate strokovnih raziskav. Tudi te prispevke uredništvo pošlje v recenzijo in avtor se obveže, da prispevka ne bo objavil drugje.

Poročila vsebujejo krajše znanstvene informacije o zaključenih raziskovanjih ali kratek opis strokovnih in znanstvenih knjig ali srečanj. Taki prispevki ne smejo presegati 5 strani.

Mladinske raziskovalne naloge morajo biti urejene kot strokovna dela.

Komentarji so namenjeni aktualnostim s strokovnega področja. Ne smejo presegati 2 strani.

Obvestila so namenjena društvenemu življenju. Obsegajo 1 stran.

5. Prispevek mora vsebovati **povzetek** in **izvleček**. Izvleček je krajši (cca. 10 vrstic) od povzetka (cca. 30 vrstic) in v nasprotju s povzetkom tudi ne vsebuje komentarjev in priporočil.

V *izvlečku* na kratko opišemo namen, metode dela in rezultate. Navedemo, čemu smo delo opravili ali napisali dokument. Na že objavljeno gradivo se sklicujemo

le, če je to glavni motiv dela. Na kratko opišemo metode in tehnike dela – kolikor je potrebno za razumevanje. Nove tehnike opišemo le, kjer se razlikujejo od že znanih. Če v delu ne opisujemo eksperimentalnega ali praktičnega dela, opišemo vire informacij. Rezultate in zaključke lahko združimo. Kar se da informativno navedemo le, kaj smo ugotovili oziroma odkrili.

Povzetek začnemo s stavkom, ki vsebuje glavno sporočilo dela. Stavki naj bodo popolni in ne predolgi. Pišemo v tretji osebi, le izjemoma uporabimo glagole v neosebni obliki. Uporabljamo pravilni strokovni jezik in se izogibamo slabše znanim kraticam. Ohraniti moramo osnovno informacijo in poudarke iz glavnega besedila. V povzetku ne sme biti ničesar, česar glavno besedilo ne vsebuje.

6. Avtorji so dolžni definirati in pripisati ustrezne **ključne besede** (pod izvlečkom) članka. Zaželeni so tudi **angleški (ali slovenski) prevodi** ključnih besed, podnapisov k slikovnemu in tabelarnemu gradivu. Priporočamo se še za angleški (ali slovenski) prevod povzetka, sicer bo za to poskrbelo uredništvo.

7. V besedilu se po možnosti držimo naslednjih poglavij:

1. Uvod.
2. Pregled dosedanjih objav.
3. Materiali in metode (Dokazni postopek).
4. Rezultati.
5. Razprava ali diskusija.
6. Zaključek (Sklepi).
7. Zahvala – če avtor želi.
8. Priloge – če je potrebno.
9. Literatura (Viri, Bibliografija).
10. Povzetek (Summary).
11. Izvleček.
12. Ključne besede (neobvezno).

8. Ločimo **vsebinske** in **bibliografske opombe**. Vsebinske opombe besedilo še podrobneje razlagajo ali pojasnjujejo, postavimo jih *pod črto*. Z bibliografsko opombo pa mislimo na citat – torej sklicevanje na točno določeni del besedila iz neke druge publikacije (navedemo tudi točno stran, kjer je citat objavljen) ali na publikacijo (članek) kot celoto (točne strani, kjer smo besedilo prevzeli, ne navajamo).

Bibliografsko opombo sestavljajo naslednji podatki:

Avtor, leto izida in – le če citiramo točno določeni del besedila – tudi navedba strani.

Celotni bibliografski podatki citiranih in uporabljenih virov so navedeni v poglavju *Literatura* (Viri, Bibliografija).

Primer citata med besedilom:

(Grafenauer, 1993, 11).

Primer navajanja vira kot celote, brez citiranja: (Grafenauer, 1993).

Popolni podatki o tem viru v poglavju Literatura pa se glasijo:

Grafenauer, B. (1993): Miti o "Istri" in resnica istrskega polotoka. V: Acta Histriae I. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 9-52.

Če citiramo več del istega avtorja iz istega leta, poleg priimka in kratice imena napišemo še črke po abecednem vrstnem redu, tako da se viri med seboj razlikujejo. Primer:

(Grafenauer, 1993a); (Grafenauer, 1993b).

Bibliografska opomba je lahko tudi del vsebinske opombe in jo zapisujemo na enak način.

Posamezna dela ali navedbe virov v isti opombi ločimo s podpičjem. Primer:

(Gombač, 1996; Grafenauer, 1993b).

9. Pri citiranju arhivskih virov navedemo najprej arhiv, nato ime fonda ali zbirke in signaturo. V članku navajamo kratico arhivskega vira v oklepaju med besedilom. Kratico pa razložimo v poglavju o virih na koncu prispevka.

Primer navajanja arhivskega vira v oklepaju med besedilom: (PAK. RAG, 1)

Primer navajanja arhivskega vira v poglavju o virih: **PAK. RAG** – Pokrajinski arhiv Koper, Rodbinski arhiv Gravisi, a. e. (arhivska enota) 1.

Podobno poskušamo ravnati pri uporabi časopisnih virov.

10. Poglavje o literaturi in virih je obvezno. Bibliografske podatke navajamo takole:

- Opis zaključene publikacije kot celote – knjige:

Avtor (leto izida): Naslov. Zbirka. Kraj, Založba. Npr.:

Verginella, M., Volk, A., Colja, K. (1995): Ljudje v vojni. Druga svetovna vojna v Trstu in na Primorskem. Knjižnica Annales 9. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.

V zgornjem primeru, kjer je avtorjev več kot dva, je korekten tudi citat:

(Verginella et al., 1995)

Če navajamo določeni del iz zaključene publikacije, zgornjemu opisu dodamo še številke strani, od koder smo navedbo prevzeli.

– Opis prispevka v **zaključeni publikaciji** – npr. prispevka v zborniku:

Avtor (leto izida): Naslov prispevka. V: Avtor knjige: Naslov knjige. Izdaja. Kraj, Založba, strani od-do. Primer:

Verginella, M. (1995): Poraženi zmagovalci. Slovenska pričevanja o osvobodilnem gibanju na Tržaškem. V: Verginella, M. et al.: Ljudje v vojni. Druga svetovna vojna v Trstu in na Primorskem. Knjižnica Annales 9. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 13-51.

– Opis članka v **reviji**:

Avtor (leto izida): Naslov članka. Naslov revije, letnik, številka. Kraj, strani od-do. Primer:

Sedmak, M. (2002a) Etnično mešane zakonske zveze kot oblika medkulturnega soočenja: primer Slovenske Istre. Družboslovne razprave, XVIII, 39, Ljubljana, 35-37.

– opis ustnega vira:

Informator (leto izpoda): Ime in priimek informatorja, leto rojstva, vloga, funkcija ali položaj. Način pričevanja. Oblika in kraj nahajanja zapisa. Primer:

Baf, A. (1998): Alojzije Baf, r. 1930, župnik v Vižinadi. Ustno izpodačilo. Magnetofonski zapis pri avtorju.

– opis vira iz internetnih spletnih strani:

www. home page ustanove (leto-mesec izpoda): celoten naslov odstrani. Primer:

www.zrs-kp.si (2000-07):

<http://www.slo-istra.com/koper/zrs/zrs.html>

Članki so razvrščeni po abecednem redu priimkov avtorjev ter po letu izdaje, v primeru da gre za več citatov istega-istih avtorjev.

11. Tiskarski znaki za poudarke naj bodo:

podčrtano za **polkrepko**,
valovito podčrtano za *ležeče*.

Računalniški zapis naj vključuje ustrezne oznake za bold in *italics*.

12. Kratice v besedilu moramo razrešiti v oklepaju, ko se prvič pojavijo. Članku lahko dodamo tudi seznam uporabljenih kratic.

13. Pri ocenah publikacij navedemo v naslovu prispevka avtorja publikacije, naslov, kraj, založbo, leto izida in število strani (oziroma ustrezen opis iz točke 10).

14. Prvi odtis prispevkov uredništvo pošlje avtorjem v korekturo. Avtorji so dolžni popravljeno gradivo vrniti v treh (3) dneh. Besedilo popravljamo s korekturnimi znamenji, ki jih najdemo na koncu Slovenskega pravopisa (1962), Ljubljana, ali v: Slovenski pravopis 1. Pravila (1990). Ljubljana, SAZU-DZS, 13-14.

Širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Druge korekture opravi uredništvo.

15. Uredništvo prosi avtorje, naj navodila vedno upoštevajo. Ob vseh nejasnostih je uredništvo na voljo za vsa pojasnila.

UREDNIŠTVO

ISTRUZIONI PER GLI AUTORI

1. Gli **ANNALES**: *Anali za istrske in mediteranske študije* – *Annali di Studi istriani e mediterranei* – *Annals for Istrian and Mediterranean Studies* (sino al numero 5: *Anali Koprškega primorja in bližnjih krajev* – *Annali del Litorale capodistriano e delle regioni vicine*), sono un periodico scientifico e specialistico multidisciplinare dai contenuti umanistici, sociologici e naturalistici relativi all'area geografica definita nel sottotitolo.

2. La Redazione, che accetta articoli in lingua slovena, italiana, croata e inglese, si riserva il diritto di una revisione linguistica dei testi.

3. Gli articoli devono essere di lunghezza non superiore alle 24 cartelle dattiloscritte con 30 righe per cartella. Il testo deve avere il margine sinistro di 3-4 cm. Sarà gradito anche l'invio di materiale iconografico originale e, soprattutto, la consegna dei contributi su dischetto per Personal Computer.

4. Ogni articolo deve essere corredato da: titolo, eventuale sottotitolo, nome e cognome dell'autore, denominazione e indirizzo dell'ente di appartenenza o, in alternativa, l'indirizzo di casa, nonché l'eventuale indirizzo di posta elettronica.

La Redazione classifica i contributi nelle seguenti **categorie**:

Saggi scientifici originali – riportano i risultati ancora inediti di ricerche compiute dagli autori. La Redazione si riserva il diritto di farli valutare dai *referees*. L'autore s'impegna a non pubblicare altrove il suo contributo.

Compendi (review article) – vengono trattati come i saggi originali. Sono recensioni dettagliate e critiche di testi riguardanti singole discipline specialistiche.

Relazioni preliminari e Materiali – anch'essi vengono trattati come i saggi originali.

Lavori specialistici – sono i risultati di ricerche e lavori specifici. Anche questi vengono valutati dai *referees* e non devono essere pubblicati altrove.

Relazioni – comprendono brevi resoconti di ricerche già concluse o succinte notizie in merito a convegni o pubblicazioni scientifiche. Questi contributi non devono superare le 5 cartelle.

Lavori scolastici di ricerca – vanno redatti come i lavori specialistici.

Commenti – riguardano temi d'attualità relativi alle singole discipline. Non devono superare le 2 cartelle.

Informazioni – riflettono l'attività delle associazioni. Vanno limitate a una cartella.

5. I contributi devono essere corredati da un **riassunto** e da una **sintesi** (*abstract*). Quest'ultima sarà più breve (cca. 10 righe) del riassunto (cca. 30 righe) e senza commenti.

Nella *sintesi* si descriveranno brevemente i metodi e i risultati delle ricerche e anche i motivi che le hanno determinate; ci si richiamerà a fonti già pubblicate

soltanto se sono l'argomento principale del contributo; le tecniche di lavoro verranno illustrate sinteticamente nel caso sia necessario e soltanto se si differenziano da quelle già conosciute. Se nell'articolo non viene descritto il lavoro sperimentale o pratico vanno citate le fonti d'informazione. Risultati e conclusioni si possono abbinare. Vanno riportate in maniera sintetica, a titolo d'informazione, soltanto le conclusioni o le scoperte alle quali si è giunti.

Il *riassunto* si apre con la frase che riporta il messaggio principale del contributo. Si scrive in terza persona, usando solo in via eccezionale verbi impersonali. Le frasi non devono essere troppo lunghe. Vanno usati termini scientifici esatti evitando abbreviazioni poco conosciute. Ci si deve attenere alle informazioni basilari ed evitare di riportare conclusioni omesse nel testo del contributo.

6. Gli autori sono tenuti a indicare le **parole chiave** adeguate (alla fine della sintesi). Sono auspicabili anche le traduzioni in inglese delle didascalie delle fotografie e delle tabelle. Si raccomanda pure la traduzione in inglese della sintesi, in caso contrario vi provvederà la Redazione.

7. Il testo deve essere strutturato nei seguenti capitoli:

1. Introduzione.
2. Rassegna dei lavori relativi già pubblicati.
3. Materiali e metodologia (procedimento di dimostrazione).
4. Risultati.
5. Commento o discussione.
6. Conclusione.
7. Ringraziamenti – se necessari.
8. Allegati – se necessari.
9. Bibliografia e fonti.
10. Riassunto.
11. Sintesi.
12. Parole chiave.

8. Bisogna fare una distinzione tra **riferimenti bibliografici e note a piè di pagina**. Queste ultime sono destinate essenzialmente a fini esplicativi e di contenuto mentre i riferimenti bibliografici richiamano un'altra pubblicazione (articolo) (in questo caso non s'indica la pagina da cui è stata tratta la citazione) oppure un brano particolare (qui invece la pagina va indicata).

La nota bibliografica, riportata nel testo fra parentesi, deve contenere i seguenti dati: cognome dell'autore, anno di pubblicazione e, se citiamo un determinato brano del testo, anche la pagina. I riferimenti bibliografici completi delle fonti vanno quindi inseriti nel capitolo *Fonti e bibliografia*. Esempio di citazione nel testo: (*Grafenauer, 1993, 11*). Esempio di riferimento alla fonte, senza citazione: (*Grafenauer, 1993*). I dati completi su questa fonte nel capitolo *Fonti e bibliografia* verranno riportati in questa maniera:

Grafenauer, B. (1993): Miti o "Istri" in resnica istrskega polotoka. In: Acta Histriae, I. Capodistria, Società storica del Litorale, 9-52.

Se si citano più lavori dello stesso autore pubblicati nello stesso anno accanto al cognome va aggiunta una lettera in ordine alfabetico progressivo per distinguere i vari lavori. Ad es.: (*Grafenauer, 1993a*); (*Grafenauer, 1993b*).

Nel caso, in cui gli autori siano più di due, è corretta anche la citazione:

(*Verginella et al., 1995*).

Il riferimento bibliografico può essere parte della nota a piè di pagina e va riportato nello stesso modo come sopra.

Singole opere o vari riferimenti bibliografici in una stessa nota vanno divisi dal punto e virgola. Per es. (*Grafenauer, 1993b*; *Verginella, 1995*).

9. Nel citare le **fonti d'archivio** bisogna indicare in primo luogo la sigla dell'archivio, quindi il fondo o la raccolta e la segnatura. Nel testo verrà quindi riportata solamente l'abbreviazione inserita nel capitolo *Fonti e bibliografia*.

Esempio di citazione fra parentesi nel testo: (ARC).

Esempio di stesura completa nel capitolo *Fonti e bibliografia*: **ARC** – Archivio regionale di Capodistria (ARC). Fondo Gravis, scatola 117, b. 3.

Nel caso di più documenti relativi alla stessa unità d'archivio, essi vanno distinti riportando accanto alla sigla un numero progressivo che va poi ripetuta nel testo.

10. Il capitolo **Fonti e bibliografia** è obbligatorio. I dati bibliografici vanno riportati come segue:

– Descrizione di un'opera compiuta:

autore/i (anno di edizione): Titolo. Collana, nro. Luogo di edizione, casa editrice.

Verginella, M., Volk, A. & K. Colja (1995): Gente in guerra. Il secondo conflitto mondiale a Trieste e nel Litorale. Biblioteca Annales, 9. Capodistria, Società storica del Litorale.

– Descrizione di un articolo che compare in un volume miscelaneo:

autore/i del contributo (anno di edizione): Titolo. In: autore/curatore del libro: titolo del libro. Luogo di edizione, casa editrice, pagine (da – a). Per es.:

Biondi, N. (2001): Regnicoli, Storie di sudditi italiani nel Litorale austriaco durante la prima guerra mondiale. In: Cecotti, F. (ed.): Un esilio che non ha pari. Gorizia, Libreria Editrice Goriziana, 49-70.

– Descrizione di un articolo in una pubblicazione periodica – rivista:

Autore/i (anno di edizione): Titolo del contributo. Titolo del periodico, volume, nro. del periodico. Luogo di edizione, pagine (da – a). Per es.:

Purini, P. (2000): Analisi dei dati statistici ufficiali italiani riguardanti l'emigrazione dalla Venezia Giulia nel periodo 1921-1938. Annales, 10, 20. Capodistria, 171-190.

– Descrizione di una fonte orale:

Informatore (anno della testimonianza): Nome e cognome dell'informatore, anno di nascita, ruolo, posizione o stato. Tipo di trascrizione della fonte. Luogo della fonte. Per es.:

Bepi Magnacavai (1998): Giuseppe Predonzan, a. 1923, contadino di Parenzo. Testimonianza orale. Appunti dattiloscritti dell'intervista presso l'archivio personale dell'autore.

Descrizione di una fonte tratta da pagine internet: www. home page dell'intestatario (anno-mese della trascrizione): titolo completo del sito. Per es.:

www.zrs-kp.si (2000-07):

<http://www.slo.istra.com/koper/zrs/zrs.html>

La bibliografia va compilata in ordine alfabetico in base all'autore o alla fonte.

11. Le parti del testo che richiedono un particolare risalto e debbono comparire a carattere spaziato vanno sottolineate.

Quelle che debbono comparire in corsivo vanno sottolineate con una linea ondulata.

Il testo su PC deve comprendere le indicazioni adeguate per **bold** e *italics*.

12. Il significato delle abbreviazioni va spiegato, tra parentesi, appena queste si presentano nel testo.

13. Per quanto riguarda le **Recensioni**, nel titolo del contributo l'autore deve riportare i dati bibliografici come al punto 10, vale a dire autore, titolo, luogo di edizione, casa editrice nonché il numero complessivo delle pagine dell'opera recensita.

14. Gli autori ricevono le prime **bozze di stampa** per la revisione. Le bozze corrette vanno quindi rispedito entro tre giorni alla Redazione. In questa fase i testi, corretti con segni adeguati (indicazioni in merito si trovano alla fine della pubblicazione "Slovenski pravopis", Ljubljana, 1962 e "Slovenski pravopis 1", Pravila, Ljubljana, 1990, pp. 13-14.), non possono essere più ampliati. La revisione delle seconde bozze è svolta dalla Redazione.

15. La Redazione, rimanendo a disposizione per eventuali chiarimenti, raccomanda agli autori di attenersi alle norme di cui sopra.

LA REDAZIONE

INSTRUCTIONS TO AUTHORS

1. **ANNALES:** *Annals for Istran and Mediterranean Studies – Anali za istrske in mediteranske študije* (up to No. 5: *Annals of the Koper Littoral and Neighbouring Regions – Anali Koprškega primorja in bližnjih pokrajin*) is a scientific and research interdisciplinary review covering the humanities, sociology and natural science in the area as stated in the review's subtitle.

2. Articles (papers) written in Slovene, Italian, Croatian and English languages will be accepted. The Editorial Board reserves the right to have them linguistically revised and corrected.

3. Articles should be written on max. 24 pages with double spacing and on one side of the sheet only. On the left side of each page, a 3-4 cm wide margin is to be left. Original photographs, drawings and tables are welcomed, as well as diskettes containing the texts, together with reference to the programme used.

4. Title page of typescript is to include title and subtitle of the article (paper), author's name, any (academic) titles and name of institution by which employed or personal address with eventual E-mail address.

Articles are arranged in the following eight **categories**:

Original scientific papers containing not yet published results of the author's own research. Such works will be reviewed by scientists chosen by the Editorial Board. Authors oblige themselves not to offer their material to any other journal or magazine.

Review articles bearing the character of original works. These are critical and detailed reviews of literature from various interesting fields of research.

Preliminary communication and *Materials* also bearing the character of original works.

Professional papers presenting results obtained through research. They too will be reviewed, and authors oblige themselves not to publish them elsewhere.

Reports include short scientific information on integral research work or a short description of scientific or specialist books or meetings of experts. Such articles are not to exceed 5 pages.

Youth research compositions are to be presented in the same way as research works.

Explanatory comments include topical issues from various fields of research and are not to exceed 2 pages.

Notices include news from various associations and should not exceed 1 page.

5. Articles should include both **summary** and **abstract**.

Abstract is the shorter of the two (with up to 10 lines) and does not include, in contrast to *summary* (with up to 30 lines), explanatory comments and recommendations.

Abstract is to contain a short description of the purpose and methods of the work and its results. Author should also state why the work has been carried out and why a document has been written about it. References to the already published material are made only if this is the

main purpose of the work. *Methods*: if necessary, work methods and techniques are to be briefly described (new techniques are to be stated only if differing from the already known ones). If no experimental or practical work is described, sources of information are to be given. Results and conclusions may be incorporated. Findings are to be presented as briefly as possible.

At the beginning of *summary* the essential points of the carried out work are to be presented. Sentences should be concise and not too long. The text is to be written in the third person; verbs may be used in impersonal form only exceptionally. The not so well known abbreviations are to be avoided. *Summary* is to retain the basic information from the main part of the text, and should not contain anything that does not appear in the main text itself.

6. Authors are obliged to define and state **key words** (below abstract) in their articles. **English (or Slovene) translation** of key words, texts accompanying figures and tables are welcomed, as well as English (or Slovene) translation of abstracts; if this is not convenient, the Board of Editors will provide for it.

7. Texts should include, if at all possible, the following chapters:

1. Introduction
2. Works published to date
3. Material and methods
4. Results
5. Discussion
6. Conclusions
7. Acknowledgements (if desired by author)
8. Supplements (if necessary)
9. References (Sources, Bibliography)
10. Summary
11. Abstract
12. Key words

8. Two kinds of *notes* are distinguished: those regarding the **contents** of the text, and those referring to **bibliography**. The first elucidate the text in even greater detail and are to appear *at the bottom of the page (under line)*. Bibliographical notes, which are to appear in brackets in the text itself, deal with quotations and refer to a precisely stipulated part of the text from some other publication (the page on which quotation appears is to be therefore stated as well) or to a publication (article) as a whole (in this case no page from which the text has been taken is to be stated).

Bibliographical notes are made up of the following details:

Author, year of its publication, and page (but only if a precisely stipulated part of the text is quoted).

The entire bibliographical data of the quoted and used sources are to be stated under *References* (Sources, Bibliography).

Example of quotation referring to a precisely stipulated part of the text: (Sommerville, 1995, 11).

Example of source quotation as a whole, with no citation: (Sommerville, 1995).

The entire data of this source are to be stated in the references and sources chapter as follows:

Sommerville, M. R. (1995): Sex and Subjection. Attitudes to Women in Early-Modern Society. London-New York-Sydney-Auckland, Arnold.

If a number of works *by the same author from the same year* are quoted, letters in alphabetical order are to be stated apart from the author's surname and abbreviation of his first name, in order that the sources are clearly divided between each other. Example:

(Sommerville, 1986a); (Sommerville, 1986b).

Bibliographical note can also be a part of the note referring to the contents and is to be written in the same way, i.e. in brackets within the note referring to the contents.

Separate works or source quotations under the same note are to be separated with semicolon. Example: (Sommerville, 1986b; Caunce, 1994).

9. When quoting archive sources, the archive is to be stated first, then the name of the fund or collection and shelfmark. The abbreviation of archive source is to be stated in brackets in the text of the article. The abbreviation is to be explained in the references chapter at the end of the article.

Example of citing archive source in brackets in the text itself: (ASV. CSM, 240).

Example of citing archive source in the reference chapter: **ASV. CSM** – Archivio di Stato di Venezia. Cinque Savi alla Mercanzia, fasc. 240.

Review sources are to be stated in the same way.

10. The references and sources chapter is compulsory. Bibliographical data are to be stated as follows:

– Description of **integral publication:**

Author (year when published): Title. Volume – Collection. Place of publication, published by. Example:

Caunce, S. (1994): Oral History and the Local Historian. Approaches to local history. London and New York, Longman.

If there are *more than two authors*, the work can be also cited as:

(Matthews et al., 1990, 35)

If a specific part from an integral publication is quoted, the page numbers from which the quotation has been taken are to be added to the above description.

– Description of the **article (paper) in integral publication** – e.g. text in a collection of scientific papers: Author (year of its publication): Title of the paper. In: Author of the book: Title of the book. Volume – Collection. Place of publication, published by, pages from – to. Example:

Matthews, R., Anderson, D., Chen, R. S., Webb, T. (1990): Global Climate and the Origins of Agriculture. In: Newman, L. F. (ed.): Hunger in History. Food Shortage, Poverty, and Deprivation. Oxford-Cambridge, Blackwell, 27-55.

– Description of **article in a journal:** Author (year of publication): Title of article. Name of journal, volume, number. Place of publication, pages from – to.

Example:

Sluga, G. (1996): Identity and Revolution: The History of the "Forty Days" of May 1945. *Annales* 6, 8/96. Koper, 125-140.

– description of personal communication:

Informant (year when communication was given): Name and surname of informer, year of birth, function or position held. Manner of the testimony's presentation. Form and place where record was made. Example:

Baf, A. (1998): Alojzije Baf, 1930, priest at Vižinada. Personal communication. Tape recording at author's place.

– description of source from the Internet websites:

www. home page of institution (year-month when registered): full address of sub- page. Example:

www.zrs-kp.si (2000-07):

<http://www.slo-istra.com/koper/zrs/zrs.html>

If the same author(s) is (are) cited a number of times, the articles are to appear in alphabetical order of the authors' surnames and year of publication.

11. Printer's marks for accentuations are to be as follows:

underlined for **semi-bold**,
undulatory line for *italics*.

Computer notation is to include suitable marks for bold and *italics*.

12. Abbreviations in the texts are to be explained in brackets when appearing for the first time. A list of used abbreviations can be added to the article.

13. When assessing a publication, its author, title, place, publishing house, year of publication and page numbers (or appropriate description from Item 10) are to be stated in the title of the article.

14. First copies of printed articles will be sent to authors for **proof-reading**. Authors are obliged to return them in three (3) days. No new sentences are allowed to be added during proof-reading. The second (printing) proofs will be read by the Editorial Board.

15. Authors are kindly requested to consider these instructions at all times. In case of any indistinctness, please do not hesitate to contact the review's Editorial Board.

EDITORIAL BOARD

